

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

LXIX. kötet 2. szám

Budapest, 1967

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
FODOR ISTVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felélős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111-010.

MNB egyszámúszám: 46.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185-612.

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., József nádor tér 1.

és bármely postahivatalban.

Csekkszámúszám: egyéni 61.257.,
közületi: 61.066. MNB egyszámúszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 28,- Ft.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Mit hozott 1917 októbere a Szovjetunió uráli népeinek?

Oroszország ún. más fajú népeinek sanyarú sorsáról bőségesen tudomást szerezhethünk mind az oroszok, mind az Oroszföldön megfordult idegenek műveiből. Az oroszokra is százféle teher nehezedett, de a nem orosz két-szeresen sújtotta a cári zsarnokság. A földesúr és a csinovnyikok a pénzét szipolyozták, az egyház pedig a lelkére pályázott, erőszakkal térítették, zaklatták, ha nem volt keresztény, mint pl. számos uráli nép. Nem csoda hát, ha tömegesen fogtak fegyvert, s elkeseredetten küzdöttek az oroszokkal együtt a cárok önkénye ellen, ha erre alkalom nyílt. Votják, cseremisiz és mordvin nyelvrokonaink özönlöttek Sztjepan Razin és Pugacsov zászlaja alá. De ezek a háborúk, s a kisebb felkelések is mind, mind elbuktak, és utána a megtorlás nem maradt el. Éberren vigyáztak, nehogy ilyesmi még egyszer megismétlődjék. A kazányi professzor, I. I. SZMIRNOV könyvéből megtudhatjuk, hogy hajdanában a cseremisiz nem lehetett kovács, nehogy fegyvert kalapáljon az üllőjén. Alsóbbrendűségét azzal is éreztették vele, hogy az orosz városlakókkal nem ülhetett egy asztalhoz, s tilos volt nekik pálinkát és dohányt venni.¹

A más fajúakat sújtó igazságtalanságok ellen felemelte szavát az orosz szellemi élet számos haladó gondolkodású képviselője. Az uráli népek lakóhelyei közül több a cári hatóságok kedvelt száműzetési helyei közé tartozott. Így például a cseremiszeké, votjákoké, de különösen a zord éghajlatú zürjén vidék.

A cári kormány szabadelvű eszméi miatt Vjatkába (Kirov) száműzte A. J. HERZENT, az orosz forradalmi demokraták egyik vezető egyéniségét, aki különösen a votjákokat ért méltánytalanságokról emlékszik meg nagy együttérzéssel.²

KOROLENKO, a nagy orosz prózaíró pedig a múlt század 90-es éveiben az emberáldozással vádolt sztarij multani votjákok provokatív perében szállt síkra az ártatlanul megvádoltak mellett, s bátor írásainak nagy része volt abban, hogy a per felmentő ítélettel zárult.

A Nagy Októberi Forradalom célkitűzéseiben az elsők között szerepelt az Orosz birodalom nemzetiségeit ért évszázados igazságtalanságok megszüntetése, hogy ne legyen többé különbség ember és ember között, azért mert más nyelven beszél, vagy más a bőrének a színe. LENIN ezt írta erről nem sokkal a forradalom után: „Mi a nemzetek önkéntes szövetségét akarjuk, olyan szövetséget, amely nem túrná meg egyik nemzet erőszakosságát sem a másikkal szemben, olyan szövetséget, amely a legteljesebb bizalmon, a testvéri egység

¹ L. Az uráli népek történelme és műveltsége. Bp. 1966, 269 l.

² L. i. m. 223—80. l.

világos tudatán, teljesen önkéntes megegyezésen alapulna.” (LENIN művei 30. 289 l.)

Később a Szovjetunió alkotmányának 123. §-a így iktatta törvénybe ezeket a célkitűzéseket:

„A SzSzKSz polgárainak egyenjogúsága — nemzetiségükre és fajukra való tekintet nélkül, a gazdasági, állami, kulturális, társadalmi és politikai élet területén — megingathatatlan törvény.

A polgárok jogainak bármilyen közvetlen vagy közvetett korlátozását vagy ellenkezőleg, a polgárok közvetlen vagy közvetett előnyökben való részesítését faji és nemzeti hovatartozásuk alapján, valamint a faji vagy nemzeti felsőbbrendűség vagy gyűlölet és lenézés bárminő hirdetését a törvény bünteti.”

Hogy a felemelkedés micsoda új útjait nyitotta meg a forradalom a világrésznyi birodalom orosz és nem orosz népei előtt, azt az uráli népek tollforgató fiai is megértették. МИКАЈ, a cseremisiz költő, így köszöntötte a forradalmat mindjárt kitörése után.

Революцийым моқтымо муру

Күшычын-күшычын йўксö чонгешта,
 Ший-шөртнө гай шулдыржо йолгыжеш;
 Ушан вуйжым рўзалтен, ўшанен пелешта —
 Кава помыш йўкшö ден йонгыжалтеш.
 Онгыр гае йўкшö, порсын гае йылмыже —
 Мален кийше калыкым помыжалтарыш.
 Омвел дене кенета южиктыже
 «Мо тыгае?» — манылден, өрмалгыш.
 Илен-толын, йонгыжалтын, олян-олян
 Шинча гычын шем чора велалте;
 Ынде волгыдым раш ужын, мо күлеш шемерлан —
 Пуналт илыше йылмыже рончалте —
 Күшычынат йолгыжеш, йўксö, чонгештен,
 Нойымыжымат ок шинче — йывыртен;
 Тўнямбал калык порыжым умлен,
 Пагалалза лўмжым поро мут ден
 (1917 ий)

A költemény magyarul Képes Géza műfordításában így hangzik:

A forradalom dicsérete

G. Mikaj verse

Magas eget, magas eget hattyú hasítja,
 Színezüstként szikrázik a szárnya.
 Okos fejét megrázza, hangja szól sívítva,
 A magas ég megzendül szavára.
 Nyelve mint a selyem, hangja éles, tiszta,
 A nép ébredve hunyorog és bámul —
 „Mi az?” — kérdi — a hang riogat és biztat
 S feltépi az alvót nehéz álmából.

Telt az idő, múlt az idő s íme lassacskán
 Szemünkről lehullt a fekete hályog.
 Mi kell a szegénynek: tisztán láttuk most már,
 Nyelvünk nem hebeg, fejünk nem kóvályog.
 Egek alatt a hattyú ragyog röptében:
 Dehogy is fárad el, dalol örömeiben.
 Földkerekség népe, javadat megértve
 Áldjad ezt a hattyút, úgy tekints a fénybe!

(1917)

Oroszország, ahogy emlegetni szokás, a népek börtöne volt. A forradalom azonban megnyitotta a börtönök ajtaját, s nyelvrokonaink a többi szovjet-unióbeli néphez hasonlóan az anyagi és szellemi felemelkedés útjára léptek.

Eszembe jut az az idős cseremisiz asszony, akivel néhány évvel ezelőtt találkoztam. Elmondta, hogy a forradalom előtt járt iskolába és nagyon szeretett volna tovább tanulni. Apja elvitte Malmizs városába, hogy beírassa a gimnáziumba (talán az első cseremisiz gimnazista lány lett volna), de a lányt nem vették fel, mert csak cseremisiz ruhája volt. Cseremisiz ruhában pedig nem lehetett gimnáziumba járni. Ma négy felnőtt gyereke van, mind a négy felső iskolát végzett.

Az Októberi Forradalom óta félévszázad telt el. Legmúltóbban úgy emlékezünk meg e jeles dátumról, ha vázlatosan áttekintjük azt az utat, amelyet rokon népeink ezalatt megtettek. Ezt az áttekintést elsősorban kulturális szempontból végezzük, sőt ezen belül is főként szűkebb szaktudományunk eredményeit kísérik figyelemmel.

Kezdjük a sort legközelebbi nyelvrokonainkkal, a vogulokkal és osztjakkokkal. Mindkettő azon népek közé tartozik, amelyek a legelmaradottabb körülmények között éltek a forradalom kitörésekor. Az orosz és zürjén prémkereskedők kihasználták a vogulok és osztjokok jóindulatát és gyámoltalanságát, s így hatalmas vagyonokra tettek szert.

A voguloknak a szovjet hatalom megteremtése előtt nem volt írásbeliségük. A múlt század második felében lefordítottak ugyan nyelvükre néhány vallásos könyvet (1908-ban pedig NYIKANOR püspök egy N. JA. BAHTYAROV nevű vogul segítségével abécés könyvet is szerkesztett a vogulok számára, de a múlt század utolsó éveiben készített statisztika szerint mindössze 453 vogul tudott írni-olvasni, s ezek is főként kondaiak voltak.

A valódi értelemben vett vogul írásbeliség azonban 1930–31-től datálódik, mikor megnyíltak a vogul nemzetiségi iskolák. A vogul írásbeliség megteremtésében nagy szerepet játszott a leningrádi Északi Népek Intézete (Институт народов Севера). Ebben az intézetben dolgozta ki V. N. CSERNYECOV, a kiváló szovjet régész a vogul ábécét, és tankönyvet is szerkesztett. Ez az első írás a latin ábécén alapult, s 1936-ig volt használatban. Ezután tértek át a cirillbetűkre. Természetesen az olyan vogul hangok számára, amelyek nincsenek meg az oroszban, néhány új jelet kellett beiktatni. Megindult a szoszvai nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelv kialakítása, mivel a legtöbb vogul ezt a nyelvjárást beszéli.

Ezután számos könyv jelent meg vogulul. Elsősorban tankönyvek, de hozzákezdtek az orosz irodalom fordításához is (CSEHOV, GORKIJ, MAJAKOVSKIJ).

1930-ban óriási területen (558000 km²) megalakult a Hanti-Manszi Nemzetiségi Körzet, amelynek a központja az Irtis partján épült városka,

Hanti-Manszijszk. Az itteni tanítóképzőben nevelik a vogul és osztják tanítókat.

A vogulok közül többen a mi tudományterületünkön is szép eredményeket értek el. Így pl. M. P. VAHRUSEVA, a leningrádi Herzen Intézet előadója. Ő az 1958-ban Leningrádban megjelent vogul—oroszló szótár társszerzője. Tudtommal az ő nevéhez fűződnek az első vogul nyelvű költészeti próbálkozások is. A vogul nyelv kutatásában azonban J. I. ROMBANGYEJEVA ért el olyan eredményeket, amelyek nemzetközi elismerést szereztek számára. 1954-ben látott napvilágot orosz—vogul szótára, s a közeljövőben várjuk a vogul—oroszló rész megjelenését, amely az eddigi legterjedelmesebb vogul szótár lesz.

A vogul irodalomban is sokat ígérő tehetség bukkant fel. A fiatal JUVAN SESZALOV verseivel és prózai műveivel, melyek tárgyukban és hangulatukban is vogulok, Szovjetunió szerte ismertté vált. (Képes Géza számos versét magyarra is lefordította).

Az osztjákoknál a forradalom után a vogulokhoz hasonló módon indult meg a kulturális fejlődés. Náluk is először latin ábécén alapuló írást dolgoztak ki. Nagy nehézséget okozott, hogy a főbb osztják nyelvjárások annyira eltérnek egymástól, hogy nemigen értik meg egymást a különböző nyelvjárásokon beszélők, s így kénytelenek több irodalmi nyelvet kifejleszteni.

Az osztják nyelvnek is van osztják anyanyelvű európai szintű kutatója N. I. TYERJOSKIN személyében, aki különösen a keleti osztják nyelvjárások feltárásával szerzett érdemeket. 1961-ben jelent meg tollából *Очерки диалектов хантыйского языка* címen egy sokat ígérő sorozat első kötete.

Említettük fentebb, hogy a vogulok-osztjákok kulturális központja Hanti-Manszijszk. Nagy szerepet játszik azonban a vogul és osztják magasabb képesítésű pedagógusok nevelésében a leningrádi Herzen Intézet néven ismert pedagógiai főiskola. Itt a vogul és osztják hallgatók nemcsak elsőrendű képzést kapnak anyanyelvük kiváló szakértőitől, de messzemenő anyagi támogatásban is részesülnek. Egyike ez azon erőfeszítéseknek, amelyek arra irányulnak, hogy a vogulok, osztjákok minél előbb pótolják évszázados elmaradásukat. Szülőföldjük, Szibéria természeti kincseinek kiaknázása különösen az utóbbi évtizedekben öltött hatalmas méreteket. Ezzel kapcsolatosan vasutak épülnek, egyik napról a másikra ipari települések keletkeznek, s a tajga embere közvetlen kapcsolatba kerül napjaink technikai fejlődésének eredményeivel és az európai kultúrával.

Mivel szaktudományunk keretei mindinkább urálivá szélesednek, meg kell itt emlékeznünk szamojéd nyelvrokonainkról is. Ha a rokonság fokát vennénk alapul, lentebb kerülne rájuk a sor, de lakóhelyük, életkörülményeik folytán az obi-ugorok után kíváncsiak. Ők is hasonló hanyattatásokon mentek át az utóbbi századok során, mint a vogulok és osztjákok. Többször keltek fel teljesen kilátástalanul a hódítók és saját kizsákmányolóik ellen. Az enycek és nganaszánok száma a történelmi viszontagságok és a pusztító járványok következtében a forradalom idejére már néhány száz főre csappant.

A XIX. század folyamán hittérítők megkísérelték, hogy ábécés könyveket állítsanak össze, vallásos könyveket és törvényrendeleteket fordítsanak le ezekre a nyelvekre, elsősorban nyenyecre és szelkupra, a számbelileg legjelentősebb szamojéd népek nyelvére. A misszionáriusoknak azonban nem volt meg a kellő nyelvészeti felkészültsége, s nem tudtak kiigazodni a szamojéd nyelvek meglehetősen bonyolult fonémarendszerében. Így aztán annyira eltorzították a szavakat, hogy a nyenyeczek, de még inkább a szelkupok nem

ismertek rá bennük anyanyelvükre. Így ezeknek a próbálkozásoknak nemigen volt gyakorlati jelentősége, s a misszionárius iskolát kijárt szamojédok száma is jelentéktelen volt.

A fiatal szovjethatalomnak a szamojédok esetében még nagyobb erőfeszítéseket kellett tennie, mint az obi-ugoroknál. A szamojédok lakóhelye még távolabb esett a civilizált világtól, kietlenebb, s az éghajlata is zordabb, a lakosság pedig még elmaradottabb körülmények között élt.

Mivel a szamojéd írásbeliség megalapozására irányuló előző próbálkozások sikertelennek bizonyultak, a szovjetkorszak elején a szamojéd nyelvek kutatói kénytelenek voltak éveket a helyszínen tölteni, ahol a nyelv tanulmányozásával, néprajzi, népköltészeti és lexikális anyag gyűjtésével foglalkoztak. Hosszas munka eredményeképpen sikerült tisztázni a szamojéd nyelvek fonémarendszerét, ennek alapján megszerkesztették az ábécét, s kiválasztották azokat a nyelvjárásokat, amelyek alapjául szolgálhattak a kialakuló írásbeliségnek. A 30-as évek elején napvilágot láttak az első nyenyec és szelkup ábécés könyvek, s ettől kezdve hatalmas fejlődésnek indult az anyanyelvi iskolai oktatás.

A szamojédok nemzeti jogai az adminisztratív területi felosztásban is kifejezésre jutottak. 1929—1930-ban megalakult a Nyenyec, továbbá a Jamal-Nyenyec és a Tajmir Nemzetiségi Körzet, s így a szamojédok többsége egységes közigazgatás alá került.

Megindult a nemzeti irodalom fejlődése, újságok jelentek meg, sőt a képzőművészet terén is érdemleges alkotások születtek.

Szaktudományunk területén is feltűnt egy tehetséges fiatal kutató, A. P. PIRERKA, de sajnos korai halála miatt nem válthatta be a hozzá fűzött reményeket.

A szamojéd pedagógusok is a leningrádi Herzen Intézetben nyernek magasabb képesítést.

A régebben rénszarvas csordáik után vándorló nomád szamojédok letelepítése terén komoly eredményeket értek el. Az állam jelentős anyagi támogatással járult hozzá a vállalkozás sikeréhez. A pásztorok, akik ma is kénytelenek hónapokon át távol lenni otthonuktól, nem szakadnak el a világtól. Időről időre felkeresik őket a *vörös csunok*, ezek a rénszarvas vontatta sajtáságos művelődési otthonok, s gondoskodnak róla, hogy az újságok, hírek eljussanak a tundra legtávolabbi sarkába is.

A Szamojéd föld gazdag nikkell, rézzel, kobalt, szén és platina kincseinek a kiaknázása is megkezdődött, s a létrejött új ipari centrumok, tengeri kikötők mindinkább rányomják bélyegüket erre a vidékre.

Ezután térjünk ismét vissza a finnugorokhoz. A zürjéneknél egészen más problémákkal találkozunk, mint az obi-ugor és a szamojéd népeknél. A zürjének már a XIV. században felvették a kereszténységet, s PERMI SZENT ISTVÁN jóvoltából kezdetét veszi náluk az ún. abur ábécés írásbeliség, s így a magyar után a zürjéneknek vannak az uráli népek között a legrégebbi írásos emlékei. A régi zürjén írás a XVII. századig élt (szélesebb körben ugyan sose terjedett el, használata nemigen terjedt túl az egyházi fordításokon). A régi zürjén írást a XVII. században kiszorította a cirill betűs orosz ábécé, az időközben elavult, nehezen érthető ópermi irodalmi nyelv helyét a komi-zürjén foglalta el.

A XIX. században már egy-két zürjén tudós és író is akad. Így pl. G. SZ. LITKIN (1835—1906), aki számos olyan történeti és nyelvészeti-munka

szerzője, amelyek mindmáig megőrizték tudományos jelentőségüket. Foglalkozott az ópermi írásbeliséggel, zürjén nyelvtant, szótárakat írt, s sokat fordított oroszról zürjénre, ill. zürjénről oroszra. Az általa használt, cirillbetűs zürjén írás fonematikus elveken alapult. Hasonló elveket vallott a kiváló zürjénköltő, J. A. KURATOV (1837—1875). Mindketten a sziszolai nyelvjárást használták. A forradalom után a vicsegdai nyelvjárás vált az irodalmi nyelv alapjává.

Ha a nemzeti kultúra jelentősebb kibontakozását meg is akadályozta a cárok oroszosító törekvése, a zürjének gazdasági viszonyai nem voltak lényegesen rosszabbak a velük szomszédos oroszokénál, s az írni-olvasni tudás tekintetében sem maradtak el tőlük. Így a forradalom idején kedvezőbb alapokról indult meg a fejlődésük, mint számos más nyelvrokonunknál.

1921 augusztusában autonóm terület létesült a zürjén lakta vidéken, amely 1936-ban autonóm köztársasággá alakult.

A forradalom után megkezdődött a széleskörű anyanyelvi iskolai oktatás. Érdekes, hogy éppen a zürjéneknél, ahol igen jelentős volt az írásos hagyomány, volt a legnagyobb ingadozás az írásbeliség alapjául elfogadandó normák tekintetében. Néhány évig a latin ábécét is használták, míg végül a 30-as évek végén rátértek az orosz írásra, csak megtoldották néhány speciális jellel.

A permják nyelvjárást beszélő zürjén népeesség külön nemzetiségi területben tömörült, amely 1925-ben alakult meg.

A szépen fejlődő irodalom és a művészetek más ágai mellett a zürjén sőt a finnugor nyelvészet művelése is magas fokot ért el. A zürjén nyelv kiváló kutatója volt a nemrég elhunyt A. SZ. SZIDOROV, a nyelvtudomány doktora. Nemzetközi viszonylatban is nagy elismerésnek örvend V. I. LITKIN, akinek több munkája nélkülözhetetlen kézikönyv számunkra. Litkin szépirodalmi tevékenysége is jelentős. Többek közt magyar irodalmi alkotásokat is fordított zürjénre. A nagy tudományos fejlődést illusztrálja az is, hogy a Szövjet Tudományos Akadémia 1944-ben kirendeltséget létesített Sziktivkarban, amely később fiáláléva alakult át.

A zürjének legközelebbi rokonainak, a votjákoknak a történelme hányatottabb volt, mint a zürjéneké. Évszázadokon át nehezedett rájuk a tatár iga, amiben a zürjéneknek nem volt része. A forradalom is elesettebb állapotban találta őket, mint a zürjéneket. Első írásos emlékeik is csak a XVIII. századból származnak. Ettől fogva alkalmazták a cirill ábécét a votják nyelvre, s a zürjénektől eltérően ennek használatában a forradalom után sem mutatkozott ingadozás. A XIX. század utolsó negyedében napvilágot látnak az első votják nyelvű szépirodalmi zsengek. Ezekben lényegében már egységes helyesírást találunk, csak a nyelv nem egységes még, ki-ki a saját nyelvjárásán ír. A votják irodalmi nyelv a forradalom szülötte.

Egy tekintetben voltak csak kedvezőbb helyzetben a votjákok, mint a zürjének: votjákul 1874—1912-ig elég tekintélyes számú iskolai és más könyv jelent meg a Kazányi Misszionárius Társaság kiadásában (a társaságot a Volga-vidék mohamedán és pogány lakosságának a megtérítésére hozták létre). Így a votjákoknál a forradalom idején jóval többen voltak, akik valamelyes anyanyelvi műveltséggel rendelkeztek, mint a zürjéneknél. A forradalom a votjákoknak is meghozta az autonómiát. 1920 novemberében megalakult a Votják Autonóm Terület, amely 1932-ben az udmurt nevet vette fel, s 1934-ben pedig átalakult autonóm köztársasággá. A kulturális fejlődés hasonló mérvű, mint a zürjéneknél. A votják nyelven megjelent könyvek példányszáma sok milliót tesz ki, s kb. 30 újság jelenik meg votjákul.

A votják múlt, a nyelv és az irodalom kutatásával külön tudományos intézet foglalkozik, az ifjú votják pedagógusok képzésére pedig két pedagógiai főiskola létesült a köztársaság területén.

A forradalom után kiteljesedő irodalomnak már klasszikusnak számító képviselői vannak, például KUZEBAJ GERD, KEDRA MITREJ, D. A. MAJOROV stb.

A votják nyelvészek közül leginkább talán P. N. PEREVOSCSIKOV munkásságát emelhetnénk ki. Számos votják nyelvész szerezte meg a kandidátusi fokozatot.

A cseremisiz nép sorsa sokban hasonló volt a votjákokéhoz. Ők is végigszenveték a tatár rabság évszázadait, hogy utána az orosz cároknak fizessék ismét századokon át a rájuk rótt jaszakot.

A cseremisiz nép nyomoráról, a köztük pusztító népbetegségekről, amelyek közül talán legelterjedtebb volt a trachoma, a nagyfokú írástudatlanságról (a cseremisiz lakosság tízegynehány százaléka tudott írni, olvasni a forradalom előtt) bőven olvashatunk a régebbi leírásokban. 1953—1966-ig nyolc alkalommal fordultam meg hosszabb-rövidebb időre a cseremisizeknél, így róluk közvetlen tapasztalatból számolhatok be. Joskar-Ola, a mai főváros helyén a forradalom idején a két és félezer lakosú Carevokoksajszk állt. A templom és a börtön épületén kívül alig volt más kőház a városkában. Joskar-Ola ma százezres modern város, amely gyors ütemben fejlődik tovább. Itt van a cseremisiz kulturális élet központja. A város közepén áll a cseremisiz nemzeti színház impozáns épülete, ahol moszkvai és leningrádi színművészeti főiskolát végzett művészek játszanak. A cseremisiz rádió innen sugároz naponként néhány órás cseremisiz műsort, s a falvakban gyakorlatilag minden házban van legalább vezetékes rádió. A televízióadó is évek óta működik. A televíziós készülék a városban közönséges, s a falusi nép között is terjed. Az utóbbi tíz évben minden cseremisiz faluba bevezették a villanyt. Minden cseremisiz gyerek iskolába jár. Még folytathatnám a felsorolást, de izelítőnek talán ennyi is elég.

A cseremisiz írásbeliség kezdetei a XVIII. századra nyúlnak vissza, de csak a múlt század második felében nyílt meg néhány egyházi iskola, ahol cseremisizül is tanítottak. A cseremisiz irodalom első napvilágot látott próbálkozásai a jelen század elejéről datálódhatnak. A forradalom előtt a cseremisizeknél is ki-ki elsősorban a saját nyelvjárását használta. A hegyi és mezei cseremisiz irodalmi nyelv a forradalom után alakult ki. A két irodalmi nyelv egybeolvastására viszont az utóbbi másfél évtized folyamán történtek komoly erőfeszítések.

A cseremisizek autonóm területe 1920 novemberében alakult meg, s 1936-ban lett autonóm köztársasággá.

A cseremisiz szó művészei közül említsünk meg két klasszikus író: Sz. G. CSAVAJNT és M. SKETANT, az élők közül pedig M. KAZAKOV Lenin-díjas költőt. A fiatalon elhunyt ERIK SZAPAJEV megírta a 60-as évek elején az első cseremisiz operát.

Szaktudományunk cseremisiz művelői közül pedig a polihisztor V. M. VASZILJEVRÓL, N. T. PENGITOVÓRÓL, a fiatalabbak közül pedig I. SZ. GALKINÓRÓL és L. P. GRUZOVÓRÓL kell megemlékeznünk. Különösen ez utóbbi szerzett fonetikai kutatásaival nemzetközi elismerést.

A mordvin nép az utolsó nyelvrokonaink közül, amely a permiekhez és a cseremisizekhez hasonló utat tett meg. A mordvin műveltség is a forradalom

után bontakozik ki. Fáradságos munkával kidolgozták az erzá és a moksa irodalmi nyelv normáit. A mordvin az első a nem régi kulturális múltra tekintő uráli népek közül, amelynek egyeteme van, s ahol finnugor tanszék működik. Különösen az utóbbi években indultak meg olyan nagy jelentőségű kiadványsorozatok, amelyeket örömmel üdvözöl minden finnugor kutató. Eddig három kötet jelent meg a mordvin nyelvjárások leírását közlő sorozatból, egy kötet eljutott már hozzánk a nyolc kötetre tervezett mordvin népköltészeti gyűjteményből, megjelent M. J. JEVSZEJEV, a kiváló mordvin tudós munkáinak és népköltészeti gyűjtésének öt kötetnyi válogatása, egy öt kötetes mordvin-orosz szótár munkálatai pedig folyamatban vannak.

A szovjet korszak mordvin nyelvészei közül elsősorban M. N. KOLJAGYENKOV, N. F. CIGANOV és a fiatal A. P. FEOKTYSZTOV munkásságát kell kiemelnünk.

A mordvinok szétszórtsága miatt csak 1930-ban sikerült megalakítani a Mordvin Autonóm Területet, amely aztán 1934-ben lett autonóm köztársaság.

Ezzel végére is értünk azon nyelvrokonaink felsorolásának, akiknél a forradalom óta eltelt félévszázad alatt ment végbe nemzetté válásuk minden lényeges momentuma. Autonómiát kaptak, lerakták az egységes nemzeti nyelv alapjait, s fejlődésnek indult náluk a tudomány, az irodalom és a művészetek más ágai. Megszűnt az írástudatlanság, s az anyagi felemelkedés terén is jelentős eredmények születtek. Felnőtt egy új tudós-nemzedék, akik közül nem egy nemzetközi tekintélyre tett szert a mi szaktudományunk területén is.

Azoknak az uráli népeknek a fejlődése, amelyekre az alábbiakban kerítünk sort, több szempontból különbözik az eddigiektől.

Nem szóltunk még a karjalaiakról. A forradalom után ők is autonómiát kaptak. A Karjalai Finn Autonóm SzSzK 1923-ban létesült meg, s 1940-ben szövetségi köztársasággá lépett elő. Mivel azonban adottságai folytán nem tudott megfelelni a szövetséges köztársaságokkal szemben támasztott gazdasági és kulturális feltételeknek, 1960-ban ismét autonóm köztársasággá alakult. Eleinte kísérleteztek a karjalai nyelv irodalmivá tételével, de később felhagytak vele, s a finn irodalmi nyelvet vezették be. Különben jelentős a köztársaság Suomi-finn lakossága is. Petrozavodszkban 1940-ben egyetem létesült, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának pedig filiáléja van a városban. A karjalai nyelv kutatóin kívül más rokonnyelveknek is akadtak itt kiváló művelői, például M. HÄMÄLÄINEN a vepszének és G. KERT a lappnak.

1940 óta Észtország is felvételt nyert szövetséges köztársaságként a Szovjetunió népei közé. Az észtek mögött több évszázados, tekintélyes kulturális múlt állt már ekkor európai szintű szépirodalommal stb. Azok az eredmények, amelyeket az utóbbi negyedszázad során elértek, a földkerekség leghaladottabb népei közé emelték őket. Itt most azonban elégedjünk meg annak a szerepnek a méltatásával, amit Észtország az uráli nyelvtudomány területén betölt a Szovjetunióban. Az uráli nyelvtudománynak két jelentős góca van Észtországban. Egyik az ősi Tartui Egyetem finnugor tanszéke, másik pedig az Észt Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete. Mindkét helyen számos kiváló uráli nyelvész dolgozik. Elsősorban azt a munkát kell kiemelni, amit az észtek a Szovjetunió kisebb finnségi nyelveinek, a vótnak, livnek, vepszének és az izsor nyelvnek a kutatásában elértek. Ezenkívül kiváló szakemberei vannak náluk a lappnak, a mordvinnak és a cseremis-

nek, sőt az utóbbi években a szamojéd nyelvekre is kiterjesztették érdeklődésüket.

Külön ki kell emelni azt a szerepet, amelyet a Tartui Egyetem finnugor tanszéke a kisebb uráli népek nyelvészeinek képzésében betölt. Csak azutóbbi évek folyamán öt cseremisiz védte meg kandidátusi disszertációját a Tartui Egyetemen. PAUL ARISTE professzor áldozatos munkáját kell itt elsősorban kiemelnünk, aki szíve ügyének tekinti a kisebb uráli népek nyelvészeinek nevelését.

Fentebb említettük már a vótokat, liveket, vepszéket, lappokat. Ezeknek a népeknek úgy alakult a történelme, hogy az Októberi Forradalom idejére annyira megfogyatkoztak — a vótok száma például ma csak néhány tucatnyi —, hogy nemzeti kultúrájuk kifejlesztésére már nem futotta az erejükből. Nyelvüket persze szabadon használhatják, s ők is részesei annak az anyagi, politikai és kulturális felemelkedésnek, amelyet az Októberi Forradalom hozott a Szovjetunió népeinek. Elsősorban az észtek és a petrozavodszki akadémiai filiálé kutatói mindent elkövettek, hogy tanulmányozzák ezekben a népeknek a nyelvét, s összegyűjtsék anyagi és szellemi kultúrájuk értékeit. Az észteknél például kilométer számra készítettek vót nyelvű magnetofon felvételeket.

Az eddigiekben azt a fejlődést igyekeztünk hézagosan vázolni, amit a Szovjetunió uráli népei megjártak a forradalom óta eltelt 50 esztendő alatt.

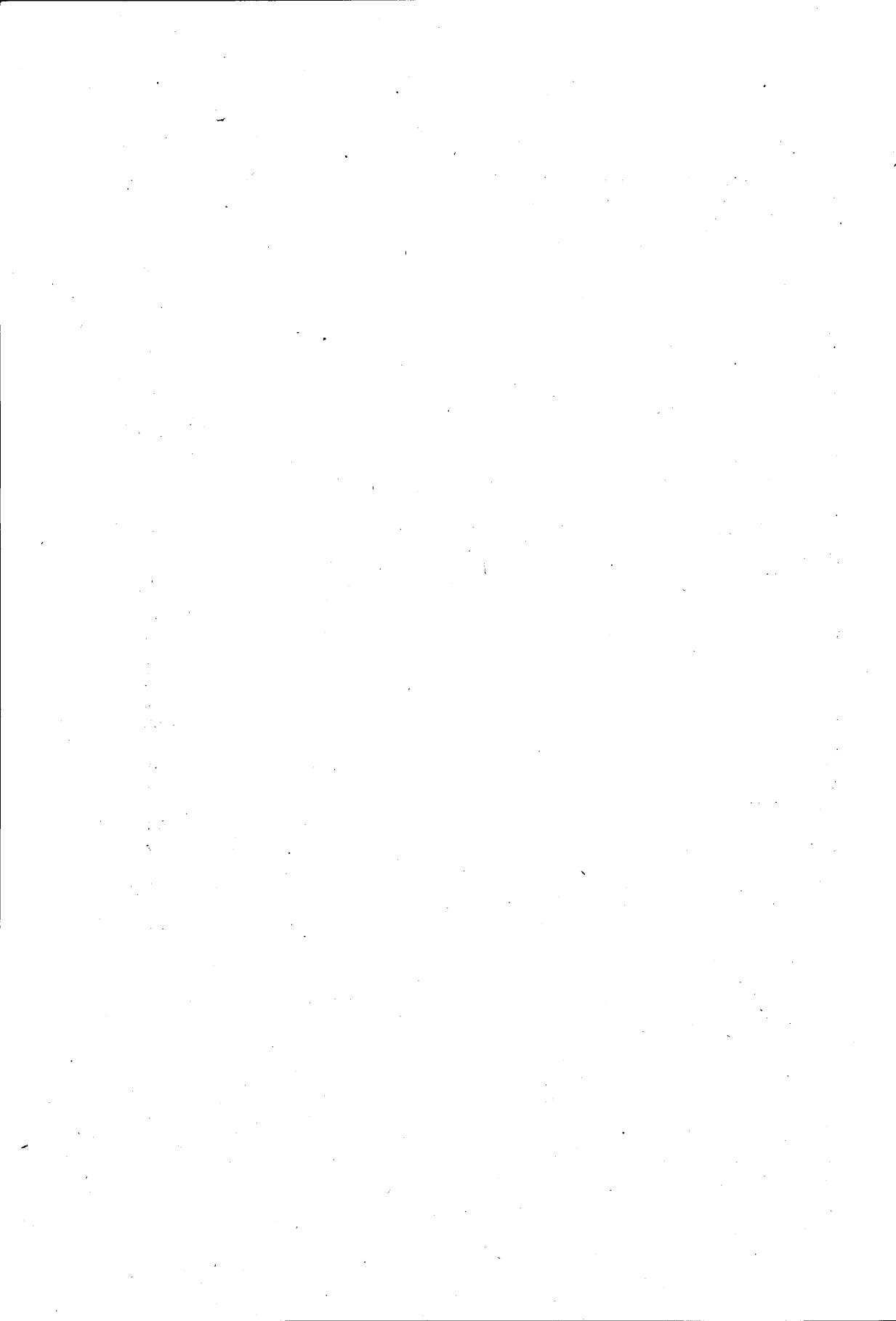
Végezetül még egy a szaktudományunk szempontjából öröndetes momentumról kell megemlékeznünk. Bár az uráli népek a magyarok kivételével az Orosz birodalom területén éltek, az uráli nyelvtudománynak kevés figyelemre méltó orosz művelője akadt. Igaz, hogy az Orosz Akadémia hathatósan támogatta például SJÖGREN, WIEDEMANN, CASTRÉN és mások kutatásait.

A forradalom után megváltozott a helyzet. Ma már sok orosz származású uráli nyelvészt tartunk számon. Említsünk meg itt néhányat a legkiválóbbak közül: D. V. BUBRIH, B. A. SZEREBRENNYIKOV, A. I. POPOV, N. M. TYERES-SENKO, s a fiatalabbak közül A. K. MATVEJEV.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetében külön osztály létesült az uráli nyelvek kutatására, a Leningrádi Egyetemen pedig évtizedek óta finnugor tanszék működik.

A Nagy Októberi Forradalom ötvenéves évfordulója nemcsak a Szovjetunió, de az egész haladó emberiség ünnepe. Legtöbbet azonban mégis Oroszország egykori elnyomott nemzetiségei, köztük uráli nyelvrokaink, köszönhetnek ennek a forradalomnak. Nagy ünnepükön mi is együtt vagyunk velük.

BERECZKI GÁBOR

A beszélést és gondolkodást jelentő igék az obi-ugor nyelvekben

I. Dolgozatomhoz hasonló jelentéstani tanulmány mind ez ideig igen kevés jelent meg. Az indoeurópai nyelvek beszélést jelentő szavairól CARL D. BUCK írt összefoglaló tanulmányt „Words of Speaking and Saying in the Indo-European Languages” címmel (American Journal of Philology, XXXVI. Baltimore 1915). BUCK munkájától ösztönözve írta meg PAAVO SIRO „Puhumista merkitsevät verbit itämerensuomalaisissa kielissä” című doktori értekezését (MSFOu. 93). BUCK módszerétől eltérve SIRO nem elégszik meg az összegyűjtött szóanyag etimologizálásával és típusokba sorolásával, hanem igyekszik megragadni a jelentésváltozások okait is. BUCK rendszerint lexikális szóanyaggal dolgozott, és nem vette figyelembe, hogy sokkal célszerűbb mondatokba ágyazott szavakkal operálni a jelentés és a jelentésváltozások vizsgálatakor, sőt a jelentésváltozások okainak felderítése közben is.

Dolgozomban a PAAVO SIRO tanulmányában kifejtett módszert követem. Feladatomban megnehezíti az a tény, hogy az obi-ugor nyelvek rendkívül szegényesen állnak szótáriródalom dolgában. Míg BUCKnak számtalan két- és többnyelvű, sőt etimológiai szótár állt rendelkezésére, obi-ugor részről csak az osztjákoknak van nagy nyelvjárási szótáruk, etimológiai szótára pedig még egyik közeli rokon nyelvünknek sincs. A szófejtésekben szótárak híján többnyire csak a finnugor vonatkozású etimológiai szótárak, valamint a folyóiratokban megjelent cikkek obi-ugor adataira támaszkodhattam. Az elemzésben felhasználtam a MUNKÁCSI, KANNISTO, valamint KÁLMÁN BÉLA gyűjtötte vogul, továbbá a REGULY, PATKAVOV, PÁPAY, STEINITZ, RÉDEI és KÁLMÁN BÉLA gyűjtötte osztják szövegeket,¹ amelyek sokszor nemzedékeken keresztül őrzött és változatlanul hagyományozott nyelvi állapotot tükröznek. A mai beszélt nyelvben sok szó jelentése esetleg már tovább is fejlődhetett, az élő nyelv vizsgálatára azonban nem volt alkalmam. Vizsgálataim során felhasználtam még a szótárak és szójegyzékek, valamint nagyobb összefoglaló tanulmányok adatait is.²

¹ MUNKÁCSI B., Vogul Népköltési Gyűjtemény I—IV. (= VNGy.); A. KANNISTO—M. LIMOLA, Wogulische Volksdichtung I—VI. (MSFOu. 101, 109, 111, 114, 116, 134 = WV.); KÁLMÁN B., Chrestomathia Vogulica, 1963 (= ChrVog); PATKANOV, Die Irtysh-Ostjaken und ihre Volkspoese (= IO); PÁPAY J., Osztják Népköltési Gyűjtemény, Bp. 1905 (= ONGy.); PÁPAY J., Északi osztják nyelvtanulmányok, Bp. 1910 (= ÉONy.); PÁPAY—FAZEKAS, Északi-osztják medveénekek, Bp. 1934 (= OM.); REGULY—PÁPAY—ZSIRAI—FOKOS, Osztják hőségei I—III. (= OH.); STEINITZ, Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen I—II, Tartu—Stockholm 1939, 1941 (= OVE).

² AHLQVIST, Über die Sprache der Nord-Ostjaken. I. Sprachtexte und Wörtersammlung, Helsingfors 1880 (osztj. adat előtt = AHLQV.); AHLQVIST, Wogulisches Wörterverzeichnis, MSFOu 2 (vog. adat előtt = AHLQV.); Баландин—Вахрушева, Мансийско-

A téma kidolgozása közben a legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy a tárgyalt nyelvek közül egyik sem anyanyelvem, így a mondatösszefüggés adta jelentésmény bennem nem alakulhatott ki közvetlenül, s csak a leg-pontosabb, szó szerinti fordítás vezetett a kívánt eredményre. Az obi-ugor nyelvek, bár a magyar nyelv legközelebbi rokonai, szerkezetükben sokkal inkább eltérnek a magyartól, mint pl. a balti finn nyelvek egymástól.

2. A gondolkodás és a beszéd. Az emberi beszéd három fő tényezője: a beszélő, a hallgató és a beszéd tárgya (vö. PAPP I.: MNy. XLVIII, 89–102). A beszélő mondatbeli kifejezője rendszerint az alany, ritkábban más mondatrész (szenvedő szerkezet logikai alanyát a vogulban latívusszal, az osztjákban locatívusszal fejezik ki). A hallgatót legtöbbször grammatikailag nem jelöljük, csak odaértjük. (Ha a hallgató személye nem érthető bele a mondatba, akkor már ennek a tényezőnek a hiánya hangos „gondolkodást” jelent.) Néha datívusszal vagy valamilyen latívusi jelentésű névutós szerkezettel jelöljük a hallgatót a mondatban. A beszéd tárgyára vagy tárgybővítmény vagy tárgyas ragozás utal. A beszédnek vannak más tényezői is, mint pl. a beszédtevékenység helye és ideje, ezek azonban a beszélést jelentő szavak vizsgálata közben irrelevánsnak tekinthetők.

Az emberi gondolkodásnak két fontos tényezője: a gondolkodó személy, valamint a gondolat tárgya. Az a tény, hogy maga a gondolkodás tevékenysége akusztikailag nem realizálódik, egy harmadik tényező felvételét automatikusan kizárja. A gondolkodás folyamata tehát a gondolkodó és a gondolat tárgya között jelent kapcsolatteremtést. A gondolkodó személyének nyelvtani kifejezője a mondatban ugyancsak az alany (szenvedő szerkezetben, mint a beszélőnél), a gondolat tárgyaé pedig a tárgy. A beszédtevékenységhez hasonlóan a gondolkodásnak is lehet helye és ideje, ezek azonban szintén irrelevánsok a gondolkodást jelentő szavak viszonylatában.

Ha a beszéd és a gondolkodás tényezőit egymásra vetítjük, láthatjuk, hogy a gondolkodás folyamata egy tényezővel kevesebbet tartalmaz: hiányzik a hallgatónak megfelelő „gondolat-olvasó v. kitaláló” (akinek néma gondolatainkat „közölni” tudnánk). A közlés funkcióját látja el a beszéd, amely által tehát gondolatainkat közöljük a hallgatóval. A gondolkodás látja el a nyelv logikai, a beszéd pedig a kommunikatív funkcióját. A nyelvnek pótolhatatlan szerepe van a gondolkodásban: egy gondolatelemhez egy konkrét hangmozzanat társul. Ez a két elem szoros kapcsolatba lép egymással, ezáltal gondolatban bármikor felidézhetem az objektív világ egy darabját. A nyelv azonban nem egyszerűen az emberi gondolkodást segíti, hanem együtt a gondolatközlés eszköze is. A gondolkodás és a beszéd tehát szorosan összefügg egymással. Az emberi társadalom nyelvi jeleket teremtett mind a gondolkodás, mind a beszéd fogalmának jelölésére. Mivel a beszéd a gondolkodás tükörképe, akusztikai megvalósulása, a beszéd és a gondolkodás nyelvi jelölői is nagyjából rokonságot mutatnak a grammatikai rendszerben való viselkedésükben. A gondolkodást és a beszélést jelentő szavak párhuzamos tárgyalása tehát lehetséges, sőt célszerű is.

русский словарь, Leningrád 1958 (= BV.); БЕКЕ Ö., Északi-osztják szójegyzék, KSz. 8–9 (= БЕКЕ); MUNKÁCSI, Déli osztják szójegyzék, UF. 12 (= PÁP.—MUNK.); ПАТКАНОВ, Irtisi osztják szójegyzék, Вр. 1902 (= ПАТК.); Ромбандеева, Русско-маньсийский словарь для маньсийской школы, Leningrád 1954 (= ROMB.); KANNISTO, Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen, FUF XVII (= Tat.); KÁLMÁN B., Die russischen Lehnwörter im Wogulischen, Bp. 1961 (= RussLw.).

3. Egy ilyen dolgozatnak az a legelső célja, hogy a szóba kerülő szavak etimológiáját adja, amennyire ez az eddigi kutatások alapján lehetséges, másodszor pedig az, hogy egy-egy szó idők folyamán bekövetkezett jelentésváltozásának folyamatáról adjon felvilágosítást, ill. magyarázatot. Két kérdést kell tisztáznunk: 1. mi volt a beszélést és gondolkodást jelentő szavak eredeti jelentése; 2. milyen jelentések hordozójává fejlődtek tovább ezek a szavak. Mindkét kérdés megvilágítása közben — amennyiben lehetséges — tekintetbe kell venni a jelentésváltozás okait is.

4. Jelentés és módszer. Egy szó jelentése nem más, mint azok az érzések és gondolatok, amelyek tudatunkban ébrednek, amikor az illető szót halljuk vagy olvassuk. A meghatározott szójelentés tehát az a jelentésváltozás, amely tudatunkban a szóhoz kapcsolódik. A szójelentést a szó mondatbeli viszonya határozza meg, tehát a szituációtól függ. Egy szó a beszédbe számtalan szituációban fordulhat elő. Ezeknek a kifejezéskapcsolatoknak a számát lényegesen redukálja az a tény, hogy a kifejezések közötti különbség kettős: variáció és disztinkció.³ Ennek alapján a kifejezések között alaki típusokat állíthatunk fel, mert a variációk legtöbbször azonos kifejezés-típusba tartoznak, a disztinkciók azonban nem.

Az a kifejezés, amelynek központi tagja ige, általában mondatot alkot. Ez az ige tölti be a mondatban az állítmány (P) szerepét. Az állítmány funkciójában szereplő ige a mondatban ragozott (finitum) alakban jelentkezik. Az ige azonban előfordulhat — nem állítmányként — vb. infinitum alakban, esetleg egy más igei állítmány tárgyaként vagy valamilyen más mondatrészként. Az ige jelentése szempontjából azonban közömbös, hogy vb. finitum vagy infinitum alakban szerepel-e. Pl. *Numi-Tārem āsem namsaxti* 'Numi-Tārem atyám gondolkozik'; *Numi-Tārem āsem namsaxtuñkwé pati* 'Numi-Tārem atyám gondolkozni kezd'; *Numi-Tārem āsemnē namsaxtuñkwé eri* 'Numi-Tārem atyámnak gondolkoznia kell' stb. A *namsaxti* ige szempontjából mind a három kifejezés ugyanabba a kifejezéstípusba tartozik (a kifejezések egymásnak variációi).

4. 1. Intranszitiv kifejezéstípus. A kifejezéstípusok közül legegyszerűbb az, amelyben állítmányon kívül (P) még egy bővítmény van: azaz egy intranszitiv ige alannyal (S), pl. osztj. 0. *lou ant pōdardas* 'ő nem beszélt' (ÉONY. 178):

S — Ps

Ps

(s=alanyi ragozás). Azt az igét, amely bizonyos helyzetekben tárgy nélkül fordul elő, egyétként azonban kaphat tárgyat, tranzitívnak szokták tekinteni (SIRO: 27). Pl. vog. K. *voxtāp kharpēl lāsūl voxti* 'a verő lassan ver' (VNGy. I,

³ Egy kifejezés egy másik variációja akkor, amikor közöttük csupán alaki különbségek vannak, de jelentésük ugyanaz, vagy amikor két kifejezés jelentésben különböző, de alakilag azonos: $A_j = B_j$ vagy $A_f = B_f$ (j = jelentés, f = alak). — Egy kifejezés a másiknak disztinkciója akkor, ha azok alakjukban is és jelentésükben is egyaránt különböznek egymástól: $A_j \neq B_j$ vagy $A_f \neq B_f$ (SIRO, 25). A *taw xasā potērti* 'ő hosszú ideig beszél' kifejezés a *taw potērti* 'ő beszél' kifejezés variációja, míg a *taw sarī potēr potērti* 'ő igaz szót szól' kifejezés disztinkciója a *taw potērti* 'ő beszél' kifejezésnek, ha a *potērti* ige jelentését elemezzük.

171). Az ehhez hasonló példákat a következőkben az intranszitiv kifejezés-típusba sorolom. Az obi-ugor nyelvekben az intranszitiv kifejezéstípus felismerését megkönnyíti az a tény, hogy a vogulban és az osztjákban alany és alanyi ragozásban levő igei állítmány együtt mindig intranszitiv, de tárgy-as ragozás esetén eo ipso tranzitiv kifejezést alkot.

4.2. Tranzitiv kifejezéstípus. Tranzitívák az olyan kifejezések, amelyekben állítmány (és alany) mellett tárgy (0) is van:

$$S - O - P$$

Az obi-ugor nyelvekben a tárgy el is maradhat, ha odaértendő, vagy az ige tárgy-as személyragja utal rá:

$$S - Po \quad Po$$

(o=tárgyas ragozás) Pl. vog. É. *am at vā'ilem* 'én nem tudom' (VNGy. I, 6); osztj. Szin. *mā qt ūj'tlem* 'ich weiss nicht' (OVE. 97). Ezeket a kifejezéseket nem sorolom az intranszitiv kifejezéstípusba.

Az állítmány tárgya lehet főnév (vagy névmás), mondat, infinitivus (vagy participium). Pl. *taw nāmt nāmsaxts. taw nāmsaxts*: „*am kwonā kwā-le'im*”. *taw kwonā kwāluñkwē nāmsaxts*. — Ezek között a kifejezések között különbséget kell tenni, noha mindhárom jelentése azonos. Az első kifejezéstípust SIRO egyszerűen tranzitívnek, a másodikat diktívnek, a harmadikat modálisnak nevezi (28).

A tárgytól elkülönítve szokták tárgyalni az ún. belső tárgyat, pl. vog. Szo. *sispal ālne nōmt ul nōmseen!* 'denke keinen auf der Rückenseite befindlichen Gedanken!' (WV. V, 64). A belső tárgy az állítmányként szereplő ige szócsaládjába tartozó szó, pl. *életét éli*, fi. *elää elämänsä* stb. A kifejezéstípusok vizsgálata közben a belső tárgy különválasztása fölösleges, a példamondatok tehát a tranzitiv kifejezéstípusba tartoznak. — Az állítmány kiterjedési határozója, amely alakja szerint tárgyeset, nem alkot lényeges kifejezési tagot, pl. *taw xasā poterti* 'ő hosszú ideig beszél'. Az állítmány vizsgálatakor az ilyen tárgyszerű bővítmeny elhanyagolható.

A finnben a beszélést és gondolkodást jelentő igék tárgyának alakja jelöli az állítmánnyal kifejezett cselekvés aspektusát. A folyamatos igék tárgya részleges (*Hän puhuu unkaria*), a befejezett igék teljes tárgyat kapnak (*Hän sanoi sanan*). — A vogul is két tárgyalakot különböztet meg, ezek jellege azonban teljesen eltér a finnben jelentkező tárgyváltakozástól. A vogulban a két tárgyalak a tárgyszó határozott, ill. határozatlan voltát jelöli. A helyzet a következő: az északi vogulban nominativusban (alapalakban) áll az alany, a tárgy, a főnévi jelző és a birtokos jelző (KÁLMÁN, ChrVog. 27). Az É. nyelvjárások, valamint a P. és ÉV. nem ismerik a többi nyelvjárásban jelentkező *-m.*-ragos accusativust, a P. és ÉV. a határozott tárgy jelölésére az eredetileg partitívusi funkcióban álló elativus-ablativus *-na* ragot használja (LIIMOLA: JSFOu. LVII/1, 25–47 és MSFOu. 134: 24–44). A határozatlan tárgyat minden nyelvjárás nominatívusszal fejezi ki. Pl. vog. AL. *uj šörp äls* 'a medve egy jávort ölt' (VNYj. 156). Határozott tárgy esetén az ige is tárgy-as ragozású, pl. vog. KL. *kāimē kwān-tārtāln!* 'ereszd ki a macskát!' (VNYj. 105). Az osztjákban nem maradt meg az uráli *m* accusativusrag. A tárgyat határozott vagy határozatlan voltára való tekintet nélkül a nominativus jelöli. A tárgy határozottságát a tárgy-as igei személyragok mutatják, pl. Ser. *ma ar tañkē*

Az „egyenes beszéd” kifejezéstípust a „függő beszéd”-től az esetleges kötőszó világosan elkülöníti. Akkor azonban, amikor nincs kötőszó, igen nagy elővigyázatossággal kell végeznünk a két kifejezés elkülönítését. A gyűjtő sokszor nem jelzi kettősponttal és idézőjellel, hogy „egyenes beszéd” kifejezéstípusról van szó. A szövegkörnyezetből azonban mindenkor kiderül, hogy a főmondattól csupán vesszővel elválasztott tárgyi mellékmondat valójában „egyenes beszéd”, pl. vog. K. *nəŋ nãmsá'n á'z kɔdɔnɪlǎxu iãnãŋβæzt* 'du meinst, (dass) sie hinabgewischt wurden, um nur so verloren zu gehen' (WV. II, 583). Nem sorolhatjuk azonban az „egyenes beszéd” kifejezéstípusba a következő mondatot: osztj. O. *mundi lausèn, iazəŋ an' túsən* 'az imént mondtad, hogy nem hoztál hírt' (ÉONy. 171). „Egyenes beszéd” esetén a tárgyi mellékmondatnak egyes szám 1. személyben kellene állnia: *mundi lausèn: „iazəŋ an' túsəm”*.

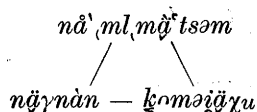
4.35. Jellegénél fogva eltér az előbbiektől az olyan kifejezés, amelynek tárgya **f ü g g ő k é r d é s** pl. vog. FK. *om êkum khwq̄tè mènés, khwq̄nè khq̄swè!* 'az én feleségem hogy hova ment, ki tudja azt!' (VNGy. II, 225).

A beszélést és gondolkodást jelentő igék „egyenes beszéd” és „függő beszéd” kifejezéstípusokban egyaránt előfordulhatnak. Ezek a kifejezéstípusok egymásba transzformálhatók. A *hogy*-kötőszavas mellékmondat pl. mindenkor „egyenes beszéd”-dé alakítható át, pl. vog. T. *leβ̄ɛ'm, što neŷn elŷ's* 'ich sage, dass du ihn erschlagen hast' (WV. III, 170): *leβ̄ɛ'm: „neŷn elŷ's”* 'Én mondom: „Te ölted meg őt”.

4.4. M o d á l i s k i f e j e z é s t í p u s. Jellegét tekintve ez is tranzitív kifejezéstípus, annak egyik változata. Modális az a kifejezés, amelynek tárgya infinitívus (SIRO: 28).

Mindegyik infinitívus állhat tárggyal és tárgy nélkül. Tárggyal pl. vog. É. *pãntã āpã nuwituñkwe xañsulés* 'sógora megtanult bölcsőt ringatni' (VNGy. IV, 249), tárgy nélkül pl. vog. É. *man űrel ǧluñkwè lãwè'in?* 'miképpen rene-deled, hogy éljünk?' (VNGy. I, 148).

A vogulban és az osztjákban éppúgy mint a magyarban, nem minden accusativus és infinitívus kapcsolata accusativus cum infinitivo, pl. vog. É. *kwonél sãltém ajiñ xum-pi' saĩruñkwè tãnyi* 'a kívülről jött apródot szét akarja vágni' (VNGy. II, 20); osztj. É. *ǧr lĩsəl-ŷãnttĩ mandǧl* 'sok vadászurokját megnézni megy' (OM. 24). A vezérigének ugyanis logikai összefüggésben kell lennie mind az infinitívusszal, mind annak tárgyával, tehát kell, hogy az infinitívus tárgya egyben a vezérszó tárgya is legyen! A vogulban és az osztjákban verba sentiendi és dicendi után áll cum inf., pl. vog. É. *Sorni-Kworés āšukwè namèr jiwèp salik poxënë sãt tòmĩl . . . lãwès tãrãtañkwè* 'S. K. atyuska sűrű fájú fekete bozót oldalába hét jávorünőt mondta, hogy alábo-csát' (VNGy. I, 91); vog. K. *nã'ml,mŷ'tsəm nəŷnãn kɔmãjǧxu* 'ich habe gedacht dich zu heiraten' (WV. II, 245). A vezérszó: *nã'ml,mŷ'tsəm*, ettől függ egy infinitívuszos szerkezet: *nəŷnãn kɔmãjǧxu*. Mind a két tag külön-külön tárgya a vezérszónak, ugyanakkor egymással is tárgyi viszonyban vannak:

Az osztjában az acc. cum inf. szerkezet használata jóval ritkább, mint a vogulban, de elvétve itt is megtalálható, pl. osztj. Szin. *mā in nq̄n̄n x̄alewt kitti n̄ym̄sl̄m* 'ich denke dich nun morgen wegzuschicken' (OVE. 155). Az ilyen tárggyal álló infinitivust a következőkben a c c. c u m i n f. kifejezés-típusnak nevezem:

$$S - O - O_i - P$$

(i = infinitivus); a tárgy nélkül álló infinitivust egyszerűen infinitívuszos szerkezetnek:

$$S - O_i - P$$

(emellett állhat ugyan tárgy, de ez nem áll szoros logikai viszonyban a vezérszóval), pl. osztj. Ser. *ārijta kē mā x̄š̄t̄m* 'zu singen verstehe ich' (OVE. 434).

4.5. Participiumos szerkezet. Az acc. cum inf. kifejezés-típushoz hasonlóan ez is a tranzitív kifejezés-típus egyik altípusa, csakhogy itt az igeveves szerkezetté alakított tárgyi mellékmondat állítmányát nem infinitivus, hanem egy másik nomen verbale, nevezetesen part. praes. vagy part. praet. fejezi ki. A beolvasztott tárgyi mellékmondat alanya a szerkezet participium tagjának a tárgya lesz, személyes névmás esetén a participiumon megfelelő személyű birtokos személyraggal jelölik a mellékmondat alanyának személyét. Ha a tárgyi mellékmondat által kifejezett cselekvés egyidejű a főmondat állítmányának cselekvésével, a participiumnak a praesensét használják, pl. osztj. É. *išem kartla ōn šer̄n̄ x̄t̄ q̄m̄vstal al̄tla* 'öcsém vasláncos jeles házat üt fel, azt mondják' (ONGy. 182). Ha a mellékmondat állítmánya múlt idejű, akkor part. praet.-ot használnak, pl. vog. K. *khwaš̄ē mēnm̄t̄ oqt̄ khañ̄ši* 'azt sem tudja, hogy hosszú ideig ment-e' (VNGy. II, 226); osztj. É. *pun̄n̄ vq̄j pun̄a p̄nt̄m vantsem* 'szőrös állat szőrét eltűnni láttam' (ONGy. 251). A verbum sentiendine van tehát egy közvetlen tárgya, a participiumos szerkezetté transzformált tárgyi mellékmondat, amelyhez ismét egy tárgy kapcsolódik, amely végső soron a verbum regensnek is tárgya:

$$\begin{array}{c} \text{vantsem} \\ / \quad \backslash \\ \text{p̄nt̄m} - \text{pun̄a} \end{array}$$

A tárgyi participiumos szerkezet alakilag teljesen megfelel az acc. cum inf.-nak

$$S - O - O_p - P$$

(p = participium); verba sentiendi és dicendi, valamint gondolkodást jelentő vezéрге mellett áll (a vogul igeveves szerkezetekről vö. Sz. KISPÁL M., A vogul igevev mondattana, 180—4 és 264—6). A participium tárgya logikailag alany, mint a fenti esetben: „Láttam, hogy szőrös állat szőre eltűnt.” A mellékmondat állítmányaként szereplő ige ugyanis intranszítív, így természeténél fogva nem is vehetne magához tárgyat, az accusativus csupán szerkezeti szükség-szerűség.

A participiumos szerkezetet egyszerű tranzitív kifejezésnek is fel lehetne fogni, ha azt tesszük fel, hogy a participium ezekben a kifejezés-típusokban

nomen actionis. A finnugor nyelvekben gyakran előfordul, hogy melléknévi igenév nomen actionis értékben használatos, pl. *ṽṽḡ kisnem sis* 'miközben az utat kerestem (útkeresésem közben)' (KÁLMÁN, ChrVog. 47). A következők oszta. É. kifejezés *ánt leumen ailetlen* 'nem ettél, azt mondd' (OH. III, 131) tehát így értelmezhető: 'a nem evésedet mondd'. Más összefüggésekből kiderül azonban, hogy itt nem csupán egyszerű tranzitív kifejezésről van szó. A participiumos szerkezetet két tényező különbözteti meg a tranzitív kifejezéstől: 1. a participium mint tárgy idejűséget fejez ki, idővonatkozása van, 2. a participium tárgyát nem mindenkor lehet birtokos jelzőnek tekinteni, mert e két tag közé más mondatrészek is beékelődhetnek, pl. *āi nāi šidī ēnmaltmāl ālātā* mondatot a *šidī* 'így' bővítmény nélkül fordíthatnók a következőképpen: 'a kis fejedelemtől fölnevelést emlegetik', a *šidī* bővítmény jelenlétében azonban nem teljesen helyes a participiumos szerkezetet birtokos szerkezetnek felfogni. Célzerű tehát ezt a kifejezéstípust is — az acc. cum inf.-hoz hasonlóan — külön kifejezéstípusnak venni.

A finnben is megtalálható egy hasonló tárgyi participiumos szerkezet. A tárgyi mellékmondat állítmányának idejét a megfelelő participium jelöli: jelen idejű állítmány participium imperfectummá (*Näen isän tulevan*), múlt idejű állítmány pedig participium perfectummá transzformálódik (*Näin isän tulleen*).

4.6. Tranzitív-predikatív kifejezéstípus. Azonos kifejezéstípusokban azonos szavak helyébe mindig a legáltalánosabb szót téve, az illető kifejezéseket — a kifejezéstípus keretein belül — disztinktív variációkra oszthatjuk (SIRO, 36). Pl.

A) vog. FL. *pauli lāwuñkwē jāni nāñki* 'falunak, hogy mondják, nagyobbak látszik' (VNGy. IV, 214),

B) vog. É. *Vas-γuri-tumpi oss lāwarwē!* 'Gyomorzacskó-dombnak hadd nevezzék!' (VNGy. II, 179).

Ha a B) pontban szereplő *lāwi* helyébe a *namēji* 'hív, nevez vminek' igét tesszük, több hasonló példát megfigyelve, arra az eredményre jutunk, hogy az ilyen kifejezésekben a leggyakrabban használt ige a *namēji*, míg az A) kifejezésben a *lāwi* látszik gyakoribbnak. Ha van két, egy típusba tartozó kifejezésünk: A és B, amelyek olyanok; hogy a B-ben levő kifejezéstag helyébe más kifejezést tehetünk anélkül, hogy annak jelentése megváltoznék, a B kifejezés az A kifejezés disztinktív variációja.

Ez a kifejezés: vog. K. *ēškiōtärγ l'āββa* 'man nennt ihn den Eški-Fürsten' (WV. I, 109), vagy oszta. O. *χōrēḡ iāχ āziñ laullēli* 'a χōrēḡ-népet mondja atyjának' (ÉONy. 160) egyik eddig tárgyalt kifejezéstípusba sem sorolható. Az ilyen kifejezést SIRO tranzitív-predikatívnek nevezi (38). Ebben a kifejezéstípusban két disztinktív variáció van: 1) 'mond': vog. É. *pauli lāwuñkwē jāni nāñki* 'falunak, hogy mondják, nagyobbak látszik' (VNGy. IV, 214) és 2) 'hív (vminek)'; vog. K. *ēškiōtärγ l'āββa* 'man nennt ihn den Eški-Fürsten' (WV. I, 109). A jelentésváltozás itt még nem ment végbe teljesen, a tranzitív-predikatív kifejezéstípusban még mind a két disztinktív variáció előfordul.

A tranzitív predikatív kifejezés mindig két mondatra transzformálható: *l'āββa: tγ ēškiōtär*. Hasonlítsuk ezt össze az eredeti mondatlal *ēškiōtärγ l'āββa!* Láthatjuk, hogy ami ebben a mondatban csak egy mondatrész, az a transzformált mondatban egy egész mondat, amelyben a két tag között állít-

mányi viszony van. Az eredeti mondatban ugyanezt az állítmányi viszonyt a translatívus rag fejezi ki, az *ōterāy* bővítmény tehát egy egész mondatot pótol. Az osztjákban nagyon kevés tranzitív-predikatív kifejezés van, úgyszólván csak elvétve lehet találni egyet-egyet. Ez abból ered, hogy az osztják nyelvjárások többségében nincs translatívus. A keleti nyelvjárásokból, amelyekben megtalálható, nem álltak szövegek rendelkezésemre.

4.7. Tranzitív-datívuszi kifejezéstípus. Az intranzitív kifejezéstípusban a beszéd fő tényezői közül a beszélő van jelen, a tranzitív kifejezéstípusban már a beszéd tárgya is megjelenik. Van a tranzitív típusnak olyan esete is, amikor a beszéd harmadik tényezője, a hallgató is jelen van. Ennek nyelvtani kifejező eszköze — minthogy datívus sem a vogulban, sem az osztjákban nincs — a latívus, de gyakrabban valami latívusai jelentésű névutó. Pl. vog. T. *nīv'n lānt*: „*kōšl'β mināntēm ēn,ōš'u,χen*” 'er sagt zu seiner Frau: „Ich gehe zu dem Alten auf Besuch” (WV. I, 129); vog. É. *jāni' pīyā ājkā nūpēl lāwi*: „*Πυρῆν-τῦρ ἀλέμ-πάλτ . . . ἀλνῆ υἱ κἀσῖν λῆνῆ χᾶντῆμ*” 'nagyobbik fiához az öreghez szól: „Bálványos tónak baloldalán . . . megöleendő „állat” vigasságos útját találtam” (VNGy. III, 369–70); osztj. I. *nunen ai-keť jāstedēn* 'ich werde dir ein Wort sagen' (IO. 114); osztj. O. *tut pēlā laulāl*: „*si pāmpai noχlūi!*” 'a tűznek szól: „Ezt a fűrakást fald föl!” (ÉONy. 1).

Ebben a kifejezéstípusban gondolkodást jelentő ige nem szerepelhet, hiszen a gondolkodás folyamatából a harmadik tényező, a beszéd síkján a hallgató, hiányzik. Vizsgálataim során arra az eredményre jutottam, hogy ebben a kifejezéstípusban semmilyen jelentésváltozás nem történt, ezért a példaanyag felduzzasztásának elkerülése végett a tárgyalás folyamán nem választom el azt a kifejezéstípust a tranzitív, ill. az „egyes beszéd” kifejezéstípusoktól.

5. Jelentésegységek. Minden nyelvben, így a vogulban és az osztjákban is, sok szó található, amely a beszélés és a gondolkodás fogalomkörébe tartozik. Nem tűzhetem ki célul, hogy az összes e fogalomkörbe tartozó szavakat tárgyaljam, hiszen ez a terjedelem rovására menne, s ezenkívül nehéz is lenne rendet teremteni a mérhetetlen szóanyagban. Csupán a gondolkodás és a beszélés jelentésegységeit tárgyalom. Jelentésegységen értem azokat a szavakat, amelyek egy fogalomkör jelentésének legalapvetőbb jegyeit tartalmazzák. A jelentésegységek viszonylag zárt rendszert alkotnak. A rendszeren belül egy-egy szó jelentésének vagy funkciójának megváltozása maga után vonja az összes többi szó jelentésének vagy funkciójának ugyanolyan rányú megváltozását.

A beszélést jelentő szavak vizsgálata közben azonnal szembetűnik, hogy minden nyelvben különbséget tesznek beszélés és mondas között. Vegyük példának a vogul északi nyelvjárását! A *lāwi* 'mond' és a *potērti* 'beszél' oly világosan elkülönül egymástól, hogy csak ritkán cserélik fel egyiket a másikkal. A *potērti* magát a beszélés folyamatát jelöli, míg a *lāwi* jelentését vizsgálva, a hangsúly a cselekvés tartalmán, eredményén van. Ugyanígy a magyarban valaki *finnül beszél*, *világosan beszél*, *a gyerek beszélni tanul*, de valami határozott dolgot mindig *mondunk* (vö. *Sokat beszélt, de keveset mondott!*). Ez a kettősség a mondat szerkezetben is jelentkezik: a *potērti* intranzitív, vagy esetleg határozatlan tárgyat kap — pl. *mañnar pō'treym?* 'was

sprichst du?' (WV. II, 137) —, a *lāwi* rendszeren tranzitív, s határozott tárgyat kap, egyenes vagy függő beszéd kapcsolódhat hozzá.

A beszélés és mondas fogalma mellett csaknem minden nyelvben megkülönböztetik a beszélget és elbeszél fogalmakat is. A *beszélget* majdnem ugyanaz, mint a *beszél*. A nyomaték itt is a beszélés tevékenységéről van szó. Ilyenkor a mondatban a következő bővítmények fordulnak elő: *jürtel* '-val, -vel együtt', vagy az alany áll többes számban, mellette a *χalēnt* 'egymás közt' bővítménnyel. A beszélés és a beszélgetés fogalmának közeli rokonsága magyarázza, hogy sem a magyarban, sem az obi ugor nyelvekben nem foglaldott le külön szó a beszélgetés fogalmának jelölésére. Az északi vogulban pl. a *poterti* fejezi ki mind a két fogalmat, a finnben viszont a *puhua* mellett megvan a *keskustella* vagy *jutella* is.

Az elbeszél jelentésségység északi vogul kifejezője a *mōjti* 'mesél, elbeszél'. A *mōjti* fogalmilag a *lāwi* és a *poterti* között foglal helyet: az esemény múlását adja elő, ugyanakkor tranzitív. A legbiztosabb alaki kritérium, amelyből kiderül, hogy elbeszélésről van szó, az, hogy tárgyként a *mōjt* 'mese, rege' áll.

Hasonló szópárok, mint a magyar *mond* és *beszél*, vogul *lāwi* és *poterti*, a balti finn (SIRO, 20) és az indoeurópai nyelvekben is megvannak (BUCK, 3).

A gondolkodást jelentő szavaknál a jelentésségységek nem különülnek el ilyen világosan. Belőlük jóval több is van, mint a beszélést jelentő szavakból. Az északi vogulban a következő jelentésségységeket különíthetjük el a gondolkodást jelentő igék körében: *naṃsi* 'gondol', *naṃsaxti* 'gondolkodik', *χańsi* 'tud, ismer' és *arteli* 'értékel, becsül'. A *naṃsi* és a *naṃsaxti* párt nagyjából párhuzamba állíthatjuk a beszélést jelentő szavak síkján a *lāwi* és *poterti* igepárral. Valami meghatározott dolgot mindig gondolunk, ilyenformán a *naṃsi* tranzitív. Bővítményül határozott tárgy (esetleg lativus), „egyenes” vagy „függő beszéd”, esetleg infinitívus kapcsolódhat hozzá. A *naṃsaxti* ige jelentésében maga a gondolkodás folyamata áll előtérben, így intranszítív, a *poterti*hez hasonlóan. A *χańsi* nem a gondolkodás folyamatát, hanem a megismerés eredményét, állapotot jelöl. A mondatban tranzitív. Az *arteli* rokon a *namsaxti*-val. Az utóbbihoz hasonlóan ugyanis a gondolkodás folyamata áll előtérben, amely bizonyos vélekedést, értékelést is tartalmaz, ugyanakkor gyakran tranzitív.

A beszélést jelentő igéknek négy jelentésségysége van: „mond”, „beszél”, „beszélget” és „elbeszél”. Ezeket a fogalmakat több értelemben használják ezért SIRO félreértések elkerülése végett latinul nevezi el őket: *DICO* (tranzitív, diktív, modális és tranzitív-predikatív kifejezés-típusban), *LOQUOR* (intranszítív, határozatlan tárgy esetén tranzitív, és diktív kifejezés-típusban *DICO* helyett), *COLLOQUOR* (intranszítív és ritkán diktív kifejezés-típusban) és *NARRO* (tranzitív és diktív kifejezés-típusban).

A gondolkodást jelentő igéknek szintén négy jelentésségységet tárgyalom: „gondol”, „gondolkodik”, „tud” és „becsül”. SIRO módszerét követve ezeket a jelentésségységeket is latin szavakkal szimbolizálom: *COGITO* (tranzitív, intranszítív, „egyenes beszéd”, modális és tranzitív-predikatív kifejezés-típusban), *MEDITOR* (intranszítív, „egyenes beszéd” és modális kifejezés-típusban), *SCIO* (tranzitív, diktív és modális kifejezés-típusban) és *DELIBERO* (intranszítív, tranzitív és ritkán „egyenes beszéd” kifejezés-típusban).

Vizsgáljuk meg a következő vogul kifejezést és német fordítását: vog. K. *aškiōtärǵ l°āββa* 'man nennt ihn den Eški-Fürsten' (WV. I, 109)! A vogul és a német mondatot összevetve láthatjuk, hogy a vogul *lāwi* szónak a németben *nennen* 'nevezni (vminek)' felel meg. Nem akarom itt a példák számát szaporítani, de a *lāwi*-nak számtalanszor a német *nennen* vagy *heissen* felel meg a fordításban egy bizonyos mondatbeli összefüggésben: amikor valójában nem mondásról, hanem valaminek hívásról, nevezésről van szó. A vogulban ilyenkor gyakori a *lāwi* használata. Ugyanilyen a használata a magyar *mond* igének is: „Valakit, valamit (szóban vagy írásban) valamilyennek, valaminek nevez, nyilvánít, minősít” (ÉrtSz.), pl. *Még nevet is újat vett föl: Wild Marinak mondta magát* (Mikszáth). A finn *sanoa* igének is van 'kutsua jksk' jelentése: *Hän sanoi minua varkaaksi* (nimitti, kutsui). A *mond* igének ilyen használata hiányzik a germán nyelvekből.

Ennek az előzetes vizsgálatnak két tanulsága van: ha egy szó jelentését pontosan meg akarjuk határozni, mindig figyelembe kell vennünk mondatbeli helyzetét; az ennek során kiderült jelentésbeli eltérések az illető nyelv struktúrájából adódnak.

6. A szócikkek felépítése. Először a beszélést, azután a gondolkodást jelentő igéket tárgyalom. Az igéket jelentésegységeik szerint rendezem: *DICO* (1–8), *LOQUOR* (9–13), *COLLOQUOR* (14) és *NARRO* (15–16), valamint *COGITO* (17–21), *MEDITOR* (22–23), *SCIO* (24–31) és *DELLIBERO* (32–35). A szócikkek felépítése a következő: a szó hangalakja, előfordulása a különböző nyelvjárásokban, szótárak, szójegyzékek, ill. más források adatai; a szó eredete; a szó funkciója, előfordulása a kifejezéstípusokban (a példák mennyiségét a felhozott példa után zárójelben közlöm, hasonlóan zárójelben található a frekvenciaszám akkor is, amikor a példaanyag felduzzasztásának elkerülése végett csupán a nyelvjárást közlöm — összesítve l. 3. és 4. táblázat!); végül a szó funkciójának és jelentéseinek összefoglalása, valamint a jelentésváltozások leírása és magyarázata következik.

I. A beszélést jelentő szavak

1. vog. É. *lāwi*

(AHLQV.) *lāvam* 'sagen, versprechen'; (MUNK.-SZIL.) É. *lāwi*, KL. *loǵyi*, AL. *lāi* (tő: *lǵy-*), P., K. *lāwi*, T. *lāwi* 'mond, szól, rendel, ígér'; (KAN-NISTO, Vok. 4) T. *leβi* 'er wird sagen', AK. *lāβi*, KK. *lōāβi*, FK. *loǵβi*, P. *lōāβi*, ÉV. *lūβi*, DV. *lōβi*, AL. *loǵβi*, FL., Szo. *lāβi* 'er sagt'; (CSERNY.) *lavunǵve* '1. говорить, сказать, 2. приказать, 3. назвать'; (ROMB.) *lavunǵve* 'сказать'; (BV.) *lavunǵve* '1. сказать, 2. приказать, 3. назначить, 4. поручить' (*l'ā°ex*, *l'ā°vax*).

A szó eredete ismeretlen.

1. Intranszítív: *DICO* — É. *am kwoni-pālēm mutrāñ nēn voss lāwi!* 'rajtam kívül levő bűvös erőt ismerő nőd, mondja meg az neked!' (VNGy. I. 11) — (3); K. (2); T. (2) | *LOQUOR* — K. *kom to'kē lo ā β φ s* 'der Mann so sprach' (WV. II, 431) — (1) | 'rendel' — FL.(1); K. *ko'māl loāβā'n?* 'wie befielst du?' (WV. II, 555) — (4).

2. Transzítív: *DICO* — É. *jelpiñ šakw vārn tumajā ēkwatān lāw é s* 'ő elmondta neki (a feleségének) abbeli szándékát, hogy szent tűzözönt csinál'

(VNGy. I, 69) — (45); FL.(1); K.(1); T.(4) | *LOQUOR* — FL. *tān rētl lā-β è γ χ t, ul āγ χ t t n!* 'sie reden Lügen, glaube ihnen nicht!' (WV. II, 67) — (1) | 'rendel' — É. *mat ūrēl lā w i l ē n?* 'miképpen rendeled?' (VNGy. I, 150) — (19); FL. (4); K. (24) | 'ígér' — K. *om nān tō nt toβ kētslām, l o ā β φ s l a m* 'deshalb habe ich dich dorthin geschickt (und) versprochen' (WV. I, 45) — (8) | 'enged' — FL. *mān nymipōs iāγγyβnā tōkχ at l a β β e s a β* 'das Obere Licht hat uns das nicht erlaubt' (WV. I, 74) — (1); K. (1).

3. Egyenes beszéd: *DICO* — Szo. *lā β è γ*: „*ta iāχnyβ sār tēnyd βārimēēn*” 'sie sagen: „Später werden wir mal Essen bereiten” (WV. I, 20) — (427); FL. (241); K. (81); P. (6); T. (68) | 'rendel' — Szo. *ān χym ā z lā β s*: „*mi'neen, mi'r a'leen!*” 'der Mann sagte wieder: „Geh, versammle das Volk!” (WV. I, 63) — (240); FL. (118); K. (49); P. (6); T. (58) | 'kérdez' — É. *ēk-wate lā w i*: — *jā, χwī χumos alilēn?* 'ihre Frau sagt: „Aber wie hast du ihn erlegt?” (ChrVog. 54) — (176); FL. (118); KL. (2); K. (27); P. (2); T. (23) | 'megszólit' — É. *ta lā w i*: „*akim oĵka, tūjtīylyaytīmen!*” 'sie sagt: „Onkelchen, spielen wir Verstecken!” (ChrVog. 54) — (122); FL. (40); K. (3); T. (1).

4. Közbevetett idézőmondat: *DICO* — Szo. „*nān*”, *lā β i*, „*ānum βōs sālitanuβln!*” '„Wenn du”, sagt es, „doch Mitleid mit mir hättest!” (WV. II, 138) — (96); FL. (32); K. (632) T. (23) | 'rendel' — Szo. „*nān ān*”, *āikā lā β i*, „*ānum ul alēln!*” '„Töte du”, sagt der Alte, „mich jetzt nicht!” (WV. II, 132) — (40); FL. (12); K. (59); T. (23) | 'kérdez' — Szo. „*nān*”, *lā β i*, „*χotāĵ mineyn?*” '„Wohin”, sagt sie, „gehst du?” (WV. II, 146) — (22); FL. (4); K. (57) | 'megszólit' — Szo. „*āz*”, *lā β i*, „*ma nāiy βānym nōmn?*” '„Vater”, sagt er, „weshalb hast du es so geplamt?” (WV. I, 14) — (3); FL. (6); K. (3); T. (7).

5. Kísérő idézőmondat: *DICO* — É. (72); FL. „*at ēreyn*”, *lā β i* '„Du wirst nicht gebraucht”, sagt er' (WV. I, 84) — (14); K. (647); T. (44) | 'rendel' — É. „*kwālēn!*” — *lā w i* '„Gyere ki!” — szól' (VNGy. I, 14) — (37); FL. (9); K. (283); T. (31) | 'kérdez' — Szo. „*am mañnār pēnyēym?*” *lā β i* '„Was soll ich weissagen?”, sagt sie' (WV. IV, 45) — (26); FL. (5); K. (351); T. (11).

6. Fügő beszéd: *DICO* — Szo. *mi rn lā β e ε n*, *puš,sn iuβ ōs šālvēyt!* 'sag den Leuten, sie mögen alle hineintreten!' (WV. I, 71) — (10); FL. (14); KL. (1); K. (4); T. (5) | 'vé!' — K. *om l o ā (u m iā nāĵlslām* 'ich dachte, (dass) ich dich getötet habe' (WV. II, 407) — (8).

7. Fügő kérdés: *DICO* — É. *tul nañēn lā w i χotāĵ mini* 'azután megmondja neked, hova megy' (VNGy. I, 69) — (3) | *NARRO* — É. *manēr vāsēn, manēr χāsēn, lā w a k ē n āsēkānnē, ānēkānnē!* 'Mit láttál, mit tudtál meg? Mondd el kedves nagyapódnak, nagyanyódnak!' (VNGy. III, 231) — (1).

8. Acc. cum inf.: *DICO* — É. *Sorni-Kworēs āsukwē namēr jiwēp sālīk poχēnē sāt tōmīl lā w ē s tārātānkwē* 'Arany-Kworēs atyuska sűrű fájú fekete bozót oldalába hét jávorünőt mondta, hogy alábocsát' (VNGy. I, 91) — (1) | 'rendel' — É. *ēlēm-χlēs nātiñ tārēm man ūrēl āluñkwē lā w i l ē n?* 'miképpen rendeled, hogy meglegyen az embernek életidővel való világa?' (VNGy. I, 155) — (5); FL. (3); P. (4); K. (10); T. (1) | 'megenged' — K. *sēmāĵi nē pη pōāi pl kūt mātāχp l o ā β ā n!* 'gestatte mir, einen mit einem Tragegestell versehenen Ranzen (voll) schwarzen Wildes zu tragen!' (WV. I, 302) (1).

9. Infinitivus: 'rendel' — T. *nāj ĵr tu tātūñ lā n t* 'a fejedelem megparancsolja, hogy hozzák oda' (VNGy. IV, 346) — (2) | 'megenged' — FL.(1);

KL. *älä at loqγit joqmuγ* 'tiltja, hogy közel menjenek hozzá' (VNGy. IV, 417) — (1) | 'ígér' — É. *mōlāl ti porān lā w s ē m joxtuñkwē* 'tegnap erre az időre ígértem, hogy megjövök' (VNGy. IV, 333) — (1).

10. Participium: *DICO* — FL. *nañ āyi - pī' ti āšnēn nañ ās manēri' ānēm at lā w e' i n ?* 'hát miért nem mondod meg vala énnekem, hogy neked gyermeked van?' (VNGy. IV, 339—40) — (1).

11. Transzitiv-predikatív: 'hív (vminek)' — É. *ānēm jā'i lā w i t ā* 'engem atyjának fog nevezni' (VNGy. II, 61) — (15); FL.(12); KL.(1); K. (2) | 'rendel (vminek)' — Szo. (6); FL. *sim-talēx nāsiñ pūli' Numi—Tārēm jāyēmnē lā u w ā s ē m* 'szív csúcs beli ízletes falatjával, — Felső-Ég atyám (azért) rendelt engem' (VNGy. IV, 301) — (1).

A mondatst jelentő igéknek egyező sajátságuk, hogy az alany mindig emberi lényt jelölő kifejezés, vagy olyan lény, amely emberi tulajdonságokkal ruházható fel. A magyarban vannak olyan esetek, amelyekben alanyként nem ilyen lény szerepel, pl. *a törvény azt mondja, hogy . . .* stb. Ugyanez a jelenség a finnben is megvan: *Laki sanoo, että . . . , Kuten sananlaskukin sanoo . . .* Az ilyen kifejezések későbbi fejlemények. Az obi-ugor népköltészeti szövegekben ilyen példát nem találtam.

A *lāwi* szó jelentése a következő szerepekre különül el: *DICO*, 'rendel', 'kérdez', 'felel', 'megszólít', 'hív (vminek)', ritkábban 'ígér', 'megenged', 'vél' és elvéve *NARRO*, *LOQUOR*.

A szó alapjelentése a *DICO*. Ez jelentkezik legáltalánosabban minden kifejezéstartásban és nyelvjárásban. A K. nyelvjárásban viszonylag ritkán használják a *lāwi*-t *DICO* funkcióban transzitiv és egyenes beszéd kifejezéstartásban. Ilyenkor nagyjából a *loqtti* szerepel, a *lāwi* szerepe a rendelés, parancsolás és az ígérés jelölésére általánosult, pl. K. *em mānti l° ā t s ē m, ā's pñkarmā tāryā lo ā β ā ln !* 'ich habe vor kurzem gesagt, bestimme den Bemittelten besonders!' (WV. I, 45). A K. *loāβi* előfordul egyenes beszéd kifejezéstartásban is a *loqtti*-val keverve (az utóbbi javára 644 : 160 arányban). Igen gyakran jelentkezik azonban közbevetett és kísérő idézőmondat kifejezéstartásban. Ilyenkor már nem is jelöl numerust és személyt, „Füllwort” lett belőle, pl. K. „*m°ān*”, *lo ā β i*, „*īuβ tēyənōβ*!” *lo ā β i* „Essen wir”, sagen sie, „sie auf!” sagen sie' (WV. I, 60). Értelemszerűen a *loāβi*-nak többes számban kellene lennie, itt azonban már töltelékszóvá vált. KANNISTO a legtöbb helyen értelem szerint fordítja az egyes, ill. többes szám megfelelő személyével. Érdekes, hogy MUNKÁCSI K. szövegeiben ritkábban fordul elő, bár a többi nyelvjáráshoz viszonyítva itt is nagyon gyakori. Ennek az lehet a magyarázata, hogy míg KANNISTO mindent följegyzett, MUNKÁCSI a zavaró ismétléseket stb. kihagyta (KÁLMÁN BÉLA szóbeli közlése). Mondatst jelentő igéből a finnben és a magyarban is „Füllwort” lett, vö. m. *aszongya*, fi. *sano*, *sanosko* stb.

A 'rendel' jelentés az egyenes beszéd kifejezéstartásban keletkezett a *DICO* jelentésből. A mondatst jellegét, ill. jelentésárnyalatát az idézet tartalma jelentősen szabályozhatja. Az idézet mondattani tartalma — azaz, hogy kijelentő, kérdő stb. mondatról van szó — sokszor meghatározza az idéző mondat állítmányát; pl. a *Barátom azt mondja*: „*Egy szót se szólj!*” mondatban a mondatst parancsolást, rendelést jelent, s ehelyett azt is mondhatjuk *Barátom azt parancsolja*: „*Egy szót se szólj!*” Egyenes beszéd kifejezéstartásban a *lāwi*-nak ilyen használata egészen gyakori, pl. FL. *Numi—Tārēm lāwi*: „*ās jol murēn!*” 'Numi—Tārēm felel (mondja): „Merülj alá még egyszer!”' (VNGy. I, 161).

Az efféle kifejezéseket igen könnyű infinitívuszos szerkezetté transzformálni: *Numi-Tārēm nañēn ās jol-muruñkwē lāwi* vagy *nañ Numi-Tārēmne ās jol-muruñkwē lāwwen*. Ha nehézkes lenne az egyenes beszéd, helyette a vogulban igen kedvelik az infinitívuszos szerkezetet, amely egyúttal a *lāwi*-nak 'rendel, parancsol' értelmet ad (már ti. hogy az infinitívus felszólító mondatot rövidít), pl. K. *moñānβ k'o'māl olxu lāβyān?* 'wie bestimmst du uns zu leben?' (WV. II, 325). A *lāwi*-nak ez a jelentésváltozása annyira általánosult, hogy a tranzitív kifejezéstípusban is találkozunk vele olykor. A K. nyelvjárásban a *lāwi* funkcióváltozása csaknem teljesen végbement, *DICO* funkcióban ma már ritkán lép fel, s legtöbbször ilyenkor is csak a „Füllwort” szerepét tölti be.

Az 'ígér' jelentés is hasonlóan alakulhatott ki az egyenes beszéd, ill. az infinitívuszos kifejezésekben. Ha az idézet tartalma kijelentő volt és ezt a tárgyi mellékmondatot infinitívusszá transzformálták, a *lāwi* jelentése az 'ígér' irányába tolódhatott, pl. É. *mōlāl ti porān lāwsem joxtuñkwē* 'tegnap erre az időre ígértem, hogy megjövök' (VNGy. IV, 333). Az ígéret tulajdonképpen jövőre vonatkoztatott mondás.

A 'kérdés' jelentés is az egyenes beszéd kifejezéstípusban keletkezett a *DICO* jelentésből, alkalmasszerűen az idézet tartalmától függően. Pl. *A barátom azt mondja: „Mit csinálsz?”* mondatban a mondáson nyilvánvalóan kérdést értünk, mivel az idézet tartalmilag kérdő. Ezt is mondhatjuk tehát: *Barátom azt kérdi: „Mit csinálsz?”*

A *lāwi* ige 'felel' jelentésének kialakulása is az egyenes beszéd kifejezéstípusban keresendő. Gyakran előfordul, hogy a mesélő a gyorsan pergő párbeszéd előadása közben nem fordít figyelmet az idézet tartalmára, csak a képzete által megelevenített mesealakok beszédtevékenysége van tudatában, s ilyenkor lényegtelennek tartja, hogy a párbeszéd vagy az elbeszélés folyását az idézőmondatok váltásával megzavarja. Ilyenkor a *lāwi* kerül a 'kérdés' vagy a 'felel' ige helyére. (Sokszor nem is teszik ki az idézőmondatot!) Ezek a jelentésváltozások csak alkalmasszerűek. Hasonlóképpen magyarázható a *lāwi* 'megszólít' jelentése is.

A 'hív (vminek)' jelentés kialakulásának magyarázata kissé bonyolultabb. Két kifejezéstípusban jelentkezik: 1) tranzitív-predikatív és 2) egyenes beszéd. Az É. *tōrmjy lāββas* (WV. II, 120) kifejezés eredetileg két önálló mondat lehetett — egy verbális és egy nominális: *lāββas: tōrum* 'azt mondták: ő isten'. Az idők folyamán a verbális kifejezés vált általánossá, s a lényegtelenebbet fejezték ki nominálisan, a nominális mondat az igés mondat egy részévé degradálódott. — A 'hív (vminek)' jelentés kialakulásának másik útja az egyenes beszéd. Pl. FL. *ēlmēxōlas nōtn tōrum ūnti pāl tōkx i βōs lāβaβn: kxūšōikā* '(wenn) eine Welt von der Daseinzeit des Menschen beginnt, denn mögest du so genannt werden: der Diener' (WV. I, 78). Ez az egyenes beszéd határeset, mert az idézet csupán egy szó. Degradálódása az idézőmondat részévé már az ismert módon történik. Az egyenes beszéd kifejezéstípus tehát egy közbülső lépcsőfokot jelent a 'hív (vminek)' jelentés kialakulásában.

A 'megenged' jelentés kialakulása hasonló a 'rendel' kialakulásához. Ha valaki azt mondja, hogy tegyünk meg valamit, ez parancsolást, kérést, de egyben engedélyt is jelent. Gyakran csak a szövegösszefüggésből derül ki, melyik jelentésárnyalatról is van szó.

A K. nyelvjárásban a *lāwi*-nak 'vél' jelentése is kifejlődött. A véls egy gondolati és egy beszédtevékenység közti fogalmat jelöl, ugyanakkor benne van mindkét jelentéstartalom: 'gondolatot közöl' = 'vél'. A *NARRO* funkció

egészen szórványos. Független kérdés kifejezéstípusban a *DICO* könnyen *NARRO*-vá tolódhat el, pl. *Mondd, mit csináltál, amióta nem láttalak!* A főmondat jelentése: *mondd el . . . , beszélj el . . .* A *lāwi LOQUOR* funkciójára csak egy példát találtam. Ez intranszitiv kifejezés, így érthető a *DICO* funkció alkalmoszerű átcsúsztatása *LOQUOR*-ra.

A *lāwi* szónak számos gyakorító képzős származéka van. Ezek jelentése és funkciója azonban nem tér el az alapszó jelentésétől és funkciójától.

2. osztj. O. *lau-*

(AHLQV.) *laulem* 'sprechen'; (KARJ.—TOIV.) O. *lāūdā* 'sanoa, sagen' (471).

A szó csak az osztj. O. nyelvjárásban van meg, de kétségtelenül összefügg a vog. É. *lāwi*-val. Az osztják és a vogul szónak a jelentése is azonos. Nem hiszem, hogy obi-ugor örökségről van szó. Lehet, hogy a vogul szó kölcsönszóként került át az osztjákba. A két nép intenzív kapcsolatára különben számos kölcsönszó utal, sőt morfológiai elemek is átkerülhettek egyik nyelvből a másikba. Különösen az északi vogul és az északi osztják között mutatható ki intenzív kapcsolat. E két nyelvjárás hangtani stb. egyezéseit STEINITZ északi osztják szubsztrátummal magyarázza (l. LIIMOLA: JSFOu. LVII/1, 29). Az is elképzelhető, hogy az osztj. O. nyelvjárásban vogul telepeseeknek is tulajdoníthatók a nagymértékű egyezések. Ezt a feltevést támasztja alá PÁPAY, amikor azt írja, hogy a vogul és az osztják északi nyelvjárások egymást nagyjából megértik, sőt az obdorszkiak vogul nőekkel is házasodnak. Az aszszonyok nyelvjárásának hatására az ifjabb nemzedék nyelve már kisebb-nagyobb változást mutat (ÉONY. Előszó, IV—V).

Előfordul intranszitiv kifejezésben *LOQUOR* funkcióban: O. *χo di lau ā l?* 'hogyan beszél?' (ÉONY. 103) — (5). Az osztj. O. *lau-* fő funkciója azonban a *DICO*, s ebben a funkcióban az osztj. *iast-* 'mond' ige szinonimája. Jelentkezik tranzitív kifejezéstípusban (3), s igen gyakori egyenes beszéd (569) kifejezéstípusban, de előfordul független beszédben is (8). Tranzitív-predikatív kifejezéstípusban való előfordulására egy példát találtam, jelentése 'hív (vminnek)': O. *χōrēn iāχ āziū la u llē lē* 'a χōrēn-népet mondja atyjának' (ÉONY. 160). Ez a példa alátámasztja feltevésemet, nevezetesen azt, hogy az osztj. O. *lau-*igét a vogulból kölcsönözték. Az északi osztják nyelvjárásokban nincs translativus, viszont a fenti példa *āziū* szavának végződése nagyon hasonlít a vog. É. *-i* translativus raghoz. Morfológiai elemek átvétele pedig igen intenzív kapcsolatokra vall a két nyelvjárás között. Az osztj. O. *lau-* jövevénytől voltát bizonyítja és a kölcsönzés irányát is meghatározza az a tény, hogy az osztják szónak lényegesen kevesebb képzős származéka van, mint a vog. É. *lāwi*-nak.

3. vog. K. *loatti*

(AHLQV.) *lattam* 'sagen, sprechen, bekennen'; (MUNK.—SZIL.) KL., P. *latti*, K. *loatti* 'mond, beszélget'.

A szó a *lāwi*-ből *-t* gyakorító képzővel alkotott deverbális verbum. A gemináta *tt* asszimiláció eredménye: **lawti* > *latti*.

1. Intranszitiv: *LOQUOR* — K. *tāβ tōk l° ā° t, ts . . .* '(als) er so sprach . . .' (WV. II, 539) — (7) *COLLOQUOR* — K. *βōnls, lēχel l° ā° t s ḡ γ*

'er sass, sie sprachen miteinander (sie sprachen ein Gespräch)' (WV. II, 411) — (3).

2. Transzitiv: *DICO* — KL. (1); K. *t̄:ā̄lō tō lex l° ā° t̄:ts* 'sein Vater sagt dieses Wort' (WV. II, 283) — (47) | *LOQUOR* — K. *něn nār loqt̄t̄t̄ine?* 'miről beszéltek ti?' (VNGy. I, 166) (3).

3. Egyenes beszéd: *DICO* — KL. möten *latti*: „*tē poqkhw ōn ripi-taus*” 'az egyik mondja: „Ezt a cirbolyatobozt énnekem dobták”' (VNGy. III, 351) — (22); K. *t̄ñk̄er l° ā° t̄:ti*: „*l̄l̄ñ̄β̄it̄ k̄.ār̄χ*” 'die Maus sagt: „Lebenswasser ist nötig”' (WV. II, 255) — (644); P. *kit an̄sux latti ýē*: „*šol-p̄l̄ Khais, jepriñ ōs̄n*” 'a két öreg mondja: „Igaz Khaisz, ügyes vagy”' (VNGy. III, 521) — (94).

4. Közbevetett idézőmondat: *DICO* — KL. (2); P. (109); K. „*t̄r̄β̄l*”, *lā° t̄ti*, „*ēs̄em*” '„Dann”, sagt er, „kam ich”' (WV. I, 124) — (26).

5. Kísérő idézőmondat: *DICO* — P. (13); K. „*t̄am̄ē, oqt̄ t̄ēm̄ēn*”, *lo-gatta* '„Ó nem, nem eszünk” — mondják ők' (VNGy. I, 167) — (21).

A K. nyelvjárásban az ige előfordul még függő beszéd (21), függő kérdés (2), acc. cum inf. (1) és participiumos szerkezet kifejezéstípusokban (3). Mindenholt *DICO* a jelentése.

A vog. K. nyelvjárásban a *DICO* legkedveltebb kifejezője a *loq̄tti*. Előfordul még a KL. és P. nyelvjárásokban is, főleg az utóbbiban igen általános. A következő funkciókat tölti be: *DICO*, *LOQUOR* és *COLLOQUOR*. A *LOQUOR* funkció szórványos, a *DICO* funkcióból vezethető le: alkalmilag a *-t* gyakorító képző okozhatta ezt a változást. A *LOQUOR*-tól már csak egy lépés a *COLLOQUOR*-ig: az alany többes számú stb. Az idézet tartalmától függően a szónak lehet 'rendel', 'kérdés' és 'megszólít' jelentése is. Ezek az alapjelentés disztinktív variációi.

4. vog. É. *lāwi*

(MUNK.—SZIL.) É. *lāwi* 'mond, szól'; (CSERNY.) *l̄aȳñk̄ve* 'болтать, сплетьничать'.

A szót legtöbbször az É. *lāwi* megfelelői között említik. Az AL. és KL. nyelvjárásban van az É. *lāwi*-nak *γ*-s változata is: *loq̄wi*. Erre a nyelvjárási váltakozásra több példa is akad: É. *vōw* ~ KL. *vōγ* 'hív, nevez'; É. *r̄q̄w* ~ KL. *r̄ōγ* 'közeledik, hozzámegey' (MUNKÁCSI: NyK. XXII, 31, 71). Vannak azonban olyan szavak is, amelyeknek van *w*-s és *γ*-s alakja is az É. nyelvjáráson belül. Itt általában a Szi., Szo. *-w*-nek az obi nyelvjárásban *-γ*-felel meg, pl. Szi., Szo. *mowiñt* ~ Ob *moyiñt* 'nevetés'; Szi., Szo. *pūwi* ~ Ob *pūyi* 'megfog'; Szi., Szo. *pāw̄l* ~ Ob *pāγ̄al* 'falú' stb. De ellenpélda is van: Szo. *šayt* 'öröm' ~ Ob *sawti* 'örül' (KÁLMÁN B.: NyK. LXVII, 321). Lehetséges, hogy a *pūwi* ~ *pūyi* stb. alakpárhoz hasonlóan a *lāwi* is a *lāwi*-nak a *γ*-s párja, s az É.-ban mind a *w*-s, mind a *γ*-s alak megmaradt. Rendhagyónak látszik az *l* palatalizációja. Ez talán azzal magyarázható, hogy az É. nyelvjárásokban található egy 'szó, beszéd' jelentésű főnév (É. *lāñχ*, FL. *lāχ*, megfelelőik az összes vogul nyelvjárásban megvannak). Lehetséges, hogy a *lāwi* eredetileg palatalizálatlan *l*-je e szó hatására palatalizálódott, s így alakult ki az É. *lāwi* ~ *lāyi* szinonimapár.

Feltehetjük azonban azt is, hogy a *lāwi* a *lāχ* stb. főnévnek igeként használt alakja, tehát nomen-verbum, s így semmi köze a *lāwi* igéhez. Az ige és a névszó megkülönböztetése céljából a két szó alakilag is differenciálódott, a

többeli $\tilde{n}\chi \sim \chi$ az igében γ -vé zöngésült. (Az $\tilde{n}\chi \sim \chi$ váltakozásra l. LIIMOLA: FUF. XXX, 270.) Mind az alakkeveredést, mind a nomen-verbum eredetet alátámaszthatja az a tény, hogy a $\tilde{l}\tilde{a}\gamma i$ ragozása hiányos, csak egyes és többes szám 3. személyben használják.

1. Intranszítív:

DICO — Szo. $\tilde{t}\tilde{o}\chi \tilde{l}\tilde{a} \gamma a s$ 'so sagte er' (WV. III, 33) — (2) | *LOQUOR* — Szo. $\tilde{n}\tilde{i}\tilde{q}\tilde{a} \tilde{t}\tilde{a}\beta \tilde{n}\tilde{y}'\tilde{p}'\tilde{t}\tilde{e} \tilde{l}\tilde{a} \gamma a s$ 'der Mann sprach zu ihr' (WV. I, 220) — (1).

2. Egyenes beszéd:

DICO — É. *Mir-susnē-χum lā γ i*: „porä iñ ālim” 'a Világügypelő-férfi mondja: „Még nem jött el az ideje”' (VNGy. I, 74) — (109); FL. (1).

A $\tilde{l}\tilde{a}\gamma i$ fő funkciója a *DICO*. Az ige leggyakrabban az egyenes beszéd kifejezéstípusban jelentkezik a $\tilde{l}\tilde{a}\tilde{w}i$ szinonimájaként. Előfordulási arányuk 929 : 110 az utóbbi javára. Meggondolkoztató az a tény, hogy a $\tilde{l}\tilde{a}\gamma i$ intranszítív kifejezéstípusban is előfordul néhányszor. CSERNYECOV szerint jelentése 'cseveg, fecseg, pletykál'. Effele jelentés nagyon jól beleillik az intranszítív kifejezéstípusba. Eszerint a $\tilde{l}\tilde{a}\gamma i$ elsődleges funkciója talán a *LOQUOR* lett volna, s csak később kapta meg *DICO* funkcióját az egyenes beszéd kifejezéstípusban, hasonlóan a *potērti*-hez (l. ott). A 'cseveg' stb. jelentés a nomen-verbum eredetet támogatná, hiszen 'szó, beszéd' jelentés esetleg fejlődhet deskriptív-onomatopoeitikus, majd *LOQUOR* jelentéssé, majd egyenes beszédben tovább *DICO*-vá. Ennek bizonyítására azonban nincs lehetőség, mivel a $\tilde{l}\tilde{a}\gamma i$ ritkán fordul elő intranszítív kifejezésekben. Származéka a vog. É. *lauti* 'pörlekedik, káromol'.

5. osztj. É. *īast-*

(AHLQV.) *jastatem* 'sagen, sprechen, erzählen'; (PATK.) *jāstem* 'mondani; szólni'; (BEKE) *jasta-* 'szól'; (PAAS.) K. *īastata-m* 'sagen, sprechen, erzählen', J. *īastā* id.; (KARJ.—TOIV.) FD. *īastavā* 'sagen, sprechen, erzählen', Kos. 'sagen', Fil. 'sprechen', C. 'sagen', Szogom 'sprechen, sagen', Cs. id., Kr. 'sagen', Kaz. 'sagen, mitteilen'; (jmdm etw.) versprechen; reden, sich unterhalten', Trj. 'sagen', O. '(ritk.) sagen, mitteilen; versprechen' (190).

A *īast-* egy elhomályosult *īas-* igető -t mozzanatos képzős származéka (SCHÜTZ: NyK. XL, 7). Az alapszó eredete ismeretlen.

Előfordul intranszítív kifejezéstípusban *LOQUOR* funkcióban: Kaz. *lou χodi ī ā st a l?* 'ő miképpen szól?' (OH. II, 37) — (4); O. (1); I. (1). Fő funkciója a *DICO*, ez jelentkezik az összes többi kifejezéstípusban. Transzítív: O. *si īazēn ī ā st a s* 'ezt a beszédet (tkp. szót) mondta' (ÉONY. 147) — (4); Kaz. (4); Mu. (1); Szin. (5); I. (2). A legáltalánosabb egyenes beszédben: O. (15); Kaz. (324); Sur. (2); Szin. (175); I. (243). Ritkábban függő beszédben is előfordul. Infinitívuszos szerkezetben csak egyszer szerepel: 'megegyezik' — I. *tu-kemne nuda j ā s t e n e n xūdem kes kīm jāxta* 'dann verabredeten sie sich (während des Kampfes) drei Mal hinauszu gehen' (IO. 126).

Az osztj. *īast-* a *DICO* kifejezője a Kaz., Szin., Mu., Sur. és I. nyelvjárásokban. Megtalálható az O.-ban is, itt azonban alárendelt szerepe van az O. *lau* 'mond' ige mellett, s bár funkcióik csaknem teljesen megegyeznek, a *īast-* használata nagyon ritka (egyenes beszéd kifejezéstípusban pl. 569 : 15 a *lau*-javára). A szó *LOQUOR* funkciója csak néhány intranszítív példában jelentkezik. A 'megegyezik' a jövőre vonatkoztatott mondból, az 'ígér, ígérkezik' jelentésből fejlődött alkalmoszerűen infinitívuszos szerkezetben. A *īast-* szó az osztj. Ser. nyelvjárásban egyáltalán nem használatos.

6. osztj. Ser. *lop-*

(KARJ.—TOIV.) Ni. *lõptá'*, Kaz. *lõpti' sagen'* (Kaz. *lõpiti' fr. dim.*) (490).

Ismeretlen eredetű, de hangalakja miatt feltehetően újabb keletű szó. Esetleg hangutánzó vagy hangfestő tő is lehet, gyakorító képzős származékának, az osztj. *É. lopált-* igének van is onomatopoeitikus színezete: 'rebesget' (vö. vog. Jk. *loprtaj'* 'morog, motyog, érthetetlenül beszél' — KÁLMÁN B. közlése). Véleményem szerint nem lehetetlen — bár hangtanilag nem teljesen kifogástalan egyeztetés —, hogy az osztj. szó az oroszból került át (< *лопомамб* 'gyorsan, érthetetlenül beszél; hadar, locsog; karattyol'). Orosz nyelvjárási atlasz híján ezt a feltevésemet nem tudom igazolni.

Előfordul tranzitív kifejezésekben *LOQUOR* funkcióban: Ser. *ā'set nēmχot'sa an lo·pəs* 'der Vater sprach gar nicht' (OVE. 267) — (2); igen gyakori egyenes beszéd kifejezéstípusban (127), függő kérdésre csak egy példát találtam. Az utóbbiakban a *DICO* funkciót látja el. Nagyjából ugyanazt a funkciót tölti be, amelyet a többi nyelvjárásban a *īast-* 'mond', ez az ige azonban nincs meg az osztj. Ser.-ban. A *īast-* ige meglétére már csak nyomok utalnak, nevezetesen, hogy az azonos tőből képzett *īāzən* 'szó, beszéd' a Ser.-ban is előfordul, az ígét viszont az újabb keletű *lop-* teljesen kiszorította a használatból. Az ige esetleges jövevényszó voltára utalna az a körülmény is, hogy — a szótárak tanúsága alapján — kis területen van elterjedve: csak a Ser.-ban és a vele szomszédos Kazim vidéken ismert. Egyetlen képzős származéka a *lopált-* 'rebesget, mondogat' is a Kazim vidéki osztják hősénekekből való.

7. osztj. I. *nērη-*

(PATK.) K. *nērηem* 'mondani'; (PAAS.) *nērηam, nērētām* 'sagen'.

A szó csak a D. nyelvjárásokban található meg. PAASONEN összeveti a md. *mārrīg-, mēre-* 'mond' igével (OstWb.). A mordvin szó idetartozása azonban hangtani nehézségek miatt kétséges.

Fő funkciója a *DICO*. Előfordul tranzitív kifejezésben: I. *tējānen xota nērηet?* 'was sagte diese Tasse?' (IO. 116) — (3); leggyakrabban azonban egyenes beszédben jelentkezik (44), s így a *īast-* ige szinonimája (gyakorisági arányuk 5 : 1 az utóbbi javára).

8. osztj. *É. ałt-*

(BEKE) *ałt-* 'mond'.

Szójegyzékében BEKE az *ałt-* alapszavának az *aıl-* 'mutat, zeigen' ígét tartja. Az alapszó eredete ismeretlen.

Előfordul intranszitiv kifejezésekben *LOQUOR* funkcióban: Kaz. *molti serāχ ałtla, molti serāχ lopallla* 'néhanapján mondogatják, hébekorban rebesgetik' (ONGy. 110) — (2). Fő funkciója azonban a *DICO*. Ez a funkciója általános tranzitív kifejezésekben (12), ritkábban egyenes beszédben (2). Leggyakrabban participiumos szerkezetben jelentkezik: Kaz. *ānd leumen a ıllten* 'nem ettél, azt mondják' (OH. III/1, 131) — (33).

Az *aıl-* 'mutat' alapszó leggyakrabban tranzitív kifejezéstípusban fordul elő, sokszor párhuzamosan valamelyik mondást jelentő igével: *É. jıw-ox*

manman muwen širtn' ant a illē men, āš(i)-ox manman nurəŋ muwen širtn' ant ja stalē men 'apai fejvesztő bűnhódéshozó földedet azért nem mutatjuk meg, atyai fejvesztő megrontó földedről azért nem szólunk' (ONGy. 25—6).

Az osztj. *É. alət-* csak medve- és hősénekekben, főként participiumos szerkezet és egyenes beszéd kifejezéstípusban fordul elő. Eredeti jelentése 'mutat' volt. Ebből tranzitív kifejezésben lett *DICO*. Efféle jelentésváltozásra találunk analógiát az indoeurópai nyelvekből is. Hasonló jelentésfejlődés eredményeképpen kapta jelentését a lat. *dico* 'mond', amelynek jelentése eredetileg 'mutat' lehetett, mint ezt a gör. *δείκνυμι* 'mutat' és a ném. *zeigen* id. bizonyítja. A mutat jelentés a latinban is megmaradt a *dico* némely származékában, pl. *indico, index* stb. (BUCK, 125).

9. vog. *É. poterti*

(MUNK.-SZIL.) *É. poterti* 'beszél'; (CSERNY.) *potertanĵke* 'говорить'; (ROMB.) *потыртанĵке* 'говорить, разговаривать, рассказать'; (BV.) *потыртанĵке* 'говорить, беседовать, рассказывать'.

Az ige a vog. *poter* (~ osztj. *pōter*) 'beszéd' származéka. A szó finnugor eredetű. Valószínűnek tartom ugyanis, hogy az obi-ugor *poter* etimológiailag azonos szótó a vog. (AHLQV.) *potam* 'besprengen', (MUNK.—SZIL.) AL. *pūtäsi* 'köp', valamint az osztj. (PAAS.) K. *patäm* 'aus dem Mund spritzen' stb. hangutánzó tövekkel. A fenti szavakat TOIVONEN (FUF. XXII, 157) összeveti a fi. *puhua* 'beszél' szóval is. COLLINDER a vogul és az osztják szavaknak a finn szóval való összetartozását bizonyítalannak tartja (FUV. 51). Hangutánzó szavaknál nehéz rokonságot bizonyítani a hangtani fejlődés egyenetlensége miatt, mivel a hangutánzó szavak nem követik a szabályos hangfejlődési tendenciákat. A fi. *puhua* igével való összefüggés bizonytalansága azonban nem zárja ki, hogy a vog. *poter* ~ osztj. *pōter* 'beszéd' a vog. *potam* 'besprengen' osztj. K. *patäm* 'aus dem Mund spritzen' hangutánzó igék származéka.

Az *-r* deverbális nomen funkciójára SZABÓ DEZSŐ csak egy bizonytalan példát hoz (NyK. XXXIV, 441), az osztjákban SCHÜTZ JÓZSEF fel sem veszi az *r*-et mint képzőt (NyK. XL. 47—74). A. KÖVESI MAGDA szerint az uráli *r* deverbális nomen képző funkciója nem mutatható ki a rokon nyelvekből (A permi nyelvek ősi képzői, 290). Az *-r* képzőt BUDENZ is a „nem világos értékű igeképzés” címszó alatt tárgyalja (NyK. XVIII, 467), s a következőket írja róla: az *-r* képző jelentkezik „hangutánzó-féle igékben, amelyeknek az alapszavuk (az illető hang szava) lehet akár ige, akár névszó jellemű” (uo), pl. vog. *patert-* 'lärmen, brausen'; *visert-* 'zanken'; *lampert-* 'murmeln'. Alakilag ezekhez hasonlít a vog. *potert-* 'beszél' is, csak hogy ennek alapszava is külön életet él (*poter* 'beszéd'), a fentieknek viszont nem ismeretes **pater* stb. alapszavuk. Lehetségesnek tartom tehát, hogy a *poter* hangutánzó igtéből képzett deverbális nomen, az *-r*-nek a képző volta azonban az idők folyamán elhomályosult.

Hangutánzó szónak beszélést jelentő szóvá fejlődésére bőven találunk analógiát a finnugor és az indoeurópai nyelvekben egyaránt. Pl. a fi. *puhua* 'beszél' eredeti jelentése 'fúj' volt (vö. fi. *puhaltaa* 'fúj'). Ugyancsak hangutánzó szó vált a beszélés kifejezőjévé az észti *rääkima* 'beszél' esetében (SIRO, 175 és 177). Ugyanezt az utat járta be az angol *speak* 'beszél' ige, amely eredetileg

ugyancsak hangutánzó volt (vö. svéd *språka*, dán *sprage* 'recseg' stb.) (BUCK, 8–9).

Előfordul intranszítív kifejezésben *LOQUOR*, ill. *COLLOQUOR* funkcióban: Szo. (25); FL. *tókχ ul pōt² r̄t, tn!* 'sprich nicht so!' (WV. VI, 187) — (3), ill. Szo. *χalēnd tuβl ti pō't² r̄taηuαu patsiy* 'dann fingen sie nun an, miteinander zu plaudern' (WV. I, 150) — (1); FL. (3). Transzítív kifejezésben is jelentkezik *LOQUOR*, ill. *NARRO* funkcióban: É. *vāssi' am manēr potērtē'im?* 'mit beszélhetek én tovább?' (VNGy. III, 71) — (1); FL. (7), ill. Szo. *tī βārmal pō'tr, tē, ln!* 'erzähle diese Sache!' (WV. I, 65) — (2). Gyakrabban szerepel egyenes beszédben *DICO* funkcióban a *lāwi* helyett (22), de többes szám esetén *COLLOQUOR* funkciót is betölthet (6). Függő beszédre csupán egy példát találtam, funkciója *NARRO*: Szo. *ma't²r χūleyη, ul pō't² r̄t, tn!* 'sprich nicht, was du hörst!' (WV. I, 253).

A vog. É. *potērti* jelentése a következő funkciókra különül el: *LOQUOR*, *COLLOQUOR*, *DICO* és *NARRO*. A központi helyet a *LOQUOR* foglalja el. Ebből a funkcióból magyarázható a *COLLOQUOR*. A *potērti* igét néha használják *DICO* funkcióban is a *lāwi* helyett az egyenes beszéd kifejezéstípusban. A beszélést jelentő délvepsze *bašta* ige hasonló használata igen általános egyenes beszédben (SIRO: 20). A *potērti NARRO* funkciója a transzítív és a függő beszéd kifejezéstípusban alakulhatott ki (a *NARRO* valahol a *DICO* és a *LOQUOR* között foglal helyet: az esemény múlását adja elő, így rokona a *LOQUOR*-nak).

10. osztj. É. *pōt²rt-*

(AHLQV.) *pōtarlem* 'sprechen'; (PATK.) AK., I., D. *padartem* stb. 'beszélni'; É. *pōtērtlem*; (BEKE) *pōt²r-*, *pōt²r-* 'beszél, szól'; (PAAS.) K. *pat²t²rt²m* 'sprechen'; (KARJ.-TOIV.) FD. *pāp²r̄t²ta* 'sprechen', AD., Fil. id., Kr. 'sprechen, sich unterhalten', Ni. 'sich unterhalten, plaudern; erzählen', Kaz. 'id.; sprechen (können z. B. ein Kind)', O. id. (766).

Eredetéről l. vog. É. *potērti!*

1. Intranszítív: *LOQUOR* — O. *lou ant pōd²rd²s* 'ő nem beszélt' (ÉONy. 178) — (29); Szin. (4); Ser. (2); I. (2) | *COLLOQUOR* — O. *uul igat iŋga āmasman pōd²r²l²t* 'az öreg emberek együtt ülven beszélnek' (ÉONy. 165) — (4); Ser. (4); I. (1) | *NARRO* — Szin. *nēmlī pot²rt²ti ēl²η sī wus* 'n e m l i begann nun zu erzählen' (OVE. 66) — (2).

2. Transzítív: *DICO* — Kaz. *nālam grī ar kēl χodī pōd²r²l²d²?* 'a nyelv énekes sok szót miképpen mondják?' (OM. 58) — (5); O. (1) | *LOQUOR* — Kaz. *sāmā rachli mosli jazing mujā pot²rt²len?* 'szívnek nem tetsző rossz szót miért beszélsz?' (OH. II, 368) — (1); O. (1); Szin. (1); Ser. (1) | *NARRO* — Kaz. (2); Szin. *isa χolija χāna wērat pot²rs²lli* 'alle geheimen Dinge insgesamt erzählte er' (OVE. 66) — (1).

3. Egyenes beszéd: *DICO* — O. *mur pōd²r²l²t*: „tādā uanna sēbān-nēηχoi andām” 'a nép beszél: „Itt a közelben sámánember nincsen”' (ÉONy. 22) — (26); Kaz. (10); Szin. (29); Ser. (2); Ni. (1); I. (10).

Előfordul még szórványosan *NARRO* funkcióban függő beszédben: I. (1) és függő kérdésben is: Szin. (2); Ser. (1).

Az osztj. *pōt²rt-* jelentései és funkciói nagy vonalakban azonosak a vog. É. *potērti* jelentésével és funkcióival. A különbség csupán annyi, hogy az osztj.

ják igét még gyakrabban használják egyenes beszéd kifejezéstípusban, mint vogul megfelelőjét. Ebben a tekintetben hasonlóság is van: a szó egyik nyelvben sem fordul elő közbevetett és kíséző idézőmondat kifejezéstípusban. A *põtärt*-szélesebb körben el van terjedve az osztják nyelvjárásokban, mint megfelelője a vogulban, ahol használata csak az É. nyelvjáróterületre korlátozódik.

11. vog. É. *sujti*

(AHLQV). *suimtam, suitam* 'lauten; anzeigen, verkündigen'; (MUNK.—SZIL.) É. *sujti, sijti*, P. *suiti*, K. *soiti*, T. *sojtánt*- 'szól, szava hallik'; (CSERNY.) *suitan̄kve* 'звучать, слышаться'; (BV.) *cyūmnyk̄ee* '1. звучать, 2. слышаться, 3. чувствоваться' (*coūm̄x, coūm̄x*).

Alapszava a vog. É. *suj, sij* 'hang, hír' stb. Etimológiai megfelelője az osztjákban (KARJ.—TOIV.) FD. *səi* 'Stimme, Laut; Knall, Nachricht' stb. Az alapszó finnugor eredetű, megfelelői csaknem minden rokon nyelvben megvannak (vö. COLLINDER, FUV. 114).

Előfordul intranszítív kifejezéstípusban, jelentése kettős: 'hallik' — Szo. *k̄n ma't̄r tī s̄ū ī t̄ ī* 'da ist draussen etwas zu vernehmen' (WV. I, 63); FL.; P.; K.; T. | *LŌQUOR* — Szo. *akumat̄ ɛ̄r̄r̄t̄ mata'r̄r̄t̄ s̄ū ī t̄ ē γ̄ t̄* 'plötzlich sprechen irgendwelche' (WV. II, 115) — (2); P. (1). Gyakrabban jelentkezik egyenes beszéd kifejezéstípusban: 'hallik' — É. *Numi-Sor̄nī ās̄ik̄em̄ l̄āum̄ sij̄ā s̄ ī j̄ t̄ ī*: „*nañen̄ ɣot̄āl̄ jolt̄ilil̄em̄*” 'Fenséges-Aranyos atyácskámnak mondott szava (így) hangzik: „Téged hova rendellek?”' (VNGy. III, 479); FL.; K | *DICO* — Szo. *s̄ū ī d̄ ī*: „*ānt̄βölt̄p̄n̄ sa'āβataβes?*” 'er spricht: „Ist dein Hornschaber zerbrochen?”' (WV. I, 137) — (15); FL. (7); P. (5); K. (5). Ebben a kifejezéstípusban kialakult egy 'kiált' jelentés is: P. *n̄ē s̄ū ī t̄ k̄ ɛ̄ t̄*: „*p̄n̄t̄ēn̄ ɛ̄l̄l̄sn̄ēn̄*” 'die Frau ruft: „Ihr habt eurem Schwager getötet”' (WV. IV, 349) — (7); K. (2).

Participiumos szerkezet kifejezéstípusban csak a 'hallik' jelentéssel találkozunk: Szo. *k̄l̄ s̄ist̄ p̄ō't̄ert̄an̄ēt̄ s̄ū ī t̄ ī* 'hinter der Hütte (hervor) hört man sprechen' (WV. I, 62); FL.

A vog. *sujti* igének a következő jelentéseit állapíthatjuk meg: 'hallik', *LOQUOR*, *DICO* és 'kiált'. A 'rendel' és a 'kérdez' jelentés csak alkalmoszerűen jelentkezik az egyenes beszéd kifejezéstípusban — hasonlóan a többi beszélést jelentő igéhez. A *sujti* hangutánzó, eredetileg tehát természeti jelenségek, zörejek hangját jelölte. Ez a funkció ma is a legáltalánosabb minden vogul nyelvjárásban. A hangutánzó szavak azonban nemcsak természeti hangokat utánozhatnak, hanem alkalmasak állati és emberi hangmegnyilvánulások kifejezésére is. Emberről lévén szó, az ember legjellemzőbb hangbeli megnyilvánulása a beszéd, a *sujti* jelentése átcúsúzott a 'szava, beszéde hallik' jelentésbe. A jelentésfejlődés folyamatában innen már csak egy lépés, hogy kifejlődjön magának a beszélés folyamatának nyelvi jelölője. Intranszítív hangutánzó igéből csakis intranszítív beszélést jelentő szó keletkezhetett. Az intranszítív *sujti* azután az egyenes beszéd kifejezéstípusban a tranzitív *lāwi* helyére is behatolt. — A 'beszél' jelentésre a vog. T. nyelvjárásból egyetlen példát sem találtam.

A *sujti* alapszava a *suj* 'hang'. 'Hang' jelentésből fejlődött a beszélés fogalmának jelölőjévé az óbolg. *glagolati* 'beszél'. Ez egy reduplikált formára megy vissza **golgolo*, amely azonos a következő gyökökkel: óbolg. *glasū* 'hang' (< *golso*), or. *zoloc* id., ónorv. *kalla* 'hív', ang. *call* id. stb. (BUCK, 10).

12. vog. P. *qmilti*

(AHLQV.) *amiltam* 'sprechen, reden'; (MUNK.—SZIL.) KL. *qmilti*, P. *qmilti*, T. (*puru-*)*qmilti* 'beszél, megmond; kiengesztel (visszabeszél)'; (KAN-NISTO, Tat. 56) T. *amàll-*, P. *amàll-*, ÉV. *amàll-*, *amàll-*, DV. *amàll-*, AL. *amàll-* 'sprechen, reden', Szó. *amàll-* 'plaudern, schwatzen'.

Feltehető, hogy a szó származék, valamilyen elhomályosult ige- vagy névszótó (esetleg nomen-verbum) *-lt* műveltető képzős származéka. Az *l* palatalizációja másodlagos.

Előfordul intranszitiv kifejezéstípusban *LOQUOR* (többes szám esetén *COLLOQUOR*) funkcióban: KL. *khajjârel qmiltên* 'hamisan beszélsz' (NyK. XXII, 132) — (1); P. *amàll, t n maly!* 'sprich bald!' (WV. III, 135) — (8); T. (1). Szórványosan jelentkezik tranzitív kifejezésekben is *DICO*, ill. *LOQUOR* funkcióban: T. *nuñ qmàllên amân!* 'mondd meg nekem!' (VNGy. IV, 364) — (1) | P. *ney meñnr amàlltê, sn?* 'was hast du gesprochen?' (WV. V, 121) — (2). Leggyakrabban egyenes beszédben fordul elő, funkciója *DICO*: ÉV. *βύτηλαδῆς α' màlli :* „*at minn^m*” 'die Wasserratte spricht: „Ich gehe nicht”' (WV. VI, 131) — (43); P. (55); T. (54). Ritkán függő beszédben is megtalálható: KL. *nau qmèllên :* *at tulmentâsen 'te* (azt) mondog: nem loptad el' (VNGy. IV, 411) — (1); P. (1); T. (1).

Az *qmilti* az ÉV., P. és T. vogul nyelvjárásokban a beszélés legkedveltebb kifejezője. Jelentése a következő funkciókra oszlik: *LOQUOR* és *DICO*. KANNISTO adata alapján a vog. É.-ban is megvan a szó, s funkciója itt a *COLLOQUOR* (Tat. 56). A központi szerepet a *LOQUOR* játssza. A *DICO* funkció az egyenes beszéd kifejezéstípusban jelentkezik. A vog. T. nyelvjárásban sohasem használják az *qmilti* igét közbevetett idézőmondat és kísérő idézőmondat kifejezéstípusokban, hanem helyette a *lâwi* illető nyelvjárási formáját. A P. nyelvjárásban sem fordul elő az ige közbevetett idézőmondatban, az ÉV.-ban csak a diktív kifejezéstípusban kedvelt.

Elképzehető, hogy az *qmilti* valamilyen hangfestő jelentésből fejlődött először *COLLOQUOR*-ra (ezt a jelentést őrizte volna meg az É. nyelvjárás, bár egy példát sem találtam az igére az É. nyelvjárásokban!), majd a P. stb. nyelvjárásokban a *LOQUOR* fogalmának jelölőjévé toldott át. Hasonló jelentésfejlődés eredménye az ang. *talk* 'beszélget' *LOQUOR* jelentése is. A *talk* igét elég gyakran használják az angolban a *speak* helyett (BUCK, 5).

13. osztj. É. *nôyom-*

(BEKE) *nôyom* 'szól, mond'; (PATK.) *noçmen* 'mondani'; (PAAS). K. *nôçmam* 'sagen', J. *nâvçmam* stb. 'id.; sprechen, sich unterhalten, plaudern'; (KARJ.—TOIV.) Kr. *nôçmtâ* 'sagen', Likr. 'sprechen', Trj. 'sprechen, sich unterhalten; sprechen (können, z. B. ein Kind)', Mj. 'sprechen', Ni. 'sagen', Kaz. 'sagen; sein Wort, sein Versprechen geben, versprechen (etw. zu tun); schwatzen, klatschen; verleumden' (605).

BUDENZ a szót egyeztetni a m. *gyón-*, *gyohon-* 'confiteri' igével (MUSz. 172). Véleményéhez csatlakozik MUNKÁCSI (NyK. XVI, 465) és GOMBOCZ is (NyK. XXXV, 109). A m. *gyón* a SzófSz. szerint török jövevényszó. A két szó összetartozása csak úgy képzelhető el, ha a szó más-más török nyelvből került volna át egymástól teljesen függetlenül az osztjákba is és a magyarba is. A két szó összetartozása hangtanilag sem megnyugtató.

Intranszítív kifejezésben jelentése *LOQUOR*: Kaz. *isl telnä ny o g o m l ä nobed teln jastelä* 'régtől fogva rebesgetik, régtől fogva mondják' (OH, II, 199) — (3); Szin. (1). Transzítív típusra csak egy példát találtam, jelentése *DICO*: Kaz. *kimet jäsəŋ-ələlna n o χ m ə s - ki* 'még egy szót szolt' (ONGy. 169). Leggyakrabban egyenes beszédben fordul elő *DICO* funkcióban: Kaz. (3); O. (18); Sur. (1); Szin. *lipət iki n ū χ m ə s*: „jěšək ēwije, mənə, ūla!” 'der Blätteralte sagte: „Liebes Töchterlein, geh, lebe du!”' (OVÉ. 126) — (16); Ser. (1); I. (10).

Az oszjtj. *ńōyom-* a *pōtərt-* szinonímája. Lehet, hogy eredetileg ez is hangutánzó szó volt. STEINITZ nem tartja valószínűnek, hogy a *ńōχəm-* 'sagen' azonos tő lenne a *ńāχ* 'Lachen' szóval (OVok. 67). Ehelyett más megoldás kínálkozik. Az oszjtj. Ő. nyelvjárásban van egy hangutánzó szó, amely hangtanilag egyeztethető a *ńōyom-* szóval. Ez a *ńōy-*, *ńōχ-* tő, amelynek jelentése 'harangoz'. Jelentésánilag ez nehezen lehetne beszédjelentés előzménye, de ha feltesszük, hogy az oszjtj. O. *ńōy-*, *ńōχ-* jelentése eredetileg 'hangot ad, zörög, cseng' stb. volt, ebből már az ismert módon válhatott — egy *-m* képző hozzáadásával — a 'beszél', majd egyenes beszéd kifejezéstípusban a 'mond' jelentés. Ilyen típusú jelentésváltozásra fentebb már több analógiát is hoztam. Hangutánzó jelentésből fejlődött a beszélés fogalmának jelölőjévé a lat. *loquor* is, amelynek etimológiai megfelelője a gör. *λαλέω* 'tönon' (MENGE: Lat Wb.).

14. vog. K. *loqχati*

(AHLQV.) *latqatam* 'übereinkommen, beratschlagen, sich vergleichen' (MUNK.—SZIL.) K. *loqχati* 'beszélget'.

Az ige a vog. K. *loqχati* visszaható képzős származéka. Egyetlen vog. nyelvjárás, amelyben külön igealak szolgál a *COLLOQUOR* funkció betöltésére. Az alapigéből a képző hatására intranszítív ige lett, s így könnyű volt az átsiklás a *COLLOQUOR* jelentésbe azáltal, hogy az állítmány egy *ńoutē* 'egymás között' bővítményt vett magához: K. *ėkw'-gńšux ńoutē loqχata* 'az öreg ember s a felesége egymás között beszélgetnek' (VNGy. I, 166).

15. vog. É. *mōjti*

(AHLQV.) *moitam*. 'Märchen erzählen'; (MUNK.—SZIL.) *mōjti* 'regél'; (CSERNY.) *mojtunŋkve* 'рассказывать сказки'; (ROMB.) *mojtunŋkve* 'рассказать, рассказать сказку, сказывать'; (BV.) *mojtunŋkve* 'рассказать сказки' (*mojtəx*).

A szó a *mōjt* 'mese, rege' és igeileg használt alakja, a zürj. izsmai nyelvjárásból került a vogulba (< zürj. *mojd* id., *mojdnj* 'regél') (vö. FOKOS: NyK. LV, 32; TOIVONEN: FUF. XVIII, 182). A vogulban a *NARRO* funkció legkedveltebb kifejezője: Szo. *mđitkėem ta mđita:βe* 'mein Märlein wird nun erzählt' (WV. IV, 275); FL.; P.; K.; T.

16. oszjtj. É. *mońš-*

(AHLQV.) *mońštem*, *moštem*, *mońštem* 'Märchen erzählen'; (PATK.) *monđem* 'elbeszélni, mesélni'; (PAAS.) K. *mđńk-* 'Märchen erzählen', J. *mđńkəm* id.; (KARJ.—TOIV.) FD. *mđ'ńł'tá* 'Sagen erzählen; schnurren (die Katze)', Kos., C., Kr., Vj., Trj. 'Sagen erzählen', Kaz., O. 'erzählen (eine Sage); schnurren (die Katze)' (531).

A szó az oszjtj. *mońš* 'mese' igeiként használt alakja.

Az osztjákban a *mońs-* ige a *NARRO* funkció legkedveltebb kifejezője: Ni. *jisna mññ as xonnew utna ar mońs m o ñ s a t* 'régen a mi Ob-partunkon sok mesét meséltek' (NyK. LXII, 339) stb.

II. A gondolkodást jelentő szavak

17. vog. É. *nami*

(MUNK. — SZIL.) É. *nami* 'gondol'; (CSERNY.) *nomuñkve* 'помнить'; (BV.) *номуñкве* 'помнить';

A szó obi-ugor eredetű, megfelelője: osztj. O. *ñmdá* 'sich erinnern' (KARJ. — TOIV.).

Fő funkciója a *COGITO*. Előfordul tranzitív kifejezéstípusban: Szo. *ānum βós n ó ' m i !* 'denke er an mich!' (WV. II, 107) — (1); K. (1); függő beszédben és függő kérdésben (1—1). Tranzitív-predikatív kifejezésben jelentése 'tart (vminek)': Szo. *xansāñ sātñy n ó m ì l u m* 'ich erachte es eines bunten Siebenopfers wert' (WV. I, 34) — (1).

18. osztj. É. *nōm-*

(AHLQV.) *nomtem* 'sich erinnern'; (BEKE) *nōm-* 'gondol, meggondol'; (PATK.) *numem* 'sich erinnern'; (PAAS.) J. *nommēm* 'sich erinnern'; (KARJ. — TOIV.) Kr. *nu'mta* 'sich erinnern', Vj., VK., Vart., Likr., Mj., Trj., Ni., Kaz., O. id. (581).

A szó obi-ugor eredetű (vö. vog. É. *nami*).

Funkciói megegyeznek a vogul szóéval. Előfordul tranzitív kifejezésben *COGITO* funkcióban: Kaz. *muj adom nomes n o m l e m ?* 'talán rossz gondolatot gondolok?' (OH. II, 378) — (5). Jelentkezik még „egyenes beszéd” és függő kérdés kifejezéstípusban a Sur. nyelvjárásban. A 'vél, gondol (vminek)' jelentéssel a tranzitív-predikatív kifejezéstípusban találkozunk. Ez a jelentés hasonlóképpen alakulhatott ki, mint a beszélést jelentő igéknél a 'hív (vminek)' disztinktív variáció; O. *toxləñ uai xānni manēm āl n ò m ì !* 'a szárnyas állatok királyának engemet ne gondolj!' (ÉONy. 78).

19. vog. É. *namsi*

(AHLQV.) *nomsam, nomisam* 'denken, verstehen; sich erinnern'; (MUNK. — SZIL.) É., KL., K. *namsi*, AL. *namsi* 'gondol'; (KANNISTO, Vok. 173) T., ÉV., DV., AL. *nams-*, KK. *nāms-*, AK. *nāms-* ~ *noms-*, P. *noms-*, FL., Szo. *nōms-* 'denken'; (CSERNY.) *nomsuñkve* 'думать'; (ROMV.) *номсункве* 'думать, мыслить, помнить; помогать'; (BV.) *номсуñкве* 'думать, мыслить' (на^oмcāx).

A szó -s gyakorító képzős deverbális ige (vö. vog. É. *nami*).

Előfordul intranzitív kifejezésekben *COGITO*, ill. *MEDITOR* funkcióban: É. *pākwīñ sispā sāt vōrēn āñ ul n a m s ā l n !* 'cibolyatobozos hátú hét erdőre most ne gondolj!' (VNGy. III, 191) — (3) | Szo. *n ó ' m s a η u k u t i p a t s i y* 'sie fingen nun an zu denken' (WV. III, 27) — (2); P. (4); K. (2). *COGITO* funkcióban van meg tranzitív kifejezésekben is: Szo. *sispal ñne nōmt ul n ó m s e e n !* 'denke keinen auf der Rückenseite befindlichen Gedanken!' (WV. V, 64) — (11); P. (1); K. (5). Ebben a kifejezéstípusban szórványosan *DELIBERO* jelentésben is előfordul: KL. *jāim šoqu šoqu pñne jāmes pñtēx jernē khum n a m s i l e m* 'atyám sok-sok fiától (ezt) jeles szándék (letétemény) gyanánt veszem számba' (VNGy. IV, 117) — (1).

Előfordul intranszítív kifejezésekben *MEDITOR* funkcióban: É. *no m s a x t s*, *no m s a x t s* 'er überlegte, überlegte' (ChrVog. 54) — (5); FL. (1); P. (1); K. (3). „Egyenes beszédben” *MEDITOR*: É. *n q m s a x t i*: *taw am mōlāl lū āssēm!* 'gondolkozik: ejnye, énnekem a minap lovam volt' (VNGy. I, 59) (1); FL. (1), de felléphet *COGITO* szerepben is: K. *n ā m s a x t i i*: „*om toβlən pōā'stər ōsēm*” 'er denkt: „Ich bin der geflügelte Poaster”', (WV. I, 22) (2). Egy példát találtam acc. cum inf. kifejezéstípusra is az É. nyelv-járásban, funkciója *COGITO*.

A visszaható képző az igét intranszítívvá teszi. A *nqmsaxti* azonban „egyenes beszéd” és acc. cum inf. kifejezéstípusokban tranzitívan is előfordul. Hasonló jelenséget észleltünk a vog. *sujti* és *poterti* esetében, ezek ugyanis lépten-nyomon a tranzitív *lāwi* helyén jelentkeztek „egyenes beszéd”-ben. Az igék tranzitív és intranszítív volta tehát egyik oldalon sem differenciálódott pontosan. Bár a *nqmsaxti* gyakran előfordul *COGITO* funkcióban, mégis azt állapíthatjuk meg, hogy fő funkciójának a *MEDITOR*-t tekinthetjük.

22. vog. T. *vojlatē*

(MUNK.—SZIL.) *jū-vojlatē* 'visszagondol'; (KANNISTO, Tat. 42) T. *ōjā-t-*, *ōjāt-* 'denken', AK. *ojlās-* 'sich beraten'.

A szó tatár eredetű, s így csak a vog. D. nyelvjárásokban van meg (GOMBOCZ: NyK. XXVIII, 163; KANNISTO, Tat. 42—3). Jelentése minden tatár nyelvben 'denken, nachdenken'. Néhány tatár nyelvben azonban az ige jelentése 'Aufmerksamkeit auf etwas richten, bemerken' stb. (KANNISTO: uo). Ez lehetett a tatár szó alapjelentése, s belőle fejlődött ki a 'denken, nachdenken' jelentés. A vogulba átkerült a tatár névszó (vö. KANNISTO, Tat. 42: T. *ōi* 'Gedanke' stb.) és ennek igei származéka egyaránt, az igei alakhoz azonban a vogulban még egy *-t* képzőt tettek. A szókezdő *v-* hang másodlagos. Labiális vokális előtt egyes nyelvjárásokban gyakran fellép egy *v* előhangzó, pl. É. *ūnli* ~ K. *vonli* 'ül' stb. KANNISTONÁL NINCIS IS *v*!

Előfordul intranszítív kifejezésben *MEDITOR* funkcióban: T. *tē-vojlatəl*, *tē-vojlatəl* 'csak gondolkozik, csak gondolkozik' (VNGy. IV, 369) (3). „Egyenes beszéd”-ben is előfordul, funkciója itt is *MEDITOR* (4). Infinitívuszos szerkezetben *COGITO* szerepben jelentkezik *COGITO* funkcióban: T. *kitem āñēux jū-mīñēñ vojlatəl* 'a száműzött öreg hazamenésre gondol' (VNGy. IV, 361) (1).

23. vog. É. *tumajti*

(MUNK.—SZIL.) É. *tumajti* 'gondol'; (BV.) *тумаїтанкє* 'думать'.

A szó az oroszból került a vogulba (KÁLMÁN, RussLw. 254).

Előfordul intranszítív kifejezésekben: *MEDITOR* — Szó. *ājkā tumajti* 'der Mann denkt' (WV. I, 254) — (5) | *DELIBERO* — Szó. *nēpak xan-sēn, pō'rtēn i tu' m ā j t ē n!* 'schreibt einen Brief, spricht und überlegt!' (WV. I, 136) — (4). „Egyenes beszéd”-ben *COGITO* szerepben jelentkezik: Szó. *tumajti*: „*am āñmānt xōttāl bōs iālnuyum*” 'er denkt: „Wenn ich doch irgendwohin ginge” (WV. II, 121) — (9).

A *tumajti* a *nqmsaxti* szinonímája a vog. É. nyelvjárásban. Alapjelentése a *MEDITOR*, s ez „egyenes beszéd” kifejezéstípusban kapta *COGITO* jelen-tését.

24. vog. É. *vā'i*

(AHLQV.) *v̄igem, v̄iem* 'sehen'; (MUNK.—SZIL.) É. *vā'i*, KL. *uj-, ui-*, P. *voi*, K. *voi*, T. *vaji, vā*, AT. *vā* 'lát; tud'; (KANNISTO, Vok. 193) T. *βā* 'er wird sehen', AK. *βāi, βoi*, KK. *βōi*, P. *βāi*, ÉV., AL. *ui*, DV. *ui*, FL., Szo. *βāy* 'er sieht'; (CSERNY.) *van̄kve* 'знать, видеть'; (ROMB.) *ванкве* 'знать'; (BV.) *ванкве* '1. знать, 2. видеть' (*вах, ух*).

A szó obi-ugor eredetű, megfelelői az osztjákban: (KARJ.—TOIV.) FD. *uò'pa* 'sehen; wissen' stb.

Előfordul intranszítív kifejezésben SCIO funkcióban: Szo. (1); FL. *am хотél vā'ém?* 'honnan tudjam én?' (VNGy. IV, 331) — (2). Leggyakrabban tranzitív kifejezéstípusban jelentkezik, jelentése egyaránt 'lát' és SCIO: FL. *man vāslūw* 'mi láttuk' (VNGy. IV, 329). A 'lát' jelentés minden nyelv-járásban megvan, a SCIO viszont csak az É.-ban és a K.-ban: Szo. *ānum βāγlən?* 'kennst du mich?' (WV. I, 65) — (53); FL. (11). Előfordul „egye-nes beszéd”-ben (3), függő kérdésben (40) és participiumos szerkezetben: É. (1); FL. (1); K. *kuā'sə mən̄m̄t'āt u'stə* 'er wusste nicht, ob er lange ging' (WV. II, 651) — (6).

A szó eredeti jelentése a 'lát', ebből fejlődött az 'ismer' és a 'tud' jelentés. Ez a jelentésváltozás csak az É. vogul nyelvjárásokban ment végbe (szór-ványosan a vog. K.-ban is!), így a *vā'i* ezekben a nyelvjárásokban a vog. *χānsi* 'ismer, tud' szinonímája. A vog. D és Ny. nyelvjárásokban a *vā'i* nem fejlődött a tudás pszichológiai fogalmának kifejezőjévé. Ezekben a nyelv-fárásokban a *χānsi* tölti be ezt a funkciót.

Hasonló jelentésfejlődés során kapta jelentését a ném. *wissen* 'tud'. Ezt a szót ugyanis összevetik az ugyanabból az indoeurópai gyökből származó lat. *video* 'lát' igével. A két szó jelentésbeli különbségét úgy magyarázhatjuk, ha a 'lát' jelentést tesszük fel elsődlegesnek, a 'tud' jelentés pedig ebből alakult. A gör. *oída* ige jelentése 'lát', s ez a jelentés már a görögben 'tud'-dá fejlődött. A két jelentés — a vogulhoz hasonlóan — egymás mellett élt. A gö-rög szó etimológiáját tekintve ugyancsak a *video* családjába tartozik. Csaknem ugyanilyen jelentésváltozás analógiája található meg a magyar *tud* esetében, amelynek finn megfelelője, a *tuntea* ma is 'érez, ismer, tud' jelentésben fordul elő. A finn igének két származéka is az eredeti jelentést őrizte meg: *tunnustaa*, *tunnustella* 'tapogat' (KOVÁCS F., Pszichológiai Tanulmányok 1962. IV, 28). Mindkét esetben az érzékelés szférájából jutottunk át a gondolkodásba.

25. osztj. I. *ū-*

(AHLQV.) *ūlem*, 'kennen, wissen, verstehen, finden'; (MUNKÁCSI—PÁ-PAY) *uj-*: *usem, ulim* 'láttam, látom'; (PATK.) J., AK. *ujem*, D., KK. *vojem* 'lát-ni, tudni'; (PAAS) K. *ūiem, ūtam* 'sehen', J. *ūiem, ūlləm* 'id.; wissen'; (KARJ.—TOIV.) FD. *uò'pa* 'sehen; wissen; kennen (z. B. eine Person); können', Kos. 'sehen; wissen', Fil. 'wissen', C. 'sehen', Szogom, Cs. id., Kr. 'sehen; wissen; kennen (eine Person)', V., Vj., VK., Vart., Likr. 'sehen', Trj. 'sehen; wissen; (eine Einzelheit von etw.) voraussagen', Ni. = Kr., Kaz. 'wissen; kennen (eine Sache, eine Person)' (268).

A szó obi-ugor eredetű (vö. vog. É. *vā'i*!).

Előfordul tranzitív kifejezésekben, jelentése 'néz, lát', vagy SCIO: I. *in man vegem v o d e m* 'jetzt kenne ich meine Kraft' (IO. 20) — (11). Előfordul még függő kérdés kifejezéstípusban is: I. *man ent u d e m*, *Túrūmma met-sir mógat kittájem* 'ich weiss nicht, was für Kinder mir von Gott gesandt

werden' (IO. 152) — (6). Jelentkezik még participiumos szerkezetben: I. *xoi-vánmap (seant) jiba jidet v o d e m* 'es kommt der Uhu mit dem Menschenantlitze, ich weiss es' (IO. 24).

A szó alapjelentése itt is a 'lát', s a vog. É. *vā'i*-hoz hasonlóan, az osztj. I.-ben is ebből lett 'tud'.

26. osztj. Szin. *ūjat*-

(AHLQV.) *willem, vittem* 'kennen, wissen; verstehen; finden'; (BEKE) *ojt-, ojit-, ujt-* 'tud'.

Az ige az osztj. *ū-, wu-* 'lát; tud' szó származéka, ahogy erre STEINITZ is utal (OChr. 164; Dial. Wb. 22—23). Az *ūjat*- jelentése 'talál; ismer, tud'. A jelentésváltozás folyamata tehát a következő úton mehetett végbe: 'lát, meglát' > 'talál' > 'tud'. Ezt azonban bonyolítja az a tény, hogy az *ūjat*-etimológiai megfelelőinek (KARJ.-TOIV.) FD. *āiōttā'*, Ni. *ūiñā'* stb. szavaknak jelentése 'talál', s legfeljebb 'lát, észrevesz', azonban sohasem 'tud' (ez a jelentés — úgy látszik — csak a Szin. nyelvjárásban alakult ki). A FD. *āiōttā'* 'talál' stb. első szótagbeli magánhangzója KARJALAINEN szerint ősosztj. **ā*-ra (OVok. 63), STEINITZ szerint ősosztj. **ā*-ra, esetleg **ō*-ra vezethető vissza (OVok. 82), a 'tud' jelentésű *ū-, wu-* tő pedig KARJALAINEN szerint ősosztj. **o*-ra (OVok. 101), STEINITZ szerint ősosztj. **a* ~ **u* váltakozásra. Elképzelhető, hogy esetleg két különböző igenek konvergens homonimiájáról van szó.

Ezzel szemben azt is feltehetjük, hogy a Szin. stb. *ūjat*- 'talál; tud' szó nem az *u-* 'lát; tud' tő származéka, hanem a FD. *āiōttā'* stb. 'talál' szó megfelelője. Ebben az esetben 'talál' > 'tud' jelentésváltozással van dolgunk. Ilyen változást találunk az osztj. O. *ō'stā'* 'igénél is, amelynek jelentése 'talál' és 'tud' is. Ezzel kapcsolatban viszont az a nehézség támad, hogy KARJ.—TOIV. nem említi, hogy a 'talál' jelentésű szónak lennének megfelelői az osztj. É. nyelvjárásokban.

Előfordul tranzitív kifejezésekben SCIO funkcióban: Kaz. *schī kem ver āngelpa koti ānd u it len?* 'ilyen fontos dolog végét hogy is nem tudod?' (OH. II, 359) — (23); Szin. (15). Megtalálható még 'egyenes beszéd'-ben (Kaz. 6) és függő kérdésben: Kaz. (12); Sur. *at ū j i t' l a m, mui t a x a ū s* 'nem tudom, milyen hely volt' (NyK. LXIII, 57) — (1); Szin. (1). Egy példa van acc. cum inf. kifejezéstípusra is: Szin. *wōš lū x i ju x xū l a l l u n t i ū j a t l e m ŋ* 'wir wissen, wo jeder Baum auf *w o š l u x* steht' (OVE. 55).

27. vog. É. *χańsi*

(AHLQV.) *qańdam* 'wissen, verstehen, erraten'; (MUNK.—SZIL.) É. *χańsi*, P. *khańsi*, K. *khańsi*, T. *khańč-* 'ismer, fölismer, tud'; (KANNISTO, Vok. 70) T. *kańbš-*, AK., Szo. *χańš-*, KK., FK., AL, *kańš-*, P., ÉV., DV. *kańš-*, FL. *kχańš-* 'wissen'; (CSERNY.) *hańsunkeve* 'узнать, угадать'; BV. *χańcюнkeve* '1. отгадать, 2. узнать' (*χa'nyux*).

MUNKÁCSI egy szócsaládba sorolja a vog. É. *χāsi* 'tud, ért' igével (VNGy. II, 638—9). LIIMOLA ezt nem tartja valószínűnek (annak ellenére, hogy a két szó között jelentésben nincs lényeges különbség), mivel a vog. *ńš*, *ńš* szabályosan fgr. **ńč*-re megy vissza — mint a *χańsi* esetében — míg a *χāsi* s-e fgr. **č*-re (esetleg **ńč*-re) (FUF. XXVI, 208—10). A két szó vokalizmusa sem vall közös eredetre (vö. KANNISTO: Vok. 70 és 95). A finnugor eredeztetés is bizonytalan (vö. FUV. 93).

Előfordul tranzitív kifejezéstípusban: SCIO — Szo. *nān ānum at χańš-āln?* 'kennst du mich nicht?' (WV. II, 132) — (15); FL. (26); KL. (4); P.

(30); ÉV. (3); K. (49); T. (4) | 'észrevesz' — Szo. *ma'tər x a n š è γ ā n ?* 'merkst du was?' (WV. I, 135) — (1) | 'jelent' — P. *l_ul k a n š i* 'das bedeutet Schlimmes' (WV. I, 206) — (1) | 'jósol' — T. *enām erē š elšā-l k a n , b š ā n - t ā n ?* 'sagst du mir vielleicht den Tod vorher?' (WV. III, 185) — (3).

„Egyenes beszéd”-ben SCIO: É. (15); K. *m_uānk k a n š i' l o β : ōtar* 'wir wissen, (er ist) ein Fürst' (WV. II, 40) — (2). Jelentkezik „függő beszéd” kifejezéstípusban is FL. és P. nyelvjárásokban (1–1), s valamivel gyakrabban függő kérdésben: SCIO — É. *xāñxān alwāst, x a s s a n k w é ēre'it* 'meg kell tudni, ki ölte meg őket' (VNGy. IV, 171) — (2); FL. (3); P. (3); ÉV. (2); K. (10) | 'kitalál' — É. *x a n š ā l a n , taj manər!* 'nun errate, was ist das' (Chr-Vog. 52) — (2).

Előfordul participiumos szerkezetben: SCIO — É. (1); KL. (1); K. *khwašē mēnmāt oqt k h a n š i* 'azt sem tudja, hogy hosszú ideig ment-é' (VNGy. II, 226) — (12). Egy példát találtam tranzitív-predikatív kifejezéstípusra 'felismer (vminek)' jelentésben: K. *tēn törēmmē tōrmāi' oqt k h a n - š ē s t ē n* 'ők az istent nem ismerték föl istennek' (VNGy. I, 166). Végül az ige „Füllwort”-tá is válhatott: K. *k h q š ý ē n !* 'hallod-e te (tudod)!' (VNGy. II, 223) — (3).

SZILASI a *xānš i* alapjelentésének a 'meglát' jelentést teszi fel, s összeveti a vog. *khun-* 'húny' igével. A jelentésfejlődés a következő lett volna: 'meglát' > 'megismer' > 'tud'. GOMBOCZ ezt az egyeztetést mind hangtaniilag, mind jelentésánilag (a *khun-* jelentése nem 'meglát', hanem éppen ellenkezőleg 'becsukja a szemét') elveti (NyK. XXXIV, 462).

A szó alapjelentésének az elemzett szövegek tanúsága alapján az 'észrevesz' jelentést vehetjük, amelyből 'az ismer', majd a 'tud (amit ismerünk)' jelentés fejlődött. A 'jelent' jelentés csak alkalmoszerű. (Ilyen jelentése van a fi. *tietää* 'tud' szónak is!) A 'felismer (vminek)' a tranzitív-predikatív kifejezéstípusban alakult ki. Ez a jelentés is csak elvétve fordul elő. Az ilyen jellegű kifejezések két mondatból alakultak ki úgy, hogy a nominális mondat a verbális mondat részévé degredálódott. Jól szemlélteti ezt a folyamatot a következő példa: K. *mōānk k a n š i' l o β : ōtar* 'wir wissen, (er ist) ein Fürst' (WV. II, 40). „Egyenes beszéd” kifejezésből könnyen alakulhat tranzitív-predikatív, amikor az idézet egyetlen szóból áll. Az előbbi példa mintegy félúton van a tranzitív-predikatív vá válásban.

28. osztj. O. oš-

(AHLQV.) *ošlem* 'finden; wissen, kennen'; (KARJ.—TOIV.) O. *ō-stā'* 'wissen, kennen; finden' (96).

Az osztj. O. szót TOIVONEN összeveti a fi. *osata* 'treffen, finden; kennen, können; verstehen' szócsaláddal (FUF. XIX, 139). Jelentésánilag tökéletes a megfelelés, mind az osztj. O. szónak, mind a finn igének van 'talál' és 'tud' jelentése [vö. fi. *osua* '(célba) talál']. COLLINDER is együtt említi a két szót (FUV. 104). A SKES viszont csak kérdőjellel veszi fel az osztj. szót a fi. *osata* 'tuntea l. löytää tie jonnekin, osua, taitaa' ige megfelelői közé: „Pohjoisostjakin *ōstā'* voi kuulua tähän vain sillä edellytyksellä, että ostjakista olisi alkuperäinän 'osaa' merkitsevä kantasana kadonnut”. GANSCHOW (Die Verbalbildung im Ostjakischen, 31) az *ū-* 'lát' tő *t képzős származékának tartja.

Előfordul intranszitiv kifejezésben: 'talál' — O. *χođi-svyāt o s t a rayal?* 'hogyan lehet megtalálni?' (ÉONy. 79) | SCIO — O. *si pet-kāzəŋ iāx moyən*

évalt o slət 'ez a pet-kàzəη nép a földed felől már tud' (ÉONy. 164). Tranzitív kifejezésben: 'talál' — O. *oxsar ɔzəs* 'rókát talált' (ÉONy. 73) | SCIO — O. *mà and o sləm* 'én nem ismerem' (ÉONy. 111). Jelentkezik még közbevettett idézőmondat, függő kérdés és participiumos szerkezet kifejezés-típusokban SCIO funkcióban.

Az osztj. O. *os*-jelentésének kettősségét úgy magyarázhatjuk, ha fel-tesszük, hogy a szó eredeti jelentése a 'talál' volt. A 'talál' az érzékelés síkján azonos szinten van a 'lát' jelentéssel, amelynek 'tud' jelentéssé váló fejlődésére már több példát bemutattam (pl. vog. É. *vā'i* 'lát; tud'; lat. *video* ~ ném. *wissen*). A jelentésváltozás a következőképpen mehetett végbe: 'talál' > amit megtaláltunk, azt 'ismer'-jük > innen már csak egy lépés a 'tud' jelentés, amely az ismeretek megszilárdulását fejezi ki. Az 'ismer' és a 'tud' jelentés között egyrészt csak intenzitáskülönbség van, másrészt a két jelentés fedheti is egymást, pl. m. *ismer valakit* (személyről) és *ismer v. tud valamit* (tárgyról) Az obi-ugor nyelvekben nincs meg ez a kettősség külön igével kifejezve, pl. O. *mà and o sləm* 'én nem ismerem' (ÉONy. 111) és *and o sləm* 'nem tudom' (ÉONy. 104).

29. vog. É. *χāsi*

(AHLQV.) *q̄sam* 'wissen, verstehen, erraten'; (MUNK. — SZIL.) É. *χāsi* 'ismer, tud'; (KANNISTO, Vok. 95) KK., FK. *kēs-*, FL. *kχās-*, Szo. *χās-* 'könnyen'; (CSERNY.) *hasun̄kve* 'ymetb'; (BV.) *xacyn̄kœ* (*xācmȳn̄kœ*) 'ymetb' (*xacax, xacx*).

Megfelelői az osztj. nyelvjárásokban is megvannak: (KARJ. — TOIV.) FD. *χo šta* stb. 'könnyen'. LIIMOLA lehetségesnek tartja, hogy a vog. É. nyelvjárások a szót az osztjából vették át: „Es ist zunächst möglich, dass LO. *kχās-*, So. *χās-* aus dem ostj. entlehnt ist, vgl. O. *χa'stā*” (FUF. XXVI, 209). Hangtörténetileg az ősvog. *š (< fgr. *č) az északi és konda nyelvjárásokban s-szé fejlődött. „Wenn nun (AHLQV.) *q̄sam* die Konda-mundart vertritt . . . , dann könnte in *χās-* (wenn nicht < ostj.) *kēs-, q̄sam* das s < urvog. * š. Und in diesem Falle würde das Wort selbst mit ostj. *χòtšēm*, votj. *kožān̄j*, syrj. *kužn̄j* und lp. *qweitset* lautlich völlig übereinstimmen” (uo.) (vö. még COLLINDER: FUV, 93).

NÉMETH GYULA a vog. É. *χāsi* szót és megfelelőit összeveti a török nyelvek erőt, képességet jelentő szavaival, pl. oszm. *güç* 'Stärke, Macht, Kraft, Gewalt, Mühe' stb. (NyK. XLVII, 81). Jelentésanilag ez csakugyan tetszetős felfogás, és a jelentésfejlődés is könnyen magyarázható, ha feltesszük, hogy az 'erő' jelentés volt az eredeti, majd a testi erőből, képességből lett a szellemi képesség: a tudás. NÉMETH Gy. arra alapozza feltevését, hogy SETÄLÄ a vog. szó finnugor megfelelői között említi a fi. *kunto* szót, amely erőt, testi erőt, tudást jelent (FUF. II, 224). A finn megfelelés azonban a SKES szerint hangtanilag kétséges. Véleményem szerint a szó finnugor etimológiája valószínűbbnek tűnik.

Előfordul tranzitív kifejezéstípusban SCIO funkcióban: É. *taw χumlē χāsi t ā?* 'ő azt hogyan tudja?' (VNGy. II, 85) — (3); FL. (5). Segédige-ként jelentkezik infinitívusos szerkezetben: Szo. *tēnu,qβēk at χāssān, iqlēn!* 'wenn ihr nicht zu essen verstanden habt, (dann) fahrt!' (WV. I, 203) — (7); FL. (13); K. (1).

A vog. *χāsi* főleg segédigei funkcióban szerepel infinitívus mellett. Eredeti jelentése 'tud, ért vmihez' volt, majd ebből a jelentésből degradálódott segédigévé.

30. osztj. O. *χās-*

(AHLQV.) *xaslem* 'kennen, wissen'; (PATK.) *χočem* 'érteni, tudni'; (PAAS.) K. *χōtšām* 'verstehen, etw. können'; (BEKE) *χās-* 'tud'; (KARJ. — TOIV.) FD. *χo-šta* 'können, verstehen', Kr. id., Ni., Kaz. 'können imstande sein, verstehen (eine Arbeit, eine Sprache)', O. 'können, verstehen' (352).

A szó valószínűleg finnugor eredetű (vö. FUV. 93; LIMOLA: FUF. XXVI, 208–10).

Előfordul tranzitív kifejezéstípusban SCIO funkcióban: Kaz. *šit χođi χ ā š l è m ?* 'ezt hogyan tudom?' (OH. I, 393) — (18); O. (1); Ser. (16); I. (1). Infinitívuszos szerkezetben a segédige funkcióját tölti be: O. *mā uantta an χ ā š l è m* 'én nem tudom megnézni' (ÉONY. 12) — (2); Kaz. (6); Szin. (2); Ser. (3); I. (3).

Az osztj. *χās-* fő funkciója a SCIO, majd ebből degradálódott segédigévé infinitívuszos szerkezetben.

31. vog. T. *šil-*

(AHLQV.) *šellam* 'verstehen'; (MUNK.-SZIL.) AL., P. *šēli*, T. *šili* 'ért, tud, bír'; (KANNISTO, Vok, 139) T. *šil-* 'können', P. *šēli* 'er kann', ÉVS. *šallm*, ÉVZ. *šellm* 'ich kann'.

GOMBOCZ tatár jövevénytartója, s a kaz, tat. *säl* 'erő, tehetség' szóval egyeztetni (NyK. XXXI, 364), ezt azonban KANNISTO nem tartja valószínűnek (Vok. 139).

Segédigeként fordul elő infinitívuszos szerkezetben: P. (1); T. *Ulōna il-khanšūn ā šil stil*, *khānā āls tou* 'Ilona föl nem ismerhette, ki volt ő' (VNGy. IV, 349) — (7).

A *šil-* a vog. D. nyelvjárásokban a tudás, bírás, hatás kifejezője. Segédigeként használatos főleg tagadó mondatokban. A szó csak a déli nyelvjárásokban van meg ebben a jelentésben. Véleményem szerint a vog. É. *sēli* 'szerez' etimológiailag összevethető a T. *šil-*'ért, tud' igével. A *sēli* jelentése eredetileg 'hozzáér, hozzákap vmihez' lehetett, amit a belőle képzett *sēlyati* 'hozzákap, angreifen, zugreifen' őrzött meg, pl. É. *āmpēm tū sēlyats* 'kutyám hozzákapott' (NyK. XXII, 48). A szó tehát két irányba fejlődött: az É.-ban 'hozzáér' > 'megfog' > 'megszerez', a D.-ben 'hozzáér' > 'ért' > 'ismer' > 'tud' > (segédige). A jelentésváltozás fokozatai északról haladnak a déli nyelvjárasterületek felé: az É.-ban még konkrét érzékelést jelent, az AL-ban gondolati folyamatot, a T.-ban pedig segédigévé degradálódott.

Analógiának megemlítem a magyar *ért* 'verstehen' igét, amely az *ér* (vmihez) 'angreifen, antasten' származéka, tehát egy érzékelési szférába tartozó szó fejlődése folyamán pszichológiai jelenség nyelvi jelölőjévé vált.

32. vog. É. *ärtēli*

(MUNK.-SZIL.) É. *ärtēli* 'fontolgat, okoskodik'; (KANNISTO, Vok. 13) FL., Szo. *ärtal-* 'untersuchen, prüfen; mutmassen'; (CSERNY.) *artalanqve* '1. пробовать, 2. сравнивать'; (BV.) *apmalanqve* '1. попробовать, 2. проверить'.

Az ige a zürjénből került át az obi-ugor nyelvek északi nyelvjárásaiba (FOKOS: NyK. LV, 16, 34; KANNISTO: Vok. 13; TOIVONEN: FUF. XXXII, 13). COLLINDER finnugor eredetűnek tartja a zürjén szót (FUV. 129; vö. még GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 238), és összeveti a fi. *arvo* 'value, worth' stb. szavakkal. A SKES a két szó összetartozását bizonytalannak tekinti.

Előfordul tranzitív kifejezésben: 'kieszel' — É. *nē-mat ārtiñ jiw ārtā at ārtēle'im* 'semmiféle módos fának módját ki nem eszelhetem' (VNGy. II, 418) | 'megvizsgál' — Szo. *ārdalan kēērh nāl ārdalēlān . . .* 'prüft, wie den zu prüfenden, mit einer Spitze versehenen Pfeil . . .' (WV. I, 343) | 'figyel' — É. *ti jui-pālt nēss ārtēlāln sar!* 'ennek utána figyeld meg csak!' (VNGy. IV, 249). Jelentkezik még „egyenes beszéd”-ben *DELIBERO* funkcióban: É. *an ārtēlēnē ārtiñ uj xumlē ārtēlilēm . . .*: „an xūrem q̄tēr ajāñ xum-p̄yān ti ojamēt” 'most okoskodó okos állat ím miképpen okoskodom . . .': „Most a három fejedelehmős apródlegényei ím megfutottak” (VNGy. II, 170—1).

A szó alapjelentése minden bizonnyal 'érték, szám' volt, amelyből a többi nyelvekben 'számít, kalkulál' stb. jelentésen keresztül (a zürj. még ezt a fokot képviseli!) 'megvizsgál, kieszel' fejlődött.

33. osztj. É. *ārtal-*

(AHLQV.) *artalam* 'kosten, schmecken, versuchen; schätzen'; (BEKE) *ārdāla-* 'fölbecsül, vizsgál'; (KARJ.-TOIV.) Ni. *ārtā-ittā* 'nachsinnen, überlegen', Kaz. 'prüfen, unteruchen; schätzen, bewerten' stb., O. 'prüfen, befühlen, betrachten, sich erkundigen' (84).

A szó a zürjénből került át az osztjákba (TOIVONEN: FUF. XXXII, 13).

Előfordul tranzitív kifejezésben 'vizsgál' jelentésben: Szin. *mā lilān tornen ārtalilēm* 'ich prüfe dein Lebenskraut' (OVE. 167). „Egyenes beszéd”-ben is előfordul 'vizsgál' jelentésben: O. *lou qandāsl, qandāsl, ārdālālē*: *xādājel imi svs-pōdālē* 'ő nézte, nézte, vizsgálgatja: asszonyonénje gerincestja' (ÉONY.); Szin. Ebben a kifejezéstípusban van *DELIBERO* funkciója is: O.; Szin. *ārtalalli*: *xōt pēntas* 'sie erwägt: das Haus ist verschwunden' (OVE. 88). *DELIBERO* funkciója van még „függő beszéd”, függő kérdés és participiumos szerkezet kifejezéstípusokban. Tranzitív-predikatív kifejezéstípusban jelentés 'gondol (vminek)': Kaz. *i xōjel layrēn meulap lābat ōrdā ārdālālē* 'az egyik embert pánccélos mellű hét fejedelehmősnek gondolhatná valaki' (OH. I, 23).

A *DELIBERO* legkedveltebb osztj. É. kifejezője az *ārtal-* ige.

34. vog. K. *ēsāplāxt-*

(KANNISTO, Tat. 71) AK. *ēsāplāxt-*, KK. *ēzplāxt-* 'überlegen, bedenken'.

A szó tatár eredetű (KANNISTO, Tat. 71).

Jelentése intranzitív, „egyenes beszéd”, függő kérdés kifejezéstípusokban egyaránt *DELIBERO*: K. *xβāšō nāmsaxtām, xβāšō ēspla xtām* 'lange denke ich nach, lange sinne ich' (WV. IV, 321). A tatár nyelvek tanúsága szerint a szó eredeti jelentése számolással függött össze, pl. kas. *isāb* 'Zahl, Rechnung, Absicht, Rat' stb. (KANNISTO: Tat. 71). Ezt a jelentést őrizte meg a vog. T. nyelvjárás néhány ebből a szóból képzett származéka: *ēsāplext-* 'berechnen', *isāptel* 'ausserordentlich'. Ebből a 'számol' jelentésből fejlődhetett a 'magában számol, kalkulál'; majd a 'megfontol, mérlegel, gondolkodik'.

Ezzel a jelentésfejlődéssel állíthatjuk párhuzamba a következő magyar kifejezést: *számol vmivel*, pl. *számolnunk kell a sajátos viszonyokkal* (ÉrtSz.), amelynek jelentése 'tekintetbe vesz, gondol vmire' stb. A *számít vmire* kifejezés jelentése is 'úgy sejtí, úgy gondolja, hogy valami bekövetkezik', pl. *nem számítottam rá*.

A tatár szó az osztjákba is átkerült: (PAAS.) K. *ēs̄ipt̄m* 'versuchen, proben', a vogulhoz hasonló *DELIBERO* funkciója azonban nem alakult ki.

35. vog. P. *sōn̄iti*

(AHLQV.) *sōnetem* 'schätzen, rechnen, berechnen'; (MUNK.-SZIL.) K. *sōn̄iti* 'becsül'; (KANNISTO, Tat. 171) AK. *sōn̄at*-, KK. *sōn̄at*- 'zählen, mutmassen, glauben, voraussetzen', P. *sōn̄t*- 'zählen, berechnen'.

Az ige tatár jövevénytiszó (KANNISTO: Tat. 171).

Intranszitiv kifejezésekben fordul elő a vog. P. nyelvjárásban: 'számol' — P. *nun̄k t̄š̄i s̄ō̄, n̄, t̄ē p̄ s̄ē ē m* 'zählte ich nun' (WV. IV, 298) | *DELIBERO* — P. *ēk m̄st š̄it t̄š̄i s̄ō̄, n̄, t̄ē ē s̄ m* 'plötzlich dachte ich nun' (WV. IV, 301).

A szó alapjelentése 'számol': csag. *san* 'szám'; *sana*- 'számol'; jak. *sanā*- 'gondol, vél' (MUNKÁCSI: NyK. XVIII, 73). A 'számol' jelentésből az altaji nyelvekben is 'gondol' lett. Ugyanezt az utat tette meg a szó a vogulban. Az ige egyes származékai még az eredeti jelentést őrzik. A m. *szám* szó ugyancsak altaji eredetű (SzófSz.). Ennek jelentése ugyanazt az utat járta be, mint a vog. *sōn̄iti*. (Példákat l. vog. K. *ēs̄apl̄xt̄*-!)

*

A beszélést jelentő igéknek négy jelentésegysége van: *DICO*, *LOQUOR*, *COLLOQUOR* és *NARRO*. Ez a négy jelentésegység az obi-ugor nyelvekben világosan elkülönül egymástól. Legszembetűnőbb a *DICO*, *LOQUOR* és a *NARRO* különbsége. A *COLLOQUOR* funkció kifejezésére a vog. K. kivételével (itt a *loq̄t̄x̄ati* 'beszélget' a *loq̄tti* 'mond' származéka) minden vogul és osztják nyelvjárás a *LOQUOR* funkcióban szereplő igét használja. E két jelentés rokon egymással, köztük a magyar sem tesz nagy különbséget, hiszen a *beszél* és a *beszélget* azonos tő, a *COLLOQUOR* jelentésű angol *talk* viszont világosan elkülöníthető a *speak*-tól (BUCK: 4), ill. a fi. *jutella* a *puhua* igétől (SIRO: 19). Az indoeurópai nyelvek többségében a *DICO* és a *LOQUOR* között van a legélesebb különbség. Ugyanez a helyzet az obi-ugor nyelvekben is. A különbség főleg tranzitív és intranszitív kifejezéstípusokban nyilvánul meg: a *DICO* az előbbi, a *LOQUOR* pedig az utóbbi kifejezéstípusban fordul elő leggyakrabban. Érdekes eltérés mutatkozik a diktív kifejezéstípusokban. Itt a *DICO* és a *LOQUOR* egyaránt előfordulhat, bár az indoeurópai nyelvekben, valamint a balti finn nyelvekben ilyen helyzetben a *DICO* használata csaknem kizárólagos. Az obi-ugor nyelvekben azonban a *LOQUOR* jelentésű igék is gyakran előfordulnak az egyenes beszéd kifejezéstípusban, de ehhez viszonyítva a *DICO* használata mégis gyakoribb. Ez a funkciókeveredés esetleg magyarázható az orosz nyelv igei aspektusrendszerének hatásával is (jelen időben a folyamatos *zobopum̄b* 'beszél' használatos *DICO* funkcióban, míg a múlt és a jövő időben a befejezett *ckazam̄b* 'mond'). Ez eltolódást eredményezhetett az obi-ugor nyelvekben is: a *LOQUOR* és a *DICO* közti éles különbség elmosódott, s ennek következtében *DICO* helyett *LOQUOR* jelentésű igét kezdtek használni egyes beszéd kifejezéstípusban. Orosz hatással magyarázza SIRO a vepsze *bašta* 'beszél' igének hasonló használatát is.

Nagyon nehéz eldönteni, hogy azokban az osztják nyelvjárásokban, amelyekből eddig kevés szöveget közöltek, vajon melyik jelentés lehet az elsődleges. Ilyenkor csak a közeli nyelvjárások, ill. a szótárak igazítanak útba.

A beszélést jelentő obi-ugor igék funkció szerinti megoszlását és fő jelentésségeit az 1. táblázat szemlélteti:

1. TÁBLÁZAT

Vogul	Funkció	Szo.	FL.	KL.	ÉV.	P.	K.	T.
<i>lāwi</i>	DICO	+	+	+	+	•	•	+
<i>loq̄tti</i>		—	—	+		+	+	—
<i>lāyi</i>		+	+	—	—	—	—	—
<i>pot̄erti</i>	(COL-) LOQUOR	+	+	—	—	—	—	—
<i>suj̄ti</i>		+	+			•	+	•
<i>qm̄l̄ti</i>		•	—	+	+	+	—	+
<i>mōj̄ti</i>	NARRO	+	+	+		+	+	+
Osztják		O.	Kaz.	Szin.	Mu.	Sur.	Ser.	I.
<i>ḡast-</i>	DICO	+	+	+	+	+	•	+
<i>lay-</i>		+	—	—	—	—	—	—
<i>al̄at-</i>		—	+	—	—	—	—	—
<i>lop-</i>		—	•	—	—	—	—	+
<i>nērn-</i>		—	—	—	—	—	—	+
<i>pōt̄ert-</i>	(COL-) LOQUOR	+	+	+			+	+
<i>nōyom-</i>		+	+	+		+	+	+
<i>mōn̄s-</i>	NARRO	+	+	+			+	+

+ = fő funkció; • = más jelentés; — = a szó nem ismeretes.

Az üresen hagyott kocka azt jelenti, hogy a rendelkezésemre álló anyag alapján a szó meglétét vagy hiányát nem tudtam eldönteni.

Összegzésképpen vizsgáljuk meg a beszélést jelentő szavak négy jelentésségét az obi-ugor nyelvekben. A vogulban a DICO funkciót a *lāwi* (É., T.) vagy valamelyik képzős származéka (KL., ÉV., P., K.) tölti be. A LOQUOR és a COLLOQUOR funkcióra három etimológiailag különböző ige szolgál: *pot̄erti* (É.), *qm̄l̄ti* (KL., ÉV., P., T.) és a *suj̄ti* (főleg É., K.). A COLLOQUOR funkcióra csak egyetlen nyelvjárásban foglaldott le külön ige: *loq̄t̄ati* (K.). A NARRO funkciót minden vogul nyelvjárásban a *mōj̄ti* tölti be. — Az osztjákban a DICO funkciót illetően meglehetősen tarkaság uralkodik. Csak a *ḡast-* ige van meg majdnem minden nyelvjárásban, a Kaz., Ser. és Ni. nyelvjárásokban a DICO funkciót a *lop-* ige tölti be. Ezenkívül az O. nyelvjárásban nem is a *ḡast-* a leggyakoribb, hanem a *lay-*. Az É. énekekben emellett megvan

az *alot*-ige is. Az I. nyelvjárásban a *nērrj*-szó is használatos ebben a funkcióban. A *(COL-)LOQUOR* kifejezésére csak két ige van: a *pōtärt*-, ezt megtaláljuk minden osztják nyelvjárásban, de mellette előfordul a *hōyom*- is (Szin., Kaz., I.) hasonló funkcióban. A *NARRO* funkció kifejezésére az egész osztják nyelvterületen a *mońs*-igét használják.

Az indoeurópai nyelvekben — Buck kutatásai szerint — a *DICO*-igék konzervatívabbak, mint a *LOQUOR* kifejezésére szolgálók. Pl. a lat. *dicere* minden újlatin nyelvben megvan, míg a lat. *loquor* helyén egészen más igéket találunk. Hasonló a helyzet a balti finn nyelvekben is (Siro: 174). Mint láttuk ez a tétel nem érvényes az obi-ugor nyelvekre. A *DICO* funkcióra mindkét nyelvben más-más ige foglalódott le (egyezés csupán a vogul és az osztj. O. között van, azonban itt is kölcsönzésről van szó!). Ezzel szemben mindkét obi-ugor nyelvben megvan a *potért*-tő, igaz ugyan, hogy a vogul nyelvjárások közül csak az É.-ban. Nem igazolódik teljesen az a tétel sem, hogy a *DICO*-igék száma kisebb, hiszen mindkét funkció kifejezésére számos ige szolgál. A legérdekesebb azonban, hogy a beszélést jelentő obi-ugor szavak egyikének sincs biztos etimológiai megfelelője sem a magyarban, sem a finn-permi ágban.

A gondolkodást jelentő szavak körében négy jelentésegységet különíthetünk el: *COGITO*, *MEDITOR*, *SCIO* és *DELIBERO*. A *COGITO* és a *MEDITOR* közé gyakran nem lehet éles határt vonni; az obi-ugor nyelveknek ugyanis ezekre a fogalmakra nincsenek külön szavaik, sokszor csak az ige tranzitív vagy intranzitív használata (esetleg képzős származéka) mutatja, hogy melyik funkcióról is van szó. A *SCIO* és a belőle alakult segédigei funkciók mindig világosan elkülöníthetők a többi jelentésegységektől. A *DELIBERO* rokon a *MEDITOR*-ral, ezért néha keverednek. — A gondolkodást jelentő szavak ritkábban fordulnak elő, mint a beszélést jelentő igék, különösen versben találunk igen gyéren gondolati tevékenységre vonatkozó kifejezéseket.

A gondolkodást jelentő obi-ugor igék funkció szerinti megoszlását és fő jelentésegységeit a 2. táblázat szemlélteti.

Összegezésül vizsgáljuk meg, hogyan fejezik ki az obi-ugor nyelvek a gondolkodást jelentő szavak jelentésegységeit. A *COGITO* minden vog. nyelvjárásban a *nam*i vagy *namsi*, kivéve a T. nyelvjárást, itt a *vojlaté* szót találjuk ebben a funkcióban. A *MEDITOR* nem különül el a *COGITO*-tól olyan élesen, hogy más szócsaláddal fejeznék ki: a vog. nyelvjárásokban ezt a funkciót a *namšaxti* tölti be a vog. T. kivételével, ahol a *vojlaté* igét használják. A vog. É.-ban a *tumajti* is használatos. A *SCIO* viszonylatában minden nyelvjárás egységes képet mutat. E funkciót a *xańsi* tölti be az egész nyelvterületen. A vog. É. és K. nyelvjárásokban ezzel párhuzamosan jelentkezik a *vā'i*. A segédigei szerepkörre két ige van: *xāsi* (É., KL., K.) és *šil*- (ÉV., P., T.). A *DELIBERO* funkciót három ige tölti be: *ärtéli* (É.), *sónāti* (P.) és *esəplāxt*- (K.). — A *COGITO* és a *MEDITOR* funkciót minden osztják nyelvjárásban a *nōm*- vagy *nōmās*- fejezi ki. A *SCIO* kifejezésére az osztjákban több ige is használatos: *ū*- (I.) vagy *ūjət*- (Szin., Sur., Kaz.) és az *oš*- (O.). Segédigéül minden osztj. nyelvjárásban a *xaš*-szolgál. A *DELIBERO* funkció betöltésére csak az É. nyelvjárásokból találtam példát: *ärtal*- (O., Szin., Kaz.).

A gondolkodást jelentő szavak viszonylag egységesebbek a beszélést jelentőknél, hiszen közöttük több olyan szó is van, amely mindkét obi-ugor

nyelvben megtalálható ugyanabban a jelentésben és funkcióban (vog. *nəm-* ~ osztj. *nōm-*; vog. É. *vā'i* ~ osztj. I. *ū-*; vog. É. *χās-* ~ osztj. *χās-*). Vannak közös idegen eredetű szavak is (vog. *vojlatē* ~ osztj. *oi* 'Gedanke'; vog. *tu-*

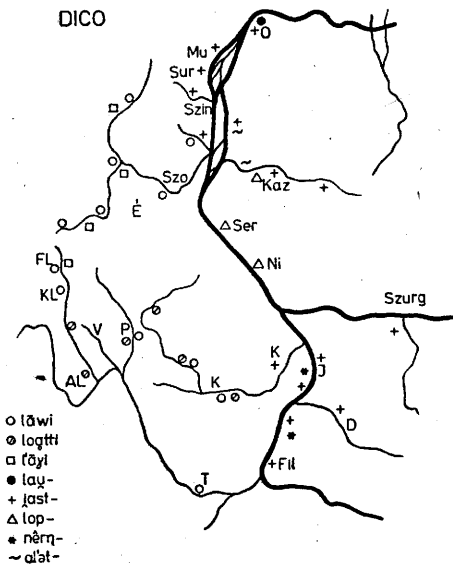
2. TÁBLÁZAT

Vogul	Funkció	Szo.	FL.	KL.	ÉV.	P.	K.	T.
<i>nəmsi</i>	COGITO	+	+	+	+	+	+	
<i>nəmsaxti</i>	MEDITOR	+	+			+	+	
<i>tumajti</i>		+	+	-	-	-	-	-
<i>vojlatē</i>		-	-	-	-	-	•	+
<i>χāsi</i>		+	+	+	+	+	+	+
<i>vā'i</i>	SCIO	+	+	•	•	•	+	•
<i>χāsi</i>		+	+	-	-	-	+	-
<i>šil-</i>		•	-	-		+	-	+
<i>ārtēli</i>		+	+					
<i>sōnāti</i>	DELIBERO					+		
<i>šəplāxt-</i>							+	•
Osztyák		O.	Kaz.	Szin.	Mu.	Sur.	Ser.	I.
<i>nōm-</i>	COGITO	+	+			+		
<i>nōmšs-</i>	MEDITOR	+	+	+				+
<i>oš-</i>	SCIO	+						
<i>ūjat-</i>			+	+				
<i>ū-</i>								+
<i>χās-</i>		+	+	+				+
<i>ārtal-</i>	DELIBERO	+	+	+			-	-

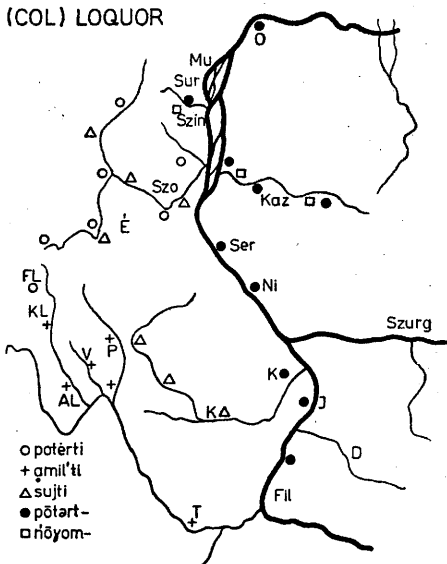
+ = fő funkció; • = más jelentés; - = a szó nem ismeretes.

majti ~ osztj. *tuma* 'tanács'; vog. *ārtēli* ~ osztj. *ārtal-*). Megjegyzendő azonban, hogy a gondolkodást jelentő obi-ugor szavak egyikének sincs a magyarban megfelelője, sem a finn-permi ágban. Az egyező etimológiák csak az obi-ugor egység vezethetők vissza, s közöttük sok a jövevényszó.

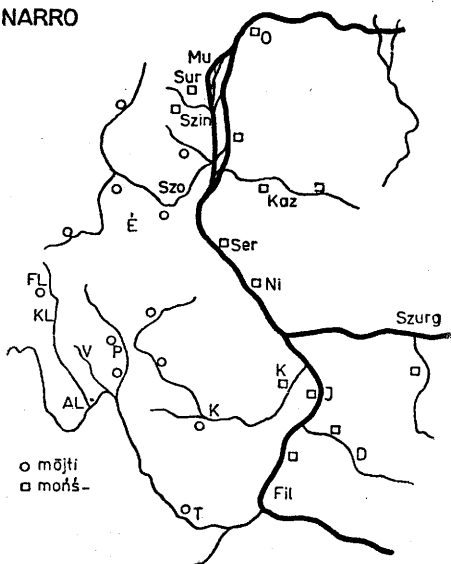
DICO

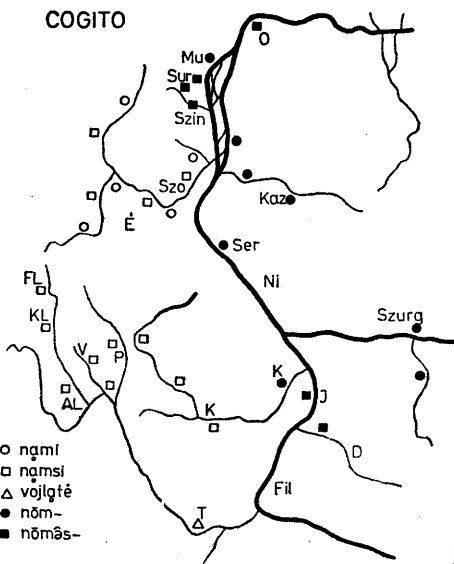
(COL) LOQUOR

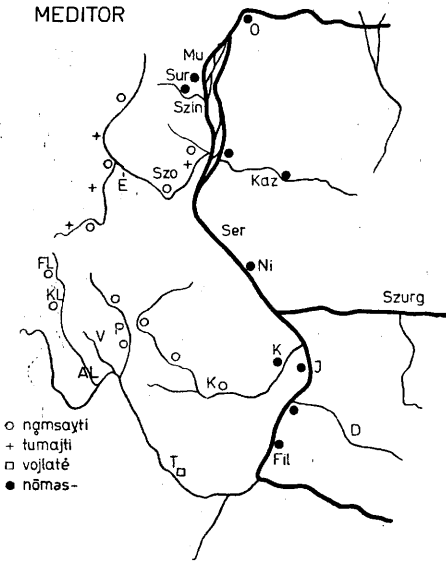
NARRO

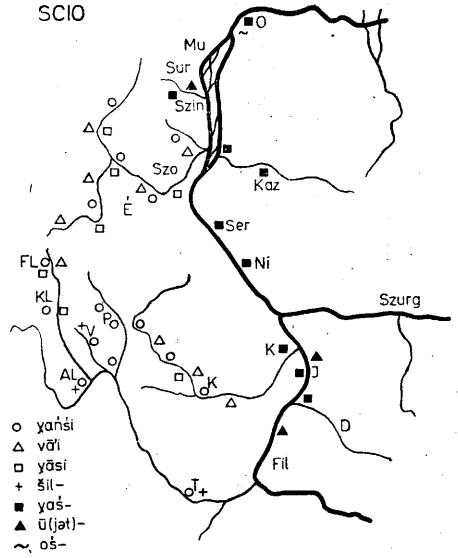
COGITO

MEDITOR

SCIO

Zürjének, Perm, Bjarmia

és egyéb kérdőjelek a középkori zürjén történelem lapjain

E. Szaveljevának, a régésznek és A. Turkinak, a nyelvésznek ajánlom — baráti kihívásként a további munkálkodásra, az alább fölvetett és ma még sokszor eldöntetlen kérdések vizsgálatára és megoldására.

A nagyvilág zürjén néven tartja számon azt az északkelet-európai, finnugor nyelvet beszélő népet, amely magát *komi* elnevezéssel illeti.¹ Az előbbi népnév eredetéről és értelmezéséről HAJDÚ PÉTER tömör szabatossággal a következőket írta: „A zürjén elnevezés eredete nincsen megnyugtatóan tisztázva. Annyi bizonyos, hogy ez a szó orosz közvetítéssel vált ismertté a nyugati népek előtt. Az orosz *зырян(ин)* ugyanazt a tipikus *-jan(in)* népnévkepzőt tartalmazza, melyet a *славян(ин)*, *северян(ин)*-féle népnevekben látunk. Az orosz szó forrásául esetleg a komiknak az obi-ugorok által használt *saran*, illetőleg udmurt *sara-kum* neve szolgált.”² Ezzel a megokolt óvatossággal szemben T. VUORELA tisztázott tényként közli: „Their own name for themselves is *komi*, *zyryanin* being a Russian form of the Vogul name for these people, *saran*.”³ Harminc évvel ezelőtt ZSIRAI MIKLÓS, aki nagy érdeklődéssel kutatta éppen a finnugor népneveket, a HAJDÚ PÉTERÉHEZ hasonló tartózkodással kezelte ezt a VUORELA által megismételt, ám korántsem új keletű magyarázatot: „Eddigélé nincs véglegesen eldöntve, honnét vette az orosz, de nagyon meggyőzőnek látszik az a föltevés, hogy a név finnugor forrásból, alkalmasint a zürjénnel érintkező vogulból, esetleg osztjából való . . . Bár a zürjén szónak ez a magyarázata nagyon tetszetős, a részletek földerítése, az egyes nyelvi adatok egymáshoz való viszonyának tisztázása további tüzetes vizsgálatot kíván.”⁴ Ugyanott megjegyzi: „Vannak a zürjén népnévről egyéb ötletes magyarázatok is, azok azonban a fenténél is kényesebb történeti vagy hangtani nehézségeket takargatnak.”

Az alábbiakban nem kívánom újabb sziporkázó ötletekkel gyarapítani az elvetélt etimológiai kísérletek számát. A zürjén népnév — és a zürjénség külső elnevezései általában — számomra és jelenleg elsősorban nem nyelvészeti, hanem történeti problémát jelentenek: kérdőjeleket a zürjénségnek egyelőre talányokkal teljes, tisztázatlan problémákban bővelkedő, máig elhanyagolt, de egykor majd mégis megírandó és megírható középkori történelmében. Ilyen összefüggésekben kerültem szembe a zürjén szó eredetének, eredeti jelentésének kérdésével. Etimológiáját én sem ismerem. Mindössze adatokat gyűjtöttem róla, köztük olyanokat is, amelyeket a korábbi kutatás

¹ ÚML. VI, 784a; Larousse VI, 1146b; Brockhaus XI, 377a; BSE. XVII, 245b. — A felhasznált forrásmunkák rövidítéseinek jegyzékét lásd a dolgozat végén!

² HAJDÚ PÉTER, Finnugor népek és nyelvek. Budapest, 1962. 207.

³ T. VUORELA, The Finno-ugric Peoples. Bloomington, 1964. 283.

⁴ ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk. Budapest, 1937. 207–8. Lásd még KALIMA: FUF. XVIII, 56; REW. I, 465.

vagy nem ismert, vagy nem méltányolt. Ezeknek és a hozzájuk kapcsolódó megjegyzéseimnek közzétételét azonban nem tartom haszontalannak: egyengethetik a ZSIRAI által kívánt „további tüzetes vizsgálatok” útját.

I.

A zürjénség először az orosz krónikák lapjain vonul be a történetírásba, de nem *zürjén* néven.

Általánosan elfogadott az a vélemény, hogy elsőnek a Nesztor-krónika veszi számba ezt a népet, mégpedig *perm* néven. Két említést találunk róla, mindkettőt a krónika bevezető részében.

1. «В Афетовѣ же части сѣдять русь, чюдь и вси языци: меря, мурома, весь, мордва, заволочская чюдь, пермь, печера, ямь, угра, литва, зимѣгола, корсь, лѣтгола, лубь.»⁵

2. «А се суть инии языци, иже дань даютъ Руси: чюдь, меря, весь, мурома, черемись, морѣдва, пермь, печера, ямь, литва, зимигола, корсь, норома, лубь: си суть свой языкъ имуще, от колена Афетова, иже живутъ в странахъ полуночныхъ.»⁶

Önmagában e két adatból még az sem derülne ki, hogy a *perm* névvel megjelölt népesség valóban azonosítható a zürjénséggel, pontosabban annak valamelyik részével. Az identifikálás alapja a későbbi, a Nesztor-krónikánál fiatalabb orosz kútfők közlései, amelyek (a XIV. század végétől kezdve, de — tudomásom szerint — nem korábban!) a *perm* szót már félreérthetetlenül valamely zürjén néprészhez, illetőleg annak szállásterületéhez kötik.⁷ Fogadjuk el, hogy ez az etnonim már a XII. század elején, illetve azt megelőzően is így értelmezendő. Marad amúgy is elég bajunk Nesztor közlésével. Az első említés *perm*ről mindössze arról tudósít, hogy létezett egy olyan népség, amelyet a krónikás e néven ismer. Kik voltak ezek? Miféle nyelven beszéltek? Merre lakoztak? A korabeli zürjénség egészére nyilván nem vonatkozhatott a krónika utalása. Ahogyan ma tudjuk vagy tudni véljük, Nesztor korában a zürjén nemzetségek a Vicsegda torkolatvidékétől az Urál hegységig szerteszóródva korántsem képeztek egységes etnikumot, népet. A későbbi (tegyük hozzá: kétszáz—háromszáz évvel későbbi) orosz kútfők *perm* névvel két, egymástól független és eléggé távol eső területet, illetve zürjén népességet jelölnek: a vicsegdai—vimi nemzetségeket egyrészt (*Perm Vicsegodszkaja*, *Perm Malaja* vagy *Perm Sztaraja* néven), valamint a kámai—kolvai—viserai zürjénséget másrészt (*Perm Velikaja*). Tanácstalanok vagyunk annak tekintetében, hogy Nesztor korában is megvolt-e már ez a különbségtétel, ha pedig igen, akkor melyik Permre vonatkozik a krónika utalása. Ezeket a gondokat akkor sem oszlatgatjuk el, ha megpróbálnánk a felsorolt népek említésének sorrendjéből, egymásutánjából levonni valamelyes következtetéseket. *Perm* előtt a *zavolocszkaja csud*, utána pedig a *pecsera* etnonim szerepel. Mai tudásunk szerint ezt a két megjelölést sem tudjuk megnyugtatóan semmiféle népességhez kapcsolni. Találgatásokon, óvatos feltevéseken kívül másra eddig senki nem jutott.

A Nesztor-krónika másik adata *perm*ről annyi többletet tartalmaz, hogy az oroszoknak adót fizető és nem orosz nyelvű, északi vidéken lakó népek

⁵ PVL. 10, 206; Nestorchr. 12.

⁶ PVL. 13; Nestorchr. 16.

⁷ Lásd a 9., 10., 14., 16., 19. és 21. számú jegyzetet!

közé sorolja be. Hogy mikortól kezdve lett *perm* a (novgorodi)⁸ oroszok adófizetője, nem tudjuk meg. Végtére tehát a második említés sem tudat velünk közelebbieket a zürjénségről.

Nem érdektelen a továbbiakban az a negatívum sem, hogy a Nesztor-krónika többé egyetlen említést sem tesz *permről*. A krónika annales-részében, ahol a történelmi eseményeket immár évszámokhoz kötik az orosz krónikások, nem találkozunk többé ezzel a néppel. Lehetetlen ezt másként értelmezni, mint úgy, hogy az 1110-es évekig, a Nesztor-krónika lezárásáig a (kievi vagy) novgorodi oroszok számára eléggé periferikus szerepet játszhatott ez a nép — máskülönben miért nem találunk egyetlen további említést sem róla a krónika lapjain?

A zürjének és elnevezéseik után nyomozva tovább kutathatunk tehát az óorosz krónikairodalomban. Mődünk sincs rá, de értelme se sok lenne, hogy most és itt minden annalest sorra vegyünk. Módszertanilag sokkal célszerűbb leszükíteni kutatásaink körét néhány olyan krónikára, amelytől (alább részletezendő, meghatározott okok miatt) joggal várunk adatokat, közléseket a korabeli zürjénségről.

II.

Az egyik orosz krónika, amelytől összeállításának helye miatt közelebbi tudósításokat várunk a zürjénekről, az ún. vologdai—permi krónika.⁹ Ezt a kompilációt Filofej permi püspök rezidenciáján kezdték írni 1496 körül. Írói, illetőleg másolói láthatóan alaposan járatosak voltak a korábbi orosz krónika-irodalomban. Lapjain számos olyan eseményről számolnak be, amelyekről más forrásokban nem esik szó. Különösen becsesek számunkra a vologdai és permi vidékről szóló híradások.

A mű kompilátorai előjáróban csaknem betűről betűre átveszik Nesztor évkönyvét. Ezért a vologdai—permi krónika elején is megtaláljuk a fentebb már tárgyalt két említést *permről*, ám semmi többet ennél. Az annales-részben hosszasan tallózhatunk: évszázadok eseményeit rögzítik a lapok, ám a zürjénekről sehol említés sem történik. A legelső adat, amely ha nem is e néphez, de legalább eme vidékhez kapcsolódik, 1449-ből keltezett: említés történik arról, hogy Pitirimet nevezték ki permi püspöknek, majd a következő adat 1455-ből tudósít haláláról: megölték az „istentelen” vogulok.¹⁰

Feltűnő számomra az alábbi néhány körülmény.

1. Évszázadokon keresztül egyetlen szó sem hangzik el a zürjénekről ebben a krónikában, amelyet pedig a permi püspökség székhelyén állítottak össze, tehát abban az egyházmegyében, amelyikbe a zürjénség is beletartozott.

2. Annál feltűnőbb ez a körülmény, mert más etnikumról (mint például a fentebb idézett helyen a vogulokról) számos említés történik.

3. Meglepő vagy annál is több, hogy a permi püspök krónikájában Permi Szent István tevékenységéről sem találunk beszámolót, holott az mind egyházi, mind politikai szempontból rendkívül jelentős volt, maga a püspökség is éppen István óta létezett.

Nézzük azonban tovább a krónikát.

⁸ Lásd a 38. számú jegyzetet!

⁹ Вологодско-пермская летопись. PSRL. XXVI. Moszkva, 1959. Vö. KomiIszt. 74.

¹⁰ PSRL. XXVI, 208, 213.

Az 1468-i tatár hadjárat kapcsán fölbukkan (mellékesen megemlítve) *Perm Velikaja* neve, de semmi több. Más forrásokból tudjuk, hogy a kámai—kolvai—viserai zürjén *területekről* van szó (i. m. 243).

1472: értesülünk arról, hogy Filofejt permi püspökké szentelték. Ugyanakkor egy *Perm Velikaja* ellen indított büntető hadjáratról is olvasunk (i. m. 244).

1483: a krónikás viszonylagos részletességgel számol be a vogulok ellen indított hadjáratról (i. m. 275—6). Elmondja, kik voltak a had vezérei, s miféle csapatokat küldtek velük: „... а с ним Устюжан, да Вычегжан, да Вымич, да Великопермьцов”. Tehát orosz csapatokkal együtt vonultak fel *usztyugiak, vicsegdaiak, vimiek* és *velikopermieik*. Kik voltak, kik lehettek ezek? A közlés csupán arra szorítkozik, hogy honnan állították a harcosokat; nemzetiségi, etnikai hovatartozásuk, úgy látszik, mellékes körülmény. Az usztyugiakat nyilvánvalóan Usztyug városa állította; oroszok már, zürjének még lehettek ott abban az időben.¹¹ A velikopermieik kámai zürjének, a Perm Velikaja néven ismert terület lakosai lehettek. A *vicsegdaiak* és *vimiek* megjelölés két zürjénföldi folyó nevére utal, illetőleg a Vicsegda és Vim mentének lakosaira, akiket mi igen nagy joggal és valószínűséggel gyaníthatunk zürjéneknek, ámde ez magából a krónikából nem derül ki.

1485-ben kerül sor a békekötésre a vogulokkal (i. m. 276—7). A szerződést a permi püspökök székhelyén, Uszty-Vimben kötik meg. Ennek kapcsán említés történik két vimi főemberről, *knyázzról* (Pjotr és Fjodor) és egy Olekszej nevű vicsegdai *szotnyikról*, tehát előljáróról. Joggal feltehető, hogy három zürjén személyről esik szó, de nemzetiségi hovatartozásuk a krónikából nem derül ki. Ha zürjének voltak is, annyi bizonyos, hogy fölvettek már a keresztséget — ezt elárulja orosz—pravoszláv nevük. A békeszerződés kötelezte a vogulokat, hogy „ни силы не чинити некоторые над Пермскими людьми”, azaz hogy semmiféle erőszakot ne tegyenek a „permi embereken”. Értelmezzük az utóbbit úgy, hogy zürjénekéről van szó? Esetleg. De sokkal valószínűbb, hogy ez a kitétel egyszerűen a permi püspökség alattvalóira, hűbéreseire vonatkozik, teljesen függetlenül azok nemzetiségi hovatartozásától. Az mindenesetre világos, hogy a *Perm* megjelölés mögött a krónika ezen lapjain nem etnikum, hanem az uszty-vimi püspöki hűbérbirtok rejlik (i. m. 278).

1491-i keltezéssel hírt kapunk a Cilma folyó vidékére küldött réz- és ezüstkutató expedícióról. A krónikás megnevezi ennek vezetőit, s azokat, akik velük mentek: „с Устюга 60 человекъ, з Двины сто человекъ, с Пѣнеги 80 человекъ, а Пермич и Вымич, и Вечегжан, и Усолч сто человекъ” (i. m. 288). Tehát: hatvan fő Usztyugból, száz a Dvina (pontosabban nyilván: Északi Dvina) mellékéről, nyolcvan a Pinyega mentéről, valamint száz *permi, vimi, vicsegdai* és *uszoljei* ember. Ismét földrajzi nevek szerepelnek tehát: települések, illetőleg folyók megnevezései, ahonnan az expedíció munkásait verbuválták. Etnikai hovatartozásuk tisztázatlan. A vimieket és vicsegdaiakat persze nagy valószínűséggel zürjéneknek tarthatjuk. Rendkívül pontatlan és találgatásokra kényszerít a *permics*, azaz *permi* megjelölés. Mert hiszen mit értsünk rajta? Talán a permi püspökség hűbérbirtokához tartozó parasztoikat? Talán igen, talán nem. Vagy esetleg a *Perm Velikaja* néven ismert kámai zürjének képviselőit? Ez is eldönthetetlen. Az *uszolics* szó alkalmasint csak *uszoljei lakosnak* értelmezhető. A Káma menti Uszolje városka jelen esetben

¹¹ I. N. Szmírnov: 18.

nem jöhet számításba, mert ezt 1606-ban alapították.¹² Nyilvánvalóan a sófőzéséről ekkor (1491-ben) már ismert Szolvicegodszk vagy valamelyik vele szomszédos település értendő az Uszolje megnevezésén.¹³ Ezt azonban kétséges teszi az, hogy a krónika egyik másolatában az *uszolics* adat helyett *szoszolics* alak szerepel (lásd ugyanott, jegyzet), amely ebben a formájában nyilvánvalóan félreértett vagy elírt szó, viszont az is több a valószínűnél, hogy az orosz *сысолоуч* (azaz *sziszolai ember*) alak elvétele, s ebben az esetben arra utal, hogy nem Uszolje városából, hanem a Sziszola folyó mentéről csatlakoztak munkások az expedícióhoz.

Am száz szónak is egy a vége: a zürjénség mint etnikum, illetőleg az ezt jelölő etnonim itt sem fordul elő.

1494-ből kelt a következő híradás: „*замерзъли в Перми Вымь, Вычегда . . .*” (i. m. 289), azaz befagyott Permben a Vim és Vicsegda folyó. A közlés azért fontos, mert ezek szerint Perm az a v i d é k, ahol ez a két folyó található.

1496: Moszkva a svédek—finnek ellen küld hadat, amelynek összetétele: „*Устюжане, Пермичи, Двиняне, Важене*” (i. m. 290), tehát usztyugiaiak, permiek, dvinaiak és vágaiak. Usztyug város lakosairól fentebb már szóltunk. A Vága folyó mentén ekkor zürjén népséget bajosan képzelhetünk el, a Dvina vidékén is (vepszékkal keveredett) oroszokra gondolhatunk inkább. De kik azok a *permics*ek, milyen vidék miféle lakossága értendő jelen esetben ezen a nagyvonalú pontatlansággal használt megjelölésen? Persze, valószínűleg zürjének. De ha elfogadjuk is ezt a föltevést, akkor sem vagyunk képesek tartalmasabbá tenni, helyhez, néprészhez kötni ezt a terminust.

1499: a vogulok ellen küldött had összetétele „*Устюжане, Вятчане, Пермичи, Двиняне, Важене, Пѣняжене*”, azaz usztyugiaiak, vjatkaiak, *permics*ek, dvinaiak, vágaiak és pinyegaiak (i. m. 291). Gondjaink ugyanazok, mint fentebb.

Összegezhetjük a vologdai—permi krónika közlései alapján kialakított véleményünket: a műszerzői a zürjénséget mint etnikumot nem határolják el más népségtől, illetőleg nem jelölik meg külön etnonimmal. Zürjéneket kell vélnünk a krónika *permics*, *vimics*, *vicsegzsán* (és *uszolics* avagy *szoszolics*, helyesen *sziszolics*) adatai mögött. Ezek szerint viszont ezeket a zürjén *néprészeket* nem népi vagy nyelvi specifikumaik alapján veszik számba, hanem egyszerűen bizonyos kisebb-nagyobb körzetek lakosságáról van szó egy olyan vidéken, amely ekkor már a moszkvai orosz államalakulat gyeppüi közé tartozik. A *zürjén* szóval a krónika lapjain nem találkozunk.

III.

A XVI. század első negyedéből való és megíratásának helyéről usztyugi kódexnek neveztetik egy másik fontos, bennünket érdeklő forrás, amelyben ugyancsak okkal keresünk közelebbi adatokat a zürjének lakta vidékekről.¹⁴

852-től a XV. század derekáig egyetlen szót sem találunk a kódexben a zürjénségről. 1396-ból egy kurta mondat tudósít Permi Szent István püspök haláláról (i. m. 65). Több mint különös, hogy viszont életéről, tevékenység-

¹² Nikonov: 439.

¹³ Vvegyenszkij: 31.

¹⁴ Устюжский летописный свод. Moszkva—Leningrád, 1950. Vö. KomiIiszt. 74.

géről meg sem emlékezik a krónika, annak ellenére, hogy Usztyug városa alkalmasint tulajdon szülöttét tisztelhetette a szentté avatott misszionáriusban, de ennél is tisztázottabb, hogy hittérítői munkálkodásának kezdete mindenképpen e városhoz kapcsolódik: innen áramlott kelet felé, a zürjén földre a görögkeleti vallás és vele a moszkvai nagyhercegség politikai terjeszkedése.¹⁵

1455: említést találunk Pitirim permi püspök haláláról (i. m. 83).

1462: felbukkan *Perm Velikaja* neve (i. m. 85). Később, 1468-i kelettel még kétszer említés történik e területről (i. m. 87).

1465: az usztyugi Vaszilij Szkrjaba haddal megy Jugria ellen, „*да с ним же ходил князь Василии вымскии Ермолич с вымичи и с вычегжаны*”, tehát vele ment Vaszilij vimi herceg, Jermolaj fia, vimi és vicsegdai harcosok élén (i. m. 86). Mind a hercegen, mind hadnépében zürjéneket kell látnunk, de a kódex nem használja a *zürjén* szót vagy más etnonimot; a *vimics* és *vicsegzsán* elnevezés két folyóra utal, mint föntebb már a vologdai—permi krónikában láttuk, s voltaképpen csupán az ottani lakosságot jelöli meg, teljesen függetlenül annak etnikai hovatarozásától.

1467-ben egy vjatkai csapat indul a vogulok ellen, „*да с ними пермяки*”, tehát velük együtt *permják*ok (i. m. 86). Zürjéneket keressünk az utóbbi szó mögött? Ha igen, vajon melyik néprészt, nemzeti csoportot, mely zürjén vidék lakóit? Vagy értelmezzük úgy ezt a megjelölést, hogy a permi p ü s p ö k s é g alattvalóira vonatkozna?

1472: értesülünk Filofej permi püspök felszenteléséről, valamint arról, hogy a kámai zürjénség, Perm Velikaja viszonylagos önállósága is megszűnt: a moszkvai nagyhercegség végérvényesen bekebelezte és a maga államigazgatási rendjébe vonta ezt a korábbi hűbéres területet (i. m. 90).

1483: Moszkva orosz hadat küld a vogulok ellen, „*а ним устюжане и вологжане, вычегжане, вымичи, сыоличи, пермяки*”, tehát velük mentek usztyugiak és vologdaiak, vicsegdaiak, vimiek, sziszolaiak, permjákok (i. m. 94). Usztyug és Vologda katonái között nem keresünk zürjéneket, a Vicsegda, Vim és Sziszola mentén viszont igen. Ehelyütt is a folyók neve alapján jelöltetik meg egy-egy vidék népessége. Újfent bajban vagyunk azonban a *permják* elnevezéssel (lásd föntebb az 1467-i adathoz fűzött megjegyzéseket). Itt sem tarthatjuk etnonimnak, csupán valamelyik zürjén néprészt jelölheti. De melyiket? Ebben az esetben talán Perm Velikaja zürjénjeit, ha ugyan lehet arra alapozni, amilyen sorrendben következnek a fönti néprésznevek: vicsegdaiak, vimiek, sziszolaiak, permjákok — úgy látszik, nyugatról délkelet felé haladva történik a fősorolás. Ha ebben valóban valamiféle logika vagy szándék akart lenni a krónikás részéről, akkor a sziszolaiaktól délkeletre elhelyezkedő felső-kámai zürjénekre gondolhatunk a *permják* név mögött. De hát ez sem több föltevésnél.

1489-i dátum alatt ismét fölbukkan a „*вычегжане и вымичи и сыоличи*” megjelölés: újfent orosz hadnépek soraiban történik említés vicsegdai, vimi és sziszolai lakosokról. Feltehetően zürjénekéről esik szó, akiket itt is a már ismerős folyónevek szerint lokalizál a kódex (i. m. 97). Ugyanez a három elnevezés bukkan föl az 1499-i események során, amikor ismét hadjárat dúlt a vogulok földjét (i. m. 100). Több ide vonható adatot a továbbiakban nem tartalmaz a kódex.

Összegezésül ugyanazt ismételhetnők meg, amit föntebb a vologdai—permi krónika adatainak számbavétele végeztével már leírtunk.

¹⁵ KomiIszt. 58—60; G. Sz. LITKIN: 4, 6.

IV.

Megkülönböztetett figyelmet érdemel egy kevésbé ismert és nehezen hozzáférhető orosz évkönyv-kompiláció, az ún. vicsegdai—vimi krónika, amely Usztyu-Vimben keletkezett, másolatokban maradt ránk, s az eseményeket 1178-tól 1619-ig jegyezte föl.¹⁶ Ez a fontos forrásmű lényegesen több adatot közöl a zürjén történelemről, mint a főntebb bemutatott krónikák.

1212-ből tudósít a krónika, hogy Konsztantin roosztovi herceg megvetette Usztyug városának alapjait. Ennek fivére „отимал земли по Двине и по Вычегде и по Суконе и по Юзе и пермские дани к собе-ж взял” (IFSb. IV, 257), tehát elfoglalta a földeket a Dvina, Vicsegda, Szuhona és Jug mentén és magához ragadta a perm i adókat. Nem tudjuk, hogyan értelmezzük az utóbbi jelzót: területre vagy népre vonatkozik-e? Annyi bizonyos, hogy ezen a vidéken és a jelzett időben feltétlenül zürjéneknek is kellett tanyáznuk.

1333: „с тех времен князь московский начал взимати дани с пермские люди” — ettől az időtől kezdve szedetett adót a moszkvai herceg a perm i emberektől (i. h.). Itt sem derül ki, hogy közelebről, pontosabban kiket, miféle népességet értsünk a perm i emberek megjelölésen.

1364: Dmitrij Ivanovics moszkvai herceg haragra gerjedvén a roosztovi hercegre, „взял от того Ростова и Устюга и пермские места устюжские” (i. h.), azaz elvette tőle Rosztovot, Usztyugot és az utóbbihez tartozó perm i helyeket, területeket. A közlés a perm i helyeket illetően újfent nem világos, legfőljebb arra gondolhatunk, hogy a Vicsegda legalsó szakaszáról s annak mentéről lehet szó; ez a vidék ugyanis földrajzilag szorosan Usztyughoz és környékéhez tartozik.

1367: „Люди пермские за князя за Дмитрия крест целовали” — a „perm i emberek” Dmitrij herceghez való hűségük jeléül megcsókolták a feszületet, azaz behódoltak a moszkvai hercegségnek (i. m. 258). Történetileg fontos esemény tanúi vagyunk — de kiket értsünk perm i embereken? Zürjéneket? Nyilván. De melyik csoportjukat?

1379: „Иеромонах Стефан... иде в землю пермскую на Вычегду на проведеть слова божия среди нечестивые племени пермян. Того лета начал Стефан у пермян на Пыросе и на Вяляде и крести их святей вере”. Azaz: Sztjefan szerzetes a Vicsegdára ment, a perm i földre, hogy Isten ígését hirdesse a perm iek istentelen nemzetségei között. Azon esztendőben kezdte meg ezt Sztjefan a perm ieknél Püroszban és a Viljagy vidékén, és a szent hitre keresztelte meg őket (i. m. 258).

Perm i Szent István missziójának kezdetéről van szó. Nem érdektelen, hogy ez — a jelen közlés szerint — a Viljagy folyó és Pürosz egykori zürjén falu (a mai Kotlasz) környékén indult meg, tehát az Alsó-Vicsegda balparti részsein, olyan helyeken, ahol ma már nem találunk zürjén lakosságot: régesrég elvándoroltak vagy eloroszosodtak. Egykori jelenlétüket más források is megerősítik.¹⁷ Minket azonban itt és most más érdekel. Kissé tisztázódik a krónika közlésétől, hogy mi értendő perm i földön: a Vicsegdának csupán a torkolatvidékéről, illetve alsó szakaszáról lehet szó, nem pedig az 1109 km hosszú folyamról általában. Világos, hogy az Usztyugból kiinduló hittérítő keletnek indulván a jelzett vidéken, Usztyugnak — hogy úgy mondjam — a tőszom-

¹⁶ IFSb. IV, 257—71. Vö. VÁSZOLYI: NYK. LXVIII, 189—190.

¹⁷ ТУИНОМИРОВ: 263; ДМИТРИЈЕВ: 41; Г. СЗ. ЛИТКИН: 6.

szédságában látott munkához (vö. i. m. 257), majd nemsokára följebb merészkedett a Vicsegdán és eljutott a Vim folyó torkolatáig, ahol megvetette a lábát és plébániát alapított (amelyből később a permi püspökség nőtt ki). Erről már a krónika következő, 1380. évi közlése ad számot. Ezt a tájat nevezi a krónikás *permi földnek*, lakóit pedig *permjánok*nak, azaz *permi*eknek. Úgy látszik, lakóterületük elnevezését ruházza a vidék lakosságára, nem pedig a nép nevééről kereszteli el a földet. Kétségtelen, hogy zürjén etnikumról van szó, ha ez az etnonim még véletlenül sem fordul is elő a krónika lapjain.

A továbbiakban (1380—1386) a hittérítés sikeres előrehaladásáról értesülünk, s e híradásokban többször előfordul a térített zürjének főtebbi *permi* elnevezése, különféle alakváltozatokban (i. m. 258—260): *пермин* (NomSg), *пермяны*, *пермины*, *пермяне*, *пермяки* (NomPl). Nyelvük *пермский язык*, a számukra István által szerkesztett írásrendszer pedig *пермския азбука* néven említetik meg (i. m. 259). A *permi* elnevezést a krónika, úgy látszik, általánosítja: az Alsó-Vicsegda és Viljagy zürjénjei után a Vim és Visera, majd az Udora és Pinyega zürjénjeit is e névvel illeti (i. h.). 1444-ből közli a krónika, hogy „*владыко Питерим привел к святей вере пермяков удоренов на Вашке реке*” azaz Pitirim püspök a szent hitre térítette a Vaska folyó menti *udorai permjákok*kat (i. m. 261).

1455-ben „*приездил владыко Питерим в Великую Пермь на Чердыню крестити ко святей вере чердынцов*” — Pitirim püspök Perm Velikájába, Cserdinybe utazott, hogy megkeresztelje a *cserdinyieket* (i. m. 261). Itt tehát a felső-kámai zürjéniségről van szó; területüket a már ismerős Perm Velikaja névvel illeti a krónikás, őket magukat pedig Cserdiny település után *cserdinyiekek* nevezi. 1467-ben azonban ugyanezeket *perмяне из Чердыни* néven említi — tehát ezek is *permi*ek (i. m. 262).

1471-ben orosz had vonul Kazány ellen, soraikban többek között „*вычегжане, пермяки*” — tehát vicsegdaiak, *permi*ek (i. h.). Itt azonban bajos eldönteni, hogy az utóbbi megjelölés kire-mire vonatkozik. Nem valószínű, hogy egyszerűen az előbbi szó szinonimája lenne. Kétséges viszont, hogy miféle néprészre, melyik zürjén vidék lakosságára vonatkozik. Az sem látszik elfogadhatónak, hogy a zürjéniség egészét jelölne nagy általánosságban, hiszen a *vicsegdaiak és permi*ek megfogalmazás azt sugallja, hogy egyrészt a vicsegdai zürjénekről, másrészt valamelyik egyéb csoportjukról van szó, a vicsegdaiakon kívül. Ebben a szövegösszefüggésben tehát a *permi*ek megjelölés pontatlan és félreérthető, mint ahogy többször az volt a vologdai—permi krónikában meg az usztyugi kódexben is.

1481: katonai összeírás történik a zürjén végeken. A moszkvai herceg biztosokat küld ki, és „*писал тоє писець луки вычегоцкие, и вымские, и сысоленские, и удоренские*” — a jegyző összeírta a vicsegdai, vimi, sziszolai és udorai nyilakat (i. m. 263). Itt tehát ismét nem általánosságban van szó a zürjéniségről, hanem egyes csoportjaikat a megfelelő folyók alapján nevezi meg a krónikás. Az összeírás eredménye a következő esztendőben derül ki: 1483-ban had indul a vogulok ellen, amelyben orosz csapatok mellett ott szerepelnek a „*вычегжаны, вымичи, сысолечи и чердынцы*”, tehát vicsegdai, vimi, sziszolai és cserdinyi harcosok — azaz zürjének (i. h.).

Ez a krónika is tudósít az 1485-i uszty-vimi békéről a vogulokkal, amelynek megkötésén jelen volt Pjotr és Fjodor vimi *knyáz*, a permi püspök egyik embere és „*сотники Вычегодские земли пермские*”, tehát a vicsegdai permi földek *szotnyikjai*, előljárói (i. m. 263). A békeszerződésben a vogul

főemberek kötelezettséget vállalnak, hogy „*лиха не мыслити ни силы не чинити над пермскими людие*”, azaz hogy hamisságot ne gondoljanak és erőszakot ne tegyenek a perm-i embereken. Az utóbbi megjelölés a jelen összefüggésben nyilván a vimi—vicsegdai zürjénekre vonatkozik, hiszen azoknak az előkelőségei, vezetői kötik meg a békét, s a háborúság is nyilván elsősorban ezt a vidéket sújtotta ez alkalommal. Egyébként azonban ugyanolyan gondot okoz a *permi emberek* értelmezése, mint ahogy a vologdai—permi krónika 1485-i adataival kapcsolatban fentebb szóltunk róla.

A különféle folyók mentén elhelyezkedő zürjén néprészekről ez a kútfő csakúgy tesz említéseket, mint a vologdai—permi krónika vagy az usztyugi kódex. A *вычегжан, вымич, сысолчи, удоранин, чердынец*, tehát *vicsegdai, vimi, sziszolai, udorai, cserdinyi ember* megjelölés előfordul a következő dátumok alatt: 1491, 1499, 1530, 1544, 1550, 1567, 1585, 1586, 1587, 1590, 1593, 1594, 1601, 1606, 1608, 1609, 1614, 1618, 1619 (i. m. 264—271). Ezekhez újabb megjegyzést nem fűzünk. Egy-két adat azonban a fentebb végigtallózott két krónikában nem szerepelt; ezeket megvizsgáljuk. Annyival inkább, mert egynek-kettőnek nagyobb jelentősége lesz további munkánkban.

1545: „*присла князь великий Иван на Пермь грамоты гневным словом, пошто у канинские и тиминские самояди зеринные угодеи и рыбные ловли пермеки, пинежане, важсане поимали их дедины и отчины*” (i. m. 265). Azaz: Iván nagyherceg írást küldött Permbe haragvó szóval, amiért a *permekek*, pinyegaiak és vágaiak elvették a kanyini és tyimini [= tyimani] szamojédok vadászó és halászó területeit, amelyeket apáik és nagyapáik birtokoltak. A tudósítás önmagában is érdekes a szamojédok összeütközéséről délebbi szomszédjaikkal. Kik voltak ezek a birtokháborítók, akik a tyimani és kanyini tundra felé, tehát messze északra terjeszkedtek? A pinyegaiak és vágaiak etnikai hovatartozását illetően tanácstalanok vagyunk. Orosz telepesek lettek volna? Jobban érdekelné a *permeki* alakban leírt megnevezés. *Perminek* értelmezendő, s ezek szerint a *permjak* szó alakváltozata lenne? Ezek szerint zürjéneket kell mögötte gyanítanunk? De ha igen is, melyik zürjén népcsoportra vonatkozhat, kik voltak azok a zürjének, akik ekkor már annyira északra vándoroltak föl, hogy összekoccantak a jurák-szamojédokkal? A kérdés, sajnos, nyitva marad.

1586-ból egy közigazgatási intézkedésről tudósít a krónika:» *повеле князь великий повосты вымские Кайгород и Зюзено отписати к Перми Великие, а сысоленом и ужговцам в тое повосты не входити*» — elrendelte a nagyherceg, hogy Kajgorod és Zjuzeno vimi (értsd: a vimi járáshoz tartozó) községeket csatolják Perm Velikájához, a sziszolaiak és uzsgaiak pedig oda ne járjanak. Két déli zürjén falut sorolnak tehát be egyik járásból a másikba; az esemény önmagában nem érdekelné bennünket. A sziszolaiak és uzsgaiak emlegetése annál inkább. Az előbbiekkal már találkoztunk: a Sziszola folyó menti, kétségtelenül zürjén lakosságról van szó. *Uzsga* zürjénjeiről azonban még nem történt említés. A község igen régi alapítású; egykor fontos erődítménye és temploma tették híressé.¹ Ma is ott áll a Sziszola folyó partján. Miért említi meg vajon lakosait külön is a krónika? Annál különösebb ez a körülmény, mert a *sziszolaiak* és *uzsgaiak* megjelölés emígyen, egymás mellé állítva szinte tautológikusan hangzik. A *sziszolaiak*, úgy gondolnók,

¹⁸ VGV. 1850. március 18. (No. 11.); KomiIszt. 64.

minden külön disztinkció nélkül a Sziszola menti zürjéneket jelzi általában. De hiszen ebbe az *uzsgaiak* is beleértendők: a falu ennek a folyónak a partján áll, ennek a folyómentének a vidékébe, vérkeringésébe tartozik több tucat kisebb-nagyobb egyéb településsel együtt. Miért említi hát külön a krónika, ezzel mintegy megkülönböztetve és elhatárolva a Sziszola vidékétől, kiemelve annak egészétől? Ebből a közléstől nem derül ki. Alább azonban, ezt az adatot másokkal szembesítve, eme önmagában elsikkadó, jelentéktelen közlésnek lényegesen nagyobb jelentősége lesz még.

1590: rendelet szabályozza két délnyugati zürjén terület státusát (i. m. 267). A krónika *Луские Пермцы и Вилегоукое Пермцы* alakban rögzíti nevüket — a Luza és Vilegy folyók menti zürjénségről van szó.¹⁹ Az utóbbi vidéken ma már nem találunk zürjén lakosságot. Minket leginkább az érdekel a közlésből, hogy a *Perm* (jelen alakváltzatában: *Permc*) elnevezés ezekre a tartományokra is kiterjed. Annál lényegesebb ez, mert a Luza és Vilegy mente közigazgatásilag 1590-et megelőzően sem tartozt a vicsegdai—vimi Permhez, illetve a kámai Perm Velikajáhc sz. Kísért a gondolat, hogy az utóbbi területek *Perm* elnevezését az azonos etnikumhoz tartozó lakosság jelenléte miatt ruházták át a szomszédos luzai—vilegyi zürjén vidékre is.

Ugyanitt olvasunk egy másik közlést is: „Того же лета повеле князь великий Феодор усольцом и вилежаном и лужаном и сысолцом и ужговцом и вычегжаном и вымичем и удореном... отпущать по большой сибирской дороге подводы” — ugyanazon évben Fjodor nagyherceg megparancsolta az uszoljeieknek és vilegyieknek és luzaiaknak és sziszolaiaknak és uzsgaiaknak és vicsegdaiaknak és vimiieknek és udoraiaknak... hogy a nagy szibériai úton fogatos robotot teljesítsenek. Ez a kötelezettség, úgy látszik, csaknem az összes zürjén néprészre, vidékre, szinte a zürjénség egészére kiterjedt. Ez derül ki a felsorolástól. Éppen ezért tartjuk lényegesnek az *uzsgai* zürjének újabb megkülönböztető említését, akárcsak előbb a rájuk vonatkozó 1586-i keletű adatot.

A *permják* elnevezés is előfordul még a krónikában. 1593-ban nagyhercegi parancsra indulnak Szibériába erődépítési munkálatokra „пермяки вычегжаны и вымичи”, tehát vicsegdai és vimi permjások — azaz zürjének (i. m. 267). 1602-ben nagy éhínség sújtja Oroszországot. „Пермяки многие в голод тот разбрелись,” — számos permjások azon éhínségben szertebújdósának, panaszkolják a krónikás (i. m. 268). Nyilván itt is zürjéneket nevez permjásoknak, hogy azonban ezt az egész népre vonatkoztatja-e általánosságban avagy csak egyes részeire, csoportjaira, az nem derül ki.

A vicsegdai—vimi krónika bennünket érdeklő etnoterminológiáját a következőkben összegezzük:

1. *Perm*nek a krónika különféle, zürjének lakta területeket nevez.
2. A zürjéneket vagy földrajzi nevek alapján emlegeti (vicsegdaiak, vimiiek, sziszolaiak stb.), vagy pedig *permján*, *permják* stb. névvel illeti, amelyek jelentése *permi ember*, *permi lakos*. Úgy tűnik, mintha a későbbi, XVI—XVII. századi adatokban a *permják* elnevezés kiterjedtebb, általánosabb érvényű lenne és etnonimmá lővölne.
3. A *zürjén* szó a krónikában egyetlen egyszer sem fordul elő. Ezt az etnonimot a krónikások vagy nem ismerték, vagy nem használták.

¹⁹ ТУШИМОВ: 263.

V.

Legbecsesebb kútfőink egyike a zürjénségről, főleg annak XIV. század végi sorsáról Bölcs Epifán²⁰ műve Permi Szent István püspök életéről és tevékenységéről. A tudós szerzetes István missziójáról tudósítván közöl adatokat a zürjének lakta vidékekről. Művének ezen része különösen érdekel bennünket.²¹

„А се имена мѣстомъ и странамъ и землямъ и иноязычникомъ, живущимъ въкругъ около Перьми: Двиняне. Оустьюжане. Вилежане. Вычезжане [Вычезжане]. Пѣнежане [Пинежане]. Южане. Сырьяне. Галичяне [Гаичяне]. Вятчане. Лопь. Корѣла. Югра. Печера. Гогоуличи [Вогуличи, Вогулицы]. Самоѣдь. Пертасы. Пермь Великаа, глаголемаа Чюсоваа. Рѣка едина, еиже имя Вым [Выль, Выль] си обходящия, всю землю Пермскоую и више в Вычегдоу”.

Magyarul: „Ilyen neveket viselnek azok a helyek és országok és földek, valamint azok az idegen nyelvű népek, amelyek Perm körül lakoznak: dvinaiak, usztyugiak, vilegyiek, vicsegdaiak, pinyegaiak, jugiak, s z i r j á n o k, galicsiak (??), vjatkaik, lop, Karjala, Jugra, Pecsera, vogulok, szamojédok, pertaszok, Perm Velikaja, amely csuszovajainak mondatik. Egy folyó, melynek neve Vim, körülöleli az egész permi földet és a Vicsegdába ömlik.”

Permnek Epifán az István alapította püspökség területét, annak székhelyét (Uszty-Vim település) és környékét nevezi, a Vim alsó szakaszát és torkolatvidékét a hczzá simuló alsó-vicsegdai részekkel együtt. Az ismertetett felsorolásban részten az ezt környező földeket, vidékeket nevezi meg, részben pedig a Permet körülvevő, idegen nyelvű népeket, néprészeket. Az „idegen nyelvű” megfogalmazást csak úgy tudom érteni, hogy nem orosz nyelvű. Némileg zavart okcz egyrészt a földrajzi nevek és etnonimok keveredése, másrészt a megnevezések screndje. Nézzük részletesebben.

Dvinaiak: az Északi Dvina mentének lakosságáról van szó. A lokalizálás világos, azt viszont nem tudjuk, hogy ezt a népességet is „idegen nyelvű”, tehát nem orosz lakosságnak tartjuk-e vagy sem. A XIV. század végén ugyanis a Dvina mellékén má r jócskán vannak orosz telepések, viszont m é g számolni lehet, esetleg kell egyéb etnikummal is: a föntebbi krónikák és egyéb orosz kútfők számtalanszor emlegetnek nagyjából ezen a vidéken egy zavo-locsszkaja csud nevű népességet, amelynek etnikai hovatartozását ugyan nem tekinthetjük tisztázottnak, annyi azonban bizonyos, hogy nem oroszokról van szó, hanem valamiféle finnugor nyelvű lakosságról, feltehetően karjalai vagy még valószínűbben vepsze kirajzásról. Az utóbbiak jelenléte a Dvina környékén a zürjén—vepsze érintkezések és jövevényszavak alapján is valószínűsíthető. Ebből következően viszont egyes zürjén csoportok is eljuthattak a jelzett tájra. Epifán adata a dvinaiakról tehát etnikailag nehezen vagy egyelőre esetleg sehogy sem azonosítható.

Usztyugiak: Usztyug városának lakosaira és a környékbeliekre kell gondolnunk. Etnikailag ez a megfogalmazás is kérdéses: a túlsúlyban levő oroszokon kívül vepszék, zürjének is lakoztak vagy lakozhattak ott akkoriban.

²⁰ Életrajzi adat kevés maradt fent róla. Permi Szent István kortársa és szerzetes-társa volt, a XIV. század első felében született és 1418—22 körül hunyt el. A permi püspökről szóló jeles munkáját 1396 után írta meg.

²¹ Zsit. 9. A szögletes zárójelben közölt szavak a mű különféle másolataiban előforduló alakváltozatok.

Vilegyiek: a Vilegy folyó mentének lakosai. Nagy valószínűséggel zürjénekre gondolhatunk, akikkel főntebb *Vilegodszkaja Permca* néven már találkozunk.

Vicsegdaiak: nyilván az Alsó-Vicsegda zürjénjeiről van szó.

Pinyegaiak: a Pinyega mentének lakosai. Oroszok, vepszék, zürjének egyaránt lehettek, akár az előbbi *dvinaiak*.

Jugiak: a Jug folyó mentének lakosai, Usztyugtól délre. Oroszok már lehetnek itt, de ha Epifán úgy gondolta, hogy a jugiak is „idegen nyelvűek”, tehát nem oroszok, akkor egy délnyugatra húzódott zürjén néprészt kell itt gyanítanunk, esetleg a *Luzszkaja Permca* néven emlegetett luzai zürjéniséget, illetve annak diaszporáit. A kérdés azonban ebben az összefüggésben eldöntetlen.

S z i r j á n o k: aligha vonhatjuk kétségbe, hogy a *zürjén* szó első előfordulásával állunk szemben! Az orosz szövegben szereplő *syrjañe* alak Plur-Nom forma, amelynek SgNom-a *syrjan* vagy *syrjañin*. Az *-an(in)*, illetőleg *-jañ(in)* szegmentum képző, amelynek jelentése valamely vidék, ország lakosa, szülőtte. A tőalak ezek szerint *syr* avagy *syrja*. Hasonló származékszavak voltak Epifán idézett részletében a *dvinañe*, *juzañe* stb. a Dvina, Jug stb. földrajzi névből.

A *syr* vagy *syrja* tő jelentését nem ismerjük. Találgatásokba nem óhajtok kezdeni. Ha a belőle képzett származékszót próbáljuk szemantikailag értelmezni, akkor az *syr*-i vagy *syrja*-i embert, lakost jelenthet, illetve jelenthetett. Ez viszont azt sugallná, hogy az alapszóban valamilyen helynek, vidéknek a megnevezőjét, magyarán: földrajzi nevet kell keresnünk. Bizonyos mértékig erre ösztönöz a szövegösszefüggés is. Nézzük csak meg Epifán felsorolását: *dvinaiak*, *usztyugiak*, *vilegyiek*, *vicsegdaiak*, *pinyegaiak*, *jugiak* után következik a rejtélyes *syrjañe* alak, majd — az utána álló *galicañe* avagy *gaijañe* szót egyelőre, rögvest ismertető okok miatt átugorva — a *vjatcañe*, azaz *vjatkaik* adat. Világos, hogy különféle *v i d é k e k* lakosairól van szó; mindegyik elnevezés alapja egy-egy földrajzi név (a *syrjañe* alakról pillanatnyilag nem beszélve; erről inkább ne is mondjunk most semmit); a felsorolt szavak közül az egyik Usztyug város nevére utal, az összes többi különféle folyónevekből képzett származék. Ebben a kontextusban szerepel a *syrjañe* szó. Le kívánom szögezni: a szövegösszefüggésnek önmagában nem tulajdoníthatunk különösebb jelentőséget, vagy pontosabban: bizonyító erőt. Másrészt azonban olyan tényezőnek kell tekintenünk, amelyet hiba lenne tudomásul sem venni. Későbbi kutatások számára esetleg kapaszkodót jelenthet. Nem tartom lényegtelennek azt sem, hogy Epifán a folyók elnevezései szerint különböztet meg különféle néprészeket. Etnikailag, igaz, kérdéses, hogy voltaképpen kik voltak ez vagy az a népcsoport, milyen népi vagy nyelvi közösség képviselői rejlenek a név mögött. Annyi azonban bizonyos is, érthető is, hogy egy-egy folyó mentének lakosságáról van szó. Nos, ebben a toponimikai, pontosabban hidronimikai környezetben fordul elő a *syrjañe* szó. Óhatatlanul fölmerül a kérdés: nem vezették Epifánt a leírásban logikusan földrajzi, topográfiai szempontok? Következésképpen: a *syrjan* ~ *syrjañin* származékszó *syr* vagy *syrja* töve nem afféle földrajzi név, mint a környezetében szereplő összes többi szó? Nem helységnek, vidéknek vagy folyónak az elnevezése volt ez valaha? A mai Komi Autonóm Szocialista Szovjetköztársaság területén nincs tudomásom ilyen hely- vagy víznévről, az eddig ismert írásos források is konokul hallgatnak. De az Epifán korabeli toponimika, illetve hidronimika nem azonos a

maival. Még akkor sem, ha s o k b a n azonos is. Látszólag ugyanis ellenünk szól az elemzett epifáni szövegrész: a felsorolt folyó- és helynevek (Dvina, Usztyug stb.) mindmáig fentmaradtak hat évszázad múltán is. Csak éppen egy feltételezett Syr vagy Syrja nevű helység, vidék avagy víz tűnt volna el, illetve kapott volna más elnevezést? Kérdések, amelyekre kielégítő válasz adni pillanatnyilag nem tudunk. Annyi azonban bizonyos, hogy Epifán nem kitalálta vagy a légből kapta ezt a szót. Leírásából a zürjén vidéknek eléggé megbízható térképe rajzolódik ki, adatai vagy személyes ismereteket, vagy alapos információkat feltételeznek.

Fel kell hívnunk a figyelmet még egy mozzanatra. Az eddig sorra vett elnevezések egymásutánjában bizonyos rendszer, logika van, amelyet aligha írhatunk a véletlen számlájára. Úgy látszik, Epifán északról délre halad, majd nyugatról keletre. Először a permi vidék nyugati határait sorolja fel észak-déli irányban, a Dvinától és Pinyegától a Jug folyóig, majd — hagyjuk a *syrja* és *galičane* ~ *gaija* adatokat figyelmen kívül — a még délebbre lejtő Vjatkáig. Önmagában ugyan a közlés egymásutánja, sorrendje sem lehet perdöntő, nem bizonyít semmit — de végtére is nyomozunk, tehát semmilyen körülményt nem tekinthetünk mellékesnek. Még akkor sem, ha a felsorolás további részében Epifán tett is bakugrásokat, újabb gondokkal tetézve számunkra az eddigieket.

A baj, úgy látszik, nem jár egyedül. A *syrja* adatig minden világos volt, attól kezdve azonban több súlyos és fontos kérdéssel kell szembenéznünk, a tetejébe nem is egyszer a megoldás lehetősége nélkül.

Vannak tehát a *syrjanok*, akikről nem tudjuk, hogy kiket tisztelünk bennük. Őket követi egy másik néprész: *galičane* vagy *gaija*. Epifán műve több másolatban maradt ránk. Én nem tudom, hogy az utóbbi adat két eltérő változata közül melyik az eredetibb s az eltérés (még hozzá lényeges eltérés!) mivel magyarázandó. Már pedig ezzel a két szóval újfent bajban vagyunk.

A *galičane* alak magyarul *galicsiak*nak értelmezendő. Ugyan kik lehetnek ezek? *Galics* nevű helység Epifán korában több is volt.²² Világos, hogy például az ukrainai Galicsra nem is gondolhatunk. Egy helységet vehetünk gyanúba: ez Kosztromától kb. száz kilométerrel északkeletre fekszik, a galicsi tó partján. Hajdanában az orosz krónikák *merjai* laktak vidékén, utóbb csak oroszok, esetleg már Epifán idejében is csak azok. De hogy valójában erről a Galicsról, illetve lakosságáról lenne szó a szövegben, azt enyhén szólva problematikusnak kell tartanunk. Okai a következők:

1. Epifán a Permet (értsd: a permi püspökséget, tehát Uszty-Vimet és vidékét) körülvevő területeket és „idegen nyelvű”, tehát nem orosz népességet sorolja fel. A kört fokozatosan tágítja: előbb Perm közelebbi szomszédságát ismerteti (ezt tárgyaltuk a fentebbiekben), majd távolabbi „idegen nyelvű” nációkra is utal: szamojédokra, vogulokra stb.

2. Galics azonban nem tartható Permmel határos, ahhoz közeli területnek. Légvonalban is tisztes távolság választja el a zürjén vidéktől: a mai Sziktivkartól vagy hatszáz kilométernyire van. Ennél is lényegesebb azonban, hogy Galics egészen más földrajzi és gazdasági szférába esik, mint az Alsó-Vicségda és Vim melléke, azaz Perm: Epifán korában is, később is a vlagyimiri hercegség, illetőleg Kosztroma hatósugarába tartozott, arról pedig nincs tudomásunk, hogy ez utóbbi zónának szorosabb kapcsolatai lettek volna a permi végekkel. Egyéb, a zürjénségről tudósító orosz forrásokban nem látunk erre

²² NIKONOV: 95.

még utalást sem. Így Epifán adata egyedülálló a maga nemében, s éppen ezért meglepő.

3. Meglepő azért is, mert ha komolyan vesszük Epifán azon közlését, hogy a felsorolt néprészek „idegen nyelvűek”, azaz nem oroszok, úgy ezt és ebben a korban Galicsra aligha vonatkoztathatjuk. Nem célunk részletezni, hogy kereshetünk-e még a XIV. század legvégén merjákat vagy bármilyen más népességet Galics környékén az oroszokon kívül. Az bizonyos, hogy az utóbbiak akkoriban már előzőnlőtték a Volga északi mellékét, s Uglics, Jaroszlavl, Kosztroma, Vologda orosz településeknek tekintendők.

Mindez persze csupán spekuláció és nem tekinthető bizonyítéknak arra nézvést, hogy Epifán *galicsánye* nevű népeisége ne lenne azonos az emlegetett Galics lakosaival. De kételyeinket sem tudjuk elaltatni. Feltűnő, hogy Epifán a Permmel határos, ahhoz közeli vidékek és helyiségek között nem említi például Totyma vagy Vologda városát, ezeknek környékét, holott nem kétséges, hogy ezekkel a XIV. század végi zürjén föld szomszédos volt, illetve mindenesetre hozzájuk közel esett. A földrajzi közelségnél nem kevésbé lényeges gazdasági, államigazgatási és katonai szálak is fűzték össze Vologda körzetét Usztyug és Perm környékével. Nem véletlen, hogy a zürjén föld jelentős részét (éppen az Alsó-Vicsegda és Vim mentét) utóbb a vologdai kormányzó-sághoz csatolták. Nos, ezekről a tájakról, helységekről Epifán említést sem tesz, ugyanakkor a náluk minden vonatkozásban távolibb Galicsot fontosnak tartotta volna kiemelni, a Permmel határos, vele kapcsolatban levő vidékek közé sorolni?

Sőt Epifán művének egyik szövegváltozata újabb olajat önt a kételkedés tüzeire. A *galicsánye* adat helyett ugyanis egy másik leiratban *gaijáné* alak szerepel. Elírásról, a másoló baklövéséről lenne szó? Feltehetően igen. Nem tudjuk azonban, hogy melyik forma az eredeti s melyik a téves és másodlagos. De van még egy baj. Epifán művének szövegváltozataiban más elírások, egyéb eltérő szóalakok is szerepelnek. Nézzük csak!

1. *Vyčezāne* ~ *Vyčegžāne* 'vicsegdaiak'.
2. *Peņezāne* ~ *Piņezāne* 'pinyegaiak'.
3. *Gogouliči* ~ *Voguliči* ~ *Vogulici* 'vogulok'.

A felsorolt változatok között egy-egy betűnyi eltérés van, amely — mellesleg — nem zavarja az adat olvashatóságát, nem teszi félreérthetővé, nem sugallja azt, hogy merőben különböző, egészen más szemantikájú szavakkal állunk szemben.

Vessük azonban össze a *galicsánye* és a *gaijáné* alakokat! Itt nem magyarázható az eltérés azzal, hogy egy betűt elhagyott, hozzátoldott vagy másképpen írt le a másoló szerzetes! Úgy tűnik, hogy a *g-a-l-i-č-a-ń-e* betűsört *g-a-i-j-a-ń-e* formában nehéz lenne félreérteni, elnézni és leírni. Továbbá: ha az előbbi szót *galicsiak*knak értelmezem, az utóbbival ezt már bajosan vagy éppen sehogy sem tehetjük meg. Két lehetőséggel kell számolni:

1. a *gaijáné* alak írásmódja egyszerűen súlyos figyelmetlenség, gondatlan elírás következménye,
2. nem erről van szó, hanem az adat ebben a formájában valamit jelent vagy jelenthetett.

De mit?

Ha nyelviileg próbálunk közelebb férkőzni a *gaijáné* szóhoz, akkor ugyanolyan PlurNom-i alaknak kell tartanunk, mint a *vyčegžāne*, *syřjāne* stb. ada-

tokat. A szót két szegmentumra bonthatjuk. Második eleme a föntebbiekből már ismerős orosz *-ańin* képző PlurNom *-ańe* morfémája, töve pedig *gai-*, *gaij-* vagy *gaj-* alakú, amelynek jelentése valamiféle földrajzi név, helynek, víznek az elnevezése. A származékszó csak az odavalósiakat jelentheti. Létezett-e azonban olyan toponim vagy hidronim Epifán korában (és esetleg a későbbiekben) a számba vehető, Permmel közelebről határos vidékeken, amelyet ezzel a tövel összefüggésbe hozhatnánk? *Gai* vagy *Gaj* hely-, illetve víznévről én nem tudok. Magára vonja azonban a figyelmet egy jelentős zürjén település, járási székhely, amelynek nevét az orosz okiratokban és térképeken *Гайны* alakban találjuk meg, a róla elnevezett körzet pedig korábban *Гаинская волость*, később *Гаинский район* elnevezést viselt. A község a Felső-Káma partjára épült, a Lupja folyó torkolatától tizenegynehány kilométerrel délkeletre. Helyzete és szerepe kulcsfontosságú volt: a Felső-Káma mentét, végső soron Perm Velikáját kötötte össze a Lupja és Veszljana vízi útjain keresztül a tőle északnyugatra eső Sziszola vidékével, tehát két rendkívül népes és fontos zürjén terület mezsgyéjén lévén, az összekötő pont szerepét játszotta közöttük. Van-e valószínűsége, hogy ezen a területen Epifán korában is jelentősebb helyzetű és szerepű zürjén népcsoport létezett, amely ráadásul eleget tesz az epifáni kritériumoknak: Permmel határos, illetve ahhoz közeli táj, valamint „idegen nyelvű”, azaz nem orosz népesség? Az utóbbi két utalás feltétlenül vonatkozhat a *gaini* ~ *gajnai* területre és lakosságra. Ez azonban még nem bizonyít semmit. Ezért a vitatott adattal kapcsolatban semmiféle feltevést nem kockáztathatunk meg. Annyira azonban elmerészkedünk, hogy a további kutatás számára egy erősen megkérdőjelezett szempontot felvessünk, amellyel szerintünk számolni lehet és kell, mígnem vagy pozitív, vagy negatív bizonyítékok alapján, így vagy úgy dönthetünk róla.

Epifán következő adata: *vjatcańe*, azaz vjatkaiak, a Vjatka folyó mellékének lakosai. Ezekre is vonatkozhat az „idegen nyelvű” megjelölés? Ha igen, kiket értsünk rajta? Délnyugati zürjéneket? Esetleg votjákokat vagy csere-miszeket? Vagy már oroszok lennének, akikre ezek szerint nem is vonatkozna az „idegen nyelvű” jelző, és csupán egy Permmel ha nem is szomszédos, de ahhoz közeli, jellegzetes tájegység, a Vjatka völgyének lakosaiként szerepelnének a felsorolásban? Az adat, sajnos, kérdéseknél többre nem jogosít.

És most jön két olyan adat, amely első látszatra a napnál is világosabb, az epifáni felsorolás elmélyültebb elemzése és lokalizálási kísérlete során azonban igen komoly elgondolkodásra kényszerít.

Лопь és *Корѣла*: számos egyéb orosz forrásban is előforduló két szó, s jelentése is félreérthetetlen — a kolai lappok és a karjalaiak megnevezésére szolgál. Az epifáni szöveg összefüggésében azonban megütkezésre késztet ennek a két népnek az említése. Ismételjük: a szerző célkitűzése, mint ő maga mondja, a Permet környező vidékek és nem orosz népességek felsorolása. Az eddigiekben, mint láttuk, ehhez tartotta magát: a *Lop* és *Korela* adat előtt valóban Perm körüli helyek és néprészek neveit láttuk, legfeljebb a *szürjánye* alakot nem tudtuk hová tenni és a *galicsánye* formát kétségesnek tartottuk. Utoljára a Vjatka mellékére vezetett el Epifán. És most innét tenne egy hatalmas és teljesen indokolatlan ugrást a Kola félszigetre és Karjalába? Miért? Az a szándék vezethette, hogy Permnek ne csak a tőszomszédságát ismertesse, hanem általában a nem orosz ajkú északi népeket? Ezt látszana megerősíteni az a körülmény, hogy *Lop* és *Korela* után a *Jugra*, *Pecsera*, *Gogulicsi* ~ *Vogulicsi* és *Szamojegy* adatok következnek. Az ezek mögött kereshető etnikumok

azonban többé-kevésbé közelebbi szomszédai a vicsegdai—vimi Permnek (*jugra*: valamiféle vogul, esetleg osztják nemzetségek vagy törzsek, a *vogulicsi* egy másik hasonló etnikum, ugyancsak az Ural európai oldalán; *szamojegynak* nyilván a jurákokat nevezi Bölcs Epifán is valahol a kanyini, tyimani vagy nagyföldi tundrán, a *pecsera* nevű etnikum pedig ha talányos is — megnyugtatóan ma még semmiféle népességgel nem tudjuk azonosítani²³ — de mindenféleképpen a Pecsora folyó vidékéhez köthető). Mindezek vagy határosak a permi vidékkel, vagy legalább közeli hozzát. A lappokról és karjalaiakról azonban ezt semmiképpen nem mondhatjuk el. De ha — tegyük fel — Epifánt az vezette légyen a felsorolásban, hogy megemlítsé az összes nem orosz északi népet, méghozzá a Vicsegda—Vim vidékétől távoliakat is, akkor miért éppen a Vjatka mellékéről tesz hatalmas, több mint ezer kilométeres ugrást a Kola félszigetre, miért éppen a karélokot és lappokat emeli ki Perm távolabbi szomszédai közül (holott semmiféle közelebbi kapcsolatukról nem tudunk), végül pedig: ha a felsorolás ennyire univerzális igényű és teljességre törekvő, miért nem szerepelnek benne olyan népességek, amelyek Karjala és Perm között vannak, illetve Epifán korában voltak? Ilyen például az orosz forrásokban szereplő *Vesz*, azaz a vepszék, vagy az Északi Dvina és az Onyega folyók közén a *zavolocsszkaja csud* néven emlegetett, ugyancsak finnugor (finnségi) nyelvű nép! Ezek közelebb is voltak Permhez, mi több, kapcsolataik is kétségtelenek — szó mégsem esik róluk.

Ha itt valóban a lappokra gondolt Epifán, akkor pontatlan elnagyolással állunk szemben. Ennek azonban ellentmondanak más szempontok. Szerzőnk — művéből ez következtethető ki — alapos ismerője volt István püspök tevékenységének és a hittérítő akciók körülményeinek, színtereinek is. Közléséből is, adataiból is az derül ki, hogy ezt a színteret és ennek többé vagy kevésbé közeli szomszédságát óhajtotta ismertetni. A lappok földje aligha tarthat ide. Ebből következik egy másik gondolat: vajon nem valamely közelebbi, a vicsegdai Permmel szomszédos tájegység keresendő a *Lonb* adat mögött? Nemcsak hogy nem bizonyíthatóknak, de még csak feltevésnek sem számíthatjuk a következőket, viszont mégis olyan szempontokat látunk bennük, amelyekkel további kutatók — nálunk avatottabbak és főleg bővebb forrásanyaggal rendelkezők — számolhatnak, netán számolniuk kell, legyen bár negatív az eredmény.

Lop, illetve *Lopi* (orosz írásmód szerint: *Lonb*, *Lonu*, *Lonbi*) hely- és víz-név és ebből származó derivátum tudniillik akad Zürjénországban is, méghozzá nem is egy vagy kettő.²⁴ Típusaik a következők:

1. *Lop*, illetve szóösszetétellel *Lop-ju* 'a Lop folyó'.
2. *Lopi* 'a Lopi folyó', illetve ebből szóösszetétellel: *Lopi-din* vagy *Lopy-din* 'település a Lopi folyó torkolatában'.
3. *Lop-ja* ~ *Lup-ja*: ezek a vogul eredetű folyónevek a főntebbi zürjén *Lop-ju* és *Lopi* alakok változatainak tekinthetők; ugyanúgy szóösszetételek, előtagjuk szintén *Lop* ~ *Lup*, jelentésük pedig 'a Lop ~ Lup folyó'.

Hogy Epifán vitatott adatának van-e köze ezen zürjén (részben pedig vogul) hely- és víznevek valamelyikéhez, tehát hogy egy Permhez mindenesetre közelebbi területet s népességet jelöl-e, vagy pedig a kolai lappokat — a ren-

²³ KANIVEC: 11; LASUK: 62—64.

²⁴ KomiDialSlov. 202; KRSl. 832—3; FWb. I, 555—6; KANNISTO: FUF. XVIII, 77, 79, 81, 86—87.

delkezésünkre álló anyag alapján jelenleg eldönthetetlen. Az utána következő *Korela* adattal ugyancsak nem tudunk mit kezdeni. Ebben a formájában csak a karjalaiak megjelölésére volt használatos az Epifán korabeli irodalomban. Meglehet, hogy Epifán művében is így értelmezendő. Ettől függetlenül nem teljesen érthető, hogy miért szerepelne itt annak a Karjalának a neve, amelyik a XIV. század végén is jókora távolságban volt a Vicsegda—Vim vidékétől, azaz Permtől.

Szerzőnk többi adatát főntebb már említettük; hozzáfűznivalónk csak egyhez van. *Perm Velikaját* ugyanis Böles Epifán a Csuszovaja folyóval kapcsolja össze, amit csak úgy értelmezhetünk, hogy ennek a Káma és az Ural hegység közti zürjén szállásterületnek a déli végei elérték a jelzett folyót. Ez annál lényegesebb, mert manapság a Csuszovaja vidékén zürjén lakosság, úgy tudom, nincs. Egykori jelenlétéről tanúskodnak azonban régészeti leletek csakúgy, mint a Csuszovaja mentének zürjén toponimikája.

VI.

Epifán műve után röviden meg kell emlékeznünk a Nikon pátriárkáról elnevezett orosz krónikáról.²⁵ A nagyszabású kompiláció az 1396. évi feljegyzések között megemlékezik Permi Szent István haláláról és méltatja hittérítő misszióját a zürjén földön. A szövegből minket az alábbiak érdekelnek (i. m. 164—165):

„А се имена живущимъ около Перми землямъ и странамъ и мѣстомъ иноязычнымъ: Двиняне, Устюжане, Виляжане, Вычяжане, Пѣнежане, Южане, Серьяне, Гаияне, Вятчане, Лопь, Корѣла, Югра, Печера, Вогуличи, Самоядь, Пертасы, Пермь Великаа, глаголемаа Чюсовая. Рѣка же прѣваа, именемъ Вымь, впаде въ Вычегду; другая рѣка Вычегда, обходящи всю землю Пермскую, потече въ сѣверную страну и впаде въ Двину ниже Устюга 40 верстъ; рѣка же третья Вятка потече з другую страну Перми и вниде въ Каму рѣку. Ся же рѣка Кама обходящи всю землю Пермскую, по сей рѣцѣ мнози языци сѣдять, и потече на юг въ землю Татарскую и впаде въ Волгу рѣку ниже Казани 60 верстъ”.

Magyarul: „Ilyen neveket viselnek a Perm körül levő, idegen ajkú[ak lakta] földek és vidékek és helyek: dvinaiak, usztyugiak, vilegyiek, vicsegdaiak, pinyegaiak, jugiak, s z e r j á n o k, *gaijánok*, vjatkaiak, *Lop*, Karjala, Jugra, Pecsera, vogulok, szamojédok, pertaszok, Perm Velikaja, amely csuszovajainak neveztetik. Az egyik folyó, nevezetesen a Vim, a Vicsegdába ömlik; a másik folyó, a Vicsegda, amely körülöleli az egész permi földet, az északi végek felé folyik és a Dvinába ömlik Usztyug alatt 40 versztányira; egy harmadik folyó, a Vjatka Permnek a másik határán folyik és a Káma folyóba jut. Ez a folyó, a Káma megkerüli az egész permi földet; e folyó mentén sokféle nyelvű népek lakoznak, és ez délnék folyik, a tatár földre, és a Volgába ömlik Kazány alatt 60 versztányira.”

Első olvasásra látható, hogy Böles Epifán írásának egy változatával állunk szemben. A két szöveg — a főntebbi s az utóbbi — részletes összevetése nem célunk. A Nikon-krónika idézett helye láthatólag kissé részletesebb, különösen a végén, ahol pontosabb leírást ad a Vim, Vicsegda, Vjatka és Káma folyóról. Minket azonban más érdekel.

²⁵ Патриаршая или Никоновская летопись. PSRL. XI—XII. Moszkva, 1965. (Az 1897/1901-i kiadás kópiája.)

1. Ez a szövegváltozat is rögzíti a *zürjén* nép-, illetve néprésznevet, mégpedig *серьяне* alakban.

2. Az ezt követő adat a Nikon-krónikában *gajjañe* alakban szerepel. Ezzel kapcsolatos megjegyzéseinket lásd fentebb.

Azokat a problémáinkat, amelyek az előző epifáni szövegváltozat elemzésekor fölmerültek és megoldatlanul maradtak, a Nikon-krónika idézett helye sem segít megfejteni.

VII.

Krónikák után egy oklevél szövegét fogjuk vallatóra a zürjének és népünk után kutatva.

1485-ben III. Iván moszkvai fejedelem adománylevelet íratott Perm Vicsegodszkaja lakosainak.²⁶ Az okmány előzménye: a zürjének vezető emberei panasszal fordultak a fejedelemhez, hogy Filofej püspök és papjai erőszakkal elragadják tőlük apáik földjét, s az uralkodótól kértek igazságtételt. Válaszul III. Iván kibocsátotta a szóban forgó oklevelet. Valójában nem is adománylevél ez, hanem egy korábbi földösszeíró és határrendező jegyzék újbóli megerősítése. Rendkívül fontos és ritka okirat ez, becses forrása a XV. századi zürjén történeti földrajznak, toponimikának; mint zürjén nyelvi szórványemlék is jelentős. Adataiból részletes pontossággal megrajzolható az 1485-i zürjén föld térképe. Sokkal pontosabban, mint a krónikák közléseiből, s ez érthető is: az orosz évkönyvek, mint láttuk, meglehetősen szűkszavúsággal és nagy vonásokban adnak képet a későközépkori zürjén lakosságról, szállásterületeiről és sorsáról. Ez az oklevél viszont peres ügyet hivatott rendezni: sérelmeket orvosolt és újabb sérelmeknek akarta elejét venni. Az okirat pontosságát azonban nemcsak valamiféle uralkodói igazságérzet vagy humanitás sugallta: arról is intézkedik a fejedelem, hogy milyen földbirtok, halászati vagy vadászati javadalom után kik és mennyit adózzanak. Az adókötelezettségekből származó vitáknak ugyanis a fejedelmi kincstár látta kárát, vagy legalábbis szenvedett miattuk késedelmet.

Minket azonban pillanatnyilag az a kép érdekel, amely az okirat pontos adataiból kirajzolódik: az 1485-i zürjének lakta területek.

Az uralkodói rendelkezés legegységesebb a *vicsegdai földek* határait húzza meg. Sorra vesz minden mellékfolyót, patakot, tavacsát és rétet a folyó mindkét oldalán, a Vicsegda torkolatától (tehát az Északi Dvinától) a Vim torkolatvidékéig. Ezt követően a Vim, majd a Visera mentének leírása következik. Utána az udorai végeket, tehát a Vaska és Mezeny folyó vidékét veszi sorra. Itt találkozunk egy olyan cikkellyel, amelyről meg kell emlékeznünk — nem célunkhoz visz ugyan közelebb, de magyarázatul szolgálhat a fentebbi krónikák néhány olyan közlésére, amelyet önmagában nem tudtunk s nem tudunk lokalizálni.

Az udorai határok megszabása után ugyanis ez áll az oklevélben: „А что перемек на Пенеге в станех Перемских и Сура Поганая, то удорном до них дела нет, по тому они присуду Двинские земли, Кегрольские”. Azaz: ami a *peremek*okat illeti a Pinyega folyó mentén, *Peremszkij* és Szura Poganjaja településeken — hozzájuk az udoraiaknak nincs közük, mert azok a dvinai földekhez, Kegrolához tartoznak.

²⁶ IFSb. IV, 243—47; Akt. 308—11.

Hajlamosak lennénk a *peremeki* adat mögött nyomban zürjéneket keresni, a *peremeki* alakot azonosítva a *permjak*, *permjan*, *permics* stb. orosz alakváltozatokkal (amelyek egyébként oklevelünkben is szerepelnek). A kérdés mégsem ilyen egyszerű. Lényeges körülmény, hogy a *peremeki* szóval jelzett népesség (legyen zürjén vagy sem) a Pinyega folyó vidékén és két meghatározott településen keresendő, melyek közül az egyiket oklevelünk *Peremszkij* névvel jelöli meg. A település két másik, 1471-i keletű oklevélben is szerepel,²⁷ méghozzá *Перемские* és *Перемский погост* formában (Szura Poganaja falu a Szura folyó partján állt, amely a Pinyega baloldali mellékfolyója). A *Permszkij* és *Peremszkij* írásmód tehát alakváltozatoknak tekinthetők, illetve tekintendők. Ezen az alapon az 1485-i oklevél *peremeki* adata is lehet a *permjak* ~ *permjek* szó variánsa. Az adat etnikai tekintetben azonban változatlanul óvatossággal kezelendő, pontosabban: meghatározhatatlan. Lehet, hogy zürjénekről van szó a Pinyega partján, ennek feltevése igen valószínű — de nem bizonyítható. Az is lehetséges ugyanis, hogy a *peremeki* szó mindössze annyit jelent, hogy *Permszkij település lakosa*, függetlenül mindenféle etnikai disztinkciótól. A másik kérdés: honnan kapta elnevezését *Permszkij* település? A szó orosz tulajdonnév, nevezetesen melléknév, amely magyarul egyszerűen annyit jelent: *permi*. Zürjén, azaz oroszul *permjáknak*, permi embernek nevezett lakosairól kapta volna nevét a település, avagy megfordítva: a falunév alapján nevezi meg a lakosságot az oklevél? Tehát, quo vulgo dicitur, a tyúk volt-e előbb vagy a tojás? A kérdés valóban ilyen bosszantóan visszájára fordul, anélkül, hogy adataink alapján megoldható volna. Legfeljebb egy feltevést kockáztathatunk meg: Epifán és a krónikások *pinyegaiak* néven olyan népességet emlegettek, amelyet elkülönítettek az oroszoktól. A vicsegdai — vimi krónika pedig beszámol arról is, hogy Permi Szent István térítése elől pogány zürjének a Pinyega vidékére emigráltak családostul (IFSb. IV, 260). Így tehát nagy a valószínűsége, hogy a *pinyegaiak* és a pinyegai *permiak* néven emlegetett népséget — legalább részben — zürjéneknek tarthatjuk.

Egyet azonban leszögezhetünk: a *Perm* ~ *Permszkij* helynevet a Káma—Ural vidékétől (*Perm Velikaja*) a Luza és Vilegy mentén és a Vicsegda—Vim tájain túl a Pinyega és Szura találkozási pontján is megtaláljuk.

A vargabetű után pedig térjünk vissza adatainkhoz.

A vicsegdai, vimi és udorai határok rögzítése, tehát az akkori északi—északnyugati zürjén területek leírása után délnek fordult a fejedelmi földösszeíró. Ezt a sorrendet találjuk már az oklevél bevezető részében is, amely számunkra igen fontos adatokat tartalmaz: „... князь великий Иван пожаловал есмь свои волостные люди пермаки вычегжаны и вымичи и удорены и сысолены и крещенные сиряне Ужговские...” (IFSb. IV, 243) — azaz „Iván nagyherceg megadóományozta az ő *permjákjait* [azaz zürjénjeit], a vicsegdaiakat és vimieket és udoraiakat és sziszolaiakat és a megkeresztelt *uzsgaiszirjanokat*...” A bevezetőben tehát az udoraiak után a Sziszola mentének lakosai következnek, majd pedig — igen, feltűnik a *zürjén* szó!

Ezt a sorrendet az oklevél a továbbiakban is követi, a határkijelölések tárgyalásakor. Rögzítette az udorai területeket, elválasztva tőlük a Pinyega menti két falut, majd a *sziszolai földek* határait vonja meg. A *сысолские земли* 'Sysola-Gegend' megjelölésen az oklevél a folyó alsó és középső szakaszát és a hozzájuk tartozó területeket érti, ez világosan kiderül az adatokból.

²⁷ Akt. 31, 34, 614.

Az ezt követő cikkely intézkedik az „Ужговские волостные реки и озера и угодья”, tehát az *uzsgai* járási folyók és tavak és földterületek határaitól.

Uzsga zürjén községről föntebb már történet említés a vicsegdai—vimi krónika 1586-i és 1590-i közléseivel kapcsolatban. Oklevelünk adatai azonban kétszeresen is becsebbek a krónika utalásainál: egyrészt egy évszázaddal korábbiak, másrészt nem pusztán megemlíti a falut és lakosait, mint a krónika tette, hanem meglehetősen pontossággal részletezi azt a vidéket, amely 1485-ben az *uzsgai* határhoz tartozott.

Uzsga a Sziszola jobb partján áll, Kojgorodok nagyközségtől mintegy tíz kilométerrel északra. Ma csöndes falucska, egykor azonban — többek között erődítménye és temploma révén — meglehetősen jelentős szerepet játszott. Nagyjából ezen a vidéken — Uzsgától valamivel északra — húzható meg a Sziszola középső és felső szakaszának határa. A felső-sziszolai részeknek a XV. század végén, úgy látszik, Uzsga volt mind a természetes, mind pedig közigazgatási központja. Az *uzsgai volosztj*hoz, tehát körzethez, járáshoz tartozó területek a falutól déli—déleleti irányban húzódtak. Oklevelünk ide sorolja a Felső-Sziszola mellékét a folyó forrásvidékéig, majd tovább halad délkeletnek, átlépve a Sziszola és a Felső-Káma közötti erdős, mocsaras felföldet, a két folyó vízválasztóját, és az *uzsgai* területekhez csatolja a Káma felső folyásának egy szakaszát. Arról a részről van szó, ahol bal oldalról a *Рыта*, *Волосница* és *Нырмиц*, jobbról a *Сюзьва*, *Кым*, *Чус* és *Кужса* folyócskák torkollanak a Kámába.²⁸ Természetes határvonalul kelet felől a *Порьши*, a Felső-Káma baloldali mellékfolyója szolgált; az ettől nyugatra—északnyugatra eső vidék Uzsgához tartozott, a folyótól keletre eső részeket pedig Perm Velikaja birtokai közé utalja az oklevél. Uzsga körzetének nyugati—délnyugati szegélyén a Kobra, a Vjatka jobboldali mellékfolyója húzódott. A Kobrától a Letkán keresztül a Moloma folyóig elterülő vidékről így intézkedik a fejedelem: „... то наше жалованье людем Лусские Пермцы на бедность” — vagyis „az a mi adományunk Luzszkaja Perma embereinek az ő szegénységükre”; itt tehát a luzai—letkai zürjénsegről van szó.

Világos tehát, hogy mely vidék tartozott a XV—XVI. században az *uzsgai* járáshoz. Ez az államigazgatási egység a Felső-Sziszola menté és a Felső-Káma folyásának egy meghatározott szakaszát ölelte fel. Lakosságát *ужговцы*, azaz *uzsgaiak* néven említi a vicsegdai—vimi krónika is, oklevelünk is. Az adománylevél bevezető részében azonban — sajnos, mindössze egyetlen egyszer — *крещеные сиряне Ужговские*, azaz *megkeresztelt uzsgai szirjánok* néven szerepelnek. A „megkeresztelt” jelző nem érdektelen. Tudjuk, hogy az Alsó-Vicsegda és Alsó-Vim vidékén Permi Szent István már a XIV. század legvégén sikerrel terjesztette a keresztény vallást, ámde a Felső-Sziszola és Felső-Káma krisztianizációja érdemben csak a XV. század derekán, még inkább második felében vett nagyobb lendületet. Úgy látszik, megvolt az oka, hogy oklevelünk hangsúlyozottan kiemeli az *uzsgai* zürjénység megkeresztelt mivoltát.

A *szirján*ye szót természetesen lehetetlen nem összefüggésbe hozni Bölcs Epifán megfelelő adatával. Már föntebb is kétségtelen volt, hogy ez a szó valamely néprésznek a neve. Epifán közlései alapján azonban sem lokalizálni nem tudtuk ezt az etnikumot, sem népi hovatarozására nem derült fény. III. Iván adománylevele alapján a *szirjánok*at azonosítanunk lehet, sőt kell az *uzsgai*, tehát felső-sziszolai és felső-kámai zürjéniséggel; meghatározott

²⁸ A folyóneveket mai orosz írásmódjuk szerint közlöm.

területet elfoglaló, déli zürjén nemzetségeket kell bennük látnunk. Ne feledjük azonban, hogy Epifán művéből és az 1485-i oklevélből két s z ó t azonosítottunk, nem pedig két e t n i k u m o t. Mert, hogy Epifán is azt a népességet jelölte volna *zürjének* néven, mint az oklevél, az egyáltalán nem lehetetlen, de éppúgy nem bizonyítható. Legfeljebb annak van igen nagy valószínűsége, hogy Epifán zürjénjeiben valamelyik délebbi nemzetségi csoportot kell keresnünk. Miért? Az epifáni adatok felsorakoztatása miatt. Ismételjük, amit főntebb már leírtunk: önmagában és végső soron az epifáni etnonimok sorrendjének nem tulajdoníthatunk bizonyító vagy perdöntő erőt, de az is kétségtelen (mint ugyancsak utaltunk rá), hogy a tudós szerző meghatározott logikával írja le a korabeli zürjén földet és környékét. Ezt a logikát kétségtelenül földrajzi, topográfiai tényezők sugallhatták. Nézzük csak meg: a Jug folyó mellékét és lakosságát említi, majd a Vjatka vidékét — s a kettő között szerepel a *syryjane* ~ *serjane* etnonimmal jelzett népesség.²⁹ Amennyiben eszmefuttatásunk valóban helyesen ismerné föl az igazságot (nevezetesen nem a logikai igazságot, hanem a történetit), és azt majd további kutatások is jóváhagynák, igazolnák, úgy Epifán zürjénjeiben mindenestre déli zürjén nemzetségeket kereshetünk, s ezeket esetleg azonosíthatnók az 1485-i oklevél uzsgai, felső-sziszolai zürjén lakosságával.

Ámde miért nevezi III. Iván adománylevele *szerjánok*nak az uzsgai körzet lakosságát? Erre aztán nem derül fény, akármin is töprengjünk az oklevél fölött. Az okmányban, mint mondtuk, a *szerján* alak egyszer fordul elő; a továbbiakban ezt a népességet csak *uzsgaiak* néven emlegeti az összeírás. A *zürjén* szó eredetét illetően ez az újabb adat még olyan spekulációkra sem kínál alapot, amilyenekre a maga helyén Epifán közlése.

VIII.

Még egy XV. századi adatunk van a *zürjén* szóra. 1472-ben moszkvai büntető csapatok vonulnak Perm Velikaja ellen. Az összecsapások során Cserdiny vidékén több zürjén főember kerül fogságukba, köztük egy *Зырян* nevű *vojevoda* vagy *szotnyik*, tehát nemzetségi előkelőség.³⁰ Sajnos sem a személyről, sem nevééről nem tudunk semmi többet. Egy bizonyos csupán: ezek szerint a *zürjén* szó nemcsak néprész, hanem személy megnevezésére is szolgált, szolgálhatott.

IX.

Összegezzük az elmondottakat.

A XV. század végéig mindössze három adatunk van a *zürjén* szóra: az egyik Bölcs Epifáné 1396-ból vagy a következő évekből (ide számítom a Nikonkrónika adatát is, hiszen ismertetett része Epifán művének nyilvánvaló átvétele), a másik az 1485-i adománylevélben fordul elő, végül a harmadik egy 1472-ből kelt személynév. Egészen világos, hogy a jelzett időig s még tovább is (a főntebb áttallózott krónikák szerint legalább a XVI. század végéig vagy a XVII. század elejéig) a zürjénségnek mint népnek megjelölésére nem a *zürjén*

²⁹ Éppen ebben a megvilágításban merültek fel az epifáni *galičane* ~ *gaijane* adattal kapcsolatos problémák is!

³⁰ Komiliszt. 52; IFSb. IV, 262.

szó szolgált, hanem *permjåk*oknak, *permiek*nek nevezték őket, illetőleg annak a vidéknek, többnyire folyónak a nevét ruházták rájuk, amerre településeik találhatóak voltak.³¹ Nincs módomban a *zürjén* népnév összes további előfordulását (a XVII. századtól kezdve) egybegyűjteni. Arra azonban van adatom, hogy ez az etnonim még a XVIII. század végére is csak részben általánosult. Szolvicsegodszk városának derék történetírója 1789-ben a zürjéneket permjåk-nak „a v a g y m á s k é p p e n” zürjénnek nevezi.³² Ezek szerint az utóbbi népnév inkább csak a XIX. században általánosult (minden valószínűség szerint Castrén, Sjögren, Wiedemann és mások, főleg nyelvészek révén).

Három korai adatunk a *zürjén* szóra rendkívül becses, ám az etimológia számára — megítélésem szerint — nem nyújt elegendő alapot. Az 1472-i személynévvel nem tudunk mit kezdeni. Az 1485-i oklevél adata, úgy látszik, az egyik zürjén népcsoportot jelöli, nevezetesen azt, amelyik a Felső-Sziszola—Kobra—Felső-Káma—Poris folyók határolta területen lakozott. Az etnonim megfejtéséhez azonban nem kapunk tőle segítséget.

Az egyedül hátramaradó adatot, BölcS Epifánét fõntebb már vizsgáltuk. A *syrjane* szó jelentésére vagy eredetére az epifáni szöge összefüggése sem vetett fényt, ellenben azt látszott sugallani, hogy BölcS Epifán hasonló típusú nép(csoport) elnevezései alapján esetleg földrajzi nevet, közelebbirõl folyó-nevet kereshetnõk benne.

Szembesítsük most Epifán adatát az 1485-i oklevél megfelelõ szavával. Kétségtelennek látszik, hogy a két szó azonos. Ám semmi több nem derül ki az egybevetésbõl. Még csak arra sincs bizonyítékom, hogy a két szó ugyanazon néprésztl jelõlt volna. Továbbá: ha Epifán közlése mögött esetleg valamely folyónevet gyanítunk is, az 1485-i okleveles adat ilyen feltevést nem támogat. Azon a területen ugyanis, amelyet az adománylevél az uzsgai zürjének szállás-, halász- és vadászterületéül megjelõl, *Syr* vagy *Syrja* nevû folyó ma nincs és forrásainkból sem mutatható ki. Igaz, ez ugyanakkor nem cáfolja azt sem, hogy Epifán etnonimja ne lehetne ilyen eredetû — éppen mivel az epifáni és az 1485-i két szó t azonosíthatónak tartjuk, a vele jelõlt etnikumról azonban nem nyilatkozhatunk egyértelmûen.

Egy viszont biztos: annak az anyagnak az alapján, amely ma nekem rendelkezésemre áll, meditációknál többre nem jutunk. Nem jutottunk 1966 õszén Sziktivkarban sem A. Turkin és E. Szaveljeva kollégákkal sem (elõbbi a zürjén toponimika kutatója, utóbbi a középkori zürjén régészeti kultúráké és történelemé), amikor ezekrõl a kérdésekrõl tanácskoztunk. Mostani tanácsalanságunk miatt azonban nem mondhatunk lè a késõbbi megoldás reményérõl. Ennek érdekében vizsgáltam meg a fõnti adatokat, s kell még tennem egy-két módszertani jellegû megjegyzést.

Meg kell szívlelnünk néhány negatív eredményt, amely a *zürjén* népnévvel foglalkozó korábbi kutatásokból, kísérletekbõl származik. Bármilyen nyelvbõl s bármilyen szõból is próbálták magyarázni ezt az etnonimot (finn *syrjä* 'oldal, szél', zürjén *zyrny* 'szorongatni, kiszorítani', vogul-osztják *saran* 'zürjén' stb.),³³ az értelmezési kísérletek alapjául elsõsorban és olykor kizárólag a vizsgált két szó hangalaki hasonlósága szolgált. Az ebbõl született „szár-

³¹ Merõ tévedés tehát a KomiIszt. 46. és 69. azon közlése, hogy a XVI. században általánosult volna a *zürjén* etnonim.

³² SZOSZKIN: 17, 26.

³³ KALIMA: FUF. XVIII, 56; G. SZ. LITKIN: 19—20; LASUKETn. 29.; LEHTISALO: Vir. 1933, 385—6.

maztatást” próbálták aztán szemantikai, ritkábban etnogenetikai érvekkel támogatni. Az eljárás azonban minden esetben ötletszerű maradt. A jövőben figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy egy etnonim nem tértől és időtől függetlenül bukkan fel, jelent valamit és terjed vagy pusztul el, hanem meghatározott történelmi, kronológiai és földrajzi koordináták között kell vizsgálni. Ez utóbbiakat kívántuk fölvázolni, legalább azoknak az adatoknak a segítségével, amelyek ma birtokunkban vannak. Tudomásul kell vennünk azt is, hogy egy nép- vagy néprésznev eredeti jelentése nem ötletszerűségeken alapszik; az ilyen szavaknak meghatározott j e l e n t é s t í p u s a i vannak, mint például *nemzetségi totem megnevezése* → *nemzetségnév* → *népnév*, avagy (a fön- tebb elemzett orosz kútfőkben:) *földrajzi név, pl. folyónév, amelynek vidékén egy népcsoport él* → *népcsoport neve* → *népnév* stb. Számunkra éppen ezek a késő-középkori orosz etnonim típusok fontosak, mert ezeknek egyike a *zürjén* elnevezés is.

A további kutatások egyik legfőbb feladatául Böls Epifán adatainak forráskritikai megrostálását kell tartanunk. Permi Szent István életrajza különféle leiratokban, másolatokban maradt ránk. Ezeknek egymáshoz való viszonya, időrendje, keletkezési körülményei sok mindenre fényt vethetnek. Ezen belül tisztázásra vár a minket közelebből érdeklő *сурьяне* ~ *серьяне* ~ *серояне* ~ *Суряне* ~ *сурьяне* ~ *суряне* ~ *зыряне* alakváltozatok viszonya (csakúgy, mint továbbá az epifáni *галичане* ~ *гаияне* ~ *гайяне* stb. adatok talánya és egyebek).³⁴

Ma még nem tisztázható, de feltétlenül tovább vizsgálandó szempontot látunk abban, hogy — Epifán népnévtípusaiból kiindulva — nem földrajzi név, közelebből folyónév szolgált-e a *zürjén* elnevezés alapjául. Az 1485-i adománylevél alapján úgy tűnik, hogy eredetileg egy délebbi zürjén népcsoportot nevezhettek ezzel a szóval. Ugyanez vonatkozhat Böls Epifán *surjan*jaira is. Kutatásainkban azonban nem szabad a zürjénség m a i lakóterületeit összetéveszteniünk e nép XIV—XV. századi szállásterületeivel. Öt-hat évszázaddal korábban történelmi kútfőink olyan területeken is zürjén népesség jelenlétére utalnak, ahol ma már egyéb nemzetiségeket találunk, s a zürjének hajdani nyomait csak a régész lelheti meg.

Még egy kérdés. A mai Komi Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság területén nem ismerünk olyan folyót, amelynek nevével (**Syr* ~ **Ser*, **Syrja* ~ **Serja* vagy hasonló) a vizsgált etnonimot összefüggésbe hozhatnók. Olyan, az Uraltól nyugatra eső területen azonban, amelyen a XIV. században, azt megelőzően és követően viszont zürjén népcsoportok jelen voltak vagy lehettek, találunk néhány ilyen (obi-ugor eredetű) hidronimot, mégpedig KANNISTO adatai között.³⁵

1. *Сурья*: a Kolva mellékfolyója (az Ural menti Kolváról van szó, amelyik a Kámába ömlő Visera jobboldali mellékfolyója).

2. *Зарья*: a Káma mellékfolyója.

3. *Сурья*: a Csuszovaja második szakaszának jobboldali mellékfolyója.

4. *Серья* (*Большая С. и Малая С.*): a Jazva második szakaszának mellékfolyója.

Megjegyzendő, hogy nem magam vagyok az első, aki Böls Epifán adata, illetve a *zürjén* népnév mögött esetlegesen folyónevet gyanít. Tizenöt évvel

³⁴ KALIMA: i. h.; G. SZ. LITKIN: i. h.

³⁵ FUF. XVIII, 79, 80, 87.

megelőzött A. P. SZMIRNOV, a kiváló szovjet régész, aki az Epifán emlegette zürjéneket a *Szerga* (az Ufa mellékfolyója) vidékén tanyázó népességnek tartotta.³⁶ Én magam azonban még az etnonim és a folyónév összekapcsolását is csupán esetleges lehetőségként vetem fel kutatásaink jelenlegi állása alapján. A lokalizálásra egyelőre nem látok semmiféle megnyugtató, biztos alapot. Arra a legkevésbé, hogy az Ufa egyik mellékfolyója vidékén Bölcs Epifán korában zürjén népcsoportot keressünk. Ismereteim szerint ennek földrajzi, történelmi és régészeti adataink egyaránt ellene mondanak. A. P. SZMIRNOV egyébként ezt a megállapítását semmivel nem indokolja, ezért következtetését nem tartom megalapozottnak. Nagy kár ez, annyival inkább, mert az összes fölmerült probléma megítéléséhez igen nagy mértékben szükségünk van az Urál-vidék régész kutatóinak véleményére is. Ásatásaik tanulságait ugyanis esetleg összefüggésbe lehet hozni történelmi forrásaink írásos adataival, s így talán közelebb juthatnánk a megoldáshoz.

Egy azonban ma is világos már: zürjéneknek kezdetben nem eme nép egészét, hanem egy részét nevezték (a XV. század végén — az 1485-i adománylevélből ez tűnik ki — a felső-sziszolai és felső-kámai zürjéniséget). Zürjén nyelvrokonainknak ez a külső népneve analóg a *magyar* etnonimmal annyiban, amennyiben egy néprész megnevezésére szolgáló név általánosult utóbb egy egész nép megjelölőjévé.

X.

A zürjén népnévnél nem kevesebb gondot okoz mindmáig az orosz *permják* ~ *permján* elnevezés és az alapjául szolgáló *Perm* terület-, majd (1781-től) városnév.

A kutatók zöme megegyezik abban, hogy ez az orosz nyelvben meghonosodott s abból tovább terjedt elnevezés aligha orosz eredetű. Magyarázták a finn (illetve finnségi) *perämaa* szóból, összefüggésbe próbálták hozni a zürjén *parmával*, ismét mások a skandináv *Bjarma-land* toponimot tartották eredőjének. Eddig azonban minden magyarázattal szemben komoly ellenvetések hangzottak el. A *perm* szót mai tudásunk szerint nem vagyunk képesek megbízhatóan etimologizálni.³⁷

A további kutatás számára ezzel a szóval kapcsolatban is szeretnénk fölhívni a figyelmet néhány (korábban kevésbé méltányolt) adatra és körülményre.

Úgy látjuk, hogy az óorosz írásos források egy része a *Perm* terület-, majd népnevet sokszor eléggé tágan értelmezte.

Legkorábbi adatunk e szóra a Nesztor-krónikából való. A nesztori *Perm* értelmezésével kapcsolatos komoly gondokat a maga helyén jeleztük.

Nesztor és Bölcs Epifán között a főtebb vizsgált krónikákban alig talákoztunk ezzel a szóval, pontosabban csak a vicsegdai—vimi krónikában bukant föl a *Perm, permi föld* stb. elnevezés (1212-i, 1333-i, 1364-i, 1367-i és 1379-i keltezéssel). Adataink zöme a XV. századtól kezdve fordul elő. A *Perm* szó és származékainak jelentése az esetek jelentős részében kettős:

1. *Perm*nek, később *Perm Velikajának* nevezték a Felső-Káma—Ural hegység közti, déli—déleleti zürjén népcsoportok által lakott, eléggé kiterjedt vidéket, amelynek központját a XV. században Cserdiny környékén kereshetjük.

³⁶ MIA. XXVIII, 229.

³⁷ SKES. III, 524b; NIKONOV: 327; REW. II, 342—3; KALIMA: FUF. XVIII, 56.

2. Ugyancsak *Perm*, később *Perm Vicsegodszkaja*, *Perm Malaja* vagy *Perm Sztaraja* néven szerepel az Alsó-Vicsegda mente, nagyjából a Vim folyó torkolatáig, Uszty-Vim településig, ahol kezdetben a permi püspök rezidenciája volt. Úgy látszik, e terület elnevezését ruházták át a XV. század második felében a Luza és Vilegy folyók mentére is (*Luzszkaja* és *Vilegodszkaja Permca*).

Rendkívül figyelemre méltó azonban, hogy a *Perm* toponim egyéb okiratokban (ráadásul korábbiakban) nem vagy nem csak ezen területeket jelöli!

1. Egy 1264-i novgorodi oklevél³⁸ felsorolja a város érdekszférájába tartozó, Novgorodnak adót fizető területeket. Ezek között szerepel „*Вологда, Заволоцье, Колоперемь, Тре, Перемь, Югра, Печера*”. Vologda lokalizálása nem okoz gondot. *Zavolocje*, gyakrabban *Zavolocsje* néven az Onyega folyótól keletre az Északi Dvináig nyúló terület értendő. *Koloperem* és *Tre*: az utóbbi *Ter*, *Terszkij bereg* néven szerepel az óoroszló kútfőkben, és a Kola félsziget déli—délekeleti partvidékét jelöli. A *Kola* (vagy itt: *Koloperem*) elnevezésen a félsziget keleti—északkeleti partvidékét értették, nagyjából a Ponoj és Jokanga folyók közti sávot.³⁹ A *Koloperem* alak annyit jelent, mint *kolai Perm*. Az utóbbi adat rendkívül érdekes. Magától értetődik, hogy semmi kapcsolatba nem hozható zürjén településekkel (elvándorló zürjén rénszarvastenyésztők csak a XIX. század végén ütöttek tanyát a Kola félszigeten). Ámde az oklevél szövegéből az is kiderül, hogy a kolai Permtől függetlenül Novgorod birtokai közé sorolhatik egy másik *Perm* is, amely után a *Jugra* és *Pecsera* néven felsorolt területek következnek. Eme másik *Perm* viszont nyilván az Alsó-Vicsegda vidékével azonosítható; ez a terület tartozott a XIV. század végéig (sőt, formálisan és jogilag az 1470-es évekig) Novgorod határvidékei közé.

2. Főntebb már láttuk, hogy két 1471-i oklevél (az egyik novgorodi, a másik moszkvai) *Perm*, *permszkaja voloszty*, *permszkij pogoszt* (azaz *permi* körzet, járás) néven ismert két települést és a hozzájuk tartozó határt a Pinyega folyó mentén, a Szura folyó torkolata körül.⁴⁰

3. *Permogorszkaja*, *Permogorje* települést és környékét említi egy harmadik novgorodi oklevél 1471—76-ból.⁴¹ Ez az újabb *Perm* ismét nem a zürjén vidékkel azonos: a Soksa és a Ljabla, az Észak-Dvina mellékfolyói között terült el, tehát az ún. dvinai földek államigazgatási egységéhez tartozott.

Úgy látszik tehát, hogy a *Perm* ~ *Perem* elnevezés a novgorodi orosz nyelvben tűnik fel először, s innen kerül át utóbb (a XIV. században) a Novgorodot kezdetben háttérbe szorító, később bekebelező moszkvai fejedelemség földrajzi terminológiájába. Ha téképre rögzítjük fenti adatainkat, szabályos láncolatot kapunk, amely a Kola félszigeten kezdődik s onnan halad délkeleti irányban: előfordul a Dvina vidékén, a Pinyega mellékén, eléri az Alsó-Vicsegdát és a Felső-Káma—Visera tájain ér véget. Ha Novgorodból nézem ezt a toponim-láncolatot, szembeötlök, hogy azokon a földeken vonul végig, amelyek hajdanában a novgorodi feudális köztársaság birtokainak szegélyét, gyepijét alkották.

Ez a tény érdekes, esetleg jelentős — ámde önmagában nem szolgáltat magyarázatot a *perm* szó jelentésére. Éppígy elképzelhető, de bizonyítottan nem tekinthető, hogy szavunk egyrészt a finn (vagy balti-finn) *perämaa*

³⁸ NovgGram. 9; KANIVEC: 7.

³⁹ ТИХОМИРОВ: 272—5; BSE. XXI, 579; XLII, 361.

⁴⁰ Akt. 31, 34, 614.

⁴¹ Akt. 32, 614.

szóval kapcsolatos, másrészt összefügghet *Bjarmia* nevével. A kontaktus e szavak között nyelvészetileg sem igazolható kifogástalanul. Magam még nagyobb bajnak tekintem, hogy sokkal több gondot jelentenek történetileg. Lehetséges ugyanis, hogy a s z a v a k, elnevezések valóban összefüggenek — de milyen történelmi körülmények között, tehát ismét: miféle időbeli és földrajzi koordináták rendszerében jöttek létre ezek az összefüggések? Erre a kérdésre eddig még sem történész, sem nyelvész nem tudott megalapozott választ adni.

A *Bjarmia*—*Perm* problémakörben két olyan momentum van, amelyet illetőleg az álláspontok eléggé kikristályosodtak és egybehangzóak. Az egyik: eltekintve a viking szágák tudósításainak sok költői túlzásától, *Bjarmia* hajdani meglétét ma már történeti ténynek ismerhetjük el.⁴² Az is hitelesnek tekinthető, hogy ez a tartomány a Fehér Tenger délkeleti partvidékén, az Északi-Dvina torkolatának zónájában terült el. Lakóiban ugyancsak nagy valószínűséggel kereshetünk valamiféle finnségi etnikumot, függetlenül attól, hogy ezt ma még közelebről meghatározni nem tudjuk: vitatott és vitatható, hogy karjalai, vepsze vagy egyéb finnségi nemzetségek voltak-e azok, akiket a vikingek *bjarma* néven emlegettek.⁴³ Ide kapcsolódik a másik, tisztázottnak tekinthető kérdése ennek a problémakörnek: *Bjarmia* lakosaiban — mai tudásunk szerint — semmiképpen nem kereshetünk ózürjén népességet. Ezt a lehetőséget már a múlt század végén többen kétségbe vonták, sőt meggyőzően cáfolták.⁴⁴ Azt hihetnők, hogy azok után a *Bjarmia*ról mint hajdani nagy zürjén birodalomról alkotott délibábos elképzelések végérvényesen szertefoszlottak, s szinte oktondiságnak tűnne most ismét visszatérni erre a rég lezártnak tekinthető ügyre. Ám úgy látszik, a régi tévhiedelem makacsul tovább él napjaink történetírásában is — ezért hát ismét szólni kell ellene. Legutóbb 1966-ban olyan kiváló történész elevenítette fel a legendás zürjén-bjarmia birodalomról szóló mesét, mint L. N. GUMILJEV.⁴⁵ Igaz, a szerző amúgy mellékesen érinti ezt a témát a kazár birodalomról szóló művében — számunkra azonban a kérdés nem mellékes: objektíve, tudományos szempontból nem tekinthetjük annak. Gumiljev *Perm Velikaját*, tehát a Felső-Káma—Urál közti zürjén területeket azonosítja a skandináv szágák *Bjarmia*jával. Közlését nem okolja meg, nem részletezi, így nem ismerjük meg állásfoglalásának indokait. Meglehetősen zavarban vagyunk tehát azt illetően, hogy ózürjéneket keressünk-e az i. sz. IX—X. században a Fehér Tenger partjain, avagy pedig viking kalózatkat ugyanezen századokban a Felső-Káma—Visera—Csuszovaja vizein, partjain. Másként fogalmazva: nem tudni, Gumiljev *Bjarmia*t helyezi-e az Urál mentére vagy *Perm Velikaját* az Északi-Dvina torkolatvidékére. Az illető lokalizálás annyival meghökkentőbb, mert *Bjarmia* és *Perm Velikaja* (már tudniillik a mi fogalmaink szerint!) még csak szomszédos területek sem voltak — ezt a két vidéket légvonalban is jó ezer kilométer választja el egymástól.

Mindezzel szemben én újlag és nagyon határozottan azokhoz csatlakozom, akik tagadó álláspontot foglaltak el *Bjarmia* és a zürjének lakta *Perm* azonosításának dolgában (értsük az utóbbin akár a Felső-Káma, akár az Alsó-

⁴² PIMENOV: 165.; VILKUNA: FUF. XXXVI, 64—93. (A tanulmány kitűnő áttekintést ad a *Bjarmia*-problémakörrel és az ezzel foglalkozó korábbi kutatásokról.)

⁴³ PIMENOV: i. h.; BRJUSZOV: 40—47.; VUOBELA: i. m. 94.; VILKUNA: FUF. XXXVI, 77.

⁴⁴ PIMENOV: i. h.; I. N. SZMIRNOV: 12—18.

⁴⁵ Открытие Хазарии. Москва, 1966. 13, 48.

Vicsegda vidékét). Ezeknek a szakembereknek véleményét tudomásom szerint I. N. SZMIRNOV (i. h.) foglalta össze a legtalálóbban, főleg Halogalandi Ottar i. sz. 875 körüli, Bjarmiáról szóló tudósítását elemezve. Okfejtéséhez csupán az alábbiakat kívánom hozzáfűzni.

1. Bjarmia és Perm azonosításának én egyebek között kronológiai nehézségeit is látom. A viking szágák *Bjarmaland*ja az i. sz. IX—X. században létezett, az orosz oklevelek és krónikák Permje (amennyiben zürjén területet, tehát az Alsó-Vicsegda—Felső-Káma vidékét értjük rajta) a XII. századtól kezdve. A kettő között időbeli szakadék is van, amelyet ma nem tudunk áthidalni.

2. Bjarmia lakosait történeti és régészeti okok miatt sem tarthatjuk zürjéneknek. Mai ismereteink fényében a zürjenség szállásterületeinek északi határa az i. sz. IX—X. században legfeljebb az Alsó-Vicsegda vonaláig nyúlhatott. A XIV—XV. században, amikor már oklevelek is megemlékeznek róluk, az északon és északnyugaton legtovább húzódott zürjén telepéseket a Vim, a Vaska és a Felső-Mezeny partjain említik (esetleg még a Pinyega mentén lehetnek zürjén diaszporák). Ekkoriban sem jutottak tehát az Északi-Dvina torkolatvidékéig, a Fehér Tenger partjára. Korábbi időben (i. sz. IX—X. század) is csupán a képzelet varázsolhatta volna őket oda — a történelemírás és főleg a régészet ezt bizonyítani nem tudja, illetve — pontosabban — ennek az ellenkezőjét bizonyítja.

3. Végül, de nem utolsósorban van egy nyelvi, nyelvtudományi szempont is, amelynek alapján Bjarmia egykori lakosait nem tarthatjuk zürjéneknek.

A viking Halogalandi Ottar közlései (i. sz. 875 körül) Bjarmiáról és népéről mindmáig kiállták a kritikát, rendkívül lényeges és alapjában véve megbízható tájékoztatásnak bizonyultak. Kiragadunk belőlük egy szerintünk igen fontos és a szakembernek sokat mondó részletet.

Ottar maga közölte, hogy jól értette a lapp nyelvet. Semmi okunk rá, hogy ebben a legcsekélyebb mértékben is kételkedjünk. A birtokain élő lappok igen nagy szerepet játszottak Halogaland ura és nemzetségének életében, Ottar és vikingjei rendkívül szoros kapcsolatban álltak velük. Bjarmia lakosait a körükbe ellátogató Ottar lapp nyelvtudása alapján kitűnően megértette, sőt az volt a benyomása, hogy a lappok és bjarmák szinte egyugyanazon nyelven beszélnek (I. N. SZMIRNOV többek között ennek alapján állítja Bjarmia lakosairól, hogy valamiféle finnségi nyelv képviselőinek kellett lenniük). Ez viszont aligha vonatkozhatott a IX. század végi ózürjénekre és nyelvükre. Ahogy a finnugor nyelvek történetének kutatója ma rekonstruálni tudja a IX. századi lapp és finnségi nyelveket, illetve az egykorú ózürjént, milyen ismereteink vagy elképzeléseink jelenleg kialakíthatók ezen nyelvek egykori fonéma-rendszeréről, nyelvtani struktúrájáról és szókészletéről a jelzett korban — nos, mindez arra enged következtetni, hogy a IX. század végi lapp aligha érthette volna meg (hozzá még zavarmentesen, minden különösebb nehézség nélkül) a vele egykorú zürjént. Abban az időben már minden valószínűség szerint olyan jelentős fonológiai, grammatikai és lexikai különbségek választották el a zürjént (és csakúgy a votjákat) a többi rokon nyelvtől, amelyek a megértést alkalmasint teljesen lehetetlenné tették. Ne feledjük el: a permi nyelvek képviselői, a zürjének és votjákok ősei durva elnagyolással is legalább két évezreddel az i. sz. IX. századot megelőzően elszakadtak legközelebbi nyelvrokonaiktól, a későbbi finn-volgai alapnyelvet beszélő etnikumtól. Több mint kétezer

év alatt számos változás, fejlődés és hatás alakította ki az őspermiek nyelvének sajátos arculatát. Ez azonban Halogalandi Ottar korában olyan lehetett, hogy a nyelvi érintkezés a permi népek és nyelvrokonaik között elképzelhetetlen. A IX. századi ózürjén még jól megérthette a votjákat (mint ahogy ma, jó e z e r év múltán már nem érti meg — ezt magam tapasztaltam), de más finnugor nyelvek képviselőivel (lappokkal, finnségiekkel) összekerülve valahogy olyan helyzetben lehetett, mint amikor egy mai finn és — mondjuk — mordvin próbálja magát megértetni a másikkal, mindkettő a maga anyanyelvén.

Zürjén és egyéb finnugor nyelvtörténeti ismereteink tehát ugyancsak arra a következtetésre vezetnek, hogy Ottar, a viking vezér nem ózürjénnel érintkezett egykor Bjarmia földjén.

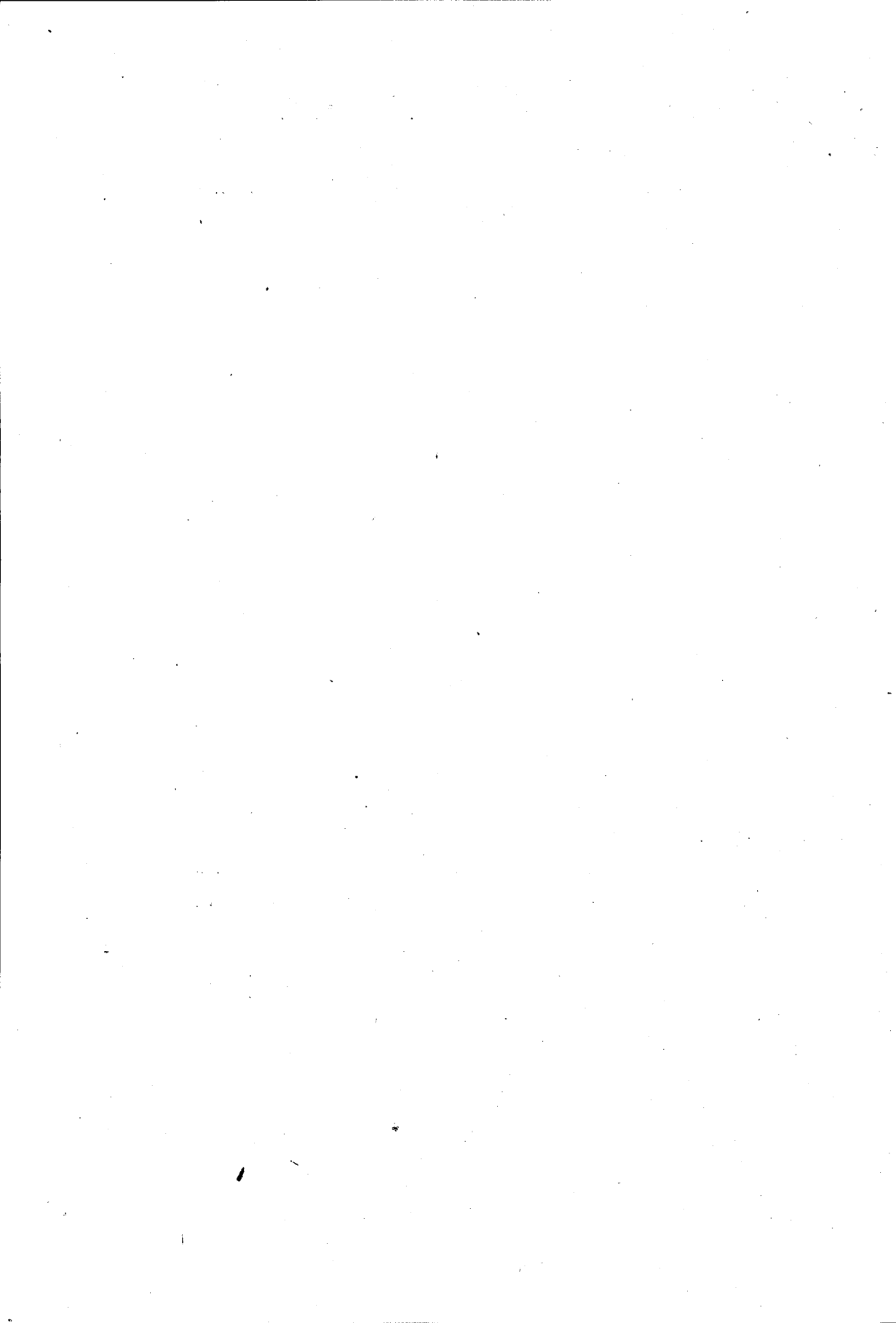
*

Zürjének, Perm, Bjarmia — milyen sok megoldatlan történeti, nyelvészeti és egyéb kérdés lappang mögöttük! Mennyi tudnivalónk volt róluk, amely elégtelennek bizonyult vagy ma is annak mondható! A holnap azonban választ adhat sok mindenre, amivel ma még értetlenül állunk szemben. Ennek útját kívántam egyengetni a főtebbiekben. Munkámat tudatosan bizonyos pozitívizmus jellemzi: számos kételyemnek adtam kifejezést korábbi ötletekkel, hipotézisokkal szemben, helyettük pedig mást, újabbat nem kínáltam — mert ma még nem tartom megalapozhatónak, elfogadhatónak, jobbnak és igaznak. Így sem vélem károsnak, hogy viszont illúzióktól és tévedésektől megszabaduljunk. Már ezektől mentesülve is közelebb jutottunk és holnap még közelebb juthatunk a tudomány, a történelem és a nyelv objektív igazságaihoz.

VÁSZOLYI ERIK

A dolgozatban felhasznált forrásmunkák rövidítéseinek jegyzéke

- Akt. = Акты социально-экономической истории северо-восточной Руси, т. III. Москва, 1964.
- BVLJUSZOV = История Карелии с древнейших времен до середины XVIII века. Под редакцией А. Я. Брюсова. Петрозаводск, 1952.
- Brockhaus = Der grosse Brockhaus. Wiesbaden, 1957.
- BSE. = Большая Советская Энциклопедия
- DMITRIJEV = А. Дмитриев, Пермская старина, II. Пермь, 1890.
- FUF. = Finnish-Ugrische Forschungen (Helsinki)
- FWb. = D. R. FOKOS-FUCHS, Sztjånisches Wörterbuch I—II. Budapest, 1959.
- IFSB. = Историко-филологический сборник Коми филиала АН СССР
- KANIVEC = В. И. Канивец, Канинская пещера. Москва, 1964.
- KomiDialSlov. = Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961.
- KomiIszt. = Очерки по истории Коми АССР. I. Сыктывкар, 1955.
- KRSI. = Коми-русский словарь. Москва, 1961.
- Larousse = Larousse du XXe siècle. Paris, 1933.
- LASUK = Л. П. Лашук, Очерк этнической истории Печорского края. Сыктывкар, 1958.
- LASUK Etn. = Л. П. Лашук, Происхождение народа коми. Сыктывкар, 1961.
- G. Sz. LITKIN = Г. С. Лыткин, Зырянский край при епископах пермских и зырянский языкъ. Санктпетербургъ, 1889.
- MIA. = Материалы и исследования по археологии СССР
- NestorChr. = Die altrussische Nestorchronik. Herausgegeben von R. TRAUTMANN. Leipzig, 1948.
- NIKONOV = В. А. Никонов, Краткий топонимический словарь. Москва, 1966.
- NovgGram. = Грамоты Великого Новгорода и Пскова. Москва—Ленинград, 1949.
- ПИМЕНОВ = В. В. Пименов, Вепсы. Москва—Ленинград, 1965.
- PSRL. = Полное собрание русских летописей
- PVL. = Повесть временных лет, I—II. Москва—Ленинград, 1950.
- REW. = M. VASMER, Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1953.
- SKES. = Suomen kielen etymologinen sanakirja.
- I. N. SZMIRNOV = И. Н. Смирнов, Пермяки. Казань, 1891.
- Szoszkin = История города Соли-Вычегодской древних и нынешних времен, сочиненная Алексеем Соскиным, природным мещанином сего города Соли-Вычегодской, в бытность его в Соливычегодском городском магистрате членом ратманом. Написана собственною его рукою в Соли-Вычегодской в лето от сотворения мира 7297-е, а от Рождества Христова 1789.
- ТИХОМИРОВ = М. Н. Тихомиров, Россия в XVI столетии. Москва, 1962.
- ÜML. = Új Magyar Lexikon. Budapest, 1962.
- VGv. = Вологодские Губернские Ведомости
- Vir. = Virittäjä (Helsinki).
- VVEDENSKIJ = А. А. Введенский, Дом Строгановых в XVI—XVII веках. Москва, 1962.
- Zsit. = Житие святого Стефана епископа пермского, написанное Епифанием Премудрымъ. Санктпетербургъ, 1897.

Áthajlás, szünet, szerkezet

Vers és beszéd

A beszéd folyamát megszakító szünetek nyelvi elemek. Leglényesebb feladatuk a beszéd tagolása, a mondatok, tagmondatok, szószervezetek elhatárolása. A mondatok szerkezetét, a mondat értelmét módosító szüneteket írásjelek (, ; . :) jelzik a papíron. A beszédet azonban éppen a váratlan megszakítások vagy a várt szünetek elmaradása, a szabálytalan tagolás teszi elevenné, kifejezővé. A fono-esztétika úttörője, GEORGE LOTE a klasszikus alexandrinusok hangtanáról szóló eszközfontikai munkájában így ír a szünetek expresszív szerepéről: „A páthosz lendülete a benne rejlő rendbontó elem következtében mindenütt szétveti a szokványos szabályokat, túllép a szöveg által megszabott kereteken” (1913, II, 488). Az alkalmi torzítás nem pusztán „zaj” a hangos közlésben, hanem a szavakban kifejezett tartalom kiegészítése. A hang elakadásának mondanivalója van. Igen sokfélét jelenthet. Rémületet, félelmet, haragot, szomorúságot tükrözhet, vagy éppen a túlradó öröm izgalmában akad el a hang, mint amikor többen akarnak egyszerre egy ajtón kilépni és egy másodpercre elakad a forgalom. Ismerünk elgondolkodó szüneteket is. A bonyolultabb szerkezetű, tartalmasabb mondatokat hosszabb szünetek előzik meg, mint az egyszerű, banális frázisokat (O. v. ESSEN, p. 147, FR. GOLDMANN-EISLER 1958). A hosszabb csend egyúttal a hallgatót is előkészíti arra, hogy lényesebb közlés következik, és ezáltal a szünet a felhívásnak, a feszültség fokozásának eszközévé válik. Kiemelheti a szót, kiemeli a mondottak fontosságát az utoljára elhangzott szónak szabad kicsengést biztosító szünet is. Az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb figyelmet szentelnek ennek az önkéntelen — a szó szoros értelmében „hallgatólagos” — közlésnek a pszichológusok, és mérések, statisztikai vizsgálatok segítségével igyekeznek mennyiségileg meghatározni a szünetek és bizonyos lelkiállapotok kapcsolatát (FRIEDA GOLDMAN-EISLER 1956, TINDALL—ROBINSON 1947, FLIESS 1949, RUESCH—PRESTWOOD 1940, VERZEANO 1950, MEERLOO 1952, WEISMAN 1955).

A jelentőségteljes, sokat és sokfélét mondó alkalmi szüneteket nem jelzik írásjelek, sem versben, sem prózában. Hogyan érzékeltetheti a költő — jelek nélkül — a hang elakadását? Paradoxális módon: ezt éppen a vers kötöttsége teszi lehetővé. A vers váratlanul elakad, ha a metrikus szünet, a cezúra vagy a sorvég két tartalmilag, szerkezetileg szorosan összefüggő szó közé esik.

„Itt a juss kö- | lök; ne || mondd, hogy ki nem | adtam !”

(Arany, Toldi II. ének)

A szünet jelentésánál

Még feltűnőbbben vágja el a mondatot a sorvég, az áthajlás.

A magyar irodalom, a világirodalom költői alkotásai kétséget kizáróan bizonyítják, hogy az áthajlásoknak (az „enjambement”-nak) ugyanolyan fontos szerep jut a költői mondanivaló tolmácsolásában, mint a rímnek vagy ritmusnak. Nem véletlen, hogy nagy költő fordítóink gondosan megőrzik az eredeti költemény művészi nyelvbtlésait, s hogy Rilke „Archaischer Torso Apollos” kilenc tört mondatának pontosan kilenc áthajlás felel meg Tóth Árpád fordításában. (Csaknem ugyanilyen pontosan tolmácsolta az áthajlásokat a költemény angol fordítója, J. B. Fleishman.) A versek stilizált szünetei, az áthajlások nyomán világosan kirajzolódnak az emocionális szünetek jelentésének körvonalai.

I. Kifejező szünetek

1. A szünet a hangot elakasztó tényleges vagy képzelt külső cselekményt tükrözi:

s ha ki üvöltne, kapja be saját ||
öklét, még így jobb.

(Illyés, Csend)

Also fragen wir beständig,
Bis man uns mit einer handvoll ||
Erde endlich stopft die Mäuler —
Aber ist das eine Antwort?

(Heine, Lass die heil'gen Parabolten)

Szánk imigy tátong szünetlen,
mignem egy maroknyi száraz ||
fődet tátott szánkba dognak —
no de ez csak mégse válasz?!

(Karinthy Frigyes ford.)

2. Elvághatja a hangot egy belső, fiziológiai folyamat is: nyelvés fulladás, erőfeszítés:

S midőn a végső falatot ||
Lenyelte, ráborult az álom . . .

(Petőfi, Az apostol II)

a szakadt légső görcseit, s a fulladás
csatáját és rémületét.

(Babits, Balázsolás)

Vén legénynek tempós már a ||
Kengyelvasba hágtá.

(Tóth Árpád, Elég volt a vágta)

El-elakad a hang az erős alkoholfogyasztás következtében elő-
állt központi zavar következtében is:

Ing a lábam, a nyelvem meg ||
Elakad —

(Petőfi, Ivás közben)

3. A közlés szolgálatában áll már a beszéd folyamatát felfüggesztő sóhaj:

Egy árnyalattal türhetőbb, egy gyöngéd ||
Sóhajjal jobb, nem fáj úgy élni már, —

(Tóth Árpád, Egy lány a villamosban)

4. A fojtogató undort jelző elakadás:

Ettem-ittam fekete undok ||
mocskot és csipős trágyalavet ...

(József Attila, Számvetés)

5. Megtörheti a sort a szorongás, a félelem is:

amelyről az erők birkózását szorongva ||
olvassa, ...

(Szabó Lőrinc, A belső végtelenben)

... sagen kann ||
Nimmer ich's; doch dass ich dies ||
Grässliche hier mit Augen schau'
Solches gewiss ja, weiss ich,

(Goethe, Faust II, 3. felv.)

A szünet itt két ellentétes szándék — kimondjam vagy hallgassam el? — átmeneti egyensúlyát tükrözi. Kompromisszum.

6. A kitörni készülő haragot rövid, fenyegető csönd sejteti:

Mert villogott szeme és iszonyú pogány ||
Harag sötétellett a király homlokán.

(Arany, Toldi XII. ének)

Verlaine egyik versében a szót is ketté tépi az indulat (akár csak a francia „accent d'insistance”):

Autres que toi que je vais sac- ||
Cager de si belle manière ...

(Et puisque ta photographie ...)

7. Máskor az izgalom szaggatja a mondatot:

Ah, tán ez, kit szivdobogva ||
Vártam annyi hajnalon?

(Vörösmarty, Csongor és Tünde)

... Hazudtam, ha a ||
szemébe néztem: csak mutattam; és ||
ha kezét fogtam, nem azt fogtam; és ||
ha haját, nem azt húztam félre; és ||
ha vele: nem vele beszéltem; és ...

(Szabó Lőrinc, Első szerelem)

8. A zavart csendet jelzi a szünet:

... E huzatos pitvarban
szaladgált napestig, hol most oly elfogultan ||
állok, ...

(Illyés Gyula, Téli bucsu)

9. A csüggedést:

Virágok és csillagok ... talán én
Többé nem is látom már ezeket ...

(Petőfi, Az apostolok XVII.)

10. Fáradtan akad el a hang, amikor a beteg oroszlán kimerültségét érzékelteti a költő:

Az oroszlán nagy betegen feküdt ||
Barlangjába, ...

(La Fontaine—Kosztolányi,
A beteg oroszlán és a róka)

11. A beszélő gondolkodik, eltűnődik (prózában három pont jelezné ezt a szünetet):

S oly mindegy, minden, a többi.
Elköszönni ||
Talán még ráérek.

(Ady, A jelen muzsikája)

II. Felhívó szünetek

A következő szó fontosságát emeli ki a szünet:

Jer, Lilla, jer; érzésemet ||
Mind ébreszd fel, és engemet
Ne hagyjál veszteglenem!

(Csokonai, Köszöntő)

letiprott földünkön magas sovány lován ||
a Hódító ...

(Illyés, Szétvert sereg)

Kiemel, nyomatékokot ad a szót követő szünet is:

... Látod ilyen *boldog* ||
vagyok, ha most meggondolom a dolgot.

(József Attila, Elmaradt ölelés miatt)

láng zúgja be, haragos, sárga láng,
a padlón a tört lámpa, *iszonyú* ||
sikoltozás ...

(Szabó Lőrinc, Tüzevész)

Kiemelheti mindkét szót, a kettőt elválasztó rövid csönd:

Hallgattak sokáig; végre a *felséges*¹ ||
Király így töré meg a nagy csendességet ...

(Arany, Toldi VIII. ének)

A pszichológusok mérésekkel, statisztikai vizsgálatokkal tisztázzák, hogy a gyakori (szabálytalan) szünet milyen érzelmeket, milyen magatartást, milyen beteges elváltozásokat tükröz. Mi is megkísérelhetjük a költemények hangulatából kiindulva vizsgálni az áthajlások *gyakoriságát*.

A *nyugalmat* sugárzó költeményekben lényegesen *ritkábbak* a tört sorok, mint a nyugtalan, ideges hangulatú versekben. A „matrac sírjában” szenvedő Heine elcsigázott, fáradt hangját tükrözik a hirtelen elszaporodó áthajlások. A költői pálya korai elején (1817–1821) írott „Dalok könyvében” igen ritka a tört sor (3,5%). Az utolsó években (1853–1856) ennek hétszerese (24,2%). Hozzájárulhatnak a tört mondatok a költői egyéniség kifejezéséhez is. Szervesen hozzátartoznak a sűrűn ismétlődő áthajlások Szabó Lőrinc költői művéhez. Bármit is mond alkalmanként (s valamit mindig kifejez) a sorok egybeolvadása, a mondatok széttagolása, egyúttal Szabó Lőrinc költői hangját eleveníti meg. A lázadó hangú, szenvedélyes „A sátán műremekeiben” száz sorra több mint 64 (64,3) tört mondat esik. A halott barátnő emlékét idéző „Huszonhatodik év”-ben már jóval kevesebb: 29,4. De még ez a nyugodt hang is nyugtalan a kortársakéhoz képest. Juhász Gyula verseiben mintegy 10 (9,55) áthajló sor esik 100 sorra, Ady Endre verseiben mintegy 5 (4,48).

Ha szonettenként csoportosítjuk a teljes és a tört sorokat, az is kitűnik a „Huszonhatodik év”-ből, hogy az áthajlások, törések jóval gyakoribbak az elszakadás élményét felidéző szonettekben, mint a tíz utolsó szonettben, amikor már a vers „mosolyogni is tud” csillagkoszorús gyászában (1. ábra). A fokozatosan hanyatló gyakorisági görbét ritmikus időközönként szakítják meg a vissza-visszatérő nyugtalanságot tükröző csúcsok. Nehéz harcok árán sikerült csak a belső békét biztosítani. Az áthajlások „lázgörbéje” pontosan tükrözi azt az alaphangulatot, melyből a költemény született.

A statisztikák készítésekor két csoportra osztottuk a mondat közben megszakadó sorokat. Ösztönösen is merőben különbözőnek érezzük a fent idézett éles, szakító áthajlásokat és az *enyhe, tagoló* jellegűket, melyekkel például Csokonai vagy Kisfaludy Sándor verseiben találkozzunk lépten-nyomon:

Földiekkel játszó	Hogy anyám megnyugtathatta
Égi tünemény,	Minden kívánságomat;
Istenségnek látszó	S egy pohár víz elolthatta
Csalfa, vak Remény!	Minden szomjúságomat;
Kit teremt magának	Midőn gyermektársaimmal
A boldogtalan,	Csigást, lapdást játszottam,

¹ Ugyanígy helyezkedik el ez a szó szerkezet a Toldi XII. énekében:

Akkor az urakhoz fordult a *felséges* //
Király s ekkép tartott hatalmas beszédet ...

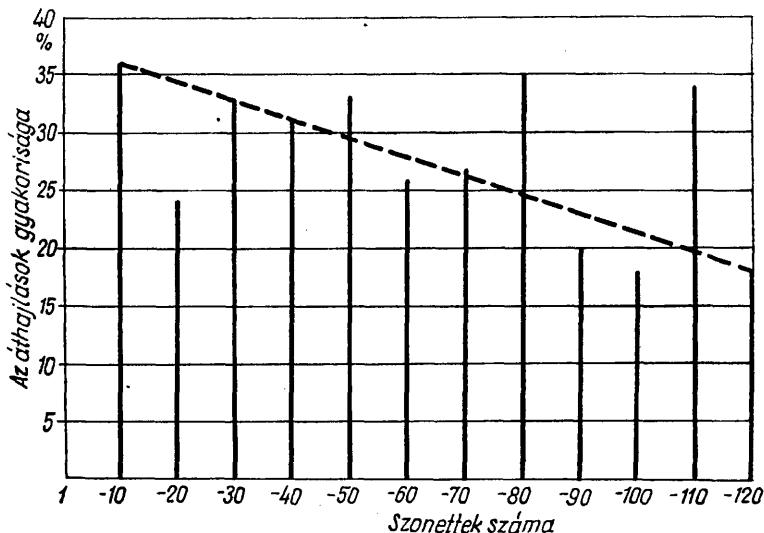
S mint védangyalának |
Bókol úntalan. —

(Csokonai, A Reményhez)

És rövidke lábaimmal |
Lepkék után futottam;

(Kisfaludy Sándor, A kesergő
szerelem 2. strófa)

Így hajlik át Csokonai verseiben a sorok 19,6%-a, Szabó Lőrinc költeményeiben viszont ritka a „szelíd”, tagoló áthajlás (4,7%).

1. ábra. Az (éles) áthajlások gyakorisága Szabó Lőrinc „A huszonhatodik év” c. szonett-kötetében.

Az áthajlás mértéke

Joggal vehető fel a kérdés: igazolható-e és hogyan igazolható ez az ösztönös ítélet, az áthajlásoknak két csoportra osztása? Van-e valamiféle mértéke az áthajlások élességének?

A következő eljárással próbálkoztunk. Először átírtuk folyamatos sorokba a „Huszonhatodik év” szonettjeit. A hetedik szonett így fest például ebben az átírásban:

Bolond tükör

Folyton új dolgok történnek, s te most már kívül vagy rajtuk. Borotválkozom, s eszembe jutsz: könny csordul arcomon és megállok: céljaim fele voltál és fele szabad tetteimnek, óh, bár több lettél volna! Élek, folytatom a munkás napot, s minden utamon együtt kísér a dús emlék s a sóvár hiány... De minden könnyem és utam mit ér? mit, édes társam, társtalan? A valóság, a jelen, oda van! Csak tükröd őriz, tükröd, én a lélek, tükör, melyből kirepültek a képek, bolond tükör, mely azt hiszi, hogy éltet.

Dallamos költői prózává oldódik a kötött forma. A hang közvetlenségével párosulva leplezi a folyamatosan elrendezett szöveg a rímeket, verssorokat. Ezt a szöveget — húsz szonettet a százhúszból — tíz egyetemet végzett férfi és nő olvasta mikrofonba. Gondos lehallgatás után megjelöltük

a szövegben azokat a helyeket, ahol a felolvasó szünetet tartott. (Kétes esetben, hangnyomásmérés segítségével állapítottuk meg, hogy a felolvasó tartott-e szünetet a kérdéses helyen.) A tíz felvétel eredményeit egyesítve indexszám jelzi, hogy valamelyik szó után 10 felolvasó közül hány tartott — rövidebb vagy hosszabb — szünetet. A felvételeket három kísérleti személy hallgatta meg és bejelölték a hallott vagy hallani vélt szüneteket. Zárójelben szerepel a vélt szünetek száma, tehát az olyan eseteké, amikor legalább egy hallgató szünetet hallott, de a vélt szünetnek nem felelt meg tényleges szünet a felvételben. Tehát:

„Önzésem szeret!⁹⁽⁺¹⁾ — vádoló magam,⁸⁽⁺¹⁾
s fájva nézek¹⁽⁺³⁾ zaklatott tudatomba.¹⁰
(Te is mondtad!)¹⁰ . . . Nos,⁵⁽⁺³⁾ és ha ennyi volna?⁹⁽⁺¹⁾
Ha önzés volna¹ húsz év¹⁽⁺³⁾ úntalan
újuló szükséglete:¹⁰ csakugyan
gyengülne tőle lelked hite³⁽⁺¹⁾ arra,⁵
ami legfőbb öröme³ és jutalma,⁹
hogy a gyönyörben¹ biztos társa van?¹⁰

Az index-számokból a szünetek valószínűségére következtethetünk. Meghatározhatjuk ezek alapján, mekkora a szünet hírértéke — váratlanságának mértéke —, az áthajló, ill. át nem hajló sorok végén. Megállapodáson múlik, hol vonjuk meg az éles (szakító) és az enyhe (tagoló) áthajlások között a határt. Öt személlyel végzett próba alapján úgy látszott, hogy akkor érezzük élesnek az áthajlást, amikor senki sem vagy legfeljebb csak egy felolvasó tart szünetet. Az enyhe, tagoló áthajlások esetében 2—5 felolvasó állt meg a sor végén. Két enyhe áthajlás követ két éles áthajlást a harmadik szonett utolsó öt sorában:

Képzelt képzeletteddel képzelem,⁶
hogy együtt vagyunk: az enyém kevéső
volna, magában, míg így, szüntelenő
kettőződve, mint tündér repesés⁴
hoz-viz-cserél s egyszerre két helyen³
egymásba zárva tart a szerelem.¹⁰

A felolvasott húsz szonettben egy áthajló sorra átlagosan mintegy fél (0,53) szünet esett: az éles áthajlás tehát valóban dominál a „Huszonhatodik év”-ben is. Az át nem hajló sorok végén csaknem 9 (8,92) szünet esett egy sorra. Az át nem hajló sorok végén a szünet valószínűsége (p) 0,89, az áthajló sorok végén 0,05. Ennek megfelelően: a szünet egyedi hírértéke 0,16 a szabályos (át nem hajló) verssorok végén; 4,24 a szabálybontó, áthajló sorok végén.² Tehát igen éles az ellentét a lezárt és nyitott sorok között. Egy árnyalattal „mélyül” a szünet a nyugodtabb hangú szonettekben, melyekben ritka az áthajlás: 8,7 az egy sorra eső szünetek száma, ha négynél több az áthajló sor, és 8,9, ha 4-nél kevesebb.

² Az egyedi hírérték (self information): — $\log_2 p$. — A számításokat (itt és a továbbiakban) Bognár Jánosné, az Eötvös Loránd Tudományegyetem valószínűség-számítás tanszékének docense végezte. Ezúttal is köszönöm értékes segítségét.

Az információelmélet szemszögéből nézve az áthajlás nagy hírértékkal rendelkező (váratlan) sorvégi szünet. Ebből a meghatározásból kiindulva különbséget tehetünk viszonylag kisebb hírértékkal bíró tagoló és nagyobb hírértékkal rendelkező szakító áthajlás között is, és ideiglenesen meg is vonhatjuk a kettő között a határt.

Szünet és szerkezet

Ha meggondoljuk, hogy milyen nagymértékben vettük igénybe a vizsgálatok során munkatársaink idejét és türelmét, meglehetősen soványnak érezhetjük ezt az eredményt. Megnyugtatóbb lenne, ha ki lehetne terjeszteni a levont tanulságot más költeményekre is. Ha meghatározható lenne például, hogy milyen esetekben éles (szakító) vagy enyhe (tagoló) az áthajlás. Ha a „Huszonhatodik év” felvételei alapján kitapinthatnánk a szünetek és szerkezetek kapcsolatát.

Meg tudjuk határozni, számszerűen, mi a szünetek valószínűsége különböző tagmondatok előtt vagy után (1. táblázat). Két mellérendelt tagmondat között lényegesen nagyobb a szünet valószínűsége, mint alárendelő összetett mondatok tagmondatai közt. Különösen magas a szünet valószínűsége, amikor a mellérendelt mondatot kettőspont előzi meg (az esetek 95%-ában szünetet tartottak kettőspont után a felolvasók). Hegedüs Lajos (1953) mérései szerint hosszabb a szünet (87 csec) mellérendelő kötőszavak előtt, mint az alárendelők előtt (58 csec). Ez egybevág a tapasztalatainkkal. Ellentétben áll velük egy másik eredménye: egy rádiófelolvasás folyamán az esetek 70%-ában tartott szünetet a felolvasó alárendelt mondat előtt, és mellérendelt mondatok előtt az eseteknek csak 53%-ában (p. 32). Alárendelő mondatokban gyakoribb a szünet akkor, ha az alárendelt mondat megelőzi a főmondatot. Mellérendelt mondatok között a felolvasók az esetek 87%-ában szünetet tartottak. Főmondat után, alárendelt tagmondat előtt az esetek 58%-ában, alárendelt tagmondat után, főmondat előtt az esetek 79%-ában volt szünet.

1. táblázat

	A szünet valószínűsége (p)	Egyedi hírérték bűben ($-\log_2 p$)
Mellérendelt mondatok között	0,90	0,20
Alárendelt mondat előtt (FM + AM)	0,59	0,77
Alárendelt mondat után (AM + FM)	0,80	0,34

Megszólítás előtt kb. ugyanolyan a szünet valószínűsége, mint alárendelt mondat előtt (vö. 1. táblázat). A megszólítás után következő szünet valószínűsége lényegesen nagyobb (a felolvasók az esetek 60%-ában tartottak szünetet megszólítás előtt, 8 megszólítás után). Magasnak bizonyult a

szünet valószínűsége értelmező előtt is. Csak egy árnyalattal ritkább a szünet idézetek után — a „...”, *mondta* típusú szerkezetekben —, mint két mellérendelt tagmondat között általában. Lényegesen kisebb azonban a szünet valószínűsége emfatikus, egyszótagú tagmondatok után (*Nos, ...*, *Oh, ...*). Az esetek 35%-ában tartottak ilyenkor szünetet a felolvasók. Közbeékelte mondatok előtt ritkább a szünet, mint mellérendelt mondatok között, de gyakoribb, mint alárendelt mondat előtt. A közbeékelte mondat után egy árnyalattal valószínűbb a szünet, mint a közbeékelte mondat előtt. Az esetek 97%-ában szünet jelzi a mondat végét.

Az átlagostól erősen eltérő esetek is figyelmet érdemelnek. A felolvasók olykor egységesen, vagy csaknem egységesen szünetet tartottak alárendelt mondat előtt:

„saját férgei kikezdek az élt,¹⁰ még mielőtt sirba fekszik!”

Az eltérések, „szabálytalanságok”, többnyire más, kitapintható szabályszerűségekre vezethetők vissza. Így például ritmikai törvényszerűségekre: gyakoribb a szünet két hosszú mondat között, mint olyankor, ha az összetartozó két mondat közül az egyik vagy másik csak egy-két szótagos. Az idézett mondatban a főmondat 11 szótagból áll, az alárendelt mondat 8 szótagból, s mindkét tagmondat szoros ritmikai egységet képez. Azokban az alárendelő mondatokban, ahol az átlagosnál gyakoribb szünettel találkozunk (70—100%), a rövidebb tagmondat átlagos hossza 5,8 szótag. Azokban az alárendelő mondatokban, ahol a szünet az átlagosnál ritkább (0—40%), a rövidebb tagmondat átlagos hossza 2,8 szótag.

bolond tükör,⁹ mely azt hiszi ...

gondolja a természetekre,⁷ ha dagad benned az én, a dicső.

tükör,² melyből kirepültek ...

bűn,⁴ ha olyat tettél, ...

Stabilabb a szünet, ha az alárendelt mondat nem közvetlenül követi a főmondatot, s ezáltal lazul a függősége:

... arra,

ami legfőbb öröme és jutalma,⁹

hogya a gyönyörben biztos társa van?

Vagy: ha a mellékmondat két mondatnak van egyidejűleg alárendelve ($Fm_1 + Fm_2 + Am$). Pl.:

így magyaráztad,⁹ s kényszereiden

el-elborzadva fürkésztél,⁸ ki vagy, ...

Ezúttal a *hogya* kötőszó hiányát is pótolja a szünet. Ez a hiány már önmagában véve is vonzza a szünetet:

láttam:⁸ az ily névtelen fájdalom ...

Közbeékelődhet egy igeneves, bővítményes határozói szerkezet (értelmező határozó, Károly 1958, 46 és k.) is a főmondat és az alárendelt közé. A szünet ilyenkor is „mélyül”:

*Dolgoknak kezdel lenni rokona,⁸
halkulva, lassan, halkuló agyamban,⁹
amelyekben már szétválaszthatatlan...*

Az alárendelés jellegétől is függ a szünet gyakorisága. Megnó a szünet, ha a mellékmondat tartalmát tekintve inkább mellérendelt, semmint alárendelt:

*... el-elborzadva fürkészted ki vagy,⁹
míg össze nem tört egy rossz pillanat:*

Voltaképpen: „s végül összetört egy rossz pillanat”. Nem pedig: „Addig fürkészted..., míg...” A határozói alárendelés esetében általában gyakoribb a szünet az átlagosnál:

*... a kicsi muslica,⁷
mikor párizik...*

Fokozottan áll ez a tartalmilag önálló megengedő jellegű határozói mondatokra:

*... s mindig elkap,¹⁰ bár kereső szememnek
tévedései is hozzád vezetnek,...*

Az alárendelt mondat szoros függése, természetesen, csökkenti a szünetek számát:

*s én tudni,² hogy megvagy-e;
s nem tudom,¹ ki volt...
szebb,¹ mint ő volt,...*

Az alárendelő mondat előtt éppen azért ritkább a szünet, mint a mellérendelőben, mivel a, mondatrészként is felfogható, alárendelt mondat szorosabban fűződik a főmondathoz, mint a megelőző tagmondatnál nem kevésbé önálló mellérendelt mondat.

A szünet biológiai funkciója a lélegzetvétel, erre épülnek rá a későbbi nyelvi funkciók, s ezek közt első helyen áll a szerkezeti, tartalmi összefüggéseket kidomborító tagolás.

A könnyen mérhető szünetek hosszából, gyakoriságából következtethetünk a nehezebben mérhető tartalmi összefüggésekre.

A szünet biológiai funkciójából folyik, részben, hogy a nagy egységeket határolja el egymástól, a mondatokat és tagmondatokat. Tudjuk, hogy a hangos kilégzési szakaszok (az egy lélegzettel ejtett beszédszakaszok), átlagos időtartama jól megfelel a légzés ritmusának a néma kilégzés időtartamának (a hangos beszédszakasz egy árnyalattal rövidebb a néma légzés-szakasznál),³ s hogy a belégzés az esetek 87,5%-ában mondat végére esik (FÓNAGY—MAGDICS 1960). A belégzés feltétlenül szünetet kíván, a szünet azonban nem feltétlenül légzés-szünet. A szünet nyelvi tényező, nem vált le azonban biológiai alapjáról.

³ A szünetről szünetig terjedő hangsort *beszédszakasz*-nak, a hangsúlytól hangsúlyig terjedőt pedig *szólam*-nak nevezem. A Mai Magyar Nyelv Rendszere az utóbbit nevezi *szakasz*-nak, az előbbit nem nevezi meg (II, 463 és kk.). — A beszédszakasz nem azonos a lélegzésszakaszokkal, mivel nemcsak belégzéskor tart szünetet a beszélő vagy a felolvasó. Egy belégzésre mintegy négy szólam jut. (vö. Fónagy I. — Magdics Kl., Beszédsebesség, szólam, ritmusérzék: NyK. 1960, 455).

2. táblázat

Szerkezetek	A szünet valószínűsége (p)	Egyedi hírérték bitben ($-\log_2 p$)
Alanyi és állítmányi rész között	0,11	3,18
Határozó és állítmány között	0,04	4,64
Állítmány és határozó között	0,09	3,51
Állítmány és határozó között, a szórendtől eltekintve	0,06	4,08
Állítmány és tárgy közt, a szórendtől eltekintve	0,02	5,76
és, s, vagy előtt	0,24	2,04
Felsorolásban, az a_1 tag után	0,64	2,04
Felsorolásban, az a_{n-1} tag előtt	0,56	0,84

Nem meglepő, hogy tagmondaton belül sokkal kisebb a szünet valószínűsége, mint tagmondat (vagy mondat) határánál (2. táblázat). A tagmondat szerkezeti, tartalmi tagozódásához is nyújtanak azonban bizonyos támpontot a szünetek. Mondaton belül azonos mondatrészek találkozásánál, felsorolás tagjai között lényegesen gyakoribb, mint egyébkor. A táblázatban foglaltakhoz hozzáfűzhetjük még, hogy a szünet valószínűsége fokozatosan esöken a felsorolás folyamán. Az első tag után az esetek 64%-ában, az utolsó előtti tag után az esetek 56%-ában tartottak szünetet a felolvasók. Valamivel gyakoribb a szünet az első tag után (72%), ha utána csak egy tag következik. Lényegesen ritkább a szünet, amikor kötőszó (*és, s, vagy*) áll a két tag között (az esetek 29%-ában fordult elő ilyenkor). A ritmikai tényező tagmondaton belül is érvényesül: gyakoribb a szünet, ha a felsorolt tagok bővítményel vannak ellátva.

... *bőség⁹ és szükség...*
 ... *a jelen³ s a múlt...*
 ... *a fogyó egykor¹⁰ s a növekvő soha...*
 ... *a dús emlék⁷ s a sóvár hiány...*

Minél megszokottabb a szókapcsolat, annál ritkább a szünet: *bőség⁹ és szükség, újra¹ s újra, nappal⁹ s éjszaka, látlak¹ s nem látlak, ima⁹ és vezeklés, vád² s önvád, szín⁹ s illat*. A kissé szokatlanabb „*a jelen³ s a múlt*”-at az egyik szövegben a szokványos „*múlt és jelen*”-re változtattam, és felolvastattam tíz másik felolvasóval. A szünet index 3-ról 0-ra csökkent.

Leggyakoribb a mondat alanyi és állítmányi részét elválasztó szünet, s ez megfelel a mondatok grammatikai, logikai szerkezetének, a kijelentések „kétsarkúságának” (bipolaritásának).

Szövegünk 83 alanyt és állítmányt is tartalmazó (összefüggő) tagmondata közül 32 bomlott fel legalább egy felolvasásban a l a n y i és á l l í t m á n y i r é s z r e. Hacsak azokat a mondatokat tekintjük, melyeket legalább két felolvasó ejtett szünettel, mindössze 12 alanyi és állítmányi részre bomló mondatunk marad. Az összesen elhangzott tagmondatban az esetek 10,9%-ában tartott a felolvasó az alanyi és állítmányi rész határán szünetet. Az olyan mondatokban, ahol 10 eset közül legalább kettőben szünet esik az alanyi és állítmányi rész határára többnyire mind az alanynak, mind az állítmánynak bővítménye van.

*Valami ős „Legyen!”¹⁰ a „Ne legyen!”-t mondta ki.
e sok Mindenüttl¹⁰ mindenüttl Seholt!*

Mindkét esetben valami „külső” körülmény is mélyítette a szünetet (időjel, nagybetű, affektivitás). Egyébként alacsonyabb gyakorisági indexekkel (3, 4, 5) találkozunk. Még olyankor is, ha kettős vagy hármas alany áll az egyik mondattagban:

*együtt kísér³ a dús emlék⁷ és a sóvár
hiány ...
drága nevedet¹
csengő² csendülő szivemben szived, ...
fény-árnyak,⁹ tündérciterák³ villantják hangod, ...
Minden erőm,⁴ vágyam,³ képzeletem⁵
a semmivel küzködik, ...*

Hasonlóan tagozódik a mondat, ha nem bővítmény tágítja a szólamot, hanem az alany és állítmány terjedelme:

*... s törni²-porlani¹
párologni⁴ percek s évezredek;*

Ritkán, bővítmény mentes rövid (4–5 szótagos) állítmány előtt, sőt puszta alany és állítmány között is felbukkanhat a szünet:

*Sírodat zárják rám² a zárai.
de az öröm² csak másodperceké!*

Szövegünk alapján úgy tűnik, hogy valamivel nagyobb a szünet valószínűsége, ha az alanyi mondattag megelőzi az állítmányt: 2,1 a szünet-indexek átlaga, ha az alany áll elől, 1,7, hogyha az állítmányi mondattag megelőzi az alanyt (itt eltekintünk az olyan mondatoktól, melyekben senki sem tartott szünetet). Amennyiben további vizsgálatok alapján jelentékenynek, állandónak bizonyul ez az eltérés, feltehető, hogy az állítmányi rész nagyobb hírértékével függ össze. A szünet a tagolás és a figyelem felkeltésének (a várakozás fokozásának) eszköze. A figyelem felkeltésére ritkábban kerül sor a kevésbé informatív, kevesebb újdonságot tartalmazó alanyi mondattag előtt. Másrészt az állítmányi rész erősebb nyomatóka is hozzájárulhat ahhoz, hogy nagyobb számú szó sodródik egy szakaszba (vö. 3. jegyzet)

16 mondatban, a többnyire jelzővel bővített vagy más mondatrészsel összekapcsolt, h a t á r o z ó szünettel elhatárolt beszédszakaszt alkotott. Ez a szám 11-re csökken, ha csak az olyan eseteket tekintjük, amikor legalább két felolvasó tartott szünetet a határozós mondattag előtt, illetőleg után.

*érfogu eszmék közt' hús szenvedések zokognak, ...
s öreg lelkemben² megborzong a gyermek: ...
s minden utamon² együtt kísér ...
mid voltam neked² két évtized óta ...
s egyszerre két helyen³
egymásba zárva tart a szerelem.*

Mindezekben az esetekben a határozós mondattag hossza meghaladta a négy szótagot, akkor is, ha a határozót nem bővítette más mondatrész:

... családomon innen⁴ bőség és szükség, ...

(Négy mondatban esett meg egynél többször.)

Különválhat a határozóval vagy jelzővel bővített tárgy is:

*és ahogy nekem
vigaszt³ csak képzelt jelenlét² ad, ...
mesteri kezé² szívem keze vezette, ...*

Egyszer szakadt ketté a minőségjelzővel bővített birtokos jelzős szerkezet (összesen 7 mondatban):

*Ha önzés volna¹ husz év¹ untalan ujuló szükséglete, ...
renyhül a jóllakott vágy¹ fülleteg mámorá!*

Egy ízben utaltunk már az idézőjelre, mint „külső körülményre”. Az idézőjelesen használt szó vagy szerkezet előtt, ill. után gyakrabban lép fel a szünet, mint máskor.

A hanglejtéssel társuló szünet jelzi, hogy más szavait idézzük, vagy hogy elhatároljuk a szóban forgó kifejezést a többitől, melyet maradéktalanul vállalunk:

*... ördögi elv¹ az² „elég nem elég”!
... S a tiltó „Ne!”; miatt?*

A kötőszót pótló szünettel állítható párhuzamba az előző tagmondatnak valamelyik odaértett szavát pótló szünet:

*(... futottunk mind, komor
igazunkért ...)
s én² tudni, hogy megvagy-e?*

Ugyanis: „s én futottam tudni, hogy ...”

Ugyancsak „külső körülményként” könyveltük el az emfázist. Ez a terminológia — mely meglehetősen elterjedt a modern nyelvtudományban — azzal indokolható, hogy az emfáti kus szünet nem a mondatból ered, nem a mondat szerkezete, logikus tagolása hozza létre. A beszélő izgalmát, a mondatban kifejezett tényhez való viszonyát tükrözi. Ha már

megszületett volna a szünetek grammatikája, az emfatikus szünetekről azt kellene írunk a grammatika függelékében, hogy a felsorolt szabályok nem vonatkoznak rá. Pontosabban: vonatkoznak rá is, de negatív előjellel. A szünet akkor és csak akkor emfatikus, ha megsérti a felsorolt szabályokat, ha olyan helyen lép fel, ahol a szabályok értelmében nem tarthatunk szünetet. A két-féle szünet — a tagoló jellegű, grammatikus és a közlő jellegű, emfatikus szünet — kölcsönösen kizárják egymást.

... *hogy* ||¹ *százszorosán*, ...
fulottunk ||¹ *mind* ...
 ... *Közöd már* ||¹ *semmihez* ||¹ *soha*,
 ... *Folyton* ||¹ *új dolgok történnek*, ...

Mind kiemelő jellegű szünet. Egy másik sorban a hang együtt áll meg a beszélővel:

könny csordul arcomon és ||¹ *megállok*: ...

A hang, a képzelt mozgást követve, együtt áll meg a költővel. Szimbolikus értékű a szünet a már idézett két sorban:

Sírodat zárják rám ||² *a zárai*.

Mintha a csend a sír lezárulását követné. S a másik sorban:

de az öröm ||² *csak másodperceké!*

az elszálló örömmel együtt hal el a hang is.

A „Huszonhatodik év” utolsó sorában a költő maga jelzi három ponttal a szokatlan, affektív pauzát:

... *Neki azonban* ... *minden* ... *egyremegy*.

Szünet és ritmus

Valahányszor a szünet valószínűségéről esik szó, felmerül a kérdés: hány szótagból áll az a szó vagy az a szerkezet, mely után szünetet várunk. Kettős alany jelzős szerkezet után gyakoribb volt a szünet, mint magánosan álló alany után. Ha egy kalapba vetjük a „Huszonhatodik év” tízszer elhangzott húsz szonettjének 4106 szünettel határolt szakaszát — feltéve, hogy az egyes felolvasók ugyanannyi szünetet jelöltek be —, azt tapasztaljuk, hogy az egyes szakaszok átlagos szótagszáma 6,34 szótag, s az egyes szakaszokra 2,71 nyomaték esik.

Leggyakoribbnak az öt szótagos szakasz bizonyult és a szakaszoknak több mint egyharmadára 1 nyomaték esik. Ha a csökkenő valószínűség szerint rendezzük el a szakaszokat és szólamokat, a következő képet kapjuk (vö. 3., 4. és 5. táblázat):

Ugyanebből a kalapból más összefüggések is kiemelhetők. Hogyan függ össze például a szótagszám és a nyomaték eloszlás? A leggyakoribbnak az olyan három szótagos szakasz bizonyult, amelyekre egy nyomaték esik (jelöl-

jük 3/1-gyel), tehát az egy szólamos szakasz (vö. 2. jegyzet). Ez a szakasz-típus az esetek 10,66%-át tette ki. Összesen 104-féle szótagszám/hangszúly kombináció fordult elő felvételeinkben. A 25 leggyakoribb kombinációt tüntetem csak fel az 5. táblázaton. Meglepő a 2/1 és főként az 1/1 típus gyakori-

3. táblázat

Beszédszakaszok szótagszámának valószínűsége és egyedi hírértéke

Szótag-szám	Valószínűség	Egyedi hírérték bűben	Esetek száma
5	0,1404	2,832	575
3	0,1287	2,958	527
4	0,1125	3,152	461
2	0,0852	3,556	349
6	0,0835	3,580	342
7	0,0832	3,587	341
10	0,0998	3,326	409
1	0,0598	4,061	245
8	0,0457	4,448	187
11	0,0427	4,546	175
9	0,0305	5,034	125
13	0,0164	5,930	67
16	0,0137	6,189	56
12	0,0124	6,330	51
15	0,0124	6,330	51
14	0,0112	6,481	46
17—20	0,02	5,64	78

4. táblázat

A beszédszakaszra eső hangszúlyok száma: valószínűségük, hírértékük

Hangszúlyok száma	Valószínűség	Egyedi hírérték bűben	Esetek száma
1	0,4138	1,273	1695
2	0,3057	1,708	1252
3	0,1518	2,718	622
4	0,0857	3,548	351
5	0,0229	5,436	94
6	0,0124	6,334	51
7—16	0,01	6,64	31

sága. A „Huszonhatodik év”-ben — és Szabó Lőrinc verseiben általában — gyakoriak a rövid mondatok, s a mondatként álló indulatszavak (vö. DÖMÖLKI—FÓNAGY—SZENDE 1964; 130. l., FÓNAGY 1965). A 10 szótagos szólamok gyakorisága arra utal, hogy a decasyllabus, a tíz szótagos vers a prózává átgepelt szövegen is átütött.

Ha a szótagszám/hangszúly jelölésben foglalt osztási műveletet valóban végrehajtjuk, azt tapasztaljuk, hogy a hányados megnövekszik, ha a szólam 5 szótnál hosszabb (vö. 6. táblázat). Ez azt jelenti, hogy a szakasz növeke-

désével több szótag kerül egy nyomaték alá, tehát az 5 szótagnál hosszabb szakaszokban hosszabbak a szólamok. Ez alighanem összefügg egy másik törvényszerűséggel: a beszédiram növekedésével hosszabb szólamokban, szakaszokban.

5. táblázat

Szótagszám Hangsúly	Esetek száma	Gyakoriság %-ban
3/1	438	10,66
2/1	322	7,84
5/2	310	7,55
4/1	284	6,91
1/1	238	5,79
5/1	223	5,43
6/2	209	5,09
4/2	166	4,04
7/2	157	3,82
10/3	149	3,63
10/2	142	3,46
10/4	101	2,46
11/3	99	2,40
7/3	98	2,38
6/1	97	2,36
8/2	93	2,26
3/2	87	2,12
7/1	79	1,92
8/3	72	1,77
9/3	61	1,48
11/4	52	1,26
5/3	36	0,87
9/4	35	0,38
2/2	27	0,65
6/3	31	0,75

6. táblázat

Szótag- szám	Szótagszám	Adatok száma
	Hangsúly	
1— 5	2,54	2159
6—10	3,27	1404
11—15	3,37	390
16—20	3,45	129
21—25	3,55	17

A ritmikai tényezők figyelembevétele nélkül bajos a szünet valószínűségét meghatározni. Még sokkal nehezebb lenne azonban a dolgunk, ha kizárólag az egymást követő szavak szótagszámából kellene kiindulni: xxx xx xxx x xxxx. Valószínű, hogy az első szó után nincsen szünet. A harmadik vagy negyedik szó után valószínűbb, mint a második után. Ennél többet akkor sem mondhatnánk, hogyha az *x*-eken hangsúlyjelek is lennének: xxx xx xxx x xxxx. A harmadik szó után a legvalószínűbb a szünet, ha a mondat így hangzik: *Háromszor jöttek Péterhez || mint kultúroshoz.*

Más a helyzet azonban, ha az utolsó előtti szó névutó: *Háromszor jöttek a kerteken át || tegnapelőtt*. Ezúttal az utolsó szó előtt és a második után szakad meg alighanem a beszédfolyam, ha megszakad, és nem a harmadik után. Mind az első, mind a második szó után szünet léphet fel, ha azonos mondatrészek követik egymást: *Szalámit, || vaját, || kenyeret || és császárhúst*.

A szünetekre vonatkozó jóslatainknál tehát a szerkezetből célszerű kiindulni, tekintetbe véve a szavak szótagszámát. A kettőből önként adódik a „szabályos” — alkalmi mondanivalóval, önálló hírértékkel nem bíró — nyomatékok helye is.

A gyengébb láncszem

Ha a szünetek helyét lényegében a mondat szerkezete határozza meg, akkor a szünetek helyéről, a mondatok belső tagozódására következtethetünk: a szünetek gyakoriságát a szavak, mondatrészek közötti kohézió mutatójának tekinthetjük. Az okoz csak nehézséget, hogy tagmondaton belül viszonylag ritka a szünet, hiszen a tagmondatok elemei szorosabban fűződnek egymáshoz, mint a tagmondatok. A „Huszonhatodik év” (vö. 2. táblázat) nem nyújtott elég támpontot a tagmondatok belső tagozódásának kipuhatólásához. Holott érezzük, hogy a szavak hol szorosabban, hol lazábban kötődnek egymáshoz a tagmondatokon belül, és sejtjük, hogy hol szakadna el a szavak láncra, ha versenyző csoportok húznák kétfelől a mondatot. Ez a kísérlet csak a hasonlatok síkján végezhető el. De akad a valóságban is olyan helyzet, mely próbára teheti a szavak között fellépő vonzerőt. Ha a hallgató valamilyen okból nem tudja a hallottakat kellő ütemben feldolgozni, a beszélő kénytelen természetellenesen lassítani az „adást”. „Ezt a szöveget le kell diktálni, lassan, tagoltan, de természetes hangon. Néhány szónál ne mondjunk többet egyszerre.” Ezzel a kéréssel nyújtottuk át kísérleti szövegünket segítőtársainknak (77 személynek). A szövegbe főleg olyan mondatokat ágyaztunk, melyekben különböző szerkezetek keresztelődtek egymással: a tárgyjal bővített állítmány előtt határozó állt, egy állítmány két határozóval is bővült, az alanyt kiegészítő birtokos jelző maga is jelzős szerkezet volt é. i. t. Összesen 63 mondatból állt a szövegünk, a lehetséges szerkezeteknek csak egy töredéke szerepelhetett. (Sokkal könnyebb a kísérletekben résztvevő munkatársakat kimeríteni, mint akárcsak a leggyakoribb kombinációkat.)

Egyik variációs elvünk a fokozatos bővítés volt, jelzős szerkezetek viselkedését például a következő három mondat segítségével vizsgáltuk:

1. *A vendégek között ||⁵ volt ||⁷² a polgármester ||³ özvegye is.* (77 felolvasó.)
2. *A vendégek között ||² volt ||⁷⁷ a szegedi polgármester ||³⁰ félkarú özvegye is.* (77)
3. *A vendégek között ||² volt ||⁷⁷ a szegedi polgármester ||⁴⁹ félkarú özvegyének ||⁶⁹ elsőszülött ||¹⁷ leánygyermek is.* (77)

Az első mondatban 77 olvasó közül három tartott szünetet a birtokos jelző és a jelzett szó között (index-szám jelzi, hogy hányszor esett szünet egy szó után). A 2. mondatban, ahol a birtokos jelzős szerkezet mindkét tagja minőségjelzővel egészült ki, a szünet-index eléri a maximumot. A 3. mondatban sem csökkent ez az index-szám, és gyakori volt a szünet a birtokos jelzővé módosult volt jelzett szó (*özvegyének*) után is. Mindebből az a — korántsem meglepő — következtetés adódik, hogy a minőségjelző és a jelzett szó között szorosabb a kapcsolat, mint a birtokos jelző és

a jelzett szó közt. A birtokos és birtoka határán szakad el leggyakrabban a szőlánc, ha minőségjelző bővíti mindkettőt. Ezt megerősíti a kísérleti szöveg másik három jelzős mondata. De elárulják ezt már a *Huszonhatodik év* jelzős mondatainak index-számai is. „A tulajdonságjelző közelebb áll a jelzett szóhoz, mint a birtokos jelző”, írja KÁROLY SÁNDOR az értelmezőről szóló tanulmányában, melyben ismételten rávilágít a mondatrészek közötti kohézióra és a kohézió mértékének megkülönböztető szerepére (13. l.).

Úgy látszik, hogy a tagolás részben a *tergo* folyik. A mondat végétől visszafelé haladva állapítható meg például, hogy a 2. mondatban az *özvegye* szó előtt minőségjelző áll, mely nem választható el a jelzett szótól, s így a *polgármester* után kell szünetet tartanunk, ha nem akarjuk egybeolvasni az öt szót.

Ezt a mechanizmust tükrözi két kettős tárgyat tartalmazó mondatváltozat is:

Felfalta ||³³ *Jancsit* ||⁴¹ és *Juliskát*. (77 felolvasó)

Felfalta Jancsit ||⁷⁷ és a *kedves kis Juliskát*. (77)

a második tárgy kibővülése csökkenti az állítmányt követő szünet valószínűségét.

Ez látszólag ellentétben áll azzal a nyilvánvalónak látszó ténnyel, hogy a mondatokat az első szónál kezdve olvassuk a mondat vége felé haladva. Az olvasáslélektani kísérletek során kiderült azonban, hogy szemünk korántsem halad egyenletesen balról jobbra angol, német vagy francia szöveget olvasva. A szem sugara előrefut, s jóval, mintegy 10–15 betűhellyel megelőzi a hangot. Nemegyszer ide-oda cikázik balról jobbra, jobbról balra, többszörösen letapintja a mondatot, miközben az olvasó szép sorjában ejti a szavakat (WOODWORTH—SCHLOSBERG 504 és kk.).⁴ A beszédben a gondolat kialakulása és a szerkezet kialakítása szükségképpen megelőzi a hangképzést.

A ritmikai, szerkezeti, szemantikai tényezők kereszteződése megnehezíti a törvényszerűségek kitapintását. „Hangsúlytalan” mondatokban olyan mondatokban tehát, ahol a hangsúly csak tagolja a mondatot, de nem emeli ki az egyik mondatrészt sem a többi fölé (vö. DEME 1962, 458 és kk.), az állítmány szorosabban kapcsolódik az őt követő tárgyhöz, mint a megelőző határozóhoz (vö. KÁROLY SÁNDOR p. 13):

Húsz forintért ||⁶² *megvette* ||¹⁵ a *bélyegeket*. (77 felolvasó)

A vendéglőből ||⁵⁰ *felhívta* ||¹⁸ a *feleségét*. (77)

Férje miatt ||⁷¹ *elvesztette* ||⁶ az *állását*. (77)

De:

Kapásból ||²⁶ *felsorolta* ||⁴⁹ a *címeket*. (77)

Kívülről ||⁴ *elmondta* ||⁷⁰ a *verset*. (77)

Ezúttal a *kapásból felsorol*, *kívülről mond* szókapcsolat hagyományos volta, a kettő közötti szoros szemantikai kapcsolat választja le az állítmányt a tárgyról.

Az állítmány és tárgy szemantikai kapcsolatától és a határozófajtaktól, a szavak szótagszámától eltekintve, a szünetek a következőképpen lépnek fel egyes mondatrészek után szövegünkben:⁵

⁴ Az is előfordult, hogy a letapintási kísérletek nem jártak teljes sikerrel. Ilyenkor a felolvasó helyesbítette nyelvbötlését, és a mondat még hátralévő részének tekintetbevételével máshová helyezte a szünetet.

⁵ Az alsó index-szám a szünet egyedi hírértékét jelzi, a felső az előfordulások számát.

HATÁROZÓ_{0,64} ÁLLÍTMÁNY_{1,47} TÁRGY (450 eset)

Ha megváltoztatjuk a mondatrészek sorrendjét, módosulhat a szünetek gyakorisága is.

Feleségét ||²³ *felhívta* ||⁵⁵ *a vendéglőből*. (77 felolvasó)

Általánosítva:

TÁRGY_{1,47} ÁLLÍTMÁNY_{0,64} HATÁROZÓ

A második szólam után tehát gyakoribb a szünet, mint az első szólam után.

Ha eltekintünk a szórendtől, ha semlegesítjük a ritmikai tényezőt, ezúttal is azt látjuk, hogy a tárgy és állítmány közt kevésbé valószínű a szünet, mint az állítmány és a határozó között (vö. még 2. táblázat).

| TÁRGY_{1,47} ÁLLÍTMÁNY | | HATÁROZÓ_{0,66}

(A függőleges vonalak azt jelzik, hogy a szórendtől eltekintünk.)

Gyakran két határozó fogja közre az állítmányt, például: időhatározó áll az állítmány előtt, utána pedig helyhatározó. „Hangsúlytalan” mondatokban az időhatározó szakad könnyebben az állítmányról:

Pünkösöd hétfőn ||⁷¹ *sétálgattak* ||⁶ *a hegyekben*. (77 felolvasó)

A hegyekben ||² *sétálgattak* ||⁶³ *pünkösöd hétfőn*. (65)

Napokon át ||⁴⁶ *várakozott* ||³² *Bukarestben*. (77)

Bukarestben ||⁴ *várakozott* ||⁶¹ *napokon át*. (65)

Általánosítva:

IDŐHATÁROZÓ_{0,28} ÁLLÍTMÁNY_{2,51} HELYHATÁROZÓ (308 eset)

Még jobban csökken az állítmány és a helyhatározó közötti szünet valószínűsége, ha a határozó vonzata az állítmánynak, ha az állítmány eleve feltételezi — és igekötőjében már előre jelzi — a helyhatározót:

Húsvét után ||⁶⁶ *leutazott* ||¹¹ *Bukarestbe*. (77 felolvasó)

Tíz órakor ||⁶⁰ *bezörgetett* ||¹⁷ *az erdészhez*. (77)

A társhatározót is szorosabb kötélekek fűzik az állítmányhoz, mint az időhatározót vagy okhatározót:

Tegnapelőtt ||⁶⁵ *együtt voltak* ||¹² *Gézáékkal*. (77)

Tegnapelőtt ||⁵⁹ *összevesztek* ||¹⁸ *Gézáékkal*. (77)

Gábor miatt ||⁶⁷ *összevesztek* ||¹⁰ *Sándorékkal*. (77)

A módhatározó már veszélyesebb konkurrens; különösen az igével hagyományos kapcsolatban levő, fokozó jellegű határozó csökkenti a szünet valószínűségét:

Lábujjhegyen ||³⁹ *kiosontak* ||²⁶ *Pistáékkal*. (77)

Kegyetlenül ||⁵ *összevesztek* ||⁷² *Gézáékkal*. (77)

Általában: A szünet valószínűsége együtt nő vagy csökken a potenciális szünetre következő szó hírértékével, azaz a választási lehetőségekkel. A *tegnapelőtt* után igen sok szó következhet, még az sem bizonyos, hogy milyen mondatrésze számítsunk (lehet állítmány, de lehet alany, jelző stb.). A *lábujjhegyen* után már sokkal szerényebbek a lehetőségeink. Nem következhet sem alany, sem jelző. Alighanem

állítmányra kell számítanunk (jöhetne esetleg egy második módhatározó vagy kötőszó is). Sőt: a lehetséges igék köre is igen leszűkül, amint a *lábujjhegyen* szó elhangzott. A *keservesen* szó után is leginkább állítmányra számíthatunk, és az állítmány pedig a választható módhatározók számát csökkenti egy-néhányra.

keservesen ||⁷ *megsíratta* ||⁷⁰ *a kis cicát.*

keservesen ||⁰ *megsírattott* ||⁷⁷ *minden macskát.*

Az ilyen határozó az állítmány intenzitását határozza meg és nem a minőségét. A fokozó jellegű, önállóságát veszített határozó után ritkább a szünet, mint az állítmány és a tárgy között:

FOKOZÓHATÁROZÓ_{3,059} + ÁLLÍTMÁNY_{0,185} + TÁRGY (308 eset)

A szünet és a hírérték összefüggéséből következik, hogy erősen csökken a szünet valószínűsége, ha az állítmányt követő határozó vonzat, azaz „kötött” határozó⁶.

Karácsonyig ||⁴¹ *eltöltötték* ||³⁶ *az úszástól.* (77 felolvasó)

A kedvéért ||⁵⁵ *leszokott* ||⁷⁷ *a dohányzásról.* (77)

Általában:

SZABAD HATÁROZÓ_{0,38} ÁLLÍTMÁNY_{2,18} KÖTÖTT HATÁROZÓ (746 eset)

A tárgy előtt ritkább a szünet, mint a határozó előtt (vagy az állítmányt megelőző határozó után), hiszen a tárgy sohasem „kötetlen”. A tárgyias igének már a neve is arra utal, hogy feltételezi, potenciálisan tartalmazza a tárgyat, tárggal, „jár”. Ez a körülmény természetesen csökkenti a tárgy szerepét betöltő szó hírértékét. A főbb eredményeket áttekinthetőség kedvéért táblázatban foglalhatjuk össze (7. táblázat).

7. táblázat

A szünetek hírértéke
egyres mondatrészek után

A szerkezet	Egyedi hírérték (-log ₂ p)		Esetek száma
Hat + Áll + T	0,644;	1,474	450
T + Áll + Hat	1,474	0,644	308
*Hat + Áll + T	3,059;	0,184	308
Hat + Áll + Vonz	0,358;	2,184	746
Hat + Áll + Vonz	3,184;	0,168	154
iHat + Áll + hHat	0,277;	2,515	308
iHat + Áll + hHat	2,415;	0,299	154

Hat = Határozó, Áll = Állítmány, T = Tárgy, *Hat = Fokozó jellegű, önállóságát veszített határozó, Vonz = Vonzat, Hat = hangsúlyos (kiemelt) határozó, iHat = Időhatározó, hHat = Helyhatározó, iHat = hangsúlyos (kiemelt) időhatározó. — Az „Egyedi hírérték” rovatában szereplő első számoszlop az első mondatrészt követő szünetre, a második számoszlop a második mondatrészt követő szünetre vonatkozik.

⁶ Az igei bővítményekkel, a tárggal és a kötött határozókkal (vonzatokkal) HÉRA ZOLTÁNNÉ foglalkozott behatóan a Nyelvtudományi Intézet egyik termv munkájának, a strukturális nyelvtani munkálatoknak keretében.

A mondatrészek és alárendelt mondatok összefüggése ismeretes volt már a nyelvtudomány kialakulása előtti időkben is. Az alárendelt mondatokat kifejtett mondatrészként értelmezték a grammatikusok. Ezt a felfogást tükrözi az alárendelt mondatok elnevezése is (alanyi, jelzői, tárgyi, határozói mellékmondatokat különböztetünk meg). *Ami nem kívánunk, az törlendő* → *A nem kívánt törlendő*. Az ilyen összefüggéseken alapuló átalakítási szabályok nagy szerepet játszanak az analitikus (elemző) grammatikákkal szemben álló szintetizáló, „alkotva elemző” generatív grammatikákban. A generatív grammatika bármely bővített vagy összetett mondatot elemi mondatokból kiindulva állít elő helyettesítési, és átalakítási (transzformációs) szabályok segítségével.

Ha ilyenfajta átalakítási szándékokkal mérlegeljük fenti mondatainkat, azt látjuk, hogy azok a bővítmények szakadnak le előbb az állítmányról, melyek könnyen alakíthatók át önálló mondattá:

- *A férje miatt* || *elveszítette az állását* → *A férje miatt történt, hogy elveszítette az állását.*
Húsvét után || *leutaztak Bukarestbe.* →
 → *Elmúlt már húsvét, amikor leutaztak Bukarestbe.*
A kötéssel || *elszorította a csuklóját.* → *Elkötötte és ezáltal elszorította a csuklóját.*

Az állítmányhoz szorosan csatlakozó (szinte hozzátartozó) határozók esetében sikertelennek bizonyulnak, torz vagy félrevezető eredményhez vezetnek az átalakítási kísérletek:

- Keservesen megsiratott* || *minden macskát.* →
 → *Keserves volt, ahogyan megsiratott minden macskát.*
Kívülről felmondta || *a verset.* → *Kívül állt és onnan felmondta a verset.*

Valóban lehetne ilyen értelme is a *Kívülről felmondta a verset* mondatnak. Ebben az esetben éppen a *kívülről*-t követő szünet (vagy szünetféle) különbözteti meg a mi mondatunktól.

Megoszlik a szünet gyakorisága, amikor mindkét határozó „mondatképesnek” bizonyul:

- Nagy nehezen* ||³⁵ *leszoktatták* ||⁴² *az ivásról* (77 felolvasó) →
 → *Nagyon nehéz volt rábírni, hogy leszokják az ivásról.*
 Vagy: *Nagy nehezen leszoktatták arról, hogy igyék.*

A mondat nem kész produktum, hanem produktó, folyamat, a differenciálatlan mondatmagnak fokozatos osztódásából előálló képződmény. A mondatnak ezt a genetikus jellegét, a genetikai táblázatokra, nemesi családfákra emlékeztető ábrával szokás szemléltetni.

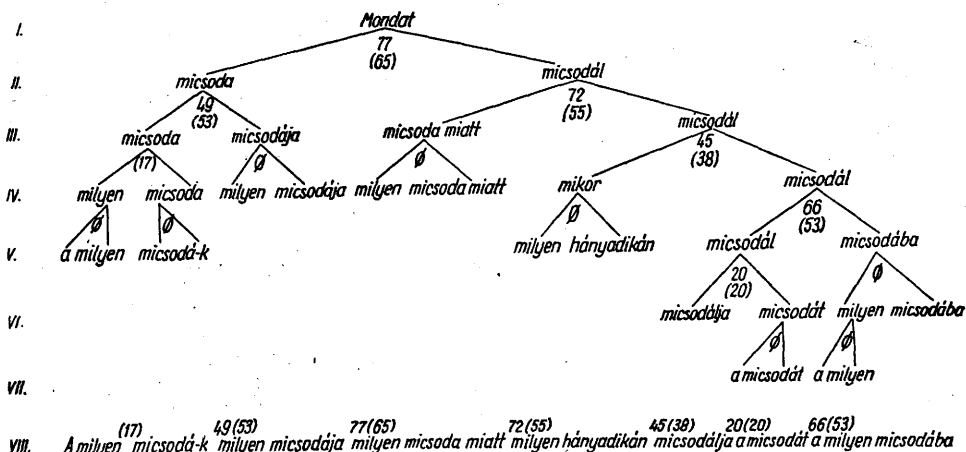
Fordítsuk le — kissé szabadon, jelenlegi céljainknak megfelelően — angolból magyarra, szaknyelvből köznyelvre ezt a táblázatot (2. ábra).

Egy olyan mondat-sémához jutunk így el, mely megfelel a kísérleti szövegünkben szereplő konkrét mondatnak:

- A túrkevei* ||¹⁷ *termelőszövetkezeti* ||¹ *dolgozók* ||⁵³ *szakszervezeti csoportja* ||⁶⁵ *a tavasi esőzések miatt* ||⁵⁵ *húsvét hétfőjén* ||³⁸ *útnak indítja* ||²⁰ *a szállítmányt* ||⁵³ *a legközelebbi városba.* (65 felolvasó)

Felvettük a szövegünkbe magát a „mondat-képletet” is:

A milyen micsodák milyen micsodája a milyen micsoda miatt milyen hányadikán micsodálja a micsodát a milyen micsodába.

2. ábra. A szünetek száma az „A milyen micsodák milyen micsodája milyen micsoda miatt milyen hányadikán micsodálja a micsodát a milyen micsodába” mondat egyes szavai után. A mondatot 77 kísérleti személy olvasta fel. Zárójelben a megfelelő konkrét mondat egy azonos szerkezetű konkrét mondat adatai szerepelnek. Ezt a mondatot 65. k. sz. olvasta fel. A „fa” a mondat fokozatos kialakulását érzékelteti a generatív grammatika felfogásának megfelelően. A szünetek száma szintről-szintre csökken.

A felolvasókat cseppet sem zavarta, hogy ennek a mondatnak csak „mondatjelentése” van, hogy megjelenített szerkezeti sémával volt dolguk. Igen világosan, „értelmesen” olvasták fel, s az egyes interpretációk között ezúttal volt a legkisebb az eltérés. A szünetek gyakoriságát kétféleképpen tüntettük fel a táblázaton. Az elhangzott mondat szavai után jelezzük, hogy a 10 felolvasó közül hány tartott szünetet (VIII. rovat), ahogy ez eddig is történt. Ezeket az index-számokat azonban egyúttal felvetítettük a mondat genetikai sémájának megfelelő pontjára. Az ötödik szó után következő szünet a mondat alanyi részét választja el az állítmányi résztől: ezt az első bifurkációhoz vittük fel, oda, ahol a mondat alanyra és állítmányra bomlott (II. rovat). A harmadik szó után következő szünet, mely birtokost a birtoktól választja el, az alany első kettéágazásához kerül (a III. rovatba), és így tovább. Csak egy pillantást kell vetnünk a táblázatra, máris kitűnik, hogy az index-számok fentről lefelé, a II. rovatától a VII. rovat felé haladva egyre alacsonyabbak. A szünet valószínűsége tehát minden újabb bifurkációval csökken — vagy más szóval —, annál gyakoribb a szünet, minél priméribb osztódást jelez, minél mélyebben gyökerezik a mondat genetikai struktúrájában. Az alanyi és állítmányi részre bomlás mondatunk ontogenezisében az első, a névelő megjelenése az utolsó lépés. Ebből a szempontból is indokolt az alany—állítmányi szerkezetnek és más szó szerkezeteknek szembeállítás. KÁROLY SÁNDOR mint zárt szerkezetet állítja szembe más,

nyitott, szószerkezettel, így a jelzős szerkezettel, melyet másodlagos alany—állítmányi szerkezetnek tekint (8 kk.).

Ha a szünetek valószínűségét a mondat „fejlődéstörténete” önmagában meghatározná, nem lenne érdemes szünetekkel foglalkozni: a szünet szükségképpen következnek a mondat struktúrájából, s ezzel előre jelezhető (prediktábilis), redundáns elemmé válnék. Tudjuk, hogy ez nincsen így. A beszédben többé-kevésbé intenzív „zaj” — rendellenes, véletlenszerű jelenségek „zaja” — fedi, leplezi ezt a törvényszerűséget. Ebből a „zajból” kiemelhetők más törvényszerű összefüggések is. Kiviláglik a kísérletekből, hogy az állítmányt megelőző kiemelt — és ennek következtében kiemelő nyommatékkal ejtett — bővítmény feltétlenül magához ragadja az állítmányt és alig tűr kétőjük közt szünetet:

A kedvéért ||⁷ szokott le ||⁷⁰ a dohányzásról. (77 felolvasó)

de:

A kedvéért ||⁵⁵ leszokott ||²² a dohányzásról. (77)

Kézenfogva ||¹⁰ vezette be ||⁶⁸ a terembe. (77)

de:

Kézenfogva ||³¹ bevezette ||⁴⁶ a terembe. (77)

Általánosítva:

KIEMELT BŐVÍTMÉNY _{3,51} ÁLLÍTMÁNY _{0,12} BŐVÍTMÉNY (539 eset)

Ritmikai tendenciákról szó esett már a „Huszonhatodik év” elemzésekor. A kísérleti szövegek felolvasásakor is érvényesült a szakaszt 2 + 1 szólamra bontó tendencia. A felolvasók maguk is érezték, hogy olykor, akaratuk ellenére, rásiklottak erre a vágányra, s szinte rákényszerítették a mondatra ezt a ritmus-sémát. A szerkezetek minőségétől eltekintve így alakulnak a szünet-indexek a ritmikai tendenciák hatására:

BŐVÍTMÉNY _{1,08} ÁLLÍTMÁNY _{0,90} BŐVÍTMÉNY (4104 adat)

Szünet és „szünet”

Merő kíváncsiságból megkértük mindazokat, akik mikrofonba olvasták a „Huszonhatodik év”-et, hogy legyenek szívesek a szövegben megjelölni a szünetek helyét, különbséget téve hosszú és rövid szünetek között. A valóságos és a szándékolt szünetek, amint ezt a 8. és a 9. táblázatból és a 3. ábrán

8. táblázat

Szünet	Vélt szünet
0	1,65
1	0,94
2	2,66
3	3,82
4	5,58
5	8,07
6	8,14
7	8,41
8	8,76
9	9,20
10	9,84

9. táblázat

A számok azt jelzik, hogy 10 kísérleti személy közül átlagosan hány tartott vagy szünetet, vagy szándékolt szünetet tartani

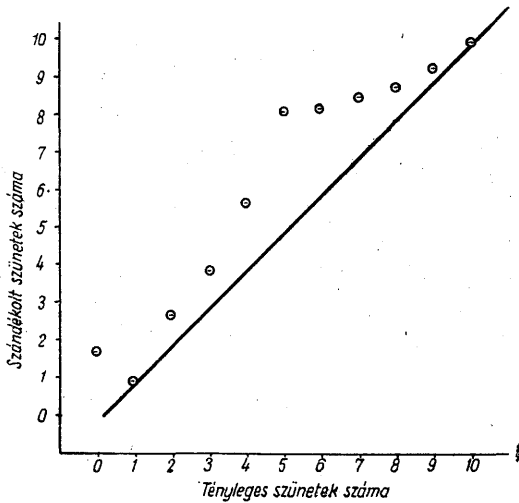
	Tényleges szünetek	Szándékolt szünetek
Vessző után	7,14	8,64
Kettőspont után	9,57	9,73
Pont, pontosvessző, három pont, gondolatjel után	9,73	9,91
Ahol nincs központosítás	1,49	0,48
és, s, vagy után, vessző után	8,85	9,34
ha nincs vessző: tagmondatok közt	6,85	6,22
ha nincs vessző: tagmondaton belül	2,43	2,49
Mellérendelt mondatok közt	8,73	8,95
Főmondat után alárendelt előtt	5,88	7,67
Alárendelt után főmondat előtt	7,92	9,15

is láthatjuk, általában jól megegyeznek egymással. Ahol a felolvasás során csak egy-ketten tartottak szünetet, ott körülbelül ugyanannyian (és ugyanazok) jelölték szünetet a gépelt szövegben. Ahol mindenki vagy csaknem mindenki szünetet tartott, ott a papiroson is felfedezhetjük a 9 vagy 10 ceruzavonást. Nagyobb eltérést akkor tapasztalunk, ahol erősen megoszlottak a vélemények és a 10 felolvasó közül öten-hatan szünetet tartottak, s a többiek nem.

Az eltérés pozitív előjelű. Több a vélt szünet, mint a tényleges. Nem független az eltérés a szünetek helyétől sem. Amint a 8. táblázatból látjuk, mellérendelő mondatokban szinte pontosan megfelelnek a vélt szünetek a tényleges szüneteknek. Alárendelő mondatokban azonban lényegesen több eltérést tapasztalunk. Több a vélt szünet az *Oh, Nos*, a megszólítás, az idézet után, mint a valóságban. Nyilvánvaló a központosítás hatása. Vessző után megugrik a vélt szünetek száma, és kevesebben jelöltek, mint ejtettek szünetet ott, ahol semmiféle írásjel sem utal a mondat tagozódására.

De van az eltéréseknek egy másik oka is. Ha három jó hallású „laikus-sal” (nem hivatásos nyelvészrel) meghallgattatjuk a „Huszonhatodik év”-ről készült hangfelvételeket — ezt csak egy felvétellel tettük meg —, azt tapasztaljuk, hogy a három közül legalább kettő gyakran jelöl szünetet olyan helyen, ahol a hangnyomás-mérések tanúsága szerint nem szakadt meg a beszéd-folyam. Ezek a ki nem mutatható szünetek többnyire a felolvasók vélt „rövid (resp. »igen rövid«) szüneteinek” felelnek meg. A magyarázat kézen-

fekvőnek látszik: a felolvasó is, a lehallgató is „rövid szünetet” észlel, ahol szünetet szokott tartani (vagy úgy gondolja, hogy szünetet kellene tartani) és jelenleg nincsen szünet. Ha azonban tüzetesebben vizsgáljuk meg a vélt „szünetek” helyét, kiderül, hogy igen jelentékenyen különböznek a mondatnak olyan pontjaitól, ahol mégcsak nem is vélték szünetet hallani a hallgatók.

3. ábra. A tényleges és a szándékolt szünetek viszonya a „Huszonhatodik év”-vel végzett kísérletek alapján. Az első kör (balról jobbra haladva) pl. azt jelzi, hogy átlagosan 1,7 tervezett szünet esik a mondatoknak olyan pontjaira, ahol senki sem tartott szünetet.

Az *Itt a mű, a kései, itt a még ifju arc* mondatban a *kései* és az *itt* szó egybefolyik, nem jelzi szünet a tagmondat végét (4. ábra). A *kései* és az *itt* szó a hangnyomásszint esése, a két *i*-t elhatároló 15 dB mélységű energia-völgy választja szét. A nyomatékos *itt*-tel induló harmadik szólam elején jelentékeny mértékben emelkedik az *a l a p h a n g* és a *h a n g n y o m á s s z i n t*. Az energia-völgy alig 2 dB-re csökken a *Kései itt a bánat* mondatban (6. ábra), és eltűnik a *Kései hozta*-ban (7. ábra, vö. még 5. ábra).

Az *a l a p h a n g* úgy ereszkedik, emelkedik, mintha valóságos szünet tagolná a mondatot. *Jajban tűzben, még mindig háborúban* (10. ábra). *Ó, a titok...* (16 ábra). Az emfatikus szünetet markirozza a *Minden | mindenütt | veled ostromol* (17. ábra) vagy a *Mi, meddig önzés* mondatban (30. ábra). Az új tagmondat elejét jelző nyomatékot tükrözi a *meddig* magasabb hangnyomásszintje is (Vö. ezzel szemben 31. ábra). A *menekült* zárhangjának erőteljes felpattanását nagy hangerejű, nyomatékos *v* követi a *Menekült, vitt belőle a világ* mondatban (8. ábra), ellentétben a *Menekült vitt belőle* mondat *t*-jével, *v*-jével, melyek közé nem esik mondathatár (9. ábra).

A nyomaték egyúttal megnyújtja a szótag időtartamát. A *Menekült, vitt belőle a világ* mondatban a *v* időtartama is lényegesen nagyobb, mint a *Menekült vitt belőle* hangsúlytalan *vitt* szavában. Ugyanez áll a *Nappal s éjszaka | folyton idéz* mondat *f* hangjára, mely emfatikus „szünet” után következik szemben az *Éjszaka folytatta* mondat rövid *f*-ével (Vö. 10. táblázat).

Erősen megnyúlik a „szünet” előtti magánhangzó vagy mássalhangzó is. *Itt a mű...* (5. és 21. ábra). *Jajban, tűzben...* (10. és 15. ábra), *Te, ki a...*

(13. ábra), *Ő, a titok...* (16. és 25. ábra), *Jó s rossz...* (18. ábra), *Menekült,...* (22. ábra), *No, és ha...* (26. ábra), *Minden, mindenütt...* (32. ábra), *... tűzben, még mindig...* (34. ábra), *A valóság, a jelen...* (35. és 36. ábra).

(a) Menekült, vitt belőle...
(b) Menekült vitt belőle.

	m	e	n	e	k	ü	l	t	v	i	t	t	b	e	l	ő	l	e
a)	5	7	4	8	10	15	15	25	8	9	11		8	9	6	18	7	8
b)	5	7	4	9	12	7	3	10	4	5	9		8	9	8	15	5	10

(a) Itt a mű, a kései...
(b) Itt a mű a kései.

	i	t	t	a	m	ű	a	k	é	s	e	i
a)	8	20	7	12	42	12	13	15	15	15	29	
b)	8	16	7	8	16	9	13	16	17	10	10	

(a) *Ő, a titok...*
(b) *Ő a titok.*

	Ő	a	t	i	t	o	k
a)	50	10	12	6	12	10	15
b)	15	10	11	4	12	10	17

(a) *Jó s rossz, most zárja...*
(b) *Rossz most a zár.*

	r	o	s	s	m	o	s	t	a	z	á	r
a)	5	18	36		6	12	9	—	—	4	30	8
b)	4	8	12		6	8	7	10	8	8	27	7

(a) *A valóság, a jelen...*
(b) *A valóság, a jelen.*

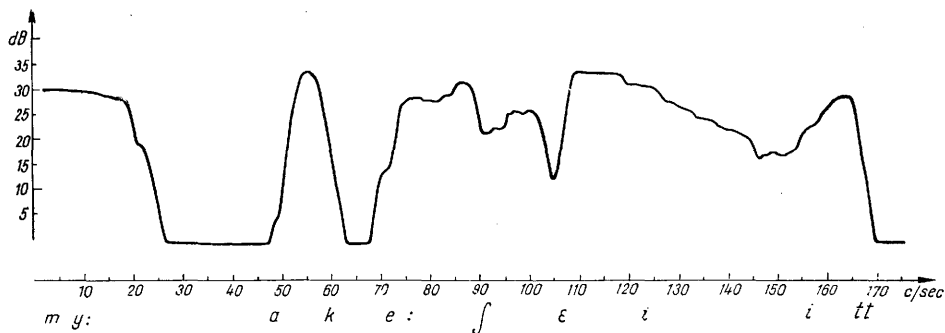
	a	v	a	l	ó	s	á	g	a	j	e	l	e	n
a)	4	7	9	6	15	15	31	20	9	9	9	11	15	26
b)	4	7	9	5	13	12	15	8	8	8	8	7	10	11

(a) *(Napnal s) éjszaka | folyton (idéz)*
(b) *Éjszaka folytatta.*

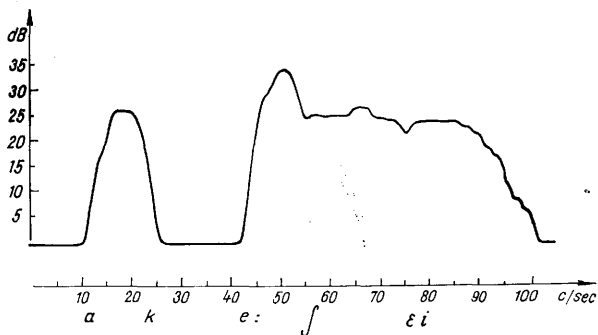
	é	j	s	z	a	k	a	f	o	l	y	t	...
a)	18	7	18	10	14	22		20	14	6		14	
b)	13	5	13	8	7	8		8	10	5		12	

(a) *Te, ki a (föld alatt vagy)...*
(b) *Te kiabáltál.*

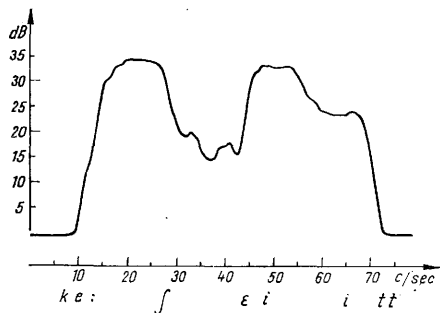
	t	e	k	i	a	...
a)	45	22	9	8		
b)	9	10	9	6		

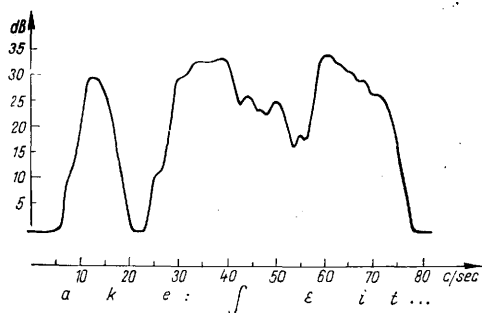
4. ábra. Az (Itt a mű, a kései, itt (a még ifjú arc) mondat hangnyomás-görbéje. A mű és a kései után markírozott szünet. A mű szót glottális zár választja el az értelmezőtől; a kései szó *i*-je erősen megnyúlik, a hiányzó szünetet is kitöltve, és energia-völgy választja el a következő tagmondat *i*-jétől. Vö. 6. ábra

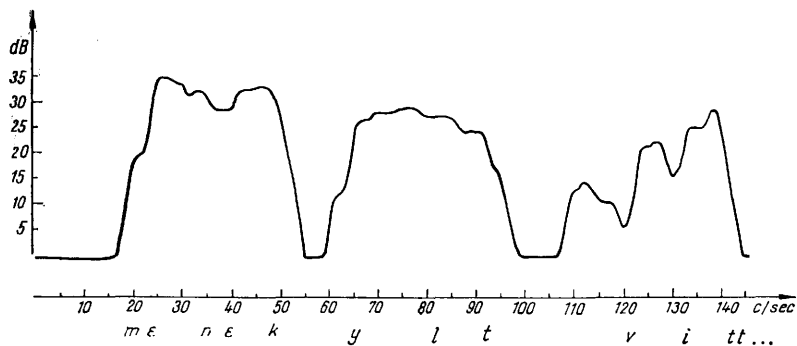
5. ábra. Az (Itt a mű,) a kései, (itt a még ifjú arc) mondat. A kései után valóságos szünet következik, melynek hatására megnyúlik az *i*. (Vö. 6. és 7. ábra.)

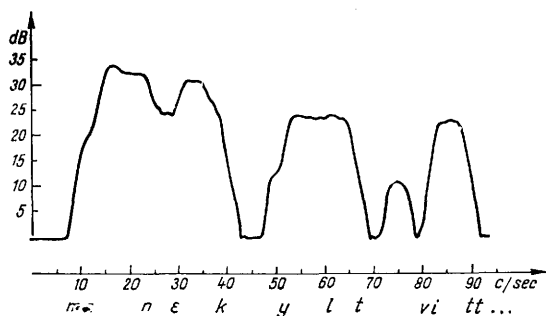
6. ábra. Kései itt (a bánat).

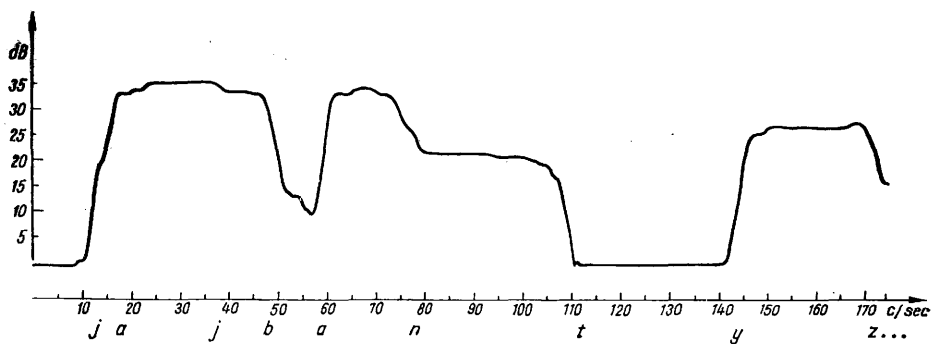
7. ábra. A késeit hozta.

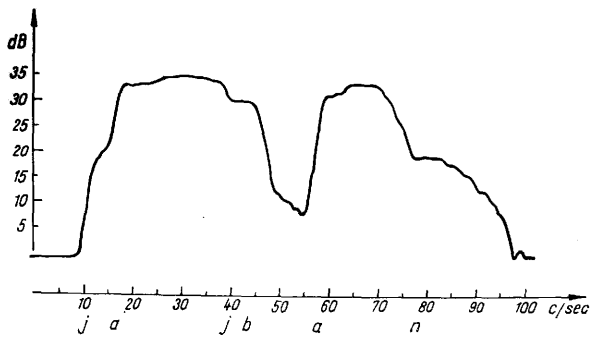
8. ábra. *Menekült, vitt (belső a világ)*. Az első tagmondat után markírozott szünet: hosszú zár, hangos zárfelepattintás, erős *v* hang

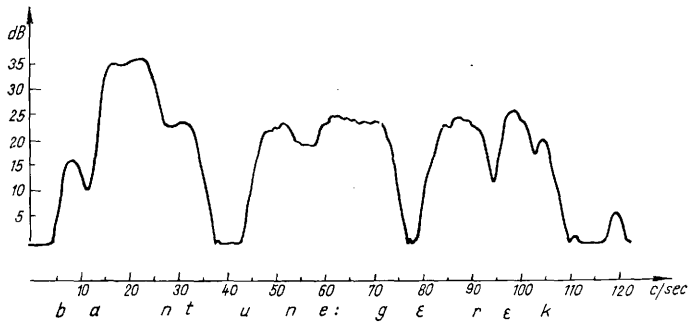
9. ábra. *Menekült vitt (belső)*.

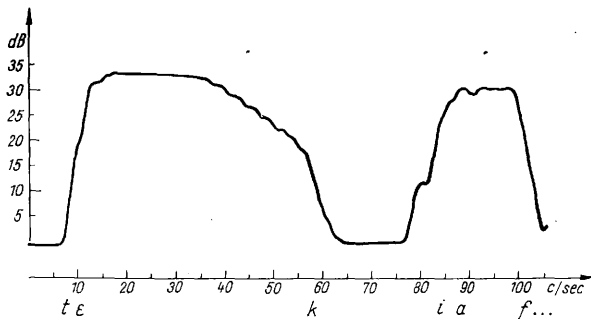
10. ábra. *Jajban, tű(zben, még mindig háborúban)* A *jajban* után markírozott szünet: megnyújtott *n*, hosszú *t*-zár

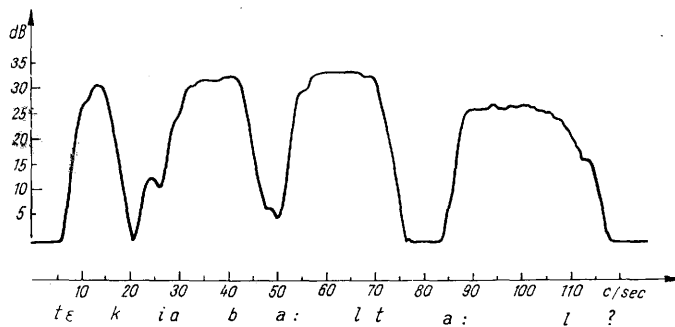
11. ábra. Jajban, (tűzben, még mindig háborúban) A jajban után tényleges szünet

12. ábra. Bantu négerek, vö. 11. ábra

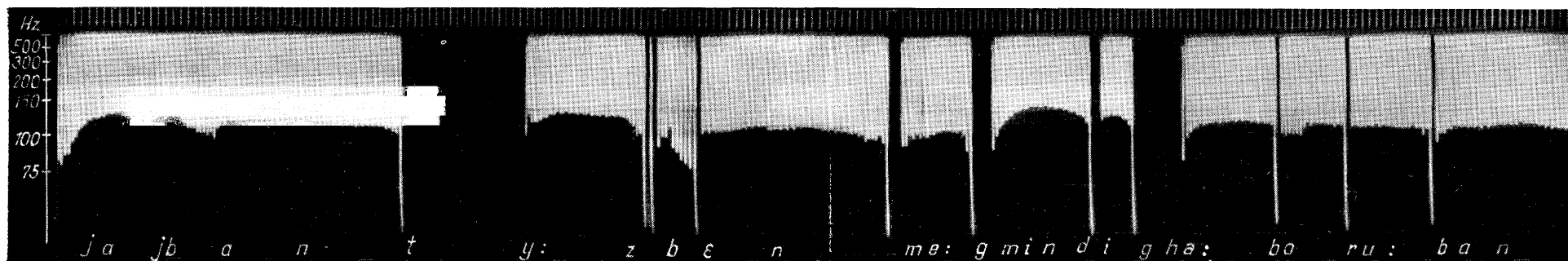

13. ábra. Te, ki a föld (alatt vagy). A te után hosszú k-zárral markírozott szünet, vö. 14. ábra

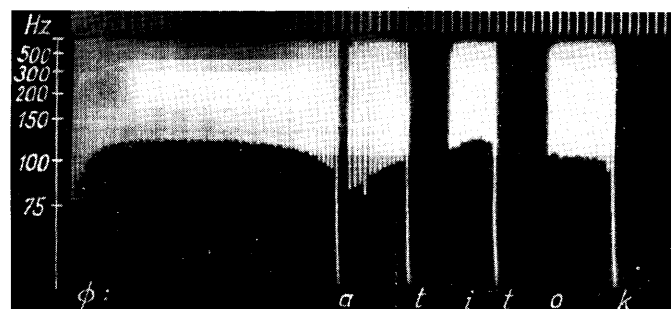

14. ábra. Te kiabáltál?

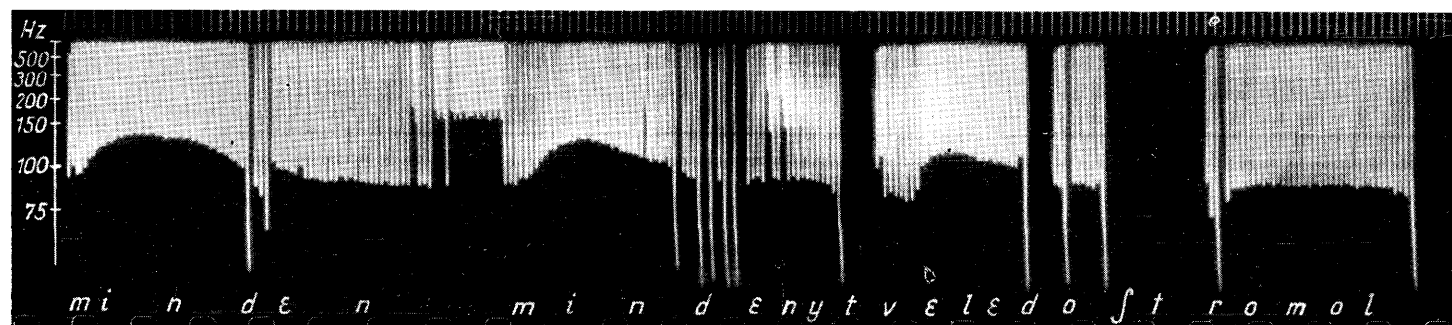

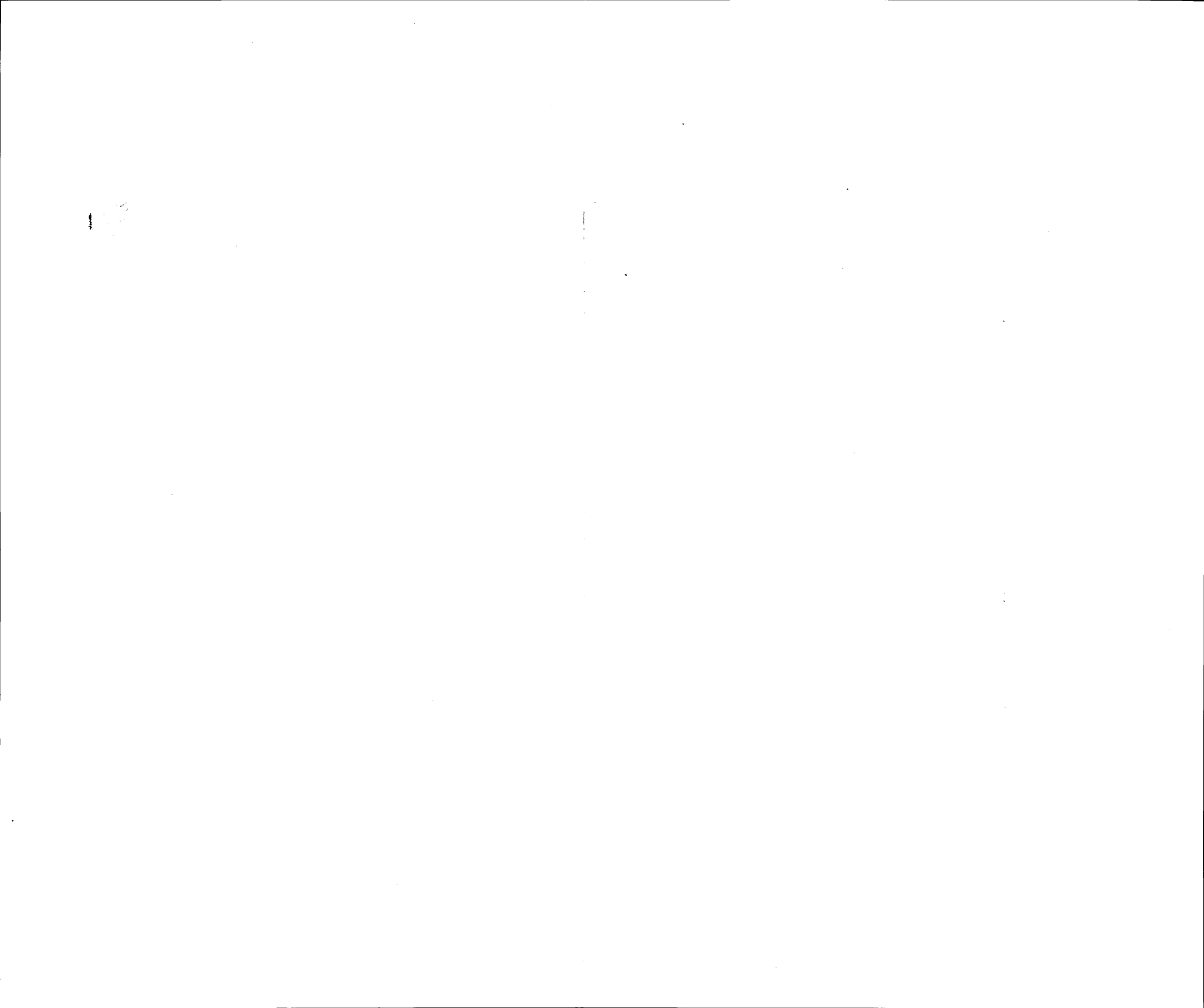
15. ábra. *Jaiban, tűzben, még mindig háborúban...* A szünetet a dallam esése-emelkedése, az *n*-hangok megnyújtása markírozza. Vö. még 34. ábra

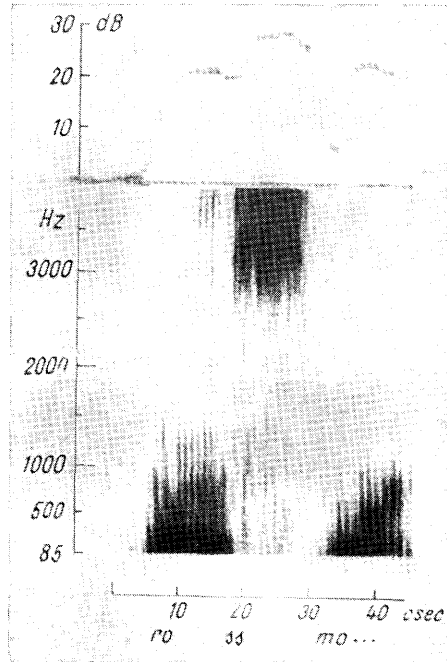

16. ábra. *Ő, a titok...* Markírozott szünet az *ő* után: nyújtás, glottális prés (foghíj a dallam-görbében). Vö. 24. ábra

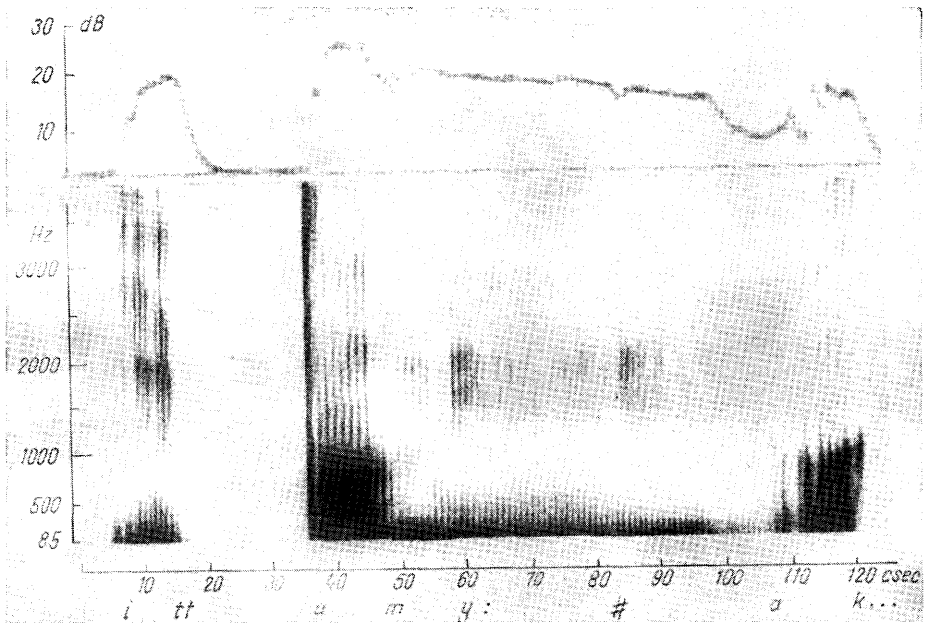

17. ábra. A *Minden, mindenütt, veled ostromol* mondat hangmagasság-görbéje. A dallam hármass íve tagolja a mondatot. A *minden* után glottális prés következtében erőtlenné válik az alaphang (foghíj a dallam-görbében!). Vö. 32. ábra

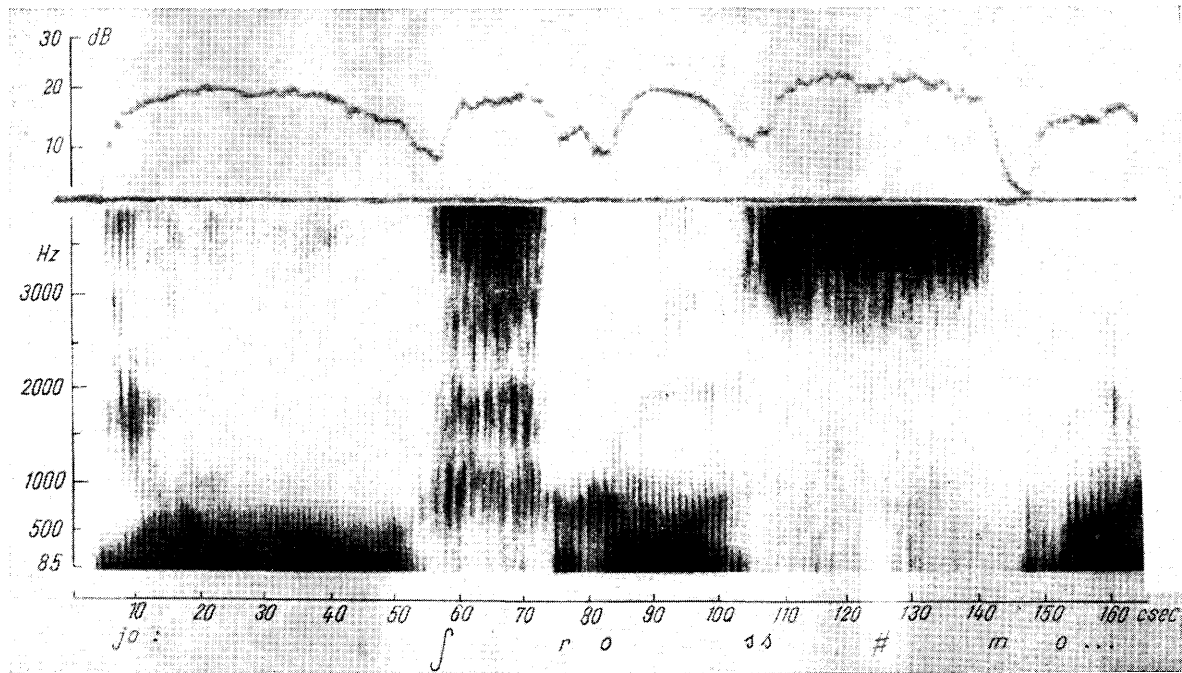

19. ábra. Rossz most a zár.

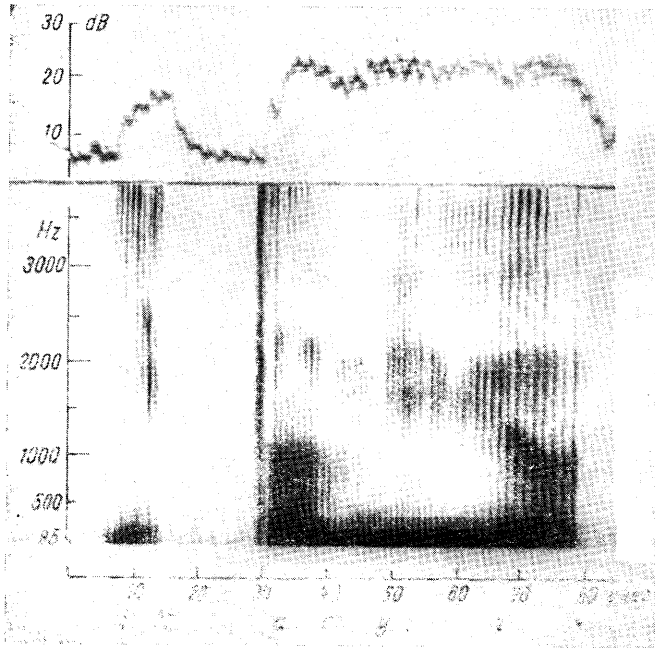

20. ábra. Itt a mű, a kései. A szünetet az ű megnyújtása és az azt követő gégeprés markírozza. A gégeprés következtében hirtelen meglassul a hangszalag rezgése. (A hangszalag rezgésének periódusait tükröző bordák megritkulnak a hangszíneképen.) Vö.

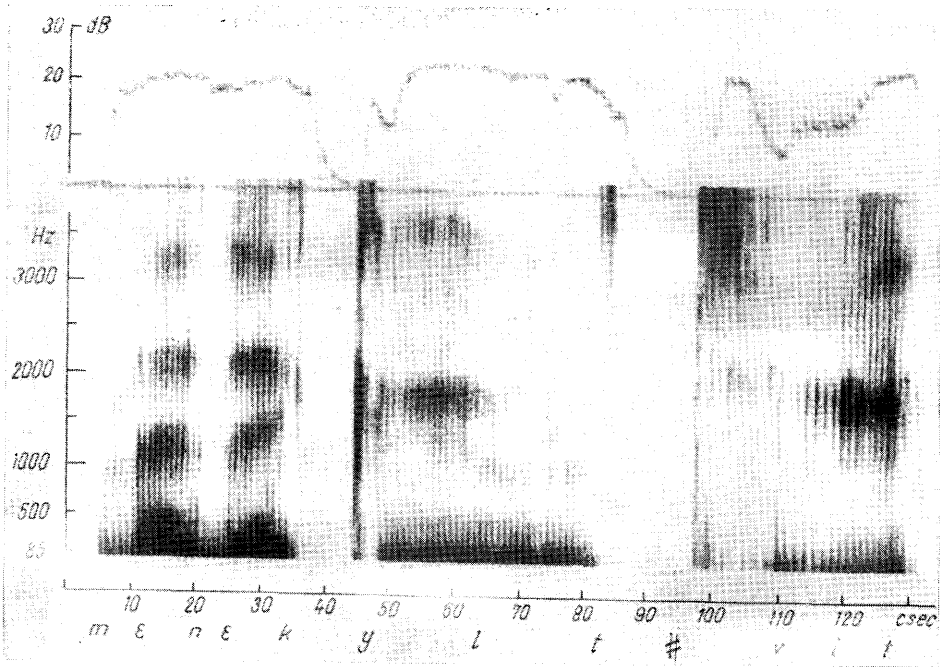
21. ábra

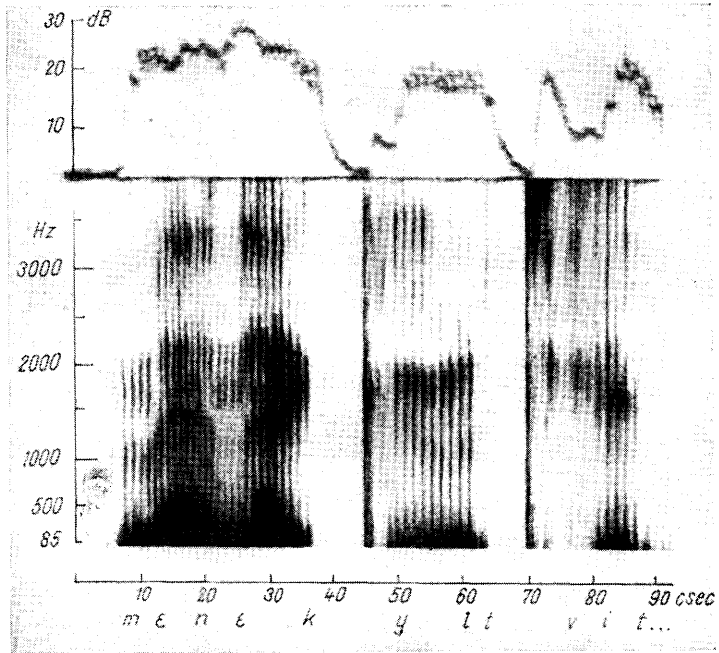
18. ábra. Jó s rossz, most zárja (könyvbe a neved). Széles sávú szűrővel készült hangszinkép. Az *ssz* megnyúlása szünetet markíroz, vö. 19. ábra

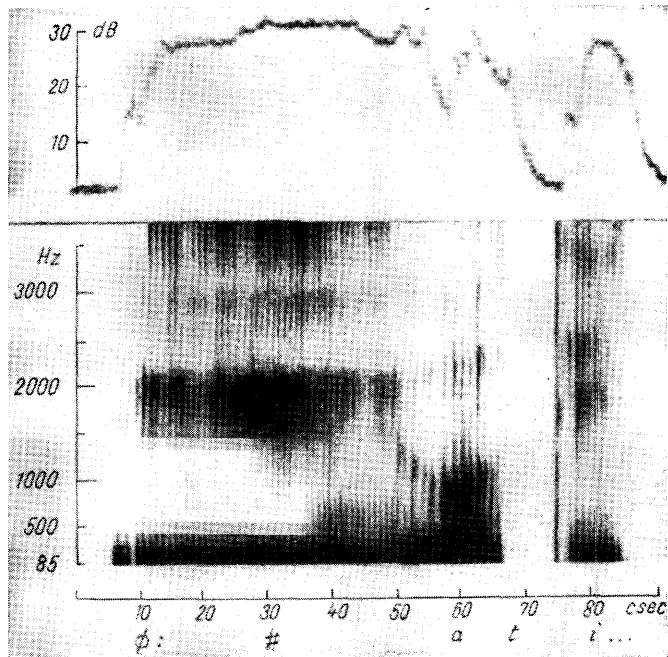
21. ábra. ...a mű a kései.

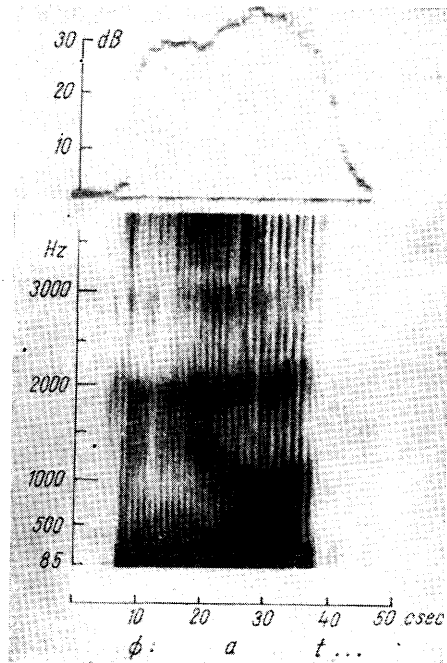
22. ábra. Menekült, vitt belőle (a világ). A *t* hosszú zára, a felpattanást kísérő erőteljes és hosszas spirantikus zörej, továbbá a *vitt* erős nyomatéka következtében megnyúlt erőteljesen zöngés *v* hang markirozza a szünetet. Vö. 23. ábra

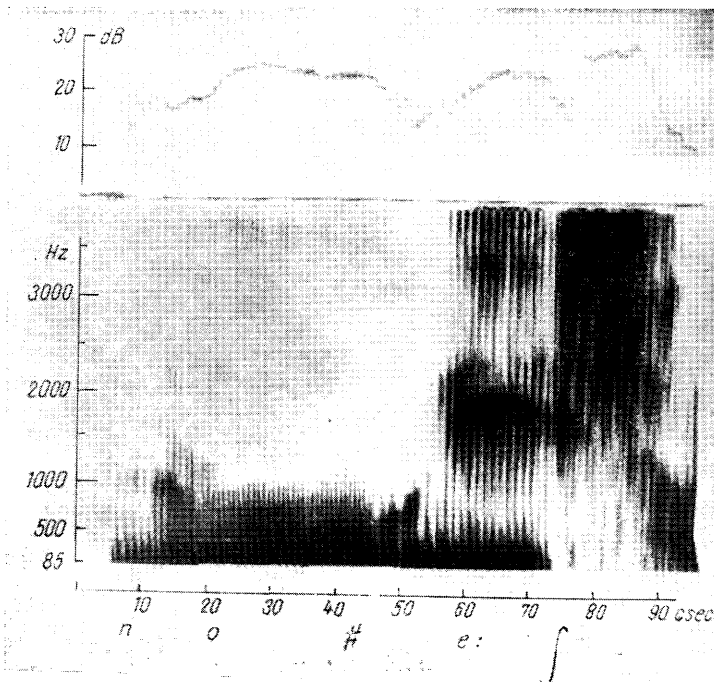
23. ábra. Menekült vitt belőle. A hangsúlytalan vitt *v*-jének zöngéje tökéletlen, alig határolható el a *t* felpattanási zörejétől

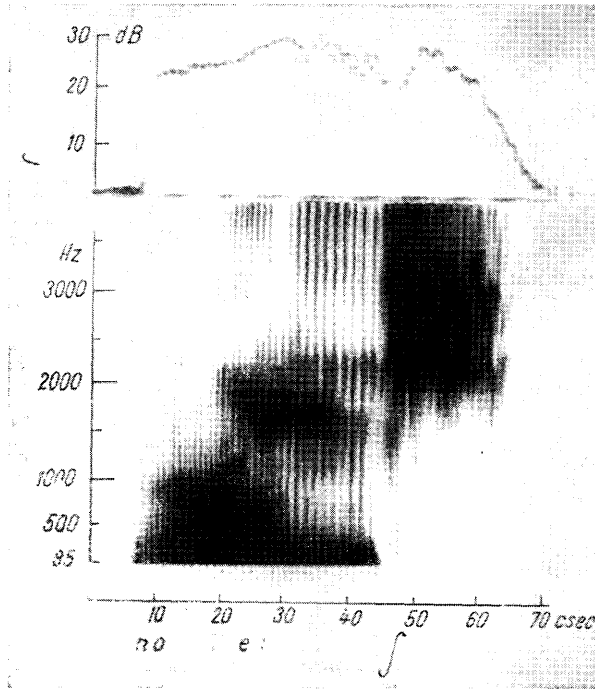
24. ábra. Ő, a titok. A szünetet az ő megnyújtása és az *a*-t elindító gégeprés markírozza. A hangszínkép bordázata elárulja, hogy a prés minden második hangszalag-kilengést lefékező, majd egy egyöntetű, lassúbb rezgés alakul ki. Vö. 25. ábra

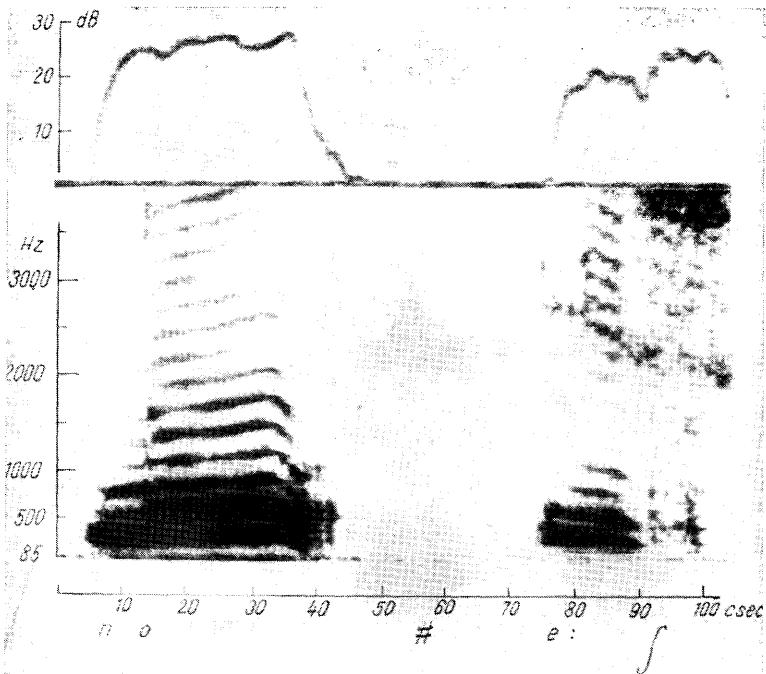
25. ábra. Ó a titok.

26. ábra. No, és ha annyi volna...? A szünetet glottális prés, s a megelőző magánhangzó megnyújtása markírozza. Vö. 27. ábra

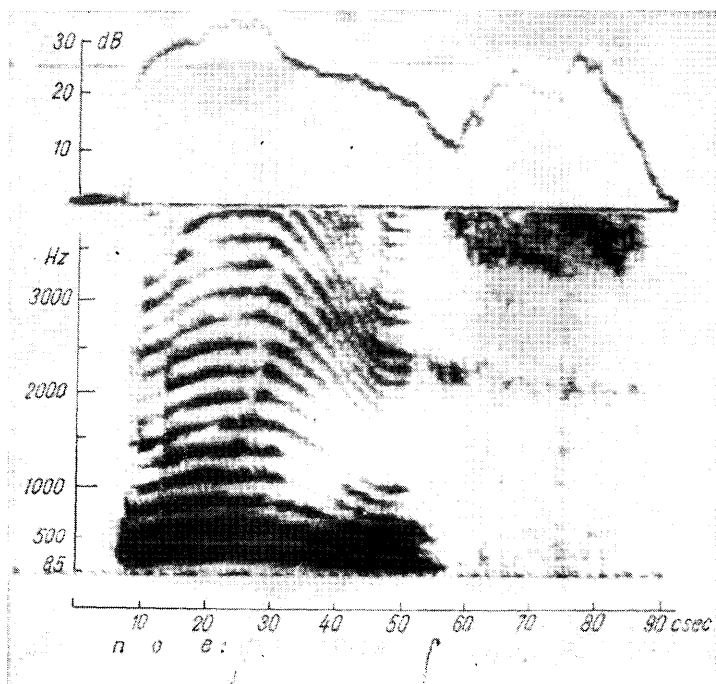

27. ábra. No és!

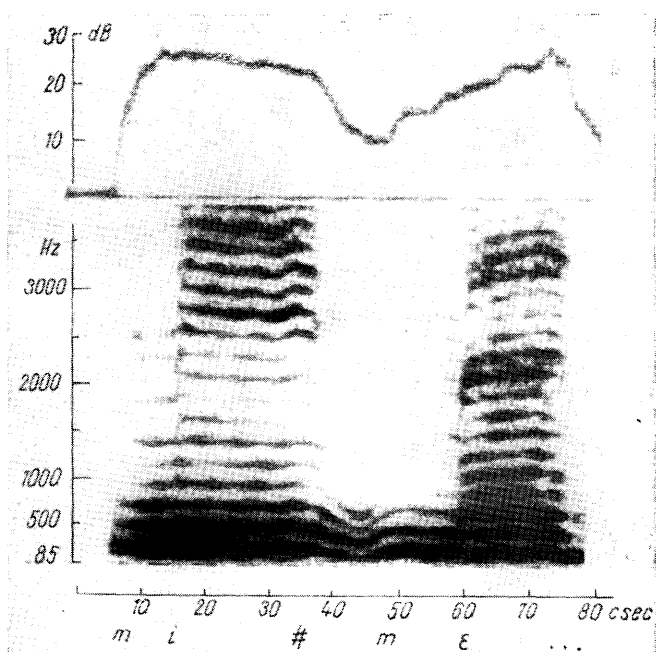

28. ábra. No, és ha ennyi volna...? A keskeny sávú szűrővel készült hangszínekép a felhangot (és ezen keresztül) az alaphang menetét tükrözi. Ezúttal glottális zár markirozza a szünetet. A glottis hirtelen zárulása leszorítja a hangmagasságot a no szó végén. Vö.

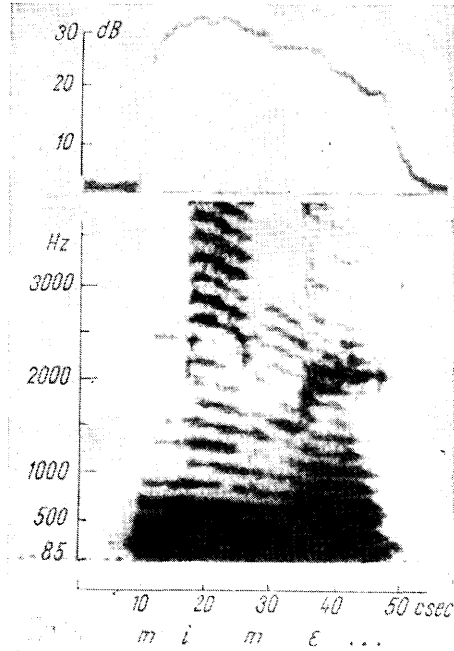
29. ábra

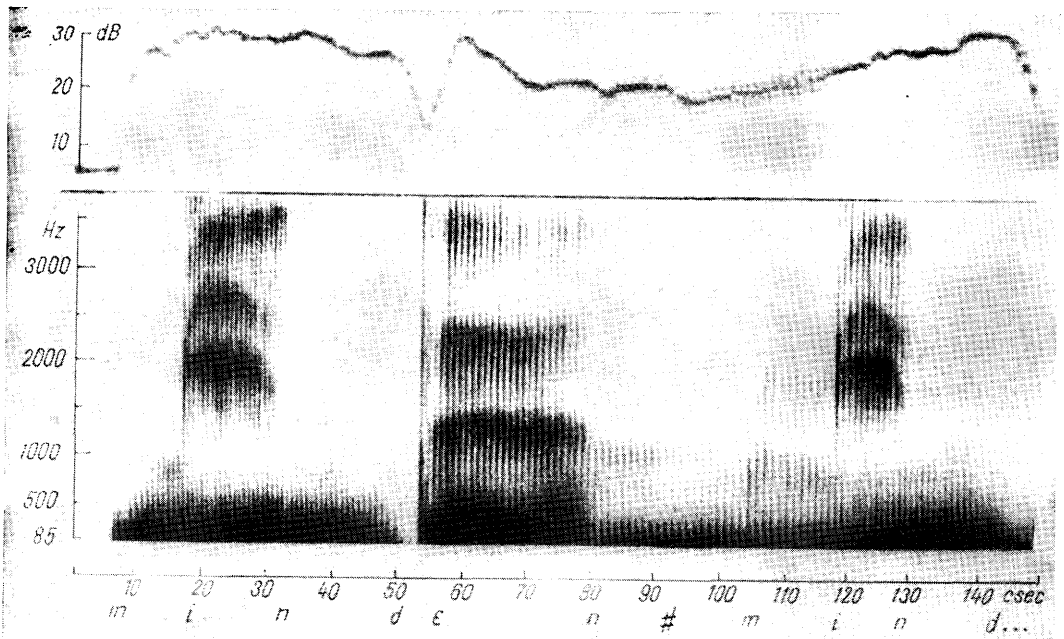
29. ábra. *No és!* Keskeny sávú szűrővel készült hangszinkép

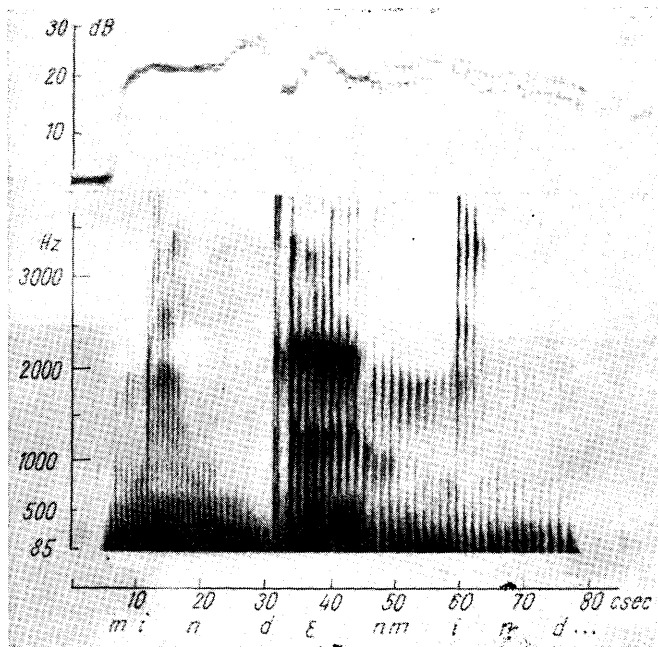
30. ábra. *Mi, meddig önzés.* A keskeny sávú szűrővel készült hangszinkép a mondat frekvencia-menetét is tükrözi. A hang megemelkedik a nyomatékos *med-* szótagban. A gégeprés következtében a hang hirtelen esik a „szünet” helyén. Vö. 31. ábra

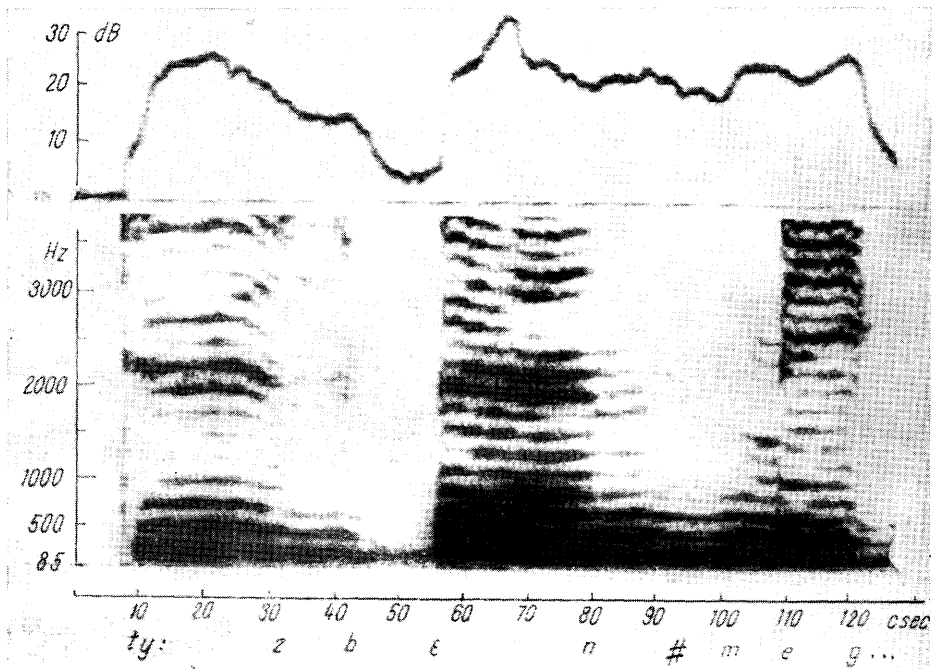
31. ábra. *Mimetika*. Keskeny sávú szűrővel készült hangszinkép

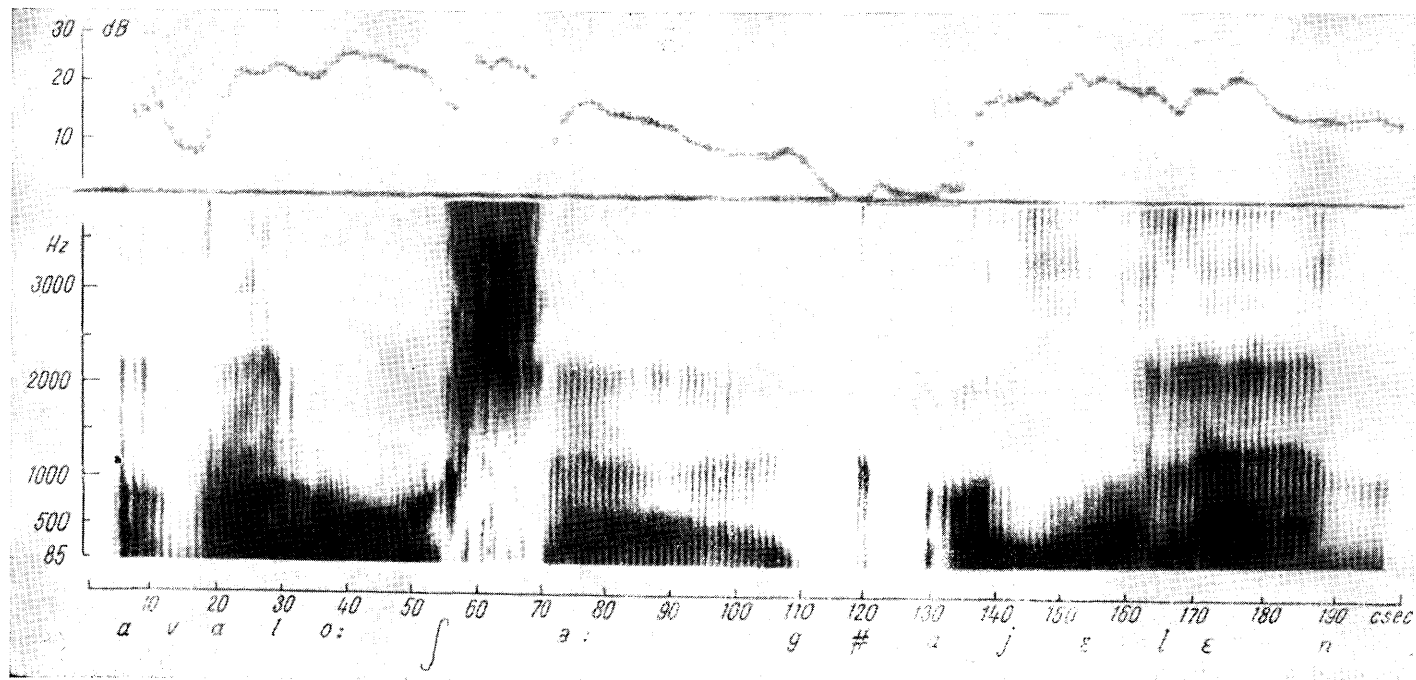
32. ábra. *Minden, mindenütt, v(eled ostromol)*. A szünetet a *minden* szó *n*-jének megnyúlása és az asszimiláció elmaradása markírozza. Az *n* és az *m* világosan elkülönülnek. Vö. 33. ábra

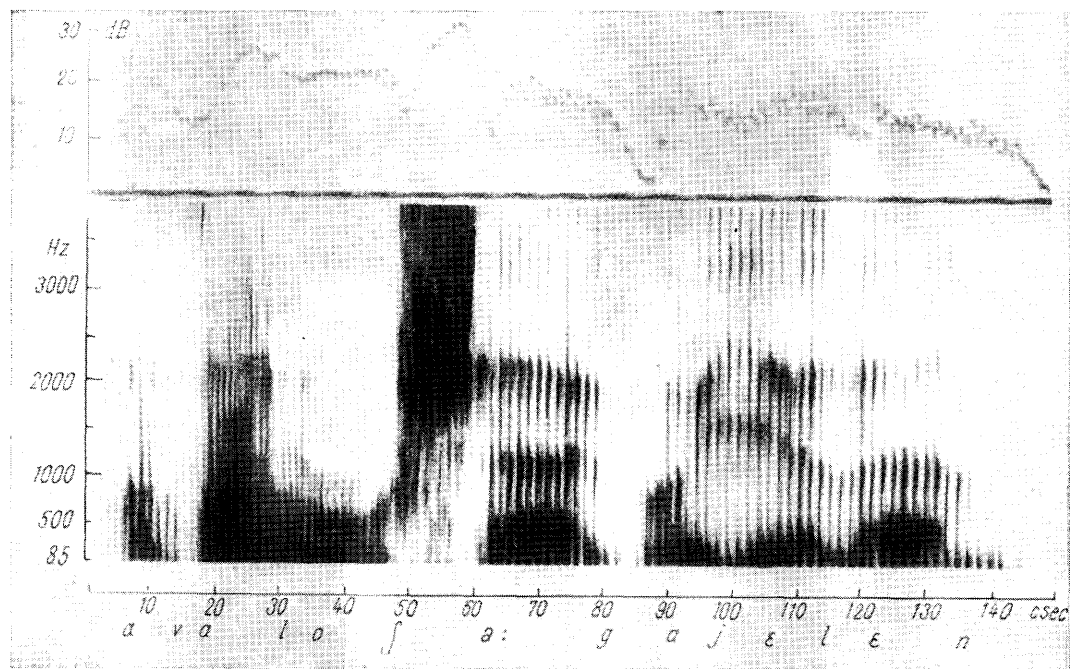
33. ábra. Minden mindenés. Az *n* és az *m* nem választható szét, az *n* az *m*-hez hasonult

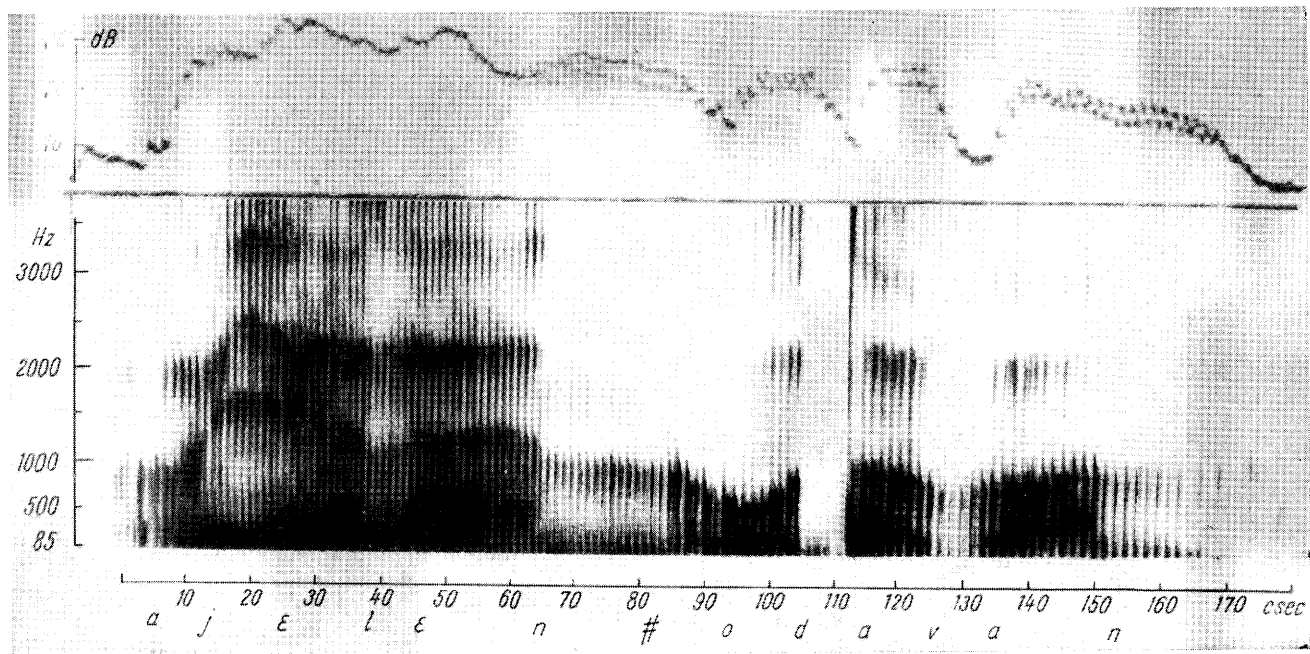
34. ábra. (Jajban) tűzben, még mindig (háboruban). Keskeny sávú szűrővel készült hangszínekép. A szünetet az *n* hang megnyúlása, a kettőt elválasztó energia-völgy és a hangszín módosulása (a hasonulás elmaradása) pótolja

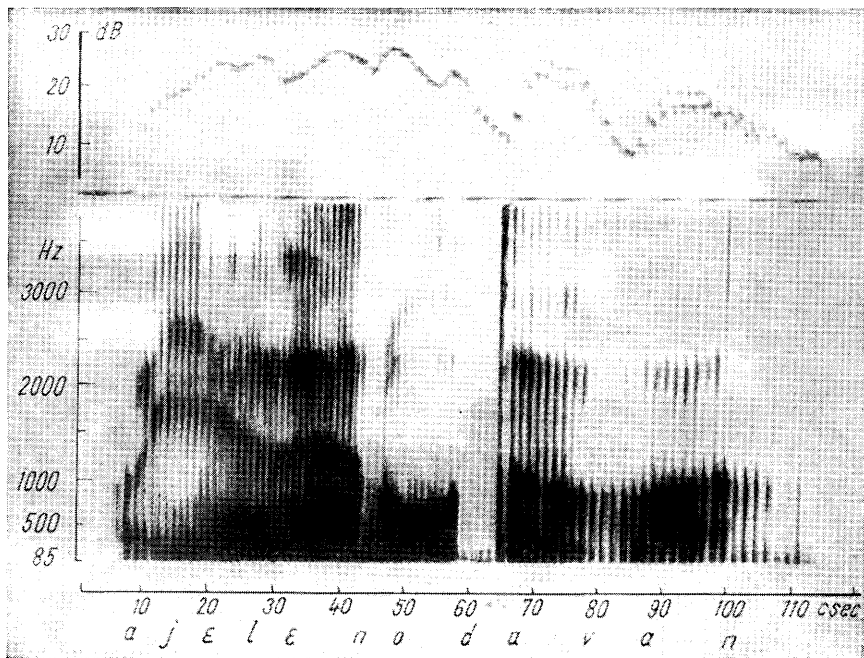
35. ábra. *A valóság, a jelen, (oda van).* A szünetet a *g* zárjának meghosszabbodása, a zár felpattanását követő hehezet, és az ezt követő glottális prés jelzi. A *g* zöngéje tökéletlen, akárcsak a mondat végén, szünet előtt álló zöngés zárhangoké. Vö. 36. ábra

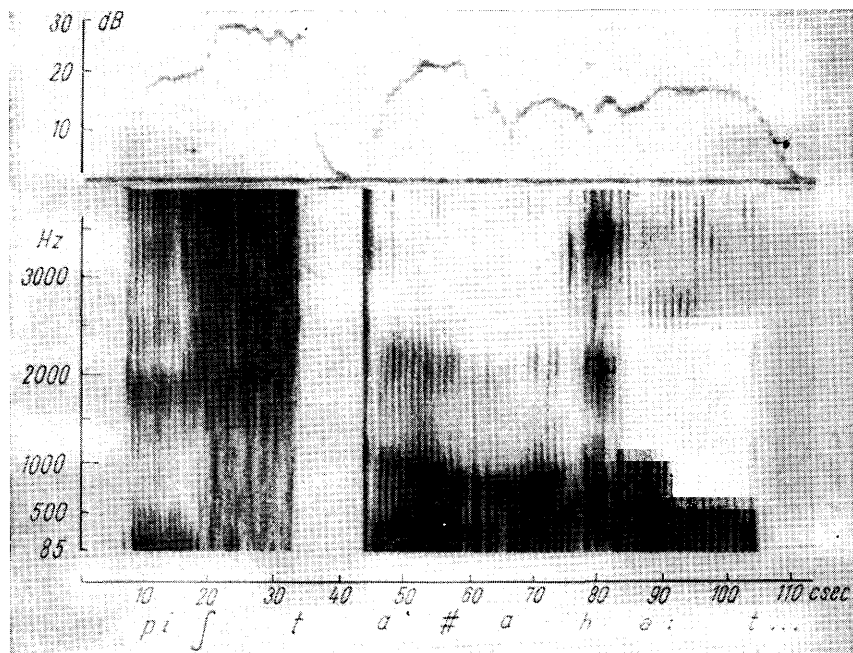
36. ábra. A valóság a jelen.

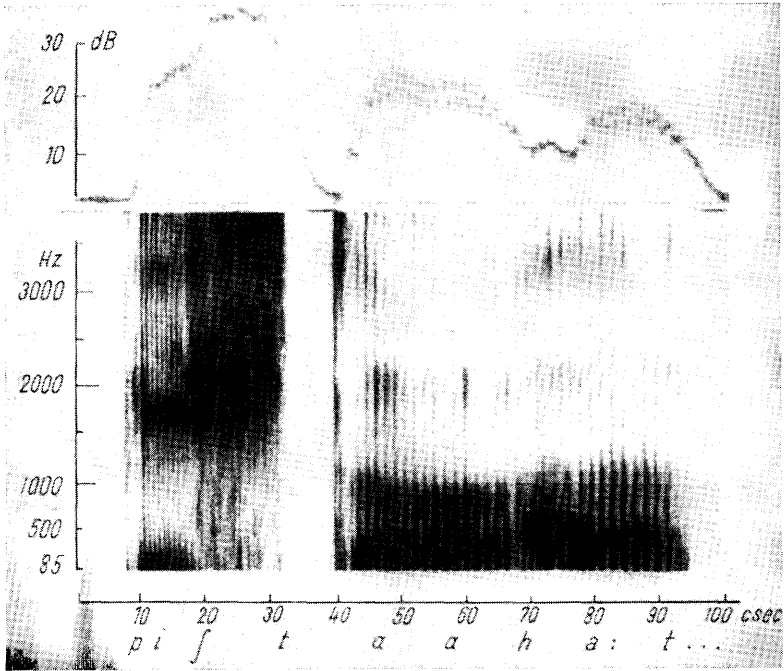
37. ábra. (A valóság,) a jelen, oda van. A megnyúló n-hang és az oda-t megelőző enyhe glottális prés markírozza a szünetet. Vö. 38. ábra

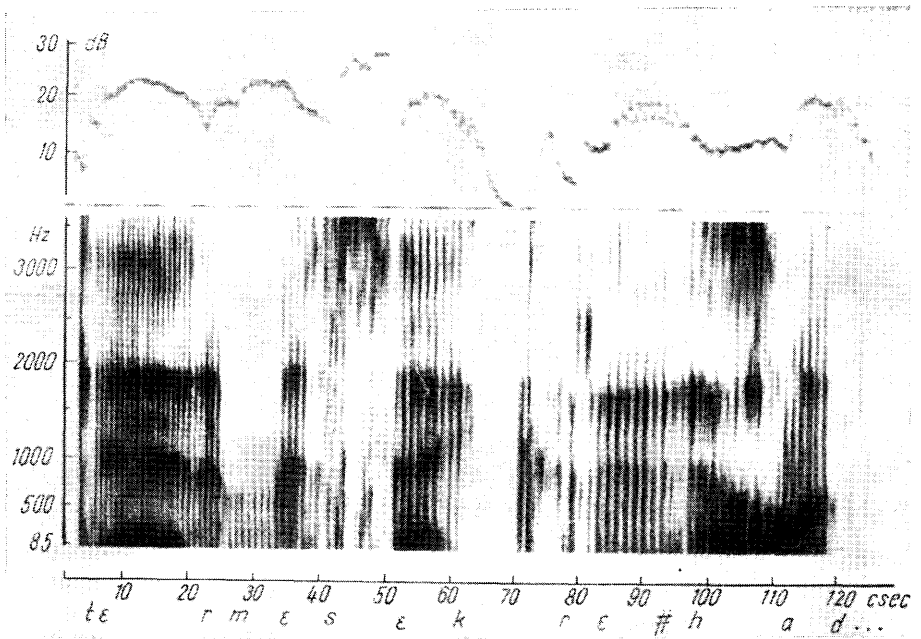
38. ábra. A jelen oda van.

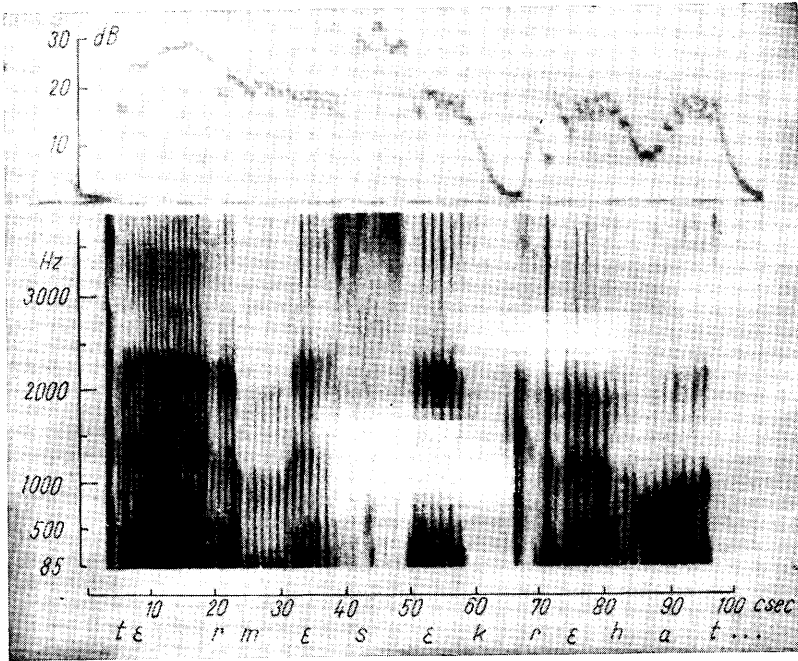
39. ábra. *Pista, a hátvéd.* A hangmagasság hirtelen esik a *Pista* és a névelő határán, glottális prés következtében. A *h* erőteljes és zöngétlen. Vö. 40. ábra

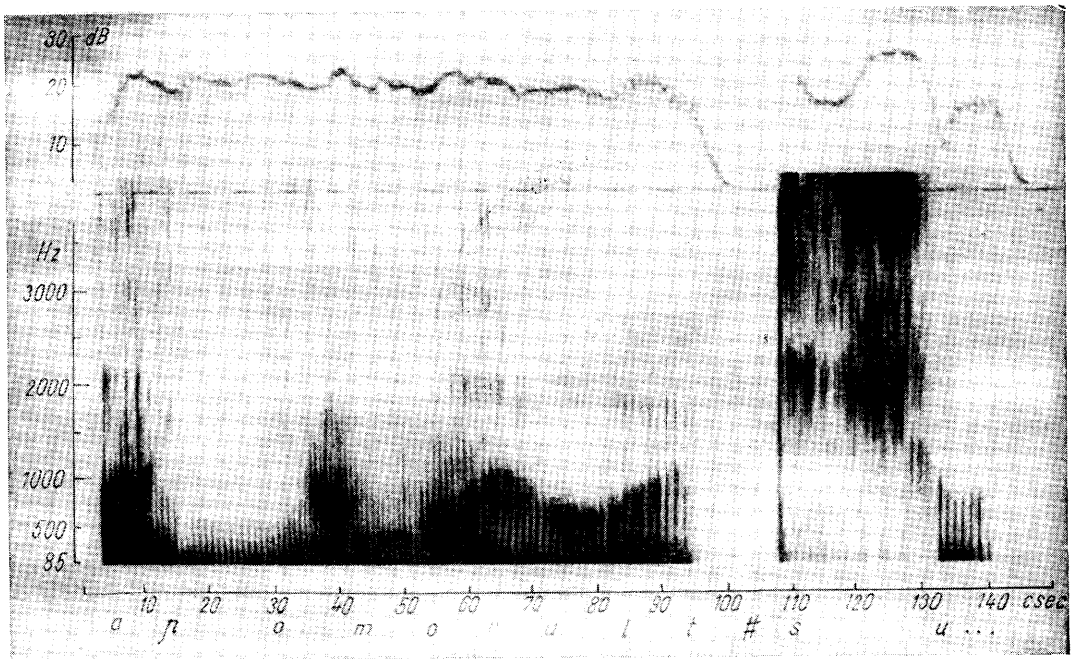
40. ábra. Pista a hátvéd.

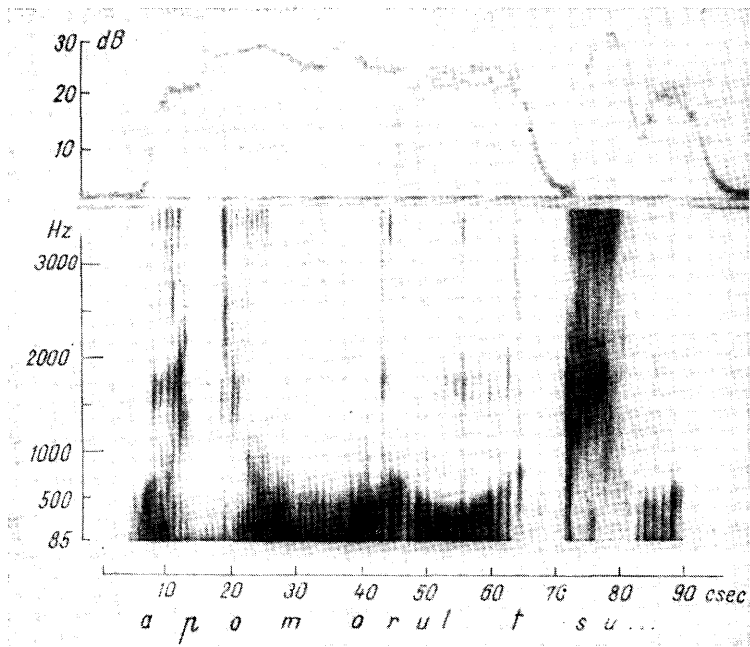
41. ábra. (Gondolj a) természetekre, ha dagad benned (az én, a dicső). A kötőszó h-ja hosszú és erőteljes. Vö. 42. ábra

42. ábra. A természetekre hatott. A h rövid és zöngés

43. ábra. „A nyomorult!”, suttogta... A t felpattintása igen erőteljes. A kettőt keskeny energia-völgy választja el. Vö. 44. ábra

44. ábra. A nyomorult suttogta.

A számok az egyes hangok (kikerekített) átlagos időtartamát jelzik század-másodpercekben (5 felvétel alapján).

A szó szoros értelmében szünetet képez, megszakítja a hangadást, a zöngétlen zárhangok zárperiodusának megnyúlása: *Te, ki a föld alatt vagy...* (13. ábra).

Szünet helyett igen gyakran jelenik meg a glottális zárhang, mely fonemikus szinten nem létezik a magyarban. A hangnyomásgörbe ilyenkor hirtelen 0-szintre esik. A rövid szünetnél rövidebb csend támad, majd a glottális zár felpattanása indítja el a „szünet” után következő magánhangzót. A „kemény kicsengést” („harter Absatz”) kis perem képződése jelzi a hangnyomásgörbén. A glottis hirtelen zárulása megnöveli a gége alatti légnyomást, s ez a nyomás egy utolsó impulzusban jut kifejezésre, a hangjelenség megszűnése előtt.

Itt a mű, a kései... (4. és 20. ábra) *Ó, a titok...* (16. ábra) *No, és ha...* (28. ábra) A zárat gyakran glottális prés helyettesíti. A garat és a gégebemenet összeszűkül, a hangszalagok összepréselődnek s a levegő nehezen hatol át az igen keskeny résen. (Vö. 16., 17., 21., 24., 26., 28., 35., 37. ábra). A gége-prés (glottalizálás) sem fonemikus sajátosság a magyarban (mint például az arabban, egyes afrikai és indián nyelvekben). A gyűlölet, a fojtott harag kifejezésekként ismertük. (Fónagy 1963). A szünet-pótló gége-prés igen jól kivehető a keskeny sávós szűrővel készült sonagrammokon (28. ábra). Az alaphang a hangszalagok egymáshoz közeledésekor előbb enyhén emelkedik (a fokozott gége alatti nyomás hatására), utána — a hangszalagok összepréselődésének következtében —, hirtelen csökken, majd, a görcsös kontrakció feloldásával ismét eléri eredeti szintjét.

A nem realizált csak jelzett szünetek előtt és után olyan fonéma-változatkal találkozunk, melyek különben csak valóságos szünetek előtt, ill. valóságos szünetek után fordulnak elő. Ilyen a „szünet” előtt részben (utolsó harmadában) zöngétlen a zöngés zárhang. Ilyen „szünet” után zöngés környezet ellenére zöngétlen a *h* hang. A *h* két magánhangzó között általában zöngés, így például a *Pista a hátvéd* vagy *A termeszekre hatott* mondatban (39., 42). A „Huszonhatodik év”-ben szereplő *ha dagad benned az én* tagmondat élén viszont erőteljes, zöngétlen a réshang, holott ezúttal is két magánhangzó között áll (41. ábra).

A szóvégi *n* képzési helye a következő szó zárhangjának képzési helyéhez igazodik általában. Így például a *Minden mindenés*-ben a két szót hosszú [mm] köti össze (33. ábra). A *Minden, | mindenütt veled ostromol* vagy a *Jajban, úzben, még mindig háborúban* mondatban ez a hasonulás akkor sem jön létre, ha a szünet nem realizálódik (32. ábra).

A hosszú zár-periodust követő erőteljes zárfelpattintás is hozzájárul a szünet illúziójának felkeltéséhez: *Menekült, vitt belőle...* *A valóság, a jelen...* *A nyomorult! suttogta* (8., 35. és 43. ábra).

A „szünet” alkalmi helyettese a szünetnek. Olyankor lép fel, amikor szünet várható. A „szünet” azért helyettesítheti a szünetet, azért kelti szünet benyomását, mivel a „szünetet” megelőző és követő szegmentális és szupersegmentális hangtulajdonságok lényegében azonosak a szünet fellépését kísérő hangtulajdonságokkal. „Szünet” előtt ugyanúgy (vagy jobban) megnyúlnak a beszédhangok mint a valóságos szünet előtt, a szünet előtt és a szünet után olyan fonéma-változatok lépnek fel, melyek egyébként csak valóságos szünetek előtt, ill. valóságos szünetek után

szerepelhetnek. A hangmagasság és a hangnyomásszint hirtelen csökkenése is szünetre utal, a szünet, a nyugalmi helyzet felé tendál; a „szünetet” követő nyomaték s a hang felemelkedése pedig új szólamot nyit.⁷

A „szünet” voltaképpen a szünetet kísérő hangtani jelenségek önállósulása. Ezúttal nem kísérik, hanem helyettesítik, *k e p v i s e l i k* a szünetet. Hallgatóink tehát nem tévedtek, amikor szünetet hallottak ott, ahol nem szakadt meg a beszédflow. Nem tértek el eredeti elképzelésüktől azok a felolvasók sem, akik „rövid szünet”-et jelöltek és „szünet”-et ejtettek. Leggondosabb felolvasónk, L. L., 66 esetben jelölt „egészen rövid szünet”-et a szövegben. Két esetben valóban rövid szünetet, 64 esetben pedig markírozott „szünet”-et tartott ezeken a helyeken.

A „szünetek” általában szabadon váltakoznak a rövid szünetekkel. Bizonyos helyzetekben különösen gyakoriak. Talán így lehetne vázolni „jelentéskörüket” a felolvasott szöveg alapján:

(1) felsorolást érzékeltetnek, L. L. felolvasásában 17-szer vessző helyén, 5-ször s kötőszó, egyszer *vagy* előtt; (2) közbeékelést jeleznek.

bár | zokogva | még csak a nevedet,

(3) Idézetet vezetnek be vagy zárnak le:

Majd: | „Igy élnek a százados mesék, . . .”

„Köszönöm!” | sugja, . . .

S a tiltó „Ne!” | miatt?

(4) A *hogy* kötőszó előtt és főként helyette:

s én tudni, | hogy megvagy-e?

nem tudom, | hol.

(5) Más szorosan kapcsolódó alárendelt mondat előtt:

mindig lesz, | aki rád figyel:

(6) Értelmező előtt:

üldözöd, | én,

(7) Affektív szünet helyett; — a szünetet jelezve és áthidalva —, tehát olyan pontokon, ahol a mondat megszakítását nem indokolja a szerkezet:

a jelen | oda van!

Nem — | Lett — | Volna — | Szabad

(8) Az affektív torzításnak egy másik fajtája: a jogos, a várt szünet eltüntetése, virtuális szünettel való pótlása:

Még a tegnapi, | — itt vagy!

A szünet elhagyása is a tegnap, a tegnap még élő asszony közelségét érzékelteti.

Mindig mutat valahol a világ | s mindig elkap, . . .

⁷ Mindvégig a szünet fonetikájával foglalkoztunk, a szünet realizálásának sajátos lehetőségeivel. Szándékosan elkerültem a határjelzés fonológiai problematikáját. Legutóbb Ilse Lehiste tanulmányozta behatóan a határjelzés fonológiai és fonetikai vonatkozásait (Juncture: Proceedings of the Fifth International Congress of Phonetic Sciences [Münster 1964]) Basel—New York 1965; 172—200.

A mondatot is elkapja a beszéd sodra.

(9) A mondatot meg nem szakító és a metrikus tagolást mégis érzékeltető „szünettel” jelzik az áthajlást az előadóművészek (FÓNAGY 1959, 212 és kk.). Így oldják fel a mondat szerkezetét és a versszerkezet közötti ellentmondást.

A „szüneteknek” lényeges nyelvi szerepük is lehet. Ilyen „szünet” különbözteti meg nemegyszer az egyébként azonosan hangzó kifejezéseket. Az *Ő, a titok* a szünet elhagyása után például *Ő a titok* lenne. Vagy, megint csak a „Huszonhatodik év”-ből kiindulva, nem mindegy, hogy: *menekült, vitt belőle*, vagy: (a) *menekült vitt belőle*. Az ilyen homonim mondatok, melyeket a szünet (a valóságos vagy idézőjeles szünet), ill. a szünet hiánya különböztet meg egymástól, minden nyelvben gyakoriak. Szünet vagy az említett — szünetet pótló, állmélő — h a t á r j e l z ő k⁸ különböztetik például az értelmezőt a névszó állítmánytól: *Radnóti, | a költő*.

Nincsen „szünet” azonban névszói állítmány előtt: *Radnóti a költő*. Néha szünet, de többnyire csak „szünet” jelzi, hogy két mondatrész nem tartozik szorosan egymáshoz: *Kanccsalul, festett egekbe néz* és nem: *Kanccsalul festett egekbe*.

Kívülről felmondta a verset [= nem olvasta] és *Kívülről | felmondta a verset* [= kint állt és onnan mondta].

Összefoglalás

Egy esztétikai probléma nyomán vetődtek fel nyelvtani, hangtani kérdések. Miért érezzük többnyire „lágynak”, „tagolónak” Csokonai áthajlásait miért érezzük „élesnek”, „szakítósnak” az áthajlások zömét Szabó Lőrinc verseiben?

Tíz olvasó-próba alapján arra az eredményre jutottunk, hogy akkor érezzük „élesnek” az áthajlást, ha olyan helyen szakítja meg a vers a mondatot, ahol tíz személy közül legfeljebb egy tartana szünetet (próza-ként olvasva a szöveget), ahol tehát igen magas a szünet (egyedi) h í r é r t é k e.

A szünetek helyét lényegében két tényező határozza meg: a r i t m u s és a nyelvtani szerkezet. Az átlagos beszédszakasz nyugodt hangú, lassú felolvasásban mintegy hat (6,34) szótagból áll és két és fél (2,71) szólamból. Egy két-három szótagú birtokos jelző és egy ugyancsak két-három szótagú jelzett szó között a szünet valószínűsége rendkívül csekély. Nagyobb a valószínűsége, ha a jelzőt és a jelzett szót (vagy legalábbis az egyiket) minőségjelző bővíti, és mindkét szólam (vagy legalábbis az egyik) hat vagy több szótagúvá válik.

Három, körülbelül egyforma hosszú mondatrészből álló mondatban valamivel nagyobb a szünet valószínűsége a második mondatrész után, ha eltekintünk minden egyéb tényezőtől.

Még fontosabb szerepet játszik a n y e l v t a n i s z e r k e z e t, a mondat részei között fellépő vonzerő. A szerkezetileg, tartalmilag szorosabb, elemibb egységet képező szavak ritkábban válnak el egymástól. Lényegesen

⁸ A mondatok, s ritkábban, szó szerkezetek határát jelző szünet vagy szünetpótló sem formáját sem funkcióját tekintve nem azonos a szó szerkezetben belül a szavak határát jelző hanglejtéssel, nyomatékeloszlással. A jelzős vagy határozós szerkezetben a második tagra is esik egy enyhébb hangsúly s a hang is megemelkedik: *A színházi élet, Egy zöld hordó*. A *Színházi Élet*-et, *Zöld Hordó*-t az egybefogó nyomaték s az ereszkedő hanglejtés különbözteti meg, a jelzős szerkezettől. A szó szerkezetek belső tagozódását tükröző dallam vagy nyomatékeloszlás ugyancsak határt jelez, de nem mímeli, nem helyettesíti a szünetet.

gyakoribb a szünet tagmondatok között, mint az egyes tagmondatokon belül (1. és 2. táblázat). Gyakoribb a szünet az egymástól kevésbé függő mellrendelt mondatok, mint a főmondat és az azt követő alárendelt mondat között (1. táblázat). Tagmondaton belül gyakori a (rövid) szünet a felsorolásban (s ennek is inkább az elején, mint a végén, vö. 2. táblázat) és értelmező előtt. Gyakoribb az alanyi és az állítmányi rész határán, mint a két részen belül (vö. 2. ábra). Gyakoribb az állítmány és határozó, mint az állítmány és tárgy között; könnyebben válik el az állítmánytól az időhatározó, mint a helyhatározó (2. és 7. táblázat).

A szünet valószínűsége általában együtt nő és csökken a következő szó hírértékével. A hagyományossá, pusztán fokozó-jellegűvé vált vagy az állítmánnyal szemantikai egységet képező határozók (*kegyetlenül elverte, kívülről felmondta*) után a vonzat-jellegű határozók előtt ritkábban fordul elő szünet, mint önálló határozók után és előtt (7. táblázat).

Ha a generatív nyelvtan felfogását követve a mondatot sorozatos „átírások”, behelyettesítések és transzformációk eredményének tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy a szünet valószínűsége annál nagyobb, minél korábbi szinten alakult ki az egységes mondatmag sorozatos osztódása folyamán az elhatárolandó két szó. Az alanyi és állítmányi rész között például lényegesen nagyobb a szünet valószínűsége, mint a névelő és a főnév között.

Gyakran szünetet hallunk akkor is, amikor nem szakad meg a hangsor. Más szóval: az érzékelt, nyelvi szinten jelenlevő szünet nem mindig azonos a fizikai szünettel. A szünetet rendszeresen kísérő hangjelenségek (így például a szünetet megelőző hangmegnyúlás, zöngétlenülés) önnállósulhatnak, mimelhetik, helyettesíthetik a fizikai szünetet

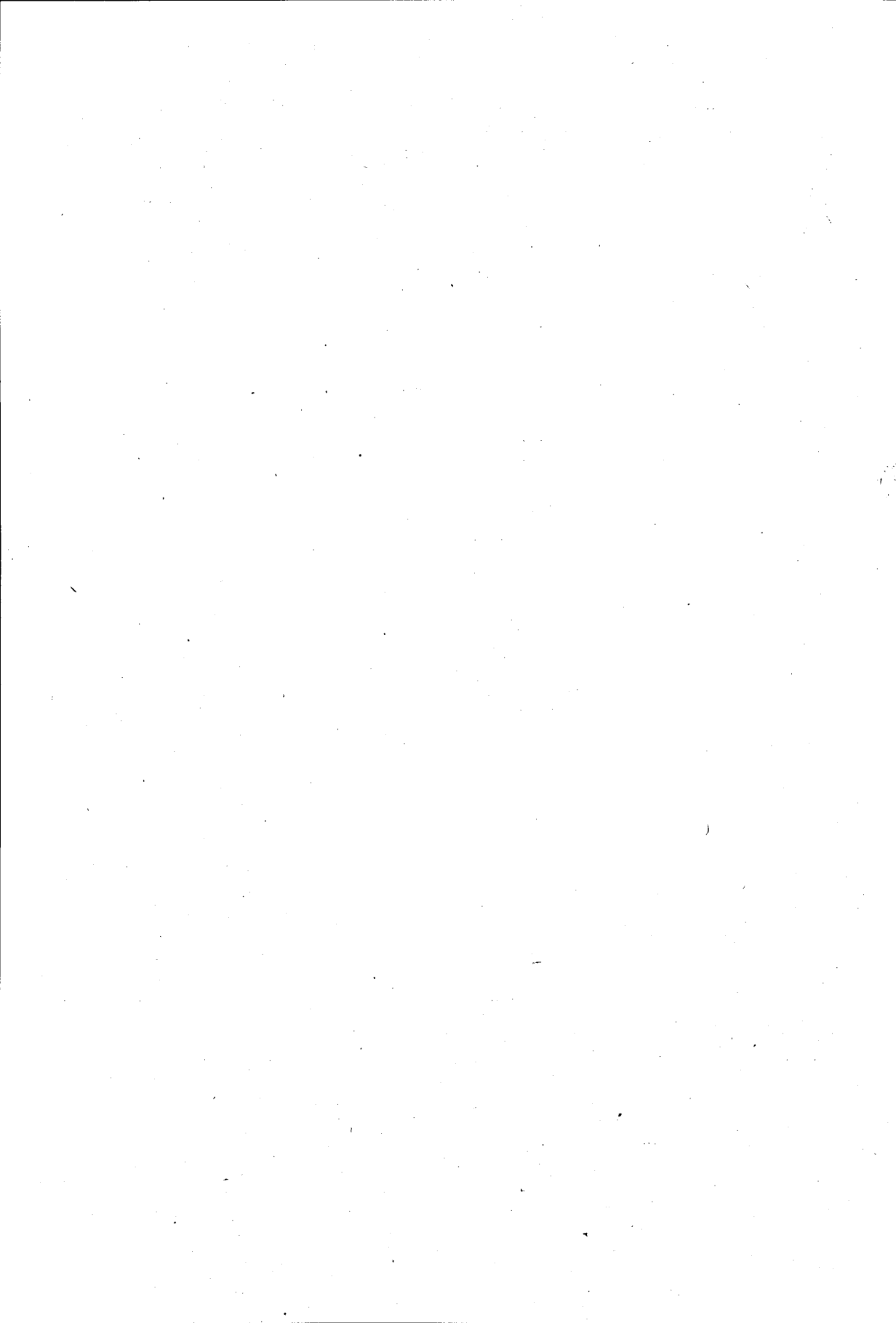
Az affektív szünet irodalmi formája az áthajlás (enjambement). Ugyanazokat az érzelmeket tolmácsolja, mint az affektív beszédészünet, de ezenkívül térbeli rétegződés, térbeli mozgás érzékeltetésére is képes.

FÓNAGY IVÁN

Irodalom

- BÜHLER, K., Sprachtheorie, Jena, 1934.
 DEME L., A hangsúly: A mai magyar nyelv rendszere. Budapest, 1962. II. k.
 FLEISS, F., Silence and verbalization: Int. J. Psychoanal. XXX (1949), 21–30.
 DÖMÖLKI B.—FÓNAGY I.—SZENDE T., Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok: Általános nyelvészeti tanulmányok II. Budapest, 1964.
 FÓNAGY I., A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959.
 FÓNAGY I., Érzelmek kifejező mozgása a gége szintjén: Pszich. Sz. XX (1963), 206–214
 FÓNAGY I., Der Ausdruck als Inhalt. Ansätze zu einer funktionellen Poetik: Mathematik und Dichtung. München, 1965, 263 l.
 FÓNAGY I.—MAGDICS KL., Beszédssebesség, szólam, ritmusérzék: MNy. (1960), 169–203
 GOLDMAN—EISLER, Speech-breathing activity and content in psychiatric interviews: Brit. J. Med. Psychol. XXIV (1956), 35–48.
 GOLDMAN—EISLER, FR. The predictability of words in context and the length of pauses in speech: Language and Speech I (1958), 226–231.
 HEGEDŰS L., On the problem of the pauses of speech: ALH. III (1953), 1–36.
 KÁROLY, S., Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. Nyelvtudományi értekezések 16. sz. Budapest, 1958.
 LOTE, G., L'alexandrin d'après la phonétique expérimentale I—II. Paris, 1913.
 MEEBLOO, J. A. M., Free association, silence, and the multiple function of speech: Psychiat. Quart. XXVI (1952), 21–32.

- RUESCH, J.—PRESTWOOD, A. R., Anxiety: its initiation, communication, and interpersonal management: Arch. Neurol. Psychiat. LXII (1949), 527—550.
- TINDALL, R. H.,—ROBINSON, F. P., The use of silence as a technique in counseling: J. Clin. Psychol. III. (1947), 136—141.
- VERZEANO, M., Time patterns in speech for normal subjects: J. Speech and Hearing Disorders XV (1950) 199 és kk.
- WEISMAN, A. D., Silence and psychotherapy: Psychiatry XVIII (1955), 241—260.
- WOODWORTH, R. S.—SCHLOSBERG, H., Experimental psychology³. New York—Chicago—San Francisco—Toronto, 1964.

Trubetzkoy nyelvelméletének és fonológiájának lélektani és logikai alapja*

II.

Trubetzkoy fonológiájának logikai alapja

TRUBETZKOY fonológiájának logikai alapja az ún. ellentétek elmélete (Theorie der Oppositionen). Elméletét néhány logikai alapelvre építette, első sorban a viszony, ellentét és egyezés elvére. E három elvből vezeti le a disztinktivitás, relevancia, elem (foném),³⁶ invariáns jegy, variáns jegy, ellentétpár és korreláció elméletét. Szerinte a disztinktív ellentéteknek egydimenziós, többdimenziós, proporcionális, izolált, homogén és heterogén ellentétviszonya határozza meg az ellentétpárok általános rendszerét (System der phonologischen Oppositionen). Ennek alsóbbfokú párhuzamos megfelelője (Korrelat) a fonémrendszer. A fonémrendszer szerkezetét az ellentétfajok határozzák meg, az egyenlet, a lánc és a kereszteződés; mindhárom viszony függvénye az egydimenziós, többdimenziós, a proporcionális és izolált ellentétnek, illetőleg az ellentétpárok rendszertani megoszlásának. Az ellentétpár két tagjának privatív, graduális vagy ekvipollens viszonya nem befolyásolja a fonémrendszer szerkezetét; jelentősége csak a fonémállomány funkciójában van. A disztinktív egység, a foném fonológiai tartalmát — mint az ellentétpár tagja — az ellentétből, illetőleg az ellentétek rendszeréből nyeri.

Trubetzkoy tehát néhány logikai alapelvre építette fel ellentételeméletét s belőle vezette le fonológiájának minden alapfogalmát. Több fogalmának megadta logikai meghatározását is. Alapelvét, fogalmi rendszerét és egész elméletét ezért csak logikai taglalással lehet felülvizsgálni és értékelni.

E fejezetben azonosítjuk elméletét, alapelvét és minden alapfogalmát, mindegyiknek minősítjük viszonzyszerkezetét, meghatározzuk rendi helyét; igyekszünk megállapítani logikai érvényét és értékét. Taglalásunk nem terjed ki Trubetzkoy-nak fonológiai rendszertanára.

I. Trubetzkoy fonológiáját az alapfogalmak logikai tárgyalásával vezeti be. Elsőnek a jelentésmegkülönböztető, vagyis disztinktív hangfunkció megállapításához szükséges fogalmakat tárgyalja.

A megkülönböztetés (Unterscheidung) fogalma föltételezi az ellentét (Gegensatz, Opposition) fogalmát. Az egyik dolgot csak akkor különböztethetjük meg a másiktól, ha a kettő ellentétben („Gegensatz- oder Oppositionsver-

* Az első közleményt l. NyK. LXIX, 125—45.

³⁶ A fonológia elméletének axiómarendszere hiányos, ellentmondó. Következésképpen csak hiányos, részleges meghatározását adja a legkisebb nyelvi egységnek, a nyelvi elemnek. A nyelvi elemnek részleges meghatározása is lényegesen különbözik iskolák, csoportok, sőt egyének szerint is, és különbözik megnevezése is. TRUBETZKOY és köre a *phonème-Phonème* megnevezést vezette be. A magyar nyelvészet ingadozott az idegen alakú *foném* és a magyaros *fonéma* alak használatában; ma általánosan használatos a *fonéma* alak. Tartalma a magyar nyelvészetben sem szabatos, sőt nem is világos; nemcsak ingadozó, hanem gyakran már tartalmatlan. Meghonosodását nem tartjuk kívánatosnak, ezért használjuk az idegen *foném* alakot.

háltnis”), az ellentét viszonyában áll. Egy hangsajátságának megkülönböztető szerepe csak akkor lehet, ha egy másik hangsajátsággal áll ellentétben, tehát egy ellentétpárnak tagja. Ha ilyen hangellentétek (Schallgegensätze) egy nyelv két-két szavának értelmi jelentését megkülönböztetik meg, akkor ezek fonológiai-lag *disztinktív* ellentétek (Oppositionen). E képességet nélkülöző hang-ellentétek fonológiaiilag irrelevánsak, nem-disztinktívek (30).

Trubetzkoy elméletének alapjává az ellentét elvét teszi. Szerinte az ellentét fogalma előfeltétele a különbözőzésnek. Ez az állítása ellentmond a logikának. TRUBETZKOY megfelelően *disztinktív*-nek nevezi a jelentésmegkülönböztető hangjelenséget, de — tévesen — ellentétnek, differenciának (Opposition, Gegensatz) magyarázza. Ez elméletének alapvető ellentmondása ebből *s z ü k s é g k é p p e n* következik sok tévedése, hiánya és komplikáltsága.

Az ellentmondás, diverzitás az azonosságból expliciten, közvetlenül következő szükségképpeni korrelatív viszonyrend. Ennek alapján TRUBETZKOY megállapíthatta volna a hangoknak ellentmondáson, különbözőzésen alapuló, szükségképpeni viszonzszerkezet szerint álló diverzitással determinált, teljes és egységes rendszerét. Az ellentmondás elve előfeltétele az ellentét elvének, az ellentét az ellentmondásból következik — és nem megfordítva.³⁷ Mikor a következőképpen ellentét logikai elvét vette alapul, elméletét a különféle, differens hangelemek tetszőlegesen és individuálisan választható ellentéteire, az ellentétpárookra (Oppositionspaaren) építette.³⁸ Az ellentét elvéből következő atomizmus meddővé tette kísérletét a disztinktív elemek szükségképpeni teljes rendszere megállapítására. Az ellentétpárok proporcióinak és láncainak kereszteződéséből következtetett vissza pl. a német mássalhangzós fonémrendszer diverz alapsoraira. Ezt részben helyesen rendszerezte. Ezt a részben jó eredményét azonban a „lánc” elnevezés alatt bevont diverz, tranzitív „sor” alkalmazásának, illetőleg a fonetika ilyenmű közismert eredményének köszönhetette.

2. A fonológiai egység, a foném és variáns fogalmát Trubetzkoy törvényszerű levezetéssel, determinációval igyekszik meghatározni. A fonológiai ellentét a nyelvnek jelentéskülönböztető hangellentéte. Az ellentétnek minden tagja fonológiai vagy *disztinktív egység* (phonologische Einheit). Ez lehet kisebb vagy nagyobb (tehát különböző terjedelmű) és terjedelme szerint rendezett. Pl. a *bahne* — *banne* szópárt csak egyetlen disztinktív hang különbözteti meg; a *Mann* — *Weib* szópár hangteste (Wortkörper) azonban teljesen különböző (verschieden) hangokból áll. Egy nyelvben tehát több kisebb-nagyobb

³⁷ Vö. BURKAMP: i. m. 98; PAULER ÁKOS, Logika (Budapest 1925) 25 és kk; HÄNDEL—KNEIST: i. m. 37.

³⁸ TRUBETZKOY ellentét-elmélete egyik esete a bináris elméletnek. A bináris (vagy akár a ternális, kvaternális stb.) reláció elmélete eltekint a viszonyba vont elemek bármilyen rendezettségétől (koegzisztenciától, szukcesszivitástól, tehát bármilyen lét-, viszony- és rendszerűségtől); tetszőlegesen két elem párbavonásával válik az egyik elem előtaggá (Relat), a másik elem utótaggá (Konsequut), azaz korrelálttá s a kettő együtt aliorelatív, tehát páros viszonyra (binäre Relatív). E viszonyból szükségképpen következik a tagok azonosságának és diverzitásának, valamint a kettő konverziójának lehetősége és egymásutánisága, rendszerszerűsége, vagyis: valamilyen individuális bináris relatív (jelen esetben ellentétpárok) identikus egysége (SCHRÖDER: i. m. III. köt., 13.). További elemek bevonásával ugyanígy alakítható ternális, kvaternális stb. reláció és e relációk kollektív rendszerszerűsége, vagy általános osztálya. Az elemek párba-vonása tehát tetszőleges, nem szükségképpeni. A bináris elmélet így a nyelvi jelenségeknek csak bizonyos részrendszerére, osztályára érvényes, pl. némely korrelativitásra és a korrelációra. Általános érvényesítése a nyelv egészére a generalizálás logikai hibája. A bináris elméletet tetszőleges és esetleges jegye miatt utasítja vissza a nyelvészetben pl. A. MARTINET (Économie des changements phonétiques, Berne 1955, 74).

fonológiai egység van és az egységek relatív nagyságuk szerint rendezhetők. Az ilyen fonológiai egységet még kisebb fonológiai egységek „sorára” bonthatjuk: pl. *Mähne* szót a $me = m + \varepsilon$ stb. egységekre. Sem az m , sem az ε egység nem bontható tovább kisebb fonológiai egységek sorára (Reihe). Pl. az m fonetikailag a hangképző mozgások egész sorából áll, s minden egyes hangképző mozgásnak bizonyos akusztikai eredmény felel meg; de ezeket az „akusztikai atomokat” nem lehet fonológiai egységnek minősíteni, mert elszigetelve sohasem jelennek meg, mindig csak együtt, mint oszthatatlan fonológiai egység. Az a fonológiai egység, mely egy nyelv szempontjából nem bontható rövidebb (kürzere) fonológiai egységek egymásutániságára: a foném. A foném a nyelvnek legkisebb fonológiai egysége (34).

Trubetzkoy fonológiájának alapfogalmai logikai meghatározásúak, ezért logikai vizsgálatuk a szabatosság dolgában is helyénvaló.

A legkisebb fonológiai egység kérdése Trubetzkoy nyelvelméletének alapvető problémája. Elvi alapállásfoglalásának, az ellentét elvének megfelelően az ellentétek egységéből vezeti le a foném meghatározását: az ellentett szavak egységének különbözősét a foném teszi, egy szótest egysége fonémek sorából áll, e sor legkisebb egysége a foném; ez már nem bontható tovább még rövidebb egységekre. Az „egység” fogalma itt jelenthet elemet és egészet, alkatot. A „rövidebb egység” kifejezés értelmezése talán „elem”.

Minden tárgy, fogalom stb. logikai meghatározása elsősorban az identikus önazonos lényeg megállapításában van, vagyis a fogalom lényegi jegyeinek megállapításában; a megállapított és meghatározott lényegi jegyek egysége a fogalom tartalma. Az identikus, lényegi jegy változatlan (invariáns), belőle következményes, konzekutív jegyek folynak; ezek változók (variánsok), s meghatározásuk csak kiegészíti a lényegi meghatározást. A foném is lényegi és konzekutív jegyek egysége. A fonológia mint tudomány köteles megállapítani és meghatározni a foném jegyeit, a fonémet — mint egységet — kisebb egységek sorára, jegyeire kell bontania.³⁹ Következik ez Trubetzkoy elméletéből is: az ellentét tagjainak közös sajátossággal kell bírniuk, összehasonlítási alappal (Vergleichsgrundlage), egyben azonban megkülönböztető jeggyel, sajátossággal is. A foném tartalma szerinte is a fonológiailag releváns sajátosságok összessége (Inbegriff) (vö. 35, 59). A fonológia szempontjából tehát a foném nem a legrövidebb egység; az „akusztikai atomnak” megfelelő „fonológiai atom” az elemi fonológiai egység. Legélesebben kitűnik ez a korrelációk disztinktív jegyénél: a korrelációs jegyet, pl. a mássalhangzók palatalizációs *i*-szerű jellegét (*i*-artige Aussprache), az ajakhangúságot stb. mint önálló jegyet tudatosítja az egyszerű ember is. Trubetzkoy elmélete a legkisebb fonológiai egység kérdésében az általánosításban hibázik.

A fonológiai egység és a fonológiai rendszer korrelatív az egység funkciója, viszonylagos rendszertani helye, tehát érvénye és értéke szerint. A nyelvalkat elsődleges elemrendszerének funkciós egysége a foném. A rendszer szerint másodlagos párhuzamosságban, korrelációban fokozott a jegy szerepe (pl. orrhangúság); a magánhangzós és mássalhangzós fonémrendszerrel viszonyos harmadfokú prozodikus sajátosságok, jegyek funkciója még nagyobb: teljesen önálló; tudatosításuk is önműködő és világos.

Trubetzkoy helyesen állapítja meg: a szavak nem foném-téglából állanak, inkább egészek, alkatok. Minden alkatot egy meghatározott jegy különböztet meg (unterscheidet) minden más alkattól. A szóalkatot mindig egy

³⁹ Vö. R. JAKOBSON—MORRIS HALLE, *Grundlagen der Sprache*, Berlin 1960, 4.

bizonyos foném különbözteti meg minden más szó alkatától. Minden szó sajátos mennyiségű és sorrendű (kombinációjú) fonémból áll; e kettő egyedi sajátosságában különbözik minden más szótól. A szóalkat tehát több a fonémek egyszerű összegénél. A fonémsort az alkati alap egységesíti, és ez biztosítja a szó individualitását. A szónak alkati alapját nem lokalizálhatjuk, a szótestet viszont fonémekre bonthatjuk.

Minden hangalkatnak több akusztikus és hangképző sajátossága van, de minden más hangalkattól csak valamelyik (releváns) tulajdonságában különbözik (sich unterscheidet). A hangalkat a fonologikus ellentétben (Opposition) csak e releváns tulajdonságával vesz részt, nem az egész konkrét hangalkatiságával. A foném tehát a hangalkat fonológiailag releváns sajátosságainak egysége (35). A foném konkrét realizációjában, a beszédhangban a releváns sajátosságok mellett irreleváns sajátosságok is felhangzanak; ezért a beszédhang sohasem a foném — mert a foném nem tartalmazhat fonológiailag irreleváns vonásokat (Züge) —, hanem csak a fonémnek materiális szimbóluma.

A beszédtevény folyamatos áramlásával bizonyos fonémsorrendet valósít meg: szimbolizál. Az áramlásnak bizonyos pontjain meg lehet ismerni a megfelelő fonémek hangsajátságait; ugyanott azonban sok irreleváns hangsajátság is jelentkezik. Az irreleváns jegyek tömegének, kiválasztásának és megjelenítésének egész sor oka van. A hangáramlásnak foném-megvalósító pontjában jelentkező fonológiailag releváns és irreleváns sajátosságok egysége a beszédhang (Sprachlaut, bzw. Sprechlaut, Redelaut). Az azonos fonémet megvalósító különböző beszédhangok (Sprechlaut) az illető fonémnek variánsai, illetőleg fonetikai variánsai (36).

Mivel Trubetzkoy szerint a foném nem tartalmazhat fonológiailag irreleváns vonásokat (Züge), a variáns mindig fonetikai variáns és a beszéd ténye.

Trubetzkoy a foném fogalmába csak a releváns sajátosságok egységét veszi föl; minden más sajátóságot a beszédhangba utal. A fogalom lényegi, invariáns jegyeiből (tartalmából) azonban szükségképpen következnek a konzekutív, variáns jegyek, az argumentumok s ezek lehető betöltői: az értékek. A klasszikus példa: derékszögű négyszög — két argumentuma: a négyzet és téglalap. A variánsok, változatok tehát függvényei az invariánsnak. Különben is: ha a nyelvalkat, illetőleg a foném absztrakt szabályok rendszere, akkor mint előfeltételben benne kell lennie a konkrét beszédben, illetőleg hangban megnyilvánuló minden jelenség föltételének és megfordítva: ha a nyelvalkat absztraktnak, tartalmaznia kell minden konkrét jelenség absztrakcióját, szabályát, előfeltételét. A kettő viszonyos (korrelatív), tehát szükségképpen. A fonémból következnek a lehető változatok is (és megfordítva is).

Trubetzkoy-nak a változatokról vallott nézete csak a legszorosabban vett egyéni hangjelenségekre áll, az egyéni hangképző szervek alkatából következő hangsajátosságokra.⁴⁰ Minden további variáció már a foném, illetőleg a nyelvalkat szerkezeti törvényszerűségéből adódó lehetőségek alkalmazása.⁴¹ Így a Trubetzkoy idézte német *g*-nek zöngés vagy zöngétlen, veláris vagy palatális

⁴⁰ Vö. KENNETH L. PIKE, *Phonetics. A critical analysis of phonetic theory and a technic for the practical description of sounds.* Ann Arbor 1958, 6-th Print. Több szempontja figyelemre méltó. L. még LAZICZIUS: NyK. XLIX, 176.

⁴¹ „Ausser den distinktiven Merkmalen stehen dem Sprecher noch andere dem Kode angehörende informationstragende Merkmale zur Verfügung, ... die von der Sprachwissenschaft keineswegs übersehen werden dürfen. Die Hilfsrolle der redundanten Erscheinungen darf nicht unterschätzt werden.” L. JAKOBSON—HALLE: i. m. 8.

stb. megjelenítése már a foném, illetőleg a nyelvszerkezet adta lehetőségek közöséges alkalmazása, egyben jele a nem-releváns hangsajátságának. A nyelvjárásokban tapasztalható variációk is azonnal megoldódnak, mihelyst a nyelvjárást viszonylag önálló nyelvalkatnak minősítjük.

3. TRUBETZKOY külön tárgyalja a disztinktív ellentétek logikai felosztását és a foném tartalmának, valamint rendszerének meghatározását. Szerinte a nyelv fonémállománya, vagyis fonémrendszere csak korrelátja (korrelat), párhuzamos megfelelője a fonológiai ellentétek rendszerének (System der phonologischen Oppositionen); főszerepe nem a fonémnek, hanem a disztinktív ellentétnek (Oppositionen) van. A foném tartalmát ugyanis a fonológiai ellentétek meghatározott rendjéből, illetőleg szerkezetéből kívánja levezetni (60).

Trubetzkoy értelmezésében tehát elsődleges az ellentétek rendszere, s ennek felel meg a fonémállomány, a fonémrendszer, mint másodlagos jelrendszer. A fonémrendszer előtt mindenkor a fonológiai ellentétek, vagyis az ellentétpárok rendszerét kell számon tartanunk.

Az ellentétből vezeti le a fonémrendszer tartalmát is. A foném-megállapítás előírt szabályainak betartásával állapítja meg egy nyelvalkat fonémjainek állományát és határozza meg az egyes foném tartalmát: releváns sajátosságainak (ti. a foném minden variánsa közös sajátosságának) összességét; ez egyben a fonémek egymás közti elhatárolása is.

Így pl. a német *k* foném releváns sajátossága: 1. a teljes zár (ellentétben a *ch* fonémmal, de közösen a *p, t, tz, pf, d, b, g, m, n, ng* fonémmal); 2. nem-orrhangú (ellentétben az *ng* fonémmal, de közösen a *g, t, d, p, b* fonémmal); 3. a nyelvizom feszessége és egyben a gége lazasága (ellentétben a *g* fonémmal, de közösen a *p, t, ss, f* fonémmal); 4. a nyelvhat szerepe (ellentétben a *t, p* fonémmal, de közösen a *g, ch, ng* fonémmal. A német *k* fonémnek egy-egy sajátossága tehát közös más-más fonémével, s ezért csak a négy sajátosság egysége teszi a *k* fonémet: ez a tartalma. A foném meghatározása így attól függ, milyen más fonémmal kerül ellentétbe, vagyis milyen helyet foglal el az ellentétek rendszerében (60).

A foném-sajátságok, vagyis a jegyek egysége és a foném jegyei rendszerrel meghatározott relevanciájának tétele helyes. Azonban Trubetzkoy több példája (az ellentétre és az egyezésre) bizonytalan értékű: 1. a *k—ch* ellentét nemcsak zárfokozatában különbözik, viszont az *m, n, η, tz* és *pf* fonémek zárfoka, illetőleg zárfokozata nem egyezik a *k* fonémáéval; 2. a nem-orrhangú fonémek felsorolása nem teljes; 3. a *k—g* ellentétnek *g* tagja másodlagos korrelációval alakul, a feszes ejtés tehát utolsó a számbaveendő jegyek sorában, továbbá az egyező fonémek felsorolása sem teljes; 4. a nyelvhat szerepe a *t, p* fonémmal szemben diverz, de nem azonos a *ch, η* fonémével; a *k—g* korrelációs egyezés itt sem bizonyít semmit.

Trubetzkoyknak az ellentétrendszer elsődleges jelentőségét deklaráló elmélete helytelen.⁴² Először adva van a diverz tények sora s csak ezeket lehet

⁴² „... Et pourtant on ne saurait considérer les éléments qui font partie d'un système comme de simples dérivés des corrélations ou oppositions structurales; il sera en effet important de distinguer entre les propriétés purement formelles d'un système et sa matière ou substance qui, tout en étant adaptée à la structure donnée (puisqu' elle y entre), n'en est pas moins relativement indépendante; et l'étude des catégories réelles, contenu ou base des systèmes, sera non moins importante que celle de la structure formelle.” (V. BRONDAL: i. m. 10.)

ellentétbe állítani. A diverz, különböző tények azonban már az azonosság és diverzitás viszonyosságából (korrelativitás), továbbá a viszony és rend párhuzamosságából következően viszonyított rendben állanak. Az ellentétrendszer csak másodlagos lehet, tehát következmény, amelyből vissza lehet következtetni az előzményre, de maga nem lehet előfeltétel. A diverzitás, különbözőzés előfeltétele az ellentétnek, és nem megfordítva. Ezt bizonyítja még Trubetzkoy kísérlete is a német k foném meghatározására: nem az elméletéből következő ellentétből állapítja meg a foném jegyét, hanem a különböző diverz jegyek alapján állítja fel ellentéteit. Meghatározásának követett módszere is mutatja az ellentételemélet helytelenségét.

4. Trubetzkoy elmélete szerint a nyelvalkat fonológiai rendszerét az ellentétrendszer (Oppositionssystem) határozza meg, ezért elsősorban a fonológiai ellentétek fajait vizsgálja, az egyes ellentét viszonyát az egész ellentétrendszerhez. Bevezeti az általános ellentétrendszer fogalmát.

A fonológiai ellentétnek (Opposition, Gegensatz) a különböző sajátságokon kívül közös sajátsággal is kell bírnia; ez az összehasonlítási alap (Vergleichsgrundlage), e nélkül lehetetlen minden ellentét. Nem állhatnak pl. ellentétben a tintásüveg és a szabad akarat.

Az olyan ellentétrendszerben, mint pl. a fonológiai rendszer, az ellentétnek két alfaját kell megkülönböztetni: az egydimenziósat és a többdimenziósat.⁴³ Az egydimenziós ellentétpár közös sajátságainak összessége (Vergleichsgrundlage) csak ennek az egyetlenegy ellentétpárnak tagjaiban van meg; a többdimenziós ellentétpár közös sajátságainak összessége megvan a rendszer más tagjánál is. Az ellentétek általános elméletében (Theorie der Oppositionen) e két viszonynak jelentősége igen nagy. Az egydimenziós ellentét példája a német $t-d$, mint egyetlen dentális zárhang; a német $d-b$ ellentét többdimenziós, mert a laza zárképzés megvan pl. a g -nél is. Egydimenziós a francia $d-n$ ellentét is: az egyedüli zöngés zárhangellentét.

A német kiművelt nyelv (Bühnensprache) 20 mássalhangzós fonémje közötti 190 kombinációs lehetőségnek 7%-a, azaz 13 ellentét egydimenziós: $b-p$, $d-t$, $g-k$, $f-w$, $b-m$, $d-n$, $g-ng$ és $pf-f$, $k-ch$, $tz-ss$, $ss-s$, $ss-sch$, $r-l$; minden további ellentét többdimenziós (93%). A h foném egyetlen egydimenziós ellentétnek sem tagja. A többdimenziós ellentétben részt vesz minden mássalhangzós foném. Minden foném 19 ellentétben állhat; ebből átlag csak kettő egydimenziós, mégis ez a fontos a fonológiai rendszer szerkezetének megállapításában (61, 62).

A feszes—laza ellentétet (Spannungskorrelation) maga Trubetzkoy is másodfokú zárjelleg-korrelációnak (Überwindungsartkorrelation zweiten Gra-

⁴³ BÜHLER TRUBETZKOYNAK a magánhangzós rendszerek általános fonológiai elméletéről írt tanulmányának (TCLP I., 39—67) elméleti vázát és érdemét a hangsajátságok (Sättigung, Helligkeit, Dauer, Intensität, Melodieverlauf) relevanciája elméletének felállításában állapítja meg. Egy-egy nyelvalkat magánhangzós rendszerét az érvényesített releváns hangsajátságok száma szerint egydimenziósnak, illetőleg két-, három- vagy négydimenziósnek nevezi [TCLP IV (1931), 27]. TRUBETZKOY később felhasználja a „dimenzió” fogalmát, de az ellentétpár közös sajátságának összességét (Vergleichsgrundlage) jelöli véle és csak az egydimenziós és többdimenziós fogalmat vezeti be. E fogalom tartalma tehát TRUBETZKOYNÁL lényegében különbözik BÜHLER fogalmától. BÜHLER fogalmához közelebb áll JAKOBSON—HALLE. Egyrészt a magas összpontosított energiájú (a) — csekély energiájú ($p-t$) ellentétet, másrészt a sötét (p) — világos (t) ellentétet nevezi dimenzióknak s e két dimenzió építi fel elsődleges háromszögét. Ezt bontja aztán a magánhangzós ($a-u-i$) és mássalhangzós ($k-p-t$) autonóm kétdimenziós háromszögre (JAKOBSON—HALLE: i. m. 36).

des) minősíti (vö. 139 és kk.), tehát saját elmélete alapján sem alapellentét. A laza fonémek nem alapfonémek, tehát nem lehetnek tagjai az alapvető fonológiai rendszernek, Trubetzkoy tehát helytelenül vonja be elméletének alapellentétrendszerébe. Ki kell tehát zárunk a $b-p$, $d-t$, $g-k$, $ss-s$ és $f-w$ ellentétpárt, s a másodfokú zárjelleg-korreláció problémájába utaljuk; ugyanezzel a megokolással kizárjuk a $b-m$, $d-n$, $g-ng$ ellentétpárt is. A kétoldalúan, kölcsönösen egy-egy, esetleg egy-több értelműen meghatározott és ismétlődő ellentétviszony több párhuzamosság (korreláció) lényege; viszont nem alapja az alapfonémek rendszerének: másodlagos.

A fennmaradó három $ss-sch$, $r-l$, $k-ch$ ellentét közül az első kettő egyoldalúan, függően meghatározott fokkülönbözés (diverzitás), két tagja tranzitív aszimmetrikus sorának, amelyben az összehasonlítási alap még kétszer ismétlődik, tehát nem ellentét és nem egydimenziós; az utolsó pár $k-ch$ nem közvetlen viszony (ilyen a $k-h$ lenne), viszont tényleg lehet ellentét. A $pf-f$ foném külön probléma. Trubetzkoy ellentéteken alapuló fonológiai rendszerezésének alapviszonyából, az egydimenziós ellentétviszonyból az additív korrelációs ellentétek kizárása után mindössze három ellentétpár maradt, de ezek lényegi meghatározásával csak egy, illetőleg semmi. Viszont továbbra is magyarázatlanul marad a feszes fonémek diverz állománya és a korrelatív laza fonémek másodlagos részrendszere.

Trubetzkoy az egydimenziós ellentétet a fonémek fonológiai tartalmában és a fonológiai rendszer szerkezetében alapvető fontosságúnak tartotta. A tényleges ellentétnek viszonya és rendje, érvénye és értéke azonban csak másodlagos. Mindebből következik: Trubetzkoy-nak az ellentétre épített elmélete másodlagos viszonyrendszerre épül.

Még világosabban kitűnik ez az elsőnek említett német $t-d$ és francia $d-n$ egydimenziós minősített ellentét vizsgálatánál.

A $t-d$ ellentétnek közös alapja (Vergleichsgrundlage) a dentális zár. Trubetzkoy szerint a német fonológiai rendszerben egyedül ez a két foném dentális zárú. Azonban ugyanez a zár megvan az n fonémnél is. Kitűnik ez már a francia $d-n$ példából is. Az $n-t$ viszony az alapfonémek rendszerén belüli privatív viszony, mindkettő ugyanazon fokú tranzitív sorozat tagja, kétoldalúan és egyértelműen meghatározva. Ugyanakkor a $t-d$ ellentét csak másodlagos, additív korreláció és kölcsönös egy-egy értelmű intranzitív viszonyú. Elhatározó: a közös alap — a dentális zár — ismétlődik: $t-d$, $t-n$ s így Trubetzkoy értelmezése szerint sem lehet egydimenziós. A lánc és proporció kereszteződésének összetett kerülő útján maga is eljut a $t-d-n$ sorhoz, s ennek paralelizmusához, a $p-b-m$ és $k-g-\eta$ láncsal (vö. 64). Hasonló eredményhez jutottunk az $ss-sch$, $r-l$ ellentét vizsgálatánál is. A lánc paralelizmusának fogalma megfelel az elsődleges szükségképpeni korreláció, párhuzamos megfelelés fogalmának. Az egydimenziós ellentét elmélete ellentmond önmagának. Az ellentét elméletéből következően Trubetzkoy-nak meg kellett volna még különböztetnie a teljes, részleges és egyedi ellentétet. Az egydimenziós ellentét akkor talán az egyedi ellentétnek felelne meg; ennek szerepe, értéke minden rendszerben harmadlagos.

Meghatározott korrelátor szerint izomorf megfelelésbe állított két egyező, egymásnak megfelelő viszonyrendszer (pl. sorszerűség, rendszer) egymáshoz való viszonya: a korreláció, párhuzamos megfelelés.⁴⁴ A korrelátor lehet szükségképpeni, következményes, konzekutív vagy tetszőleges, additív, járulékos,

⁴⁴ Vö. BURKAMP: i. m. 69, 74 kk.

jelentésváltoztatásra alkalmas fónikus jegy (pl. hangteljesség, részlegesség, zöngéesség, feszesség, ajakhangúság). A lényegi vagy additív jegy szerint a korreláció elsődleges, szükségképpen, tehát kísérő jelenség, vagy másodlagos, azaz tetszőleges. Pl. egy fonémsor izomorf megfelelésben állhat a korrelációs jeggyel ellátott másik sorral. Az izomorfán korrelált két sor megfelelő tagjai részlegesen azonosak, egyeznek (Gleichheit), de a korrelációs jegy alapján differensek, ellentettek; a korrelátor (az egyik sornak közös jegye) alapján ugyanakkor megfelelésben állanak. E párhuzamosság ellentett tagjainak kölcsönös viszonya az egy-egy vagy egy-több értelmű intranszitiv viszony, ahol az első taghoz tetszőleges mennyiségű tagot sorolhatunk (one—many). Ez az alapviszonya minden differenciának (és az explikált diszjunkció és konjunkció). A differencia viszonya szerint álló párhuzamosság másodlagos.

A szerkezeteken, rendszereken belül — tehát a lényegi diverz jegyek szerint — a sorok és sorozatok között egy szükségképpen következő viszonyosság és párhuzamosság (korrelativitás és korreláció) és az implikált, illetőleg explikált inkompatibilitás és egyezés van. A viszony itt egyoldalúan vagy kétoldalúan egyértelműen meghatározott, vagyis az azonosság és diverzitás viszonya. Ilyen párhuzamos megfelelés pl. a magyarban a $f-c-cs$ és $p-t-k$ fonémsorok között van. Ez a diverzitáson alapuló korrelativitás, illetőleg korreláció szükségképpen és elsődleges következmény minden rendszerben, tehát kísérő jelenség.

A szerkezetek, főképpen rendszerek közötti másodlagos párhuzamos megfelelés járulékos, additív differens jeggyel alakul, s ilyen pl. a német feszességi jegy szerinti korreláció a $p-t-k$ és $b-d-g$ sorok között. Trubetzkoy a szükségképpen és tetszőleges, vagyis diverz, és differens korrelációt nem választja szét tudatosan; a viszonyosság pedig teljesen figyelmén kívül marad.

Az additív jegy (korrelátor) alapján képzett másodlagos, differencián alapuló intranszitiv korrelációt Trubetzkoy maga másodfokú zárjelleg-korrelációnak nevezi könyvének 77. és 140. lapján. Ilyen szerinte a laza—feszés (Spannungskorrelation), hangsúlyos—hangsúlytalan (Intensitätskorrelation), zöngétlen—zöngés (Stimmbeteiligungskorrelation), aspirált—nem aspirált (Aspirationskorrelation), infraglottál—rekurszív (Rekursionskorrelation), és explozív—injektív (Auflösungskorrelation) korreláció. Itt tehát Trubetzkoy helyesen állapítja meg a korreláció „másodfokúságát”, tehát másodlagosságát. A másodlagos, additív jegy (korrelátor) alapján viszonyított párhuzamos két sor tényleg ellentett, differens párokból áll. A másodlagos additív korrelációs jeggyel bíró tag nem tagja az elsődleges alap-, lényegi jegyű fonémek alaprendszerének. A német $b-p$, $d-t$, $g-k$ ellentétpárok meghatározása tehát: a $p-t-k$ feszés alapfonémek sorával egy-egy értelműen viszonyított, ellentett a $b-d-g$ laza ejtés jegyét viselő izomorf szimmetrikus intranszitiv fonémek következése.

A Trubetzkoytól egydimenziósnak minősített és nagyon fontosnak tartott mássalhangzós ellentétnek egyike sem egyéb tehát a másodlagos addíciós korrelációnak egy-egyértelműen meghatározott izomorf szimmetrikus, intranszitiv differens ellentéténel; másodlagos viszony, nem determinálja és nem határozza meg az alapfonémek rendszerét.

Trubetzkoy a magánhangzó fonémek közül egydimenziósnak minősíti az $u-o-ö-e$, $u-ü-ö-e$, $u-ü-i-e$, $u-o-a-ä-e$ „láncnak” ellentétpárjait. Ezzel szemben többdimenziós az $u-e$ ellentét. E szerint a magánhangzós állománynak több egydimenziós ellentéte van, mint a mássalhangzóknak.

Ezek az egydimenziósnek minősített ellentétek azonban különböző sor-szerűségeknek tagjai; ugyanúgy nem egydimenziósak, mint a tárgyalt mássalhangzós fonémpárok tagjai. Az $u-e$ ellentét azonban tényleg különbözik a többtől. Egy nyelv magánhangzó-rendszerének, így a német magánhangzó-rendszernek is, több hasonló viszonya van. Meghatározása csak relációkalkulussal lehetséges.

*

A Trubetzkoytól ugyancsak fontosnak minősített többdimenziós ellentét fogalmának tartalmára megint csak példáiból következtethetünk. Többdimenziós az ellentét, ha közös sajátága ismétlődik a rendszer más tagjánál is. A többdimenziós ellentétben részt vesz a nyelvnek minden fonémje. Többdimenziós pl. a német $b-d-g$ fonémsor (közös jegye a laza zárképzés), továbbá a $p-t$ ellentét is. A magánhangzós fonémeknél többdimenziós pl. az $u-e$ ellentét; egyedüli közös jegyük a magánhangzós mivoltuk (61–62).

Felsorolt példáiban kétféle viszony van. A viszonyosság (korrelativitás) elvéből következően nincs azonos lét különböző nélkül, teljes lét részleges, illetőleg egyedi valóság nélkül, föltételezett előfeltétel nélkül. A részleges, illetőleg egyedi feltételezettek függő viszonyú tranzitíven aszimmetrikus sorának⁴⁵ teljesség fokában különböző tagjai egyoldalúan, egyértelműen meghatározott viszonyban állanak, egy felsőfokú létezőtől több alsófokú függ (one—many). Ez a $b-d-g$ sor viszonyszerkezete, ezt nevezi Trubetzkoy többdimenziós ellentétnek. E laza zárhangú fonémek viszonya egyoldalúan egyértelmű, ismétlődő tranzitív különbözés, nem ellentét.

Más a Trubetzkoy idézte $u-e$ foném viszonya. A graduálisan és privátívan implikált fonémek tranzitív sorai és sorozatai meghatározott viszonyú *s o r r e n d b e n*, azaz rendszerben állanak. A sornak egyoldalúan egyértelműen meghatározott fonémjei graduálisan különböznek; a sorozatnak kétoldalúan, egyértelműen meghatározott fonémjei privativitásuk hanyadossága szerint különböznek. Rendszeren belül mindkét különbség jelentésmegkülönböztető. Tetszőlegesen szembeállíthatjuk a sornak bármely fonémjét a sorozat bármely fonémjével, s az így komplikált, tehát kombinált fonémek is jelentésváltoztató képességűek. Ilyen az $u-e$ foném viszonya: szerkezeten belül tetszőleges ellentét (kontrer) egy-egy vagy egy-több értelmű viszony. Hasonló pl. a magyarban az $a-e$, $a-i$, $a-o$, $ö-i$, $o-ü$ stb. vonatkozás. Trubetzkoy a tetszőlegesen egy-egy vagy egy-többértelmű ellentéti viszonyt is többdimenziósnek nevezi. Ebben az értelemben tetszőleges egy-egy vagy többértelmű ellentétbe lehet állítani a mássalhangzós sorok és sorozatok fonémjeit is. Az ily módon nyerhető ellentéti párok száma jelentősen kisebb a Trubetzkoy elméleti számánál (vö. 62, 63). A „többdimenziós” jelölés itt sem felel meg, sőt e viszonyinak relációkalkulussal végezhető minősítésében sem.

Trubetzkoy elmélete szerint a többdimenziós ellentét lehet homogén vagy heterogén. Homogén az ellentét, ha az ellentett tagok egy egydimenziós ellentétekből álló „lánc”-nak (Kette) szélső pontjai. Így pl. a német $u-e$ ellentét két tagjának közös alapja csak a magánhangzósság; viszont a két tag szélső pontja egy lehető $a-o$, $o-ö$, $ö-e$ egydimenziós ellentétpárokból álló láncnak. Az $u-e$ homogén ellentét nem közvetlen (ungeradlinige), mert két szélső

⁴⁵ Vö. BURKAMP: i. m. 73; PAULER: i. m. 24, 54.

pontját többféle lánc kötheti össze. Pl. $u-o-ö-e$ vagy $u-ü-ö-e$, $u-ü-i-e$, esetleg $u-o-a-ä-e$. Hasonlóan homogén a német többdimenziós $x-\eta$ ($ch-ng$) ellentét, de egyben közvetlen (geradlinige), mert az egyetlen lehető láncolatnak két szélső pontja: $ch-k-g-\eta$.

Mindezzel szemben a $p-t$ többdimenziós ellentét heterogén, mert a két tagot nem kötheti össze az egydimenziós ellentétek láncolata, a kettő közé semmi sem iktatható (62).

A „lánc” (Kette) fogalmának a logikai irodalomban megszokott xx jelölése a „sor” (Reihe) is.⁴⁶ Trubetzkoy „lánc” fogalmának tartalma azonban ellentétek xx következése; tehát különbözik a „lánc” fogalom általában használt tartalmától. A többdimenziós homogén ellentétek a láncsal kapcsolt fogalma Trubetzkoynál logikai igyekvést jelez: tranzitív, szükségképpen sorba kívánja állítani az ellentéteket. A logikai tranzitivitás a racionalitás eszménye, a törvényszerűség teljessége, a rend tökéletessége. Ezt célozza Trubetzkoy a homogén lánc felállításával; azonban nem a fonémek, hanem a fonológiai ellentétek, párok láncát állítja fel, mert a fonémrendszert az ellentétek rendszeréből kívánja levezetni, az első az utóbbinak — szerinte — csak „korrelátuma” (vö. 62, 60). Láncban egy-egy értelműen meghatározott intranzitív szimmetrikus ellentétpár is van: $k-g$, $t-d$ stb.

A „lánc” (Kette) kétoldalúan, egyértelműen meghatározott tranzitív aszimmetrikus viszony, a sorszerűségnek egyik esete: a sorozat. Ilyen pl. a természetes egész számok sorozata. Az alapviszony és konverziója segítségével minden tagja minden tagtól mindkét irányban elérhető. Külön esete a láncnak, ha tagjai csak egy irányban érhetők el: páronként. A láncnak lehet kezdete és vége; vagy csak kezdete vagy vége; vagy se kezdete, se vége.

Minden véges összefüggés viszonya kimeríthető az összefüggő tagok viszonyának különböző kapcsolásával, láncolásával. Egy-egy láncolás, kapcsolás lehető viszonyainak száma azonos.

A fonémek viszonya azonban nem csupán kétoldalúan egyértelműen meghatározott „lánc” (sorozat), hanem egyoldalúan, egyértelműen meghatározott sor is és a kettő viszonyával alakult szerkezet. Mindkét meghatározottságot a sorszerűség fogalma meríti ki.

A sorszerűség (sor és sorozat) lefokozással, illetőleg privációval alakult diverz, ismétlődő, egyoldalúan vagy kétoldalúan egyértelműen determinált és meghatározott tranzitív és aszimmetrikus viszonszerkezet. A teljes fonémból explikált diverz sorok és sorozatok viszonosak (korrelatív) tagok, illetőleg párhuzamosak (korreláció) sorszerűségek szerint. Ez a viszonság és párhuzamoság szükségképpen, elsődleges. Az ellentét azonban egy-egy vagy több értelmű viszony, megfordítható (konverz), tehát általában nem tranzitív, viszont szimmetrikus — csak kivételesen lehet tranzitív. Trubetzkoy kísérlete az ellentétpárok — mint olyanok — sorszerűsítésére tehát eleve kilátástalan; kivételre nem lehet törvényszerűséget építeni. Maguk az ellentétek tagjai természetesen sorszerűsíthetőek, persze nem az ellentét, hanem a diverzitás szerint. Lássuk Trubetzkoy példáit, az $u-o$, $o-ö$, $ö-e$ láncot. Az $u-o$ privatív különbözős, tehát egy sorozatnak előző és következő tagja; az $o-ö-e$ graduálisan diverz tranzitív sor. Trubetzkoy $u-o$, $o-ö$, $ö-e$ lánc azaz sora tehát nem homogén, mert két különböző sorszerűség tagjait kapcsolja egyetlen láncba; ez a lánc nem szükségképpen és nem tranzitív; természetesen a Trubetzkoy felsorolta páros fonémek nem ellentétek, hanem különbözőségek.

⁴⁶ Vö. SCHRÖDER: III, 346, BURKAMP: i. m. 71, PAULER: i. m. 59.

Mutatis mutandis ugyanez áll a homogén többdimenziós ellentétek úgynevezett közvetett (ungeradlinige) fogalmára, az $u-\ddot{u}-i-e$, $u-o-a-\ddot{a}-e$ esetére s kissé eltérő megokolással az $u-\ddot{u}-\ddot{o}-e$ láncra is.

Trubetzkoynak a mássalhangzókból idézett példája még kevésbé áll helyt: többdimenziós és homogén a német $x-\eta$ ellentét, mert a $x-k$, $k-g$, $g-\eta$ egydimenziós ellentét-lánc két szélső pontja (vö. 62). A $x-k$ tényleg ellentét, mert az alapfonémek különböző sorszerűségeinek két tagja; ilyen maga a $x-\eta$ pár is; a $k-g$ pár egy másodlagos izomorf párhuzamosság ellentéte, korreláció és hasonlóan a $g-n$ is. A német $x-\eta$ fonémpár tehát Trubetzkoy kifejezésével élve — többdimenziós, azaz többértelműen meghatározott ismétlődő ellentét, de nem homogén.

Trubetzkoy többdimenziósnak és heterogénnek minősíti a $p-t$ fonémpárt, mert a két tag között nem állhat semmilyen egydimenziós ellentétlánc (62). A $p-t$ azonban egyoldalúan egyértelműen meghatározott graduálisan különböző foném, első két tagja egy tranzitív aszimmetrikus sornak, tehát éppen homogénnek minősíthetnők.

Általában a Trubetzkoytól többdimenziósnak minősített ellentét tagjai közé beiktatott lánc nem változtatja meg a tagok viszonyát, sem közelebből meg nem határozza. Szükségképpen következmény ez, hisz egydimenziós ellentét nem létezik; ebből a korrelativitás elve alapján tovább következik: többdimenziós ellentét nincs. Egydimenziós ellentétek nélkül nincs lánc, lánc nélkül nincs homogén többdimenziós ellentét, s így többdimenziós heterogén ellentét sincs.

*

Végül Trubetzkoy nem kevésbé fontosnak minősíti a proporcionális és az izolált ellentétet. Proporcionalis az ellentét, ha a két tag viszonya azonosan ismétlődik ugyanazon rendszernek egy vagy több ellentétpárjánál. Ilyen pl. a német $p-b$, $t-d$, $k-g$. A $p-sch$ ellentét ezzel szemben izolált.

Szerinte mind az egydimenziós, mind a többdimenziós ellentét lehet proporcionális vagy izolált. Pl. a német $p-b$ egydimenziós és proporcionális, az $r-l$ egydimenziós és izolált, a $p-t$ többdimenziós és proporcionális (vö. $b-d$, $m-n$), a $p-sch$ többdimenziós és izolált (63).

Trubetzkoy proporcionálisnak nevezett ellentétei több viszonyfajt rejtenek. Az egydimenziósnak minősített proporcionális ellentétei a $p-b$, $t-d$, $k-g$ egyeznek az ugyancsak Trubetzkoytól másodfokú zárjelleg-korrelációnak minősített másodlagos párhuzamossággal, s vonatkozik rá mindaz, amit e viszonyról már előbb mondtunk.

A Trubetzkoytól egydimenziós és izolált ellentétnek minősített $r-l$ a valóságban egyoldalúan meghatározott különbözős, a két tag a megfelelő viszony (korrelatív) sornak két foka, tehát — Trubetzkoy szakkifejezésével élve — többdimenziósnak kellene minősítenünk; természetesen nem izolált viszony. A többdimenziósan proporcionálisnak minősített $p-t$, $m-n$ viszonya lényegében egyoldalúan, egyértelműen meghatározott különbözős, két megfelelő viszony sornak két foka; a párok egymás között sorközi elsődleges szükségképpen párhuzamosságban, korrelációban állanak. A $b-d$ viszonya ugyancsak egyoldalúan meghatározott különbözősége egy másodlagos párhuzamosságú additív zárjellegű sornak, tehát többdimenziósnak minősíthetnők. Az előbbi $p-t$, $m-n$ különbözősések elsődleges párhuzamosságától másodlagosságával különbözik s így más sorrendbe (részrendszerbe) tartozik.

A p - sch tényleg többértelműen meghatározott ellentét, s lehet izolált — de nem szükségképpen. A németben ugyanez a viszony van a f - r foném között; a magyarban a korrelált másodlagos részrendszerben a b - zs vonatkozása is egyezik a p - s ellentétével.

Az ellentétpárok viszonyának taglalása egyértelmű eredményt mutat. Az ellentétpárok egyező sajátsága (Vergleichsgrundlage) Trubetzkoy szerint fennállhat, illetőleg korlátozódhat egyetlen ellentétpárra: ez az egydimenziós-nak nevezett ellentéte; szerinte ritka, de a rendszer szempontjából alapvető (vö. 61). Azonban minden rendszer sorszerűségek sorrendje; a sorszerűségnek előfeltétele az ismétlődő viszony. Az egydimenziós, azaz egyetlen viszonypárra korlátolt alapsajátság fogalma egy meghatározott nyelvi rendszerben *contradictio in adiecto*. Egydimenziós viszony tehát meghatározott nyelvi rendszerben nincs és nem is lehet; ilyen semmiféle nyelvi rendszerben sem lehetséges. Következésképpen többdimenziós viszony sincs.

A többdimenziós ellentét lényege Trubetzkoy szerint az ellentétpár közös sajátságának ismétlődése a rendszer más, esetleg több tagjánál. Többdimenziós-nak minősített példának logikai meghatározása azonban: 1. elsődleges diverz sor; 2. többértelműen vonatkozó ellentét; 3. többértelműen viszonyított másodlagos korreláció. Minden rendszerben szükségképpen a második viszony a legszámosabb. A három viszonyfaj rendszertanilag önállóan determinált s nem rendelhető a többdimenziós fogalom alá. Többdimenziós viszony a nyelvrendszerben nincs.

Ebből következik a többdimenziós homogén (közvetlen és közvetett), valamint a heterogén ellentétek önellentmondása is. Többdimenziósan homogén az ellentét — Trubetzkoy szerint —, ha két tagja közé egy egydimenziós ellentétekből álló lánc iktatható; ha csak egyetlen lánc iktatható be, akkor homogén, ha több, akkor heterogén. Rendszerben egydimenziós ellentét nem állhat; az ilyen lánc önellentmondó s ezért ilyen a többdimenziós homogén ellentét fogalma is. Az így nevezett viszony valójában tranzitív sorszerűség lehet.

Az egydimenziós proporcionális ellentét lényege Trubetzkoy szerint a két tag viszonyának ismétlődése további ellentétben. Felsorolt példái az egy-egy értelműen viszonyított másodlagos korrelációt mutatják.

Az ellentét proporcionális, ha a tagok viszonya azonosan ismétlődik a rendszer más ellentéteinek tagjai közt. Proporcionálnak nevezi Trubetzkoy: 1. a másodlagos párhuzamosságot, korrelációt; 2. az elsődleges, szükségképpeni korrelációban álló sort ($p-t$, $m-n$).

A proporcionális ellentéttel szembehelyezett izolált ellentét nem létezik; ellentmond a rendszer fogalmának.

Trubetzkoy szerint mind a többdimenziós, mind az egydimenziós ellentét lehet proporcionális vagy izolált. A többdimenziós proporcionálisnak minősített viszonya a valóságban: 1. egyértelműen meghatározott különbözőzés és az ismétlődő viszonyú két sornak elsődleges szükségképpeni párhuzamossága, vagy 2. többértelmű tetszőleges ellentét. Egydimenziós viszony nincs, tehát többdimenziós proporció sincs.

Az izoláltan egydimenziós-nak minősített ellentét valójában egyoldalúan egyértelműen meghatározott viszony és egyáltalán nem izolált; tehát se nem egydimenziós, se nem izolált.

A lánc Trubetzkoy meghatározásában több egydimenziós ellentétből áll. Nem minden lánc proporcionális; a láncnak valamely ellentéte proporcionális

lehet (vö. 64). Az utóbbi esetben nem tudni, mi tartja össze a láncot.⁴⁷ Példáiban a következő logikai viszonyokat lehet megállapítani: 1. graduális és privatív sorszerűségek tagjainak párban váltakozó következése; 2. alaprendszeri elsődleges, többértelműen viszonyított ellentét és másodlagos korrelációs párok váltakozó következése; 3. a proporciók és láncok kereszteződéséből nyert fonémrendszerben a $p-b-m$ típusú fonémek (elsődleges sor és másodlagos korreláció kapcsolása) következését Trubetzkoy sornak vagy újból lánecnak nevezi. A megfelelő értelemben tényleg sor.

Egydimenziós ellentét nincs, tehát egydimenziós ellentétek láncja sincs. Trubetzkoy a lánc fogalmát nem határozza meg kellőképpen. Összetett úton végül is a sor fogalmához közeledik.

Trubetzkoy-nak egész elmélete másodlagos elven, illetőleg viszonyon épül. Föltehetően a többdimenziós és heterogén ellentét, illetőleg az egydimenziós ellentétek láncja is valamilyen szubszumált hányadlagos viszony szerint áll. Ilyen lehetőség pl. a rendszernek relációs kalkulussal kifejthető vonatkozás-szerkezete.

A függő dologgal viszonyló összefüggő dolog a vonatkozás viszonyában áll. Vagyis két viszony-nak viszonya is viszony. E relációkalkulussal alakuló harmadlagos viszony: a vonatkozás; jelenti a szerkezet viszonyainak relációját, illetőleg relációt. A vonatkozás is lehet tranzitív. Klasszikus példája a kalkulussal minősíthető *nagybátya* és *unokaöcs* vonatkozása. Példája a fonémrendszerben: ha az \bar{e} foném hangiságának fokában előfeltétele a tőle függő \bar{o} és \bar{u} fonémnek és ha az i foném privatíván összefüggő következője az \bar{e} fonémnek, akkor az i foném felsőbb fokról vonatkozik az \bar{o} és \bar{u} fonémre. Ez a vonatkozó tranzitivitás csak a sorrendben (rendszerben) áll fenn, tehát következményes, konzekutív, másodlagos. A teljes, általános fonémrendszernek minden vonatkozása tranzitív. Egy-egy nyelvkati (részleges) fonémrendszernek lehet nem-tranzitív vonatkozása is.

A Trubetzkoy felsorolta láncok tranzitivitását vagy intranzitivitását, esetleg nem-tranzitivitását a kalkulussal levezetésével lehetne megállapítani. Valószínűleg nem-tranzitív pl. a $x-k$, $k-g$, $g-\eta$ láncja. Fölösleges, mert a fonémek alaprendszerének lényegi szerkezetét nem a relációkalkulussal adott harmadlagos viszonszerkezettel kell megadni. A függő és összefüggő viszonyú fonémek alapszerkezete előfeltétele a viszonyok viszonya szerkezetének, s nem megfordítva.

5. Az ellentétrendszer különböző ellentétfajainak meghatározása után Trubetzkoy megkísérli a fonémrendszer szerkezetének, viszonyrendjének levezetését az ellentétrendszerből.

Szerinte a fonéminventáriumnak, mint a fonológiai ellentétek korrelát rendszerének belső rendjét, viszonszerkezetét (Struktur) az ellentétek különböző fajú határozzák meg. Az egyező viszonyú tagok proporcionális ellentétei egyenletbe (Gleichung) tömöríthetők, pl. a német $b-d = p-t = m-n$, vagy $u-o = \bar{u}-\bar{o} = i-e$. A többdimenziós közvetlen homogén ellentétek egydimenziós láncok iktathatók, pl. a német $ch-k-g-ng$ vagy $u-\bar{u}-i$ stb. Ha a lánc egyik ellentéte proporcionális, kereszteződik a lánc a proporcióval. Ha egy foném egyidejűleg több proporcióban vesz részt, akkor több proporció kereszteződik. A fonológiai rendszer tehát a kereszteződő párhuzamos „sorok” formájában mutatkozik. A német mássalhangzós rendszerben kereszteződik a

⁴⁷ Vö. SCHRÖDER: i. m. III, 377.

$b-d = p-t = m-n$, továbbá a $b-p = d-t$ és $b-m = d-n$ proporció és a keresztződést két páralel lánc érzékelteti: $p-b-m$ és $t-d-n$. A $p-b = t-d = k-g$ és $b-m = d-n = g-\eta$ proporciók a $p-b-m$ és $t-d-n$ láncok paralelizmusát adják a $k-g-\eta$ -vel. Az utolsó láncot „ki lehet egészíteni” és végleges formája: $x-k-g-\eta$. Végül a $x-k$ viszonya egyezik a $f-pf$ és $ss-tz$ viszonyával, ezek viszont csak részei a $w-f-pf$ és $s-ss-tz$ páralel láncoknak. Végül az ss az egydimenziós $ss-sch$ ellentét tagja. A végső kép tehát:

			v	z
		x	f	ξ
		k	h	c
p	t			
b	d	g		
m	n	η		

A rendszeren kívül áll az egydimenziós izolált $r-l$ ellentét és a h foném, amely minden mássalhangzóval többdimenziós viszonyban áll, vagyis pár nélkül áll a rendszeren kívül. A j foném csak az i fonémnek kombinatorikus változata (64).

Trubetzkoy ellentét-elméletének végeredményét több új fogalom segítségével vezeti le. Új fogalom a lánc proporcionális tagja, az egyenlet (Gleichung), keresztzés (Kreuzung) páralel lánc, illetőleg sor (!), kiegészítés. Egyiket sem határozza meg, ezért tartalmát megint csak példáinak logikai meghatározásával állapítjuk meg.

A $b-d = p-t = m-n$ egyenlet (Gleichung): alaprendszeri és másodlagos rendszeri graduálisan különböző két-két foném (párban, hogy megfeleljen az ellentét elméletének) mint sorszerűségének első két tagja páronként, illetőleg soronként az elsődleges korreláció szükségképpeni viszonyában áll; a graduálisan diverz párok soronkénti elsődleges korrelációját jelöli a „=” jel.

A $b-p = d-t$ egyenlet: a harmadlagos zártságú feszes alapfoném a laza jeggyel másodlagosan korrelált párjával áll és egyenletbe van állítva az ugyanazon korrelációban álló, véle graduálisan különböző fonémpárral.

A $b-m = d-n$ egyenlet: a laza korrelációs jegyű másodlagos fonémrendszernek zárt fonémje az alaprendszernek ugyanazon fokú előzetlen nyílt szonans fonémjével áll a tetszőlegesen diszjunkt ellentétben, és egyenletbe van állítva a tőle csak gradualitásban különböző, különben egyező fonémpárral.

A másodlagos korrelációjú fonémpárok, és a tetszőlegesen diszjunkt ellentétpárok graduálisan diverz viszonyát is a „=” jel jelöli.

Az „egyenlet” tehát a sorszerűségek két tagjának elsődlegesen viszonyos graduális viszonyát jelenti és jelöli az azonosság jelével, vagy a másodlagos korrelációjú diszjunkt ellentét párokat.

A sorszerűségeknek szükségképpeni kölcsönös belső viszonyrendjét a rendszerben keresztződésnek (Kreuzung) nevezi. A sorszerűségek tagjait — ellentét-elméletének megfelelően — párokba osztotta, aztán a keresztződés fogalma alatt az elsődleges korrelatíven és korrelációsan viszonyuló sorszerűségekre bontotta vissza s megkapta a mássalhangzós fonémrendszernek a fonetikából is ismert helyes alapvázát „páralel s o r o k b a n” azaz „láncokban”. A „páralel sor vagy lánc” fogalma itt megfelel a sorszerűségek viszonyosságának.

A fiktív ellentétláncok eltávolítása után Trubetzkoy eljutott a diverz fonémek sorszerűségeinek a fonetikából ismert rendszeréhez, illetőleg annak részleges alapvázához. A német nyelvnek ily módon felállított rendszere nem

teljes és több pontban nem helyes. Hiánya: 1. egybeveti az alapfonémek sorszerűségeinek fonémjeit a másodlagos korrelációs sorszerűségek fonémjeivel; 2. csak részben felel meg a sorszerűségek szükségképpi viszonyának; 3. a rendszer ezért nem zárt, hanem nyitott és nem teljes; 4. kívül álló fonémpárt a rendszer nem tűrhet ($r-l$); 5. még kevésbé egyedül álló tagot (h). Mindezzért Trubetzkoy rendszere nem tranzitív minden irányban, vagyis a fonémek rendszertani helye nem megokolt, híján van a szükségképpeniségnek.

*

Trubetzkoy utolsónak tárgyalja az ellentéteknek a tagok viszonya szerinti felosztását.

A fonémrendszer szerkezete (Struktur) az egydimenziós, többdimenziós, a proporcionális és izolált ellentétek (Oppositionen) megoszlásától függ, ezért az ellentét két tagjának viszonya (Beziehung) a fonémállomány (Phoneminventar) szerkezetének szempontjából mellékes; viszont nagy jelentősége van a fonémrendszer funkciójában.

Az ellentéti tagok vonatkozásának szerinte három faja van:

1. A privatív ellentét: az egyik tagot a jegy jelenléte, a másikat annak hiánya jellemzi. Pl. zöngés—zöngétlen, orrhangú—nem-orrhangú, ajakhangú—nem-ajakhangú ($d-t$) stb. Az egyik tag a jegy hordozója, a másik a jegy nélküli. Trubetzkoy szerint a fonológiának rendkívül fontos ellentéte ez.

2. A graduális ellentét: a tagokat ugyanazon ellentét foka (Grad) vagy fokozata (Abstufung) jellemzi. Ilyen pl. a magánhangzók nyílásfoka (Öffnungsgrad) pl. a német $u-o$, $ü-ö$, $i-e$ vagy a hangmagasságnak (Tonhöhe) foka; szélső (legkisebb, illetőleg legnagyobb foka szerint) és közbülső tagja van. Aránylag ritka és a privatívnál csekélyebb jelentőségű vonatkozás.

3. Az ekvipollens ellentét: a két tag logikailag egyenjogú (gleichberechtigt), azaz nem lehet felfogni sem mint egy sajátságának két fokát, sem mint egy sajátságának állítását és tagadását. Példája a német $p-t$, $f-k$ stb. Minden rendszernek leggyakoribb ellentéte.

A fonológiai rendszer összefüggéséből és funkciójából kiragadott és elszigetelten szemlélt ellentét mindig ekvipollens és egyben graduális; pl. a zöngés és zöngétlen réshang. Fonetikailag a német réshang tökéletesen sohasem zöngés vagy zöngétlen, e tulajdonsága csak fokában különbözik. Továbbá a zöngétlen hang ejtése feszes izomzattal történik, a zöngésé laza izomzattal, ezért pl. az orosz vagy francia t és d vonatkozása fonetikailag többértelmű. E vonatkozásnak privatív értékeléséhez el kell dönteni, vajon a zöngesség-e a differenciáló sajátság, vagy a lazaság, továbbá a tulajdonság legkisebb fokát nullával kell egyenlőnek tartanunk.

Hasonlóan az $u-o$ vonatkozása is privatív, ha a két hang szélső foka a nyílásfoknak, illetőleg a zártsági foknak (Öffnungsgrad, bzw. Schliessungsgrad) és az egyiknek, valamint a másiknak minimális fokát a nullával egyeztetjük. Így aztán az u a nem-nyílt, az o a nyílt ajakhang, vagy u a zárt, és o a nem-zárt ajakhang. Ugyane vonatkozású $u-o$ azonban azonnal graduálissá válik, mihelyst a magánhangzós rendszerben az o -nál nyíltabb hangzó is van, pl. o vagy a ; ekkor az u a külső (extreme) és az o a belső (mittlere) tag.

A fonológiai ellentétnek ekvipollens, graduális vagy privatív értékelése a tárgyalás szempontjától függ, bár általában a fonológiai rendszer szerkezete és funkciója tárgyilagosan és egyértelműen megadja az ellentét értékelését.

A $t-d$ ellentét privatív, de ha harmadik tagja is van, akkor graduális. A rendszer funkciója megmutatja, melyik tag a jegy nélküli: ha a t , akkor a megkülönböztető jegy a zöngéesség (vonatkozása pedig privatív), ha d , akkor a megkülönböztető jegy a lazaság, ha sem az egyik, sem a másik, akkor a $t-d$ ellentét ekvipollens.

A konkrét ellentét graduális, privatív vagy ekvipollens volta tehát a fonémrendszer szerkezetétől és funkciójától függ, de azért magában az ellentétben is kell lennie valaminek, ami lehetővé teszi a privatív, graduális vagy ekvipollens értékelést.

A $k-l$ ellentét semmiképpen sem lehet graduális vagy privatív, mert tagjait nem lehet ugyanazon tulajdonság állításának (Bejahung) vagy tagadásának (Verneinung), sem pedig két fokának elképzelni. Az $u-e$ ellentétet elképzelhetjük privatívának (zárt—nem-zárt, illetőleg nyílt—nem-nyílt), graduálisnak és ekvipollensnek is (66—69).

Az ellentéttagok viszonyának tárgyalásánál tűnik ki legvilágosabban Trubetzkoy logikai tévedése és ellentmondása.

Maga Trubetzkoy mindenkor az ellentéttagok vonatkozásáról (Verhältnis) szól, nem viszonyáról. Az ellentéti kapcsolat harmadlagos viszony, tehát szabatos meghatározásban tényleg vonatkozás.

A privatív ellentétre idézett példái azonban helytelenek, mert azok viszonya részben másodlagos korreláció (zöngés—zöngétlen, $d-t$ stb.), részben graduális (ajakhangú—nem-ajakhangú, azaz sötét—világos).

A valami (egy meghatározott jegy jelenléte) — semmi (a jegy hiánya) viszonya az additív ellentét viszonya s ilyen a másodlagos korreláció viszonya is. A privativitás ezzel szemben explikatív, diverz viszony, részleges vagy egyedi deriváció. A másodlagos korreláció tehát nem privatív viszony, a privativitás pedig nem ellentét, hanem különbözőzés, diverzitás. A másodlagos korreláció pedig tényleg ellentét.

A graduális ellentétre idézett példái sem helyesek. A graduális viszony nem akármilyen sajátság lefokozásából áll, hanem határozottan a teljesség lefokozása részlegességre (és nem a részlegesség derivációja, explikációja egyediségre). A magánhangzók nyílásfokának (Öffnungsgrad) fokozatai: a német $u-o$, $ü-ö$, $i-e$ fonémek nem állnak graduális viszonyban, hanem éppen privatívak. A hangmagasság esetleg tényleg graduálisan viszonyul.

A graduális viszony a teljes tárgyból lefokozott részleges tárgy diverz, különböző viszonya egyoldalúan, egyértelműen meghatározva; tehát nem ellentét, differencia.

Az ekvipollencia (aequipollentia) fogalma a fogalmi- és viszonylogikában szokatlan, gyakori viszont a mondatlogikában és a tartalmában és terjedelmében azonos, kifejezésében, jelében különböző két mondat, ítélet viszonyát jelöli. Trubetzkoy szerint ekvipollens az ellentét, ha az sem fokozati, sem állító, sem tagadó. Tehát csak negatív meghatározását adja, nem határozza meg pozitív lényegét. Idézett példáiból a $p-t$ viszonya graduális, tehát nem ekvipollens; a $f-k$ tényleg ellentét, többértelmű viszony, vonatkozás, ilyen értelemben lehet „egyenjogú” (gleichberechtigt) ekvipollens. Az ekvipollencia fogalma Trubetzkoy meghatározásában nem szabatos. A fogalmi logikában a diszjunkció (alternáció, megengedő, kizáró) fogalma szokásos.

Trubetzkoy rendszerezésének három fogalma közül kettő: a graduális és privatív, a diverzitás, különbözőzés fogalma és nem az ellentété, a differenciáé; csak az ekvipollencia lehet a differencia, az ellentét fogalma. Így is komplex

meghatározatlan fogalom, nem különbözteti meg a teljes, a részleges és az egyedi ellentétet.

Trubetzkoy a német $u-o$, $ü-ö$, $i-e$ ellentétet graduálisnak minősíti (vö. 67), azonban privatívnak, ha a nyílásfoknak (Öffnungsgrad) vagy zárfoknak (Schliessungsgrad) két szélső értékét képviselik és mint nyílt—nem-nyílt, illetőleg zárt—nem-zárt állanak ellentétben, tehát ha a vonatkozás kéttagú. De ugyanez az $u-o$ vonatkozás azonnal graduálissá válik, mihelyt a rendszerben még egy nyíltabb magánhangzó van, pl. o vagy a . Ugyanígy a $d-t$ ellentét is privatív, de ha még egy további tagja akad, akkor graduális, vagy ha nem, akkor ekvipollens is lehet. Az ellentétek értékelése (Wertung) tehát a szemlélettől függ még akkor is, ha a fonológiai rendszer szerkezete és funkciója többnyire meghatározza az ellentét értékét. Trubetzkoy ellentételemélete tulajdonképpen ellentmond a háromtagú viszonynak, hiszen az ellentét nála mindig két tagot mutat. Az ellentétnek általános elmélete természetesen ismeri az ellentétek egymásutániségát, bizonyos értelemben: sorát.

Trubetzkoy-nak vázolt szemlélete elméletileg a logikai viszonyok szükségképpeniségének teljes félreértése és a teljes, általános és egyetemes fonémrendszer szükségképpen, determinált viszonyrendjének tagadása. Nem kétséges: egy nyelvalkat, nemzeti nyelv a teljes fonémrendszernek, illetőleg állományának esetleg csak bizonyos hányadát, részrendszerét veszi fel, érvényesíti s megváltozott fonémállománya miatt a strukturálisan determinált fonémrendszerében strukturális átépítés, eltolódás van, különböző jegyek relevanciája érvényesül, tehát a rendszer és az egyes foném tartalma módosul. A fonémek teljes, általános és egyetemes rendszere azonban mindettől függetlenül fennáll.

A foném több jegy egysége. Azonos tartalma, viszonya és rendje (jelviszonyrendje) szerint determinált, meghatározott sorrendben (a fonémek rendszerében) áll; a foném függő sorának foka és egyben az első előzetlen tagból explikált összefüggő sorozatának privatív fokozata; ugyanakkor a sorrend (rendszer) minden tagjával kölcsönösen komplikált vonatkozásban áll. A foném tehát egyben graduális és privatív. A sorrend minden tagja teljességének foka, általánosságának fokozata és egyetemességének mértéke szerint fennálló, determinált és meghatározott (állandó invariáns) graduális és privatív fennállású és alapviszonyú; a sorrend alapviszonya a szerkezet átépítésével sem változik, csak bizonyos jegyeinek viszonya és így érvénye (relevanciája) módosul. A fonémrendszer invariáns alapjegye, illetőleg invariáns jegyeinek szerkezete változatlan. A foném tehát ugyanabban a rendszerben nem lehet egyszer graduális, máskor privatív — még a fonémrendszer strukturális változásával, fejlődésével sem. Persze az egyetlen sorú fonémállománynál csak az egyik viszony lehetséges.

A részrendszer strukturális törvényszerűségét azonban nem lehet általánosítani és főképpen nem lehet alkalmazni a teljes, általános és egyetemes fonémrendszerre és annak szükségképpen hangviszonyrendjét nem lehet relativizálni. Csak a részrendszer lehet viszonylagos, relatív. Trubetzkoy az alapviszonyok félreértésében és az általánosításban hibázik. Ellentmond saját elvének is, mert az ellentétagok viszonyát nem vezeti le magából az ellentétből; nem határozza meg, miként következik a graduális, privatív és ekvipollens viszony a dimenzionalitásból. Sokkal inkább a tagok lényegéből, tartalmából okolja meg (jól—rosszul) a tagok viszonyát, tehát többé-kevésbé a lényegi jegyek egységéből, nem pedig az ellentétviszonyból.

Tévedését világosan mutatja az elvviszonyrend is.

Az azonosság és ellentmondás (diverzitás, különbözőzés) előfeltétele minden viszonynak, az pedig minden rendnek, tehát az ellentétnek (differencia, különféleség), implikációnak s a többi viszonynak is, valamint a sornak, sorrendnek (azaz rendszernek), osztálynak stb. Mindig legalább két tárgy különbözik vagy áll ellentétben (különféle), tehát a különbözőzés és különféleség (ellentét) viszonya és a többi viszony is mindig legalább két tag között áll fenn. A párostagúság elemi előfeltétele a viszonyoknak. A viszony ismétlődhet és három vagy több tag állhat azonos viszonyban, pl. $A \supset B \supset C$. Az ismétlődő viszony a legegyszerűbb viszonyszerkezet, amely három tagot rendez sorba, s ez a legegyszerűbb rend.

A párostagú viszony tehát szükségképpen alap. Így az ellentmondás (diverzitás): $A \supset \bar{A}$ (A ellentmond a non- A -nak [\bar{A}] és attól különbözik); az ellentét (differencia): $A - B$ (A teljes ellentétben áll a B -vel, a kettő különféle); bizonyos értelemben az azonosság is $A = A$ (A azonos A -val, vagyis önmagával). A párostagúság tehát általános minden viszonynál, nem különleges jegye, sajátosága vagy tulajdonsága az ellentétnek (differencia), sőt előbb van meg az ellentmondásnál és mutatis mutandis magánál az önazonosságnál.

A logikai elvek sorrendje szerint az azonosság alapelve után az ellentmondás áll s harmadikul az ellentét elve.⁴⁸

Az ellentmondás elvéből következik:

1. a n e g á c i ó (tagadás, teljes ellentmondás, különbözőzés, diverzitás): $A \supset \text{non-}A$ vagy $A \supset \bar{A}$ (A ellentmond a non- A -nak, az A különbözik a non- A -tól; pl. fém—nem-fém, hang—nem-hang) — a fogalmi logikában;

2. a f o k o z ó (gradualis, részleges) d i v e r z i t á s, k ü l ö n b ö z é s: $A \supset B$ (az A -nak ellentmond az implikált lefokozással szubszumált, alárendelt B ; pl. a fogalmi logikában: szerves lények — állatok; $i \supset u$ a magyarban);

3. a f o s z t ó (privatív, egyedi) k ü l ö n b ö z é s: $A \sqsupset B$ (az A -nak ellentmond a belőle explikált, fosztással derivált és mellérendelt B ; pl. $o \sqsupset u$ a magyarban).

Sorrendben harmadik az ellentét elve. Az ellentét (differencia, különféleség) is lehet:

1. k o n t r é r vagyis teljes: $A - B$ (az A -nak távolian, szélsőségesen, a valami—semmi értelmében ellentett a B); pl. fehér—fekete, $z - o$ (orrhangú—nem-orrhangú) a franciában.

2. s z u b k o n t r é r vagyis részleges: $A - \bullet B$ (az A -nak részlegesen ellentett a B); pl. fehér—szürke, fehér—piros (a piros tartalmaz némi fehéret); $t - \bullet d$ a magyarban;

3. l i m i t vagyis egyedi: $A \bullet - \bullet B$ (az A -nak egyedien ellentett a B); pl. fehér—lila, zöld—piros; $p \bullet - \bullet s$ a magyarban.

Az ellentét viszonya lényegéből következően két tagot vonz, tehát ellentétpárt alkot, de több tagot is vonzhat, vonhat ugyanazon ellentétbe, pl. piros—világos rózsaszín—sötét rózsaszín stb. E helyen csak a tárgyunkkal szorosan kapcsolatos logikai problémát érintjük. A diverzitás és differencia teljes elméletének itt nincs helye.

Az ellentét elve tehát harmadrendű és ilyen az ellentétpárok érvénye és értéke is. Az ellentmondás elve s a belőle következő különbözőzés előfeltétele az

⁴⁸ Vö. SCHRÖDER: i. m. I, 299 kk; BURKAMP: i. m. 239, 117, 147, 157; PAULER: i. m. 23 kk.

ellentétnek mint következményének. E logikai tény mellőzése Trubetzkoy elméletének lényegi hibája s ebből következik az ellentétpárok, és az ellentétpárok rendszere elméletének hibás volta is.

*

6. Trubetzkoy a korreláció értékét és szerepét fontosnak tartja s külön fejezetben tárgyalja. Mennél több egy rendszerben a semlegesíthető privatív proporcionális, egydimenziós és homogén ellentét, annál koherensebb, összetartóbb, mennél több az ekvipollens, izolált, többdimenziós és heterogén ellentét, annál kevésbé koherens a rendszer. Ezért szükséges a privatív proporcionális egydimenziós ellentétek sorának önálló megnevezése a *korrelációs* szóval. A korrelációs jegy jelenléte, illetőleg hiánya korrelációs párok sorát jellemzi; a korrelációs pár tagja a páros foném (75–77).

Trubetzkoy a korrelációs jegyek rokonjellege szerint rokon korrelációkat, illetőleg rokon osztályokat különböztet meg, pl. a zöngés és hehezetes korrelációk osztályát; korrelációs jegye mindkettőnek a gégében alakul ($b-p$, $p-ph$). Több rokon korrelációban résztvevő foném többtagú korrelációs bokrot (Korrelationsbündel) képez. Két típusa van: pl. az óind $p-ph$, $b-bh$,

vagy az ógörög $\begin{matrix} \Pi & T \\ \beta & \varphi & \delta & \theta \end{matrix}$ Teoretikusan nyolctagú korrelációs bokor lehetséges.

De ha a foném több nem-rokon korrelációban vesz részt, akkor nem bokrot képez, hanem korrelációs réteget (Schichten). Pl. a német *i* foném részt vesz a hangsúlyos (Betonungskorrelation), a hosszúsági (Quantitätskorrelation) és az ajakhangú (Rundungskorrelation) korrelációban. Az ajakhangú korreláció (*i-ü*, *e-ö*) más síkba (Ebene) tartozik, mint a két előző (80).

Trubetzkoy itt az elsődleges, szükségképpen, kísérő korrelációt látta meg, s bizonyos mértékben külön tartja. Természetesen egyáltalán nem tartozik a másodlagos korreláció problémakörébe.

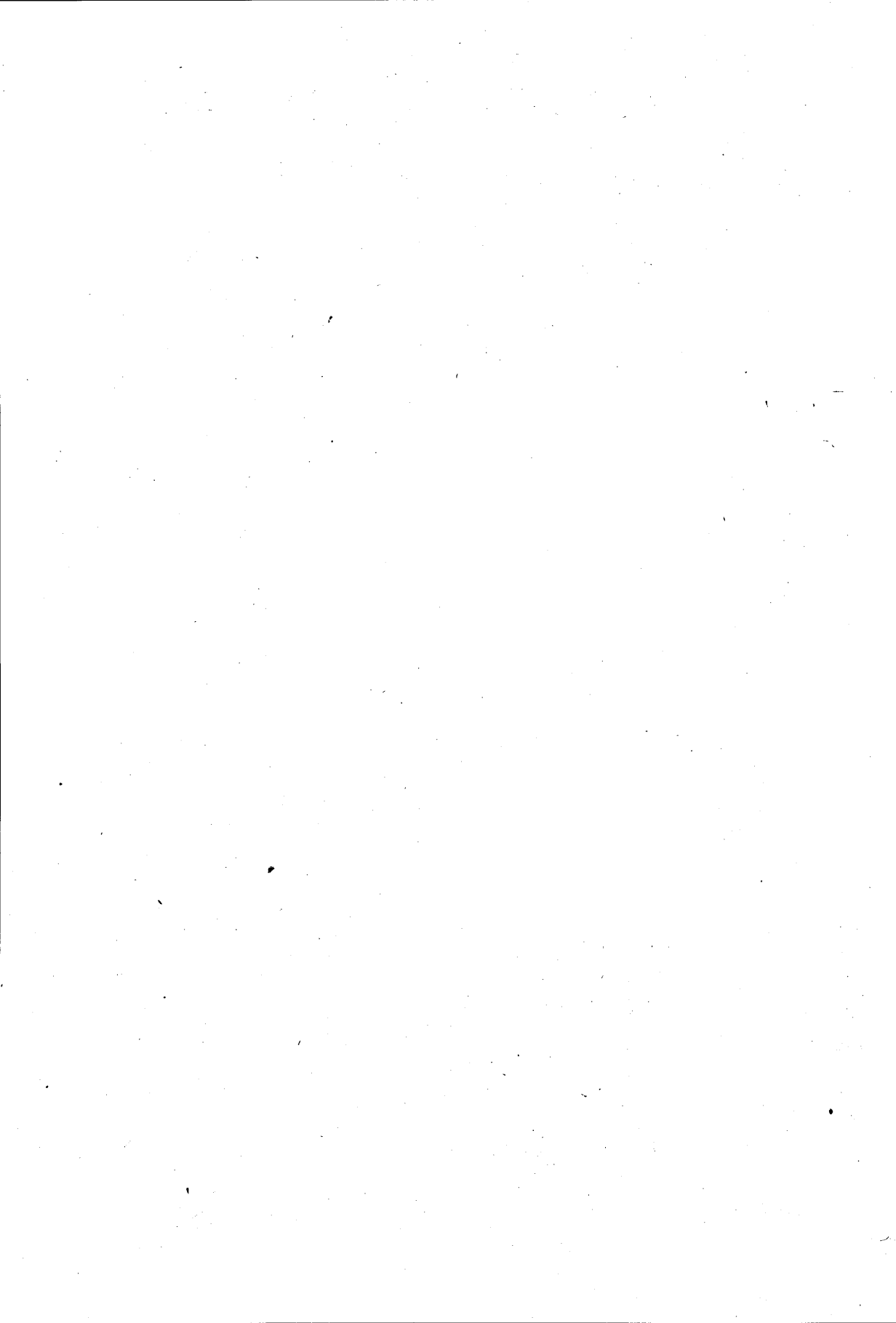
A másodlagos korreláció vagyis megfelelés nem tranzitív viszony; ha két-két tag között fennáll, abból nem következik a két viszonypár között ugyanaz a viszony. Pl. a *p* zöngétlen előfeltétele a *d*-nek, a *t* zöngétlen előfeltétele a *d*-nek, de a *p* nem közvetlen előfeltétele a *d*-nek.

A sorszerűségnek előfeltétele az ismétlődő viszony, vagyis minimálisan három tagnak ugyanaz a viszonya. Ez a föltétel itt nem áll fenn; a korreláció nem tranzitív viszony.

Persze a részlegességének fokozata szerint másodlagos fennállású additív jeggyel alakult zöngés mássalhangzóknak egymáshoz való viszonya ismétlődhet és a zöngés mássalhangzók tranzitív aszimmetrikus viszony szerint determinált viszony szerkezetű rendszerben állhatnak. A zöngés mássalhangzók rendszere természetesen másodlagos, függvénye a zöngétlen mássalhangzónak, illetőleg egész rendszerének. Zárt tranzitív aránytalan rendszere azonban viszonylag önálló. Természetesen a korreláció lehet egy vagy több tagú.

A másodlagos korreláció tehát additív jeggyel alakul; az így nyert fonémek rendszerét a korreláció tényleg szorosabbra fűzi az alaprendszerrel. Magát az alaprendszert azonban nem fűzheti és nem is fűzi szorosabbra, mert annak csak függvénye, s így csak másodlagosan vonatkozik rá.

ARANY A. LÁSZLÓ

Adalékok a topic-comment problémához

1. A probléma elhelyezése, fölvetése

1.1. A szintaxis. A generatív teljes nyelveírás legfontosabb része a szintaxis. Voltaképpen ez az egyetlen generatív komponense, vagyis szabályhalmaza. A generativitás annyit jelent — ebben az összefüggésben —, hogy a mondatok (szintaktikai) szerkezetének leírására szolgáló szabályok felsorolása. Természetesen a felsorolás módja nem lehet tetszőleges; legalábbis igen bonyolult volna egy találmányra összeállított — vagy éppen össze nem állított — szabályfelsorolás. Éppen ezért külön kikötések nélkül minden esetben algoritmikus, rendezett szabályok felsorolásáról van szó.

Tekintettel arra, hogy egy adott nyelv szintaktikai modellálása — vagyis mondatai szerkezetének leírására szolgáló rendezett szabályok felsorolása — többféleképpen történhet, ezért maga a generativista kutatás leginkább az 'aránylag legjobb modell' megkeresésére vonatkozik. Ez az aránylag legjobb modell a dolog természete szerint más modellekkel való összehasonlítás, összemérés eredményeként választható ki. Valamennyi versenyben levő, komolyan számbaveendő modellnek azonos empirikus követelményeknek kell eleget tennie. Ez azt jelenti, hogy az adott nyelv valamennyi mondatát le kell tudni írni, vagyis „generálni”. De hogy ezt hogyan végzik, az már egyáltalában nem közömbös.

Jó okunk van annak a föltevésére, hogy minden, ami ezen felül megkülönbözteti az egyes generatív szintaktikai modelleket, az már az egyes modellek metateóriájába tartozik. (Az ugyanis nem tekinthető tudományos problematikának, hogy egy és ugyanazon metateória segítségével miért jó vagy „jobb”, illetőleg rossz vagy „rosszabb” egy nyelv konkrét leírása. A metateória elvileg „vízhatlan”; a beszivárgás a konkrét kutatási folyamatban történt.)

A metateória — vagy általános grammatikai elmélet — lényegében két részből áll.

Az első az emberi nyelv egyetemes tulajdonságainak halmaza: kategóriák, relációk s maguk a teljes nyelveírási modell szintjei tartoznak bele. Ezeknek kutatásában az emberi nyelvre vonatkozó önmegismerés egyenletes fejlődése óriási tapasztalatanyagot halmozott fel. Az utolsó évtizedben a modern nyelvtipológia és főleg a nyelvi univerzálék, egyetemes sajátosságok kutatása hozott eredményeket. Ez az ismeretanyag adja meg az egyes nyelvek leírásában igénybe vehető egységeket, terminusokat. (Ilyen például a „szintaxis”, a „szemantika”, a „fonológia”; a „mondat”, az „újraírási szabály”, a „transzformációs szabály”, a „fonológiai megkülönböztető jegy” stb.)

A metateória második része a matematika, a matematikai logika belső fejlődéséből adódik; az eldöntés-elmélet és az automata-elméletnek az automaták családjára vonatkozó feladatainak egyenes következménye, alkalma-

zása az emberi nyelvekre. Ennek lényege abban áll, hogy formális kritériumokat ad meg a konkurráló grammatikai modellek értékelésére. Tehát azonos univerzális apparátus segítségével két- (vagy több-) féle módon elkészített — és empirikusan — azonos adekvátságú grammatika közül melyik az 'aránylag jobb'. Ennek értékelésére a legfőbb kritérium a grammatikai modell formális "egyszerűsége". Ez a műszó értékű „egyszerűség” terminus a grammatikának egy sajátos tulajdonságát fejezi ki. Ez a tulajdonság a felhasznált szabályok számára vonatkozik. Így például ha — ceteris paribus — a magyar névmások bevezetése leírható 10 szabállyal és 20 szabállyal, akkor a tíz szabályos megoldás esetén — föltehetően — jobban megközelíti a formális leírás a modell tárgyának: a nyelvi mechanizmusnak működését.

A metateória második része ellenőrzi a metateória első részének tartalmát is. (Ezt a két részt valószínűleg csak ideiglenesen tudjuk egyáltalában kettéválasztani.) Ez azt jelenti, hogy a formális leírás szimbólum-készlete — melynek alapja a föltett, empirikusan megalkotott univerzális nyelvi kategóriák halmaza — nem olyan abszolút érvényű, mint a tisztára matematikus eldöntési apparátus. Ezeknek ellenőrzése is történhet egy (másfajta) egyszerűségi elv alapján, de ezen túl „elméleti” úton is. Az említett (másfajta) egyszerűségi mércének felhasználása valahogy így történhet (az előző példa keretében maradvá): Ha a magyar névmások bevezetése leírható — ceteris paribus — 10 szabály és 5 szimbólum segítségével, meg 10 szabály és 10 szimbólum segítségével, akkor nyilván a kevesebb szimbólum-számú megoldás az egyszerűbb. Az „elméleti” munka azután ott kezdődik, hogy megnézzük: milyen szimbólumok (s alapjukul szolgáló kategóriák) bizonyulnak ennek során elhagyhatónak. Ezek valószínűleg kiesnek az univerzálék közül; így esett ki mind a fonéma és a morféma a legutolsó időben.

1.2. A topic-comment kérdése. A metateória első részének egyszerűsége azonban az egész modell szerkezetére terjed ki. Tehát arra például, hogy van-e szükség külön szó-szintre, külön morfológiára, vagy hogy hol foglal helyet a szótár a teljes nyelvreírás keretében.

Voltaképpen a teljes nyelvreírásról kívül esik a leírás célja, hatóterülete. Azonban ezt is a metateóriában, leginkább annak első részében lehet megfogalmazni. (Az elméleti és egyes általános célú leírások különbsége viszont, tapasztalataink szerint, a metateória második részébe tartoznak.)

Ilyen „cél és hatóterület” kérdés például a „lélektani” alany és állítmány kérdése. Ez egy családba esik a hajdani „téma-réma” viszonytal, valamint a legújabb „topic-comment” viszonytal. A magyar hagyományban a „lélektani” alany és állítmány kategóriája a szokásos; mi azonban inkább a topic és comment viszonylatában dolgozunk, mert ebben jobban tudunk támaszkodni másféle modern nyelvészeti megközelítésekre. (A háromféle terminológia mögött nincs mélyebb elvi különbség, inkább csak a fölérendelt elvi keret különbözik, de ez is ártalmatlan módon.)

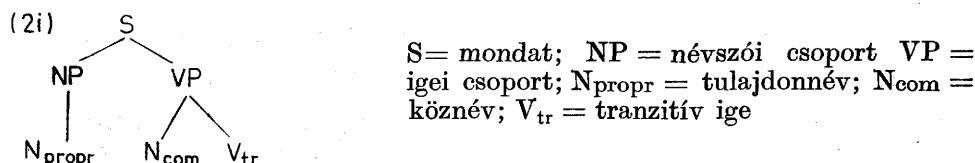
A „topic-comment”-viszonytal kapcsolatban a probléma triviálisan az, hogy minden valamirevaló nyelvreírásnak számot kell tudni adni létezéséről, természetéről. Így ez a feladat érvényes a generatív szintaxisra is.

Nem triviális módon a helyzet némileg bonyolultabb. A generatív szintaxis ugyanis egyrészt a bázis-mondatokat generálja, másrészt a bázis-mondatokat átalakítja (transzformálja), hogy azok megfelelő felszíni — lineáris — struktúrát kapjanak.

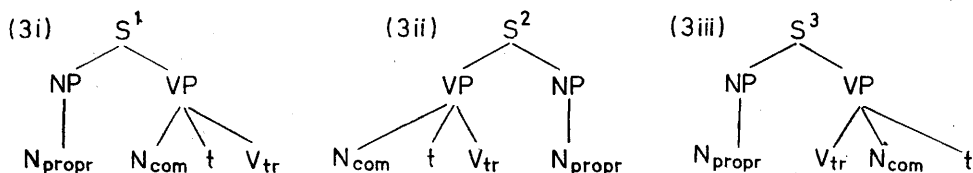
A bázis-mondatok struktúrája „ideális” logikai jellegű. Tehát például

- (1i) Péter lovat vesz.
 (1ii) Lovat vesz (a) Péter.
 (1iii) Péter vesz lovat.

mondatok bázis-struktúrája azonos (közismert szimbolizálásban):

A három mondat felszíni struktúrája azonban eltér:

A szimbólumok közt új a *t* az akkuzatívuszi rag, amely a felszíni struktúrába egyszerű egyeztetés útján került.

A három mondat *S* (subjectum), *V* (verbum), *O* (objectum) rendje legalkalmasabb a különbség feltüntetésére. Eszerint a különbség a felszíni struktúrában:

- (4i) *SOV* (4ii) *OVS* (4iii) *SVO*

Ennek a különbségnek a leírása hagyományosan a szórend keretében történt. A formális nyelvészet is megpróbálkozott ezzel már. Nem volt azonban világos a topic-comment viszony és az *SOV* viszony kapcsolata, már ami a formális (generatív) nyelvelírás egészét illeti.

Ebben a dolgozatban arra teszünk kísérletet, hogy a szokásos formális mondattani és topic-commentre vonatkozó „közlési” vizsgálódások viszonyának tisztázását előrevigyük egy-két ponton. Az erre vonatkozó részletmegjegyzések alkotják a 2. pontot. A 3. pontban néhány konklúziót próbálunk levonni a teljes nyelvelírás számára.

1.3. Mondattani empirikus tipológia. A mondattan tipológiai megközelítése két — eddig össze nem függő — módon történt. Az egyik a konkrét mondattani szerkezetek tipológiai katalógusát próbálta elkészíteni. Ez a katalógus a taxonómikus empirikus nyelvészet fontos feladata. A másik tipológia pedig nem a mondatokat, hanem a mondattanokat osztályozta, jellemezte; ennek során legújában csupán a formális (igényű) szintaktikai rendszerek tipológiája terén történt előrehaladás. — A két feladat vala-

hol nyilván találkozik. Jelen pillanatban is tekintetbe kell egymást venniük.

Természetesen az empirikus tipológia a mondatok felszíni struktúrájára vonatkozik; vagyis nem a „logikai” alap szerkezetére, hanem annak valamilyen szalagszerű, láncszerű (lineáris) megformálására. Amíg a transzformációs technika segítségével ezeket nem tudjuk a mondat bázisából levezetni, addig ezen a téren az eredmények ideiglenesek. Mégis hasznos az erre vonatkozó kutatás, mert (a) részben hozzájárul a metateória első részének pontosabb felvázolásához; (b) s részben új szempontú anyagot tárhat fel a konkrét szintaktikai kutatások: a formális generatív szabályok megalkotása számára.

Ilyen alapon fordulunk a mondat felszíni struktúrájának univerzális tipológiájához.

Jelen dolgozatunk sajátos céljából az empirikus mondattani tipológia legfelsőbb keskeny szeletét vesszük figyelembe, elsősorban a háromtagú (tárgyi bővítmenyes) mondatok struktúráját. A kéttagú (tárgyatlan) mondatok struktúrája ennél is egyszerűbb volna, de még innen esik a bonyolultságnak azon a határán, hogy össze tudjuk majd mérni a topic-comment sé mákkal. — A négy- és öttagú mondatok szerkezete a háromtagúak sajátos kiterjesztése; ezzel is próbálunk foglalkozni megfelelő arányban. A tárgyi bővítmenyre azért esett a választásunk, mert érthető okokból ennek van a legnagyobb irodalma. Az érthető ok: részben a tárgy kategóriájának egyetemes (fontos) jellege, részben pedig a számbajövő egyéb kategóriák, például a határozó szórendi labilitása.

Eddigi ismereteink szerint a háromtagú tárgyi bővítmenyes mondatok a nyelvekben négyféle szórendi típusba oszthatók. Mindegyik típusnak van egy a l a p s z ó r e n d j e, amely a többenél jóval gyakrabban használatos. (Természetesen itt a gyakoriság nem önmagáért fontos; hanem azért, mert ami gyakori, az valószínűleg mélyebb, strukturális okokból is alapvetőnek veendő.) Az alap-szórenden kívül lehet még másfajta szórendi formája, variánsa is. A variánsok száma lehet kettő, három vagy hat.¹

A lehetséges variánsokat a következő négy típusba oszthatjuk (a dolgozat során is így hivatkozunk majd rájuk, hogy pl. „első típus”, „második típus”):

Első típus:

alap (egyetlen) variáns: *SOV*

többi lehetséges variáns: *OSV*

VSO

vagy mind a hat (permutációsan lehetséges) variáns.

Baskír példamondatok:

SOV: *Апайым хатты яза.* 'Apám a levelet írja.'

OSV: *Хатты апайым яза.* 'A levelet apám írja.'

Második típus:

alap (egyetlen) variáns: *SVO*

többi lehetséges variáns: *OVS*

VSO

¹Vö. DEZSŐ LÁSZLÓ, A magyar tárgyi bővítmenyes mondatok tipológiája: A magyar nyelv története és rendszere. Bp. 1967, 229—33.

vagy mind a hat variáns.

Szuahili példamondatok:

SVO: *Ali anaandika barua.* 'Ali írja a levelet.'

OVS: *Barua anaandika Ali.* 'A levelet írja Ali.'

VSO: *Anaandika Ali barua.* 'Írja Ali a levelet.'

Harmadik típus:

alap-variáns: *VSO*

többi lehetséges variáns: *SVO* vagy
VSO

Arab példamondatok:

VSO: *Yagra'u 'Ali al-ħitāba.* 'Írja Ali a levelet.'

SVO: *'Ali yagra'u al-ħitāba.* 'Ali írja a levelet.'

Negyedik típus:

alap-variáns: *VOS*

többi lehetséges variáns: *SVO*

Malgas példamondatok:²

VOS: *Manoratra taratasy aho.* 'Írok levelet én'

SVO: *Ni herinadro dia misy andro fito.* 'A hét(nek) van hét napja'.

A malgas *SVO* variáns további elemzésre szorul.

1.4. A topic-comment típusai. A 'lélektani alany'³ és a 'lélektani állítmány' a mondatot két félre osztja. Ebből a szempontból ez a 'lélektani' (közlési) párja a mondat (grammatikai) alanyi részének és a (grammatikai) állítmány részének.

A topic-comment viszony az egész mondatot — mint közlési egységet — szintén két részre osztja: a topic (a már ismert) és a comment (az újszerű) részre.

Mi a helyzet a mondatfeleken belül? Föl lehet-e tenni azt a kérdést, hogy mi a 'lélektani állítmány' egy többtagú 'lélektani állítmány'-on belül? Ez a kérdés — amennyire mi tudjuk — nem szokásos; bár elvileg még senki sem zárta ki a lehetőségét. Hiszen, ha például a jelző 'másodlagos (grammatikai) állítmány', miért ne kereshetnénk másodlagos 'lélektani alany' vagy 'állítmány'-félét?

Hogy a háromtagú tárgyi bővítményes mondatokkal összevethessük a topic-comment viszonyt, minimálisan a commentet két részre kell bontanunk. Ha ezt a kezdő lépést megtettük, akkor már nem jelent semmilyen elvi nehézséget, hogy mind a teljes mondatstruktúrát (annak ágrajzát), mind pedig a teljes mondatra vonatkozó közlési sémát (annak ágrajzát) összehasonlítsuk.

A közlési séma (topic-comment viszony) mélységére vonatkozóan nem találtunk kidolgozott rendszert; magunknak kellett egy lehetséges rendszert felvázolnunk.

²Vö. В. Д. Аракин, Мальгашский язык. Москва 1963, 58.

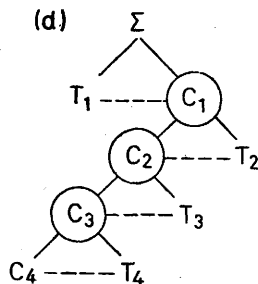
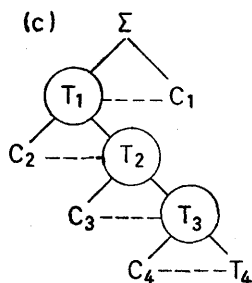
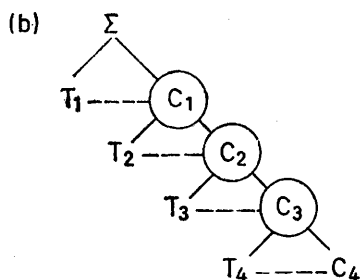
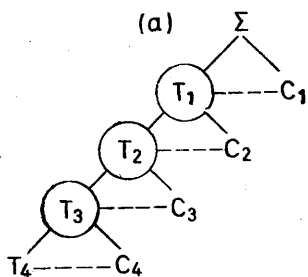
³A 'lélektani' alanyt nem azért mellőzzük, mivel kifogásunk volna bármilyen terminus ellen; ha megvan a definíciója, akkor esupán pedagógiailag zavarhat (vagy segíthet egyben-másban). A 'lélektani'-t azonban még így is idézőjelbe tesszük, mert előttünk ismeretlen a pszichológiának olyan változata, ahol a 'lélektani' alany vagy állítmány terminusnak valamilyen értelme volna.

Kiindulópontunk az volt, hogy a topic és comment viszonya szigorúan bináris (ez a binaritás elméleti jellegű): egy közlési egységben (vagyis a grammatikai mondat megfelelőjében) minimális követelmény egy comment, vagyis újszerű rész. A kétagú mondatban pedig — általában — egy-egy egymáshoz viszonyított topic és comment rész.

Föltettük azután — teljesen formális alapon — hogy ha akár a topic, akár a comment rész további két részre osztható (két tagból áll), akkor közülük az egyik másodlagos topicnak, a másik pedig másodlagos commentnek tekinthető. Itt is ragaszkodtunk a binaritáshoz; ez elvileg nem tekinthető szükségzerűnek, technikai értelemben azonban ez inkább hasznos, mint káros.

A másodlagos topic-comment viszony után föltettük a harmadlagos és negyedleges esetet is. (Itt azonban egyelőre megálltunk.) A másodlagos T—C viszonyhoz három-, a harmadlagoshoz négy-, a negyedlegesnek pedig öttagú mondat szükséges.

Ennek során négyféle tiszta típust tettünk föl, mégpedig a következőket: (E négy közlési séma típusra a dolgozat 2. részében úgy hivatkozunk, hogy (a) (b) (c) (d) stb.)

Az ábrákon Σ = a teljes közlési egység; a T = topic; a C = comment; az alsó index = a közlési tag rendűsége; a bekeretezés jelöli a „nem-terminális jellegű” szimbólumokat, vagyis azokat, amelyeket ugyanazon család más tagjával váltunk fel. A szaggatott vonal jelöli a „helyi” topic-comment viszonyokat.

Nyilvánvaló, hogy (a mondatnak megfelelő) egész közlési séma topic-comment szerkezetét az egész ábra adja meg. Ha pedig a terminális (nem bekeretezett) szimbólumokat egy sorba vetítjük le, akkor a következő négy — most már lineáris — szimbólum-sort kapjuk meg:

$$(a)' T_4 - C_4 - C_3 - C_2 - C_1 \quad (b)' T_1 - T_2 - T_3 - T_4 - C_4$$

$$(c)' C_2 - C_3 - C_4 - T_4 - C_1 \quad (d)' T_1 - C_4 - T_4 - T_3 - T_2$$

A négy közlési típust elnevezhetjük kívánatra:

- (a) Comment-nyelv; (b) Topic-nyelv;
 (c) Diszjunkt comment-nyelv; (d) Diszjunkt topic-nyelv.

Az (a) és a (b) föltevéséhez nem kell bővebb magyarázat.

Az (a) a következő szabályok segítségével hozható létre:

$$(i) \Sigma \rightarrow T_1 + C_1$$

$$(ii) T_n \rightarrow T_{n+1} + C_{n+1}$$

A (b) esetében a (ii) helyett a (iii) szabály szükséges

$$(iii) C_n \rightarrow T_{n+1} + C_{n+1}.$$

Nyilvánvaló, hogy az (a) és a (b) egymás tükörképét adják, de a $T + C$ térbeli viszonya mindenütt töretlen.

A (c)-nek és tükörképének, a (d)-nek föltevése már nemcsak formális. A (c) világosan alosztálya az (a)-nak, a (d) pedig alosztálya a (b)-nek. De miért kellett éppen ezt a két alosztályt külön típusként tárgyalni? A (c) azonban az (a)-nak szintén „tükörképe” kíván lenni (más értelemben, mint a (b) az (a)-nak, de ez csak a második mélységi foktól kezdve lehetséges. A mondat közlési dualizmusában ugyanis mi axiomatikusan csak az (i), vagyis $\Sigma \rightarrow T + C$ lehetőséget tettük fel (tehát nincs $*\Sigma \rightarrow C + T$ szabályunk). Ezért lett a (c) csak a második sortól kezdve $C-T$ sorrendű; s ezért lett voltaképpen diszjunkt is, már ami a comment-ek sorozatát illeti.

A (c) szabályai:

$$(i) \Sigma \rightarrow T_1 + C_1$$

$$(iv) T_n \rightarrow C_{n+1} + T_{n+1}.$$

A (d) pedig egyszerűen a (c) megfordítása épp úgy, mint a (b) az (a) megfordítása.

A (d) szabályai:

$$(i) \Sigma \rightarrow T_1 + C_1$$

$$(v) C_n \rightarrow C_{n+1} + T_{n+1}$$

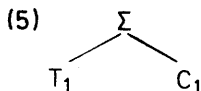
A négy elméletileg föltett típus a későbbiekben igen hasznosnak bizonyult a mondatok szórendjével való összehasonlításban, illetőleg azoknak motiválásában.

A probléma most már többé-kevésbé világos. Az univerzális szórendi típusokat és az elméletileg lehetséges közlési sémákat kell összehasonlítani. Nyilvánvalóan a struktúrát egészében mutató ágrajzok alkalmasabb keretet szolgáltatnak az összehasonlításra, mint a levetített terminális szimbólumok sorai. Az összehasonlítás — mint látni fogjuk — nem szemlélődő jellegű. A topic-comment lehetséges viszonyait megpróbáljuk alapvetőnek tekinteni a mondat-szerkezet számára.

2. A két — öttagú mondattani és közlési alapegységek vizsgálata a magyarban, a szuahiliben és az arabban

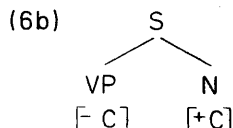
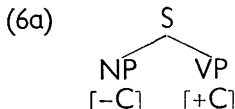
E három nyelvet mint tipológiailag aránylag tiszta eseteket választottuk ki. A magyar választását még elősegítette az is, hogy ezáltal az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó A magyar nyelv formális (generatív) grammatikája című témához is kívántunk kutatási adalékokat szolgáltatni.

2.1. A kéttagú mondatok. A kéttagú alapmondatok közlési sémája a következő:

Σ = kiindulópont; a mondatnak megfelelő 'közlési séma'; T = topic; C = comment; $_1$ (alsó index) = elsőrendű.

Tehát a topic áll az első helyen, a comment a másodikon a mondat szórendjében. Ez az 1. pontban bemutatott közlési séma kiinduló ága. A neki megfelelő mondat kétféleképpen realizálódhat:

A tőlünk vizsgált példákban az alany NP egy főnév, a VP ige, tehát nem elemezzük a „nominális” mondatokat.

A topic-comment bináris viszonyt a comment meglétére [+C] és ellentétére [-C] redukáltuk részben technikai okokból, részben közléselemteti megfontolásokból. Véleményünk szerint ugyanis a [+C]-k veendőik elsősorban figyelembe — a szöveg folyamatos haladásának irányában — az információ-közlés szempontjából.

2.1.1. Az első típust a magyaron próbáljuk bemutatni. A mondat — számonkra lényeges elemeinek — generálására a következőkre van szükség:

(7) $S \rightarrow N[-C] + V [+C]$

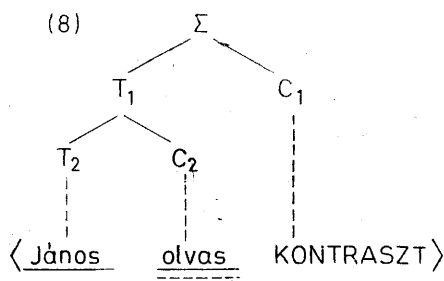
A szintaktikai szinten — erős durvítással — ezzel be is fejeződött a generálás; a fonológiai szinten a [-C] jegynek nem felel fonológiai jegy, a [+C]-t pedig szünet-jeggyel írjuk át; a szünet közvetlenül a megfelelő szimbólum elé kerül: $S \rightarrow N \# V$. Végeredményben a mondat konkrét „teste” ez lesz, pl. *János # olvas.*⁴

Az alapmondat azonban hangsúlyozható is, például ha valamely előzetes mondatban foglalt állítással szemben más véleményen vagyok: *János olvas (nem pedig ír.)* Vizsgáljuk meg, mi ennek a mondatnak a közlési sémája és szintaktikai levezetési módja.

A közlési séma nem azonos az (5) ágrajzzal, s a levezetése is más. Új szabálycsoportra van szükségünk: „kontextus-szabály”-okra.⁵ A közlési séma kialakításához figyelembe kell vennünk, hogy olyan mondatallunk szemben, amelynek teljes egésze az előzményben, a „kontextus”-ban már említett elemekből áll. Így maga a mondat a topic részbe kerül. (Vö. az 1. pont (a) sémájával; a C oldal a nyelvi realizációban üres.)

⁴ Ezt az alapmondatot neutrálisnak nevezhetjük (vö. L. Dezsó, Notes on the word order of simple sentences in Hungarian: Computational Linguistics 4. 2–60 (1965), az alább következő magyar mondatok szórendi és hangsúlyozási elemzését lásd ebben a cikkben).

⁵ A „kontextus-szabály” nem tévesztendő össze a kontextus-érzékeny [context-sensitive] szintaktikai szabályokkal. A „kontextus-szabály” egyszerűen visszautal a közlés (s neki megfelelő már generált szintaktikai) láncbéli előzményre, tehát a lineáris kontextust figyelembe vevő szabálytípus. Egyelőre ennek részletes elemzésével itt nem foglalkozunk, de a szabálytípus föltevésére így is szükség van.

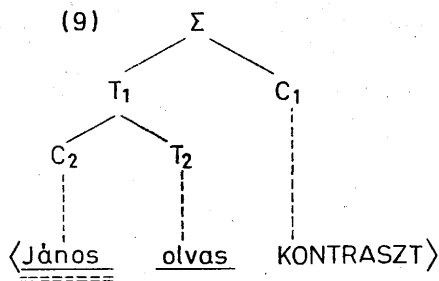

A < > jel illusztrációt jelöl, hiszen itt csupán általános közlési sémáról van szó.

A T_1 újra feloszlik T_2 – C_2 elemre, vagyis másodlagos topic-ra és comment-re. Így a kontextus-szabályt igénylő ellentétes mondatok a topic ágba kerülnek, de itt a comment ágnak a képét mutatják.

A nyelvi realizáció ágrajza itt is azonos az előző mondatéval, hiszen a két mondat (ti. *János olvas* és *János olvas.*) közötti különbség csak a topic-comment viszonyban van. A levezetéshez szükséges kontextus-szabályok elhelyezhetők egy olyan szabálycsoportban, amely a mondat egészéhez szükséges információkat tartalmazza (*PreS*, vagyis „prae-sentencialis”, magyarul pedig „mondatelőző”). A kontextus-szabállyal kapcsolatban ehelyütt onnan induljunk el, hogy adva van a V tag kontrasztív hangsúlyozása: $PreS \rightarrow Contr(V)$, tehát rövidítve: $S \rightarrow Contr(V) + N[-C] + V[+C]$. A $Contr(V)$ információt átírjuk valamiféle közlési jeggyé: $S \rightarrow N[-C] + V[+C, +Contr]$. Vagyis a $Contr(V)$ -t, a kontrasztív mondatelőzőt bevittük az igéhez egy közlési feature formájában. A fonológiai szinten a $[-C]$ jegyet töröljük, a $[+C]$ jegyet szünetre váltjuk, a $[+Contr]$ -ot pedig kontrasztív, tehát erősebb hangsúlyra. Ezek után a következő mondatot nyerjük: *János # olvas* (nem pedig ír).

A *János olvas* mondat a szövegösszefüggéstől függően így is hangsúlyozható: *János olvas.* Problematikus ennek a mondatnak a közlési sémája. Véleményünk szerint így ábrázolható. [Vö. I. pont (c) sémájával, a C oldal itt is üres.]

Tehát az egész mondat itt is a topic-részbe tartozik, azaz a 'már említett' szférájába. Ezt a megoldást támasztja alá az, hogy a hangsúly az első tagon (C_2) van, s nincs olyan szünet a mondat két tagja között, mint a fenti mondatokban. A mondat levezetése ez lesz: $S \rightarrow Contr(N) + N[+C] + V[-C]$, majd: $S \rightarrow N[+C, +Contr] + V[-C]$. Itt meg a $Contr(N)$, vagyis a kontrasztív mondatelőző a névszóhoz kerül egy közlési feature for-

májában. A fonológiai szinten a [+ C] szünet lenne, de mondatélen a szünet természetszerűen irreleváns; a [+ Contr.] pedig hangsúlyozási jeggyé íródik át. Végül ezt a mondatot kapjuk: János olvas.

Az alapszórendű (egyeses) kijelentő mondat harmadik hangsúlyozása esetén mindkét tagot hangsúlyozzuk: János olvas (Péter pedig ír). Közlési sémája azonos a (8) sémával, hangsúlyozási viszonyai azonban eltérőek. Ezt a közlési sémát indokolja, hogy a két tag között szünet van; a János # # olvas mondatot ezen felül a János # olvas mondattal rokonítja még az is, hogy az olvas elem az első mondatban is erősebben hangsúlyozható, mint a János.⁶

A nyelvi realizáció szintjén mindkét elem kap kontrasztjegyet: $S \rightarrow \text{Contr}(N) + \text{Contr}(V) + N[-C] + V[+C]$, sebből: $S \rightarrow N[-C, +\text{Contr}] + V[+C, +\text{Contr}]$. A fonológiai szinten mindkét elem hangsúly-jegyet is kap, az *N* és *V* elem között „hosszú” szünet lesz. Végül megkapjuk a kész mondatot János # # olvas.

A fordított szórendű mondatban csak az ige hangsúlyozása lehetséges: Olvas János. A mondat közlési sémája (9), tehát ugyanaz, amellyel egyeses szórendben az alanyt hangsúlyozzuk (János olvas). Ennek megfelelően a levezetése így alakul: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + V[+C] + N[-C]$, majd $S \rightarrow V[+C, +\text{Contr}] + N[-C]$, a fonológiai szinten a [+ C] jegy szünetként realizálódik; de ez a mondatélen irreleváns, s a *V* kontrasztív hangsúlyt kap, tehát: Olvas János.

2.1.2. A második típusban az alapszórend *VN* (a tőlünk vizsgált mondatfajtában). Ilyen a kéttagú mondat alaprendje a kelta nyelvekben, több sémi nyelvben stb. Arab példát fogunk elemezni.⁷ A hangsúlytalan alapmondat közlési sémáját és nyelvi ágrajzát még fõnt bemutattuk [az (5) és a (6b) tételekben]. Ennek megfelelően a mondat egyszerűsített levezetése a következő lesz: $S \rightarrow V[-C] + N[+C]$. A fonológiai szinten a [+ C] jegyet szünetre írjuk át: $S \rightarrow V \# N$, szavakkal: Yaqrá'u 'Alí 'Ír Alí'.

Az alapmondat igéje hangsúlyozható, s ekkor a (8) közlési séma szerint alakul a levezetés: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + V[-C] + N[+C]$, majd: $S \rightarrow V[-C, +\text{Contr}] + N[+C]$. A fonológiai szinten a [+ C] jegyű tag előtt szünet lesz, a *V*-n kontrasztív hangsúly, végeredményben a mondat: Yaqrá'u # 'Alí.

Az alany hangsúlyozása esetén a (9) közlési sémára lesz szükségünk, a nyelvi levezetés a következő:

$S \rightarrow \text{Contr}(N) + V[+C] + N[-C]$, majd $S \rightarrow V[+C] + N[-C, +\text{Contr}]$. A fonológiai szinten a [+ C] a megszokott módon szünetté íródik át, de ez mondatélen álló tagnál irreleváns; s az alanya kontrasztív hangsúly kerül: Yaqrá'u 'Alí, tehát a két elem között nem lesz pauza. (Ez a mondatfajta — arab informátorunk szerint — elsősorban a kérdőmondatokra jellemző.)

2.1.3. Az első és második típusokat képviselő sémák összevetéséből kiderül, hogy a közlési séma mindkét típusban azonos, de a nyelvi realizáció

⁶ Fonológiai tanulságunk tehát az lehet, hogy minden hangsúlyos tag elé kerül egy szünet (amely mondatélen nem érvényesül); két hangsúlyos között pedig ez a szünet még meg is nyúlik.

⁷ A példákért és értelmezésükért köszönetet mondunk Abdel Moneim Muhtarnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyiptomi származású lektorának.

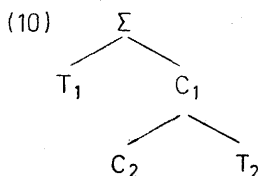
fordított lesz mind az alapmondatokban (vagyis a „hangsúly” nélküliekben), mind a hangsúlyos mondatokban.

A fordított szórendű arab mondatban lehetséges mind az alany, mind az ige hangsúlyozása: $'Al\bar{i} \# yaqra'u$ vagy $'Al\bar{i} + yaqra'u$. Az $'Al\bar{i} \# yaqra'u$ mondat sémája a (8), s levezetése így alakul: $S \rightarrow Contr(N) + N[-C] + V[+C]$, $S \rightarrow N[-C, +Contr] + V[+C]$, majd a $[+C]$ -t szünetre, a $[+Contr]$ -ot hangsúlyra írjuk át: $'Al\bar{i} \# yaqra'u$. Az $'Al\bar{i} + yaqra'u$ mondat sémája a (9), levezetése pedig: $S \rightarrow Contr(V) + N[+C] + V[-C]$, $S \rightarrow N[+C] + V[-C, +Contr]$; majd a fonológiai szinten a szokott átírás után: $'Al\bar{i} + yaqra'u$; tehát a szünet irreleváns a V pedig kontrasztív hangsúlyt kap. Ezek szerint az elsődleges magyar és a másodlagos arab $\langle N V \rangle$ mondat csak szórendjében egyezik meg, hangsúly- és szünetviszonyai azonban eltérőek, éppen fordítottjai egymásnak.

2.2. A háromtagú mondatok. A háromtagú mondatok közül azokat elemezzük, amelyekben az igenek tárgy, vagy tárgyszerű kötelező bővítménye van. Szórendileg itt négy típus lehetséges, ezek közül azonban jelen dolgozatunkban csak hármat tudunk vizsgálni; azokat, amelyeknek alapmondatai SOV , SVO és VSO szórendűek. (A negyedik típusra, a VOS -re, sajnos, Magyarországon nem tudunk információt szerezni.)

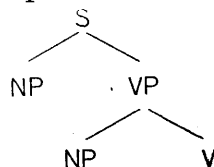
2.2.1. Az első típust képviselik a magyar névelő nélküli tárgyas mondatok, valamint több finnugor, szamojéd, altaji nyelv tárgyas mondatai. Példaként a magyart vesszük.

A közlési sémában le kell mennünk a második szintig:

Az alkalmazott séma az (5) ábra egyik változata, amely az I. pontban bemutatott (d) sémát követi.

A nyelvi realizáció a következő:

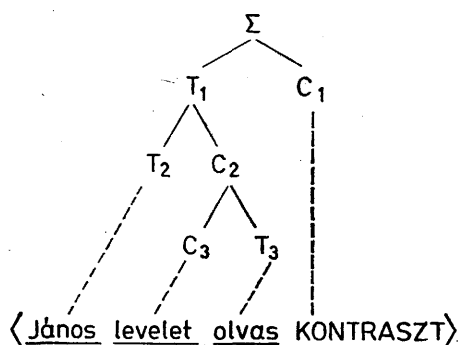

A tőlünk vizsgált mondatban az első NP alanyesetű főnév (*János*) lesz, a második NP tárgyesetű főnév (*levelet*), a V tárgyas ige alanyi ragozásban (*olvas*), tehát $S \rightarrow N_n[-C] + N_a[+C] + V[-C]$. (Az alsó kitevőben az $_n$ a nominativus, az $_a$ pedig az accusativus jele.) A fonológiai szinten a $[+C]$ jegyet szünetre írjuk át, s a $[-C]$ jegyet töröljük. Erre a típusra „ V előtti 1” (azaz az ‘ige előtti első fonológiai szó’ hangsúlyszabály jellemző; így a hangsúly az N_a tagra kerül. Ez a hangsúly gyengébb mint a kontrasztív hangsúly: *János # levelet olvas*).

Ha a kontextus egy kontrasztív hangsúlyozási szabály bevezetését tesz szükségessé, akkor a T ágon vezetjük be a mondatot. Ha a *levelet* elemet emel-

jük ki kontraszttal, a következő közlési sémára van szükség, amely az 1. pont (a) és (b) sémájából tevődik össze a (C ág itt is üres).

(11)

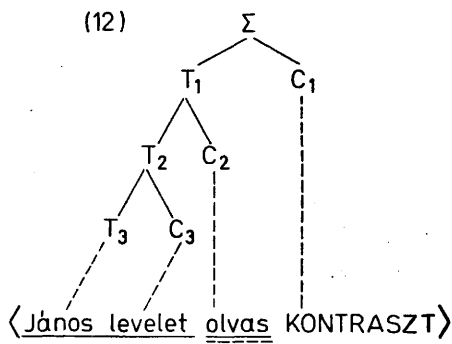

Az így létrejött ágrajz nyelvileg releváns elemei ($T_2 - C_3 - T_3$) a (10) képét mutatják. Ez érthető is, mert a két mondat csak a kontrasztban különbözik. [A kéttagú mondatokban ugyanezt láttuk az (5) és (8) sémában.] A (11) sémában a kontraszt a normál hangsúlyos tagra esik. (A kéttagú mondatokban az ige nem tekintettük hangsúlyosnak.)

A nyelvi realizáció ágrajza azonos az előző mondatéval, mert a két mondat csak közlés szempontjából tér el. A levezetése ez lesz: $S \rightarrow \text{Contr}(N_a) + N_n[-C] + N_a[+C] + V[-C]$, majd $S \rightarrow N_n[-C] + N_a[+C, +\text{Contr}] + V[-C]$. Ebből a fonológiai szinten az N_a előtt szünet, az N_a tagon pedig erős hangsúly lesz: *János # levelet olvas (nem pedig lapot)*.

A másik kontrasztív hangsúlyozási lehetőség az ige hangsúlyozása: *János # levelet olvas (nem pedig ír)* mondatban. Közlési sémája az 1. pont (a) sémájának felel meg (a C ág megint üres)

(12)

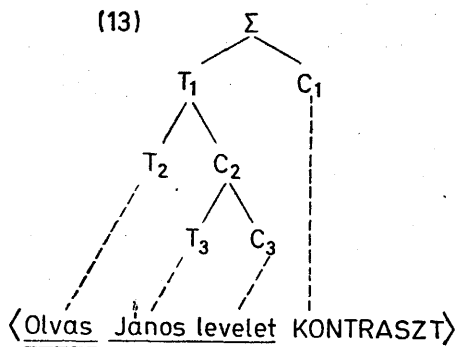
A nyelvi levezetés így alakul: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + N_n[-C] + N_a[+C] + N[+C]$; majd: $S \rightarrow N_n[-C] + N_a[+C] + V[+C, +\text{Contr}]$. A fonológiai szinten [+C]-nek megfelelően az N_a és V előtt szünet lesz, a V -re erős hangsúly kerül: *János # levelet # olvas (nem pedig ír)*.

A kettős hangsúlyozású mondatot: *János # #levelet olvas* nem elemezzük. Közlési sémája megegyezik a (11) sémával. Levezetése abban különbözik, hogy az N_n tagon is lesz kontrasztív hangsúly, és a két hangsúlyos rész közé extra szünet kerül a fonológiai szinten.

A magyar háromtagú alapmondat mint az első típus képviselője két másik szórendben is előfordulhat: *OSV* és *VSO*.⁸ E mondatokat csak röviden tárgyaljuk. Közlési sémájuk és nyelvi levezetésük az eddigiekhez képest új elemet nem tartalmaz. (Ezért csak az elsődleges hangsúlyozású mondatokat vizsgáljuk.)

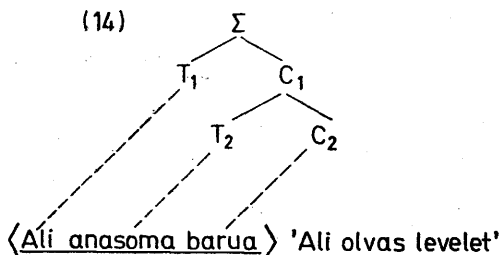
Az *OSV* közlési sémája a (11), levezetése pedig a következő: $S \rightarrow \text{Contr}(N_n) + N_a [-C] + N_n [+C] + V [-C]$, majd: $S \rightarrow N_a [-C] + N_n [+C, +\text{Contr}] + V [-C]$, a fonológiai átalakítás után: *Levelet # János olvas*.

A *VSO* közlési sémája majdnem azonos a (11) sémával.

A nyelvi levezetése így alakul: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + V[-C] + N_n[-C] + N_a[+C]$, majd $S \rightarrow V[-C, +\text{Contr}] + N_n[-C] + N_a[+C]$, majd a fonológiai szint szokott átalakításai után: *Olvas János # levelet*.

2.2.2. A háromtagú tárgyias mondatok második típusában az alapmondat szórendje *SVO*. Számos európai és nem európai nyelv tartozik ide, köztük a szuahili, amelyet az alábbiakban elemzünk. A második típus közlési rendje az 1. pont (b) sémája:

⁸ A szórendi típusokat részletesebben Dezső L. (1. lábjegyzetben i. m.) mutatja be.

A nyelvi levezetés a következő módon alakul: $S \rightarrow N_{(n)} [-C] + V [+C] + N_{(a)} [-C]$. A zárójelbe tett index jelöletlen esetre utal. A fonológiai szinten a „ V utáni 1.” szabálynak megfelelően az $N_{(a)}$ tagon hangsúlynak kell lennie. A szünet azonban nem az $N_{(a)}$ -előtt lesz. Ez azzal magyarázható, hogy a hangsúlyozási szabály itt más mint az első típusban, például a magyar esetében. Ott a hangsúlyozási szabály „ V előtti 1.” volt, ami megfelel egy általánosabb hangsúlyozási szabályszerűségnek; ez így ábrázolható: $\leftarrow -$, tehát a szintagma első tagja hangsúlyozandó.⁹

Itt a szuahiliben viszont a $- \leftarrow$ szabályszerűségnek megfelelően a szintagma második tagja hangsúlyozandó, s így a konkrét szabály: „ V utáni 1.” A szintagmahatár tehát a V elé kerül. Így a hangsúly a $[+C]$ jegyű tagra esik, mint mindig, a szünet viszont áthelyeződik az ige elé. Tehát az $S \rightarrow N_{(a)} + V \# N_{(a)}$ sorból $S \rightarrow N_{(n)} \# V + N_{(a)}$ lesz. A fonológiai síkon tehát a $[+C]$ jegy átírásakor a szünetet nem a $[+C]$ jeggyel ellátott tag elé, hanem az azt megelőző elé kell helyeznünk. A közlési síkon ez azt jelenti, hogy háromtagú alapmondában a topic és comment csoportja között kötelezően szünet lesz.

Mindezek után a szuahili mondat így hangzik: *Ali # anasoma barua* 'Ali ír levelet'.

A kontrasztív mondatok közül a tárgyat hangsúlyozók közlési sémája azonos a (12)-vel, tehát az első típus igeit kiemelő kontrasztív közlési sémájával. Ez adja meg a (12)-nek megfelelő ágrajzot. A nyelvi levezetés ez lesz: $S \rightarrow \text{Contr}(N_{(a)}) + N_{(n)} [-C] + V [+C] + N_{(a)} [+C]$, majd: $S \rightarrow N_{(n)} [-C] + V [+C] + N_{(a)} [+C, +\text{Contr}]$. A fonológiai szinten a szünet a V elé kerül, az $N_{(a)}$ tagon kontrasztív hangsúly van: *Ali # anasoma barua*.

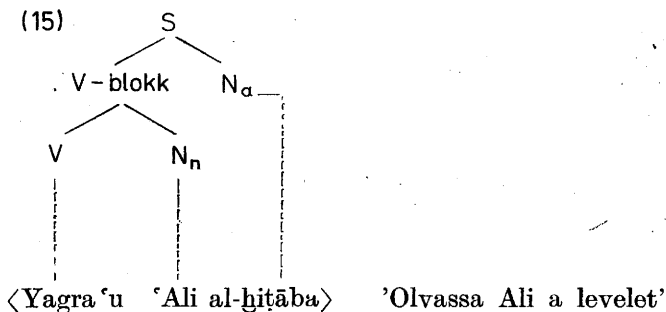
Ha a kontrasztív hangsúly az igeire kerül, a közlési séma a (II), tehát az első típus tárgyat kiemelő sémája. Nyelvi realizációja: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + N_{(n)} [-C] + V [+C] + N_{(a)} [-C]$, majd $S \rightarrow N_{(n)} [-C] + V [+C, +\text{Contr}] + N_{(a)} [-C]$. A fonológiai szinten a $[+C]$ jegyet szünetre, a $[+\text{Contr}]$ -ot kontrasztív hangsúlyra írjuk át: *Ali # anasoma barua*. Feltűnő, hogy a szünetet itt nem kell áthelyezni, a hangsúlyozási séma tehát a (normál $- \leftarrow$ típus helyett) $\leftarrow -$ lesz. Ez az anomália az ige hangsúlyozásánál nem egyedülálló; hasonlóképpen rendelkezésig figyelhető meg az első típus megfelelő magyar példájában is: *János # levelet olvas*, hiszen ez sem a $- \leftarrow$ hangsúlyozási szabályszerűségnek engedelmeskedik, hanem a $\leftarrow -$ típusnak.

A második típus alapmondánán (*SVO*) kívül lehetséges még a másodlagos *OVS* és *VSO* szórend is. Az *OVS* szórend közlési sémája a (12). Ennek megfelelően a nyelvi levezetése így alakul: $S \rightarrow \text{Contr}(N_{(a)}) + N_{(a)} [-C] + V [+C] + N_{(n)} [+C]$, $S \rightarrow N_{(a)} [-C, +\text{Contr}] + V [+C] + N_{(n)} [+C]$. A fonológiai szinten a $[+\text{Contr}]$ jegyből kontrasztív hangsúlyozás, a szünet a V előtt lesz, mint az eddigiekben. Az $N_{(n)}$ -re is esik némi hangsúly a hangsúlyozási szabálynak megfelelően: *Barua # anasoma Ali*.

A *VSO* tag közlési sémája szintén a (12). Levezetése a következő: $S \rightarrow \text{Contr}(N_{(n)}) + V [-C] + N_{(n)} [+C] + N_{(a)} [+C]$, $S \rightarrow V [+C] + N_{(n)} [+C, +\text{Contr}] + N_{(a)} [+C]$. Majd a fonológiai szinten a szünet és hangsúly megállapítása után: *Anasoma Ali # barua*.

⁹ Vö. DEZSŐ L., Szórend és mondat hangsúlyozás: Általános nyelvészeti tanulmányok. 5: 79–121 (1967).

2.2.3. A harmadik típusú mondatokban a szórend *VSO*. A közlési séma az 1. pont (a) sémája. A nyelvi realizációban az igéből és az alanyból egy igei blokkot képezünk.

Új szimbólum a *V*-blokk, amely az ige és az alanya összefoglaló jelölése. Ez a jel ebben a formájában közvetlenül nem igényel „pszichológiai” realitást, bár az a tény, hogy formálisan szükségszerű, elgondolkoztató „pszichológiai” szempontból is. A levezetés pedig: $S \rightarrow V [-C] + N_n [+C] + N_a [+C]$. A második $[+C]$ jegyet szünetre és hangsúlyra írjuk át. Tehát a *T* és *C* ág között lesz a szünet. Az elsődlegesen hangsúlyozott tag itt külön szólamot alkot: *Yagra'u 'Alī # al-ħitāba*. Ebben különbözik a harmadik típus szólam- és hangsúlyrendszere mind az első, mind a második típustól.

A tárgyat kiemelő kontrasztív hangsúlyozás sémája a (12), akár a második típusban: $S \rightarrow \text{Contr}(N_a) + V [-C] + N_n [+C] + N_a [+C]$, majd $S \rightarrow V [-C] + N_n [+C] + N_a [+C, +\text{Contr}]$. A fonológiai szinten azonban abban tér el a második típus tárgyat hangsúlyozó mondatától, hogy a szünet nem az N_n , hanem az N_a előtt lesz: *Yagra'u 'Alī # al-ħitāba*.

Az ígét kiemelő hangsúlyozás közlési sémája a (11), akár a második típusnál. A nyelvi realizáció ennek megfelelően a következő: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + V [-C] + N_n [+C] + N_a [-C]$, majd $S \rightarrow V [-C, +\text{Contr}] + N_n [+C] + N_a [-C]$. A fonológiai szinten a $[+C]$ jegyet szünetre, a $[+\text{Contr}]$ jegyet, kontrasztív hangsúlyra váltjuk át: *Yagra'u # 'Alī al-ħitāba*. Az ige kiemelése esetén a mondat szünettel való tagolása megváltozott: $V + N_n \# N_a$ helyett $V \# N_n + N_a$. De a kiemelendő tag így is külön szólamba – vagyis szünet által határolt fonológiai csoportba – kerül, ami e típus hangsúlyozási alapszabálya.

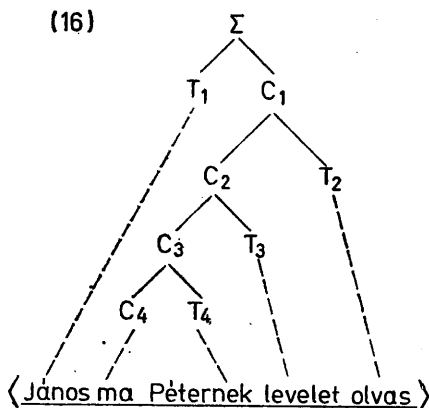
Az alany hangsúlyozása csak külön partikulával lehetséges, ezért ezt nem vizsgáljuk.

Az alapmondaton kívül lehetséges az *SVO* tag is. Ezt a tagot részletesen nem elemezzük, csak megjegyezzük, hogy az alany kiemelése ebben a tagban lehetséges, bár a másik két tag is kiemelhető. Az alany kiemelésére a (11) séma használható fel, amelyet így írunk át: $S \rightarrow \text{Contr}(N_n) + N_n [-C] + V [+C] + N_a [-C]$, $S \rightarrow N_n [-C, +\text{Contr}] + V [+C] + N_a [-C]$. A fonológiai szinten a $[+C]$ jegyet szünetre, a $[+\text{Contr}]$ -ot hangsúlyra írjuk át: *'Alī # yagra'u al-ħitāba*.

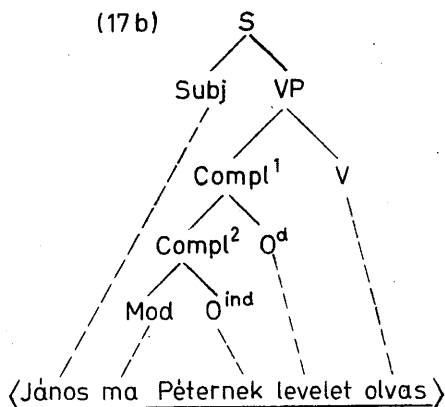
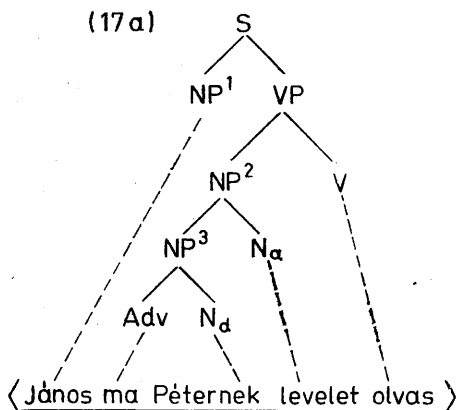
2.3. A négy és öttagú mondatok. A négy- és öttagú mondatokat csak röviden elemezzük, mivel mind közlési, mind nyelvi szempontból lényegében a háromtagú mondatoknál megismertek továbbfejlesztéséről van szó. Rá kell azonban mutatni e mondatok sajátosságaira.

Az új tagok közül a negyedik tag a „második tárgy”, az ötödik pedig valamelyik határozó (de nem akármelyik, mert a határozók egy része a szórendet illetően sajátosan viselkedik; eltérően attól, amit mi itt bemutatunk). Ezeknek részletes elemzése külön feladat lesz majd, de nem ennek a témának a keretében.

2.3.1. Az első szórendi típus közlési alapsémája a következő:

A (16) a (10) séma további ágaztatása. [Vö. I. pont (d) sémával.] Nyelvi realizációja a következő (először „szófajokban”, majd „mondatrészekben” felírva):

Új szimbólumok: N_d = datívuszban álló főnév; Adv = adverbium (határozószó); $Subj$ = alany; $Compl$ = igei bővítmény; a felső index a bevezetés sorrendjét — s így közvetve a mélységet — jelöli; Mod = modifikátor (vagy határozó); O^d = direkt tárgy; O^{ind} = indirekt tárgy.

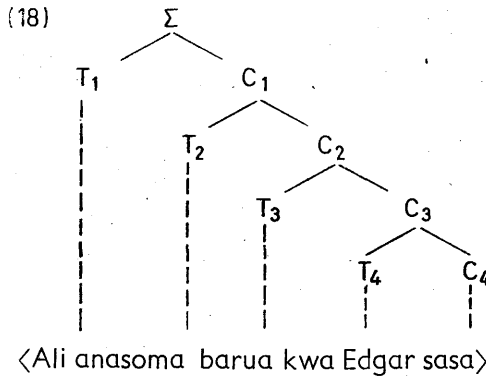
Négy tag esetén az ágrajz egy szinttel kevesebb lesz, és az NP^3 , illetve $Compl^2$ helyett N_{dat} illetve O^{ind} áll.

A levezetésben a következőt találjuk:

$$S \rightarrow NP [- C] + Adv [+ C] + N_a [- C] + N_a [- C] + V [- C].$$

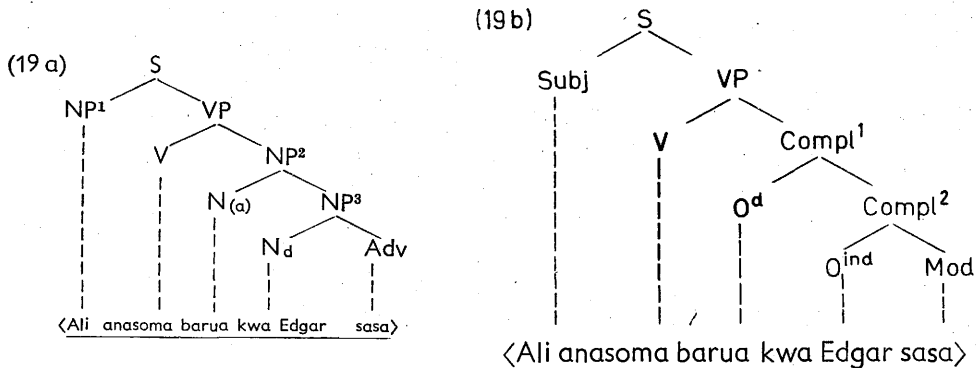
A fonológiai szinten a [+ C] szünetjegyre íródik át; a „V előtti 1.” hangsúlyszabály viszont a N_a -re helyezi a hangsúlyt. A négytagúak esetében tehát minden azonos a háromtagú mondatnál megállapítottakkal. Mivel azonban a C-ág – vagyis a comment ág – kettőnél több elemet tartalmaz, szükség van a C-tömbnek további szünettel történő tagolására. Az újabb szünet a hangsúlyozási sémának (– –) megfelelően a hangsúlyos tag elé kerül. Így a végleges sor a következő lesz (már konkrét szavakra váltva): *János # ma Péternek # levelet olvas.*

2.3.2. A második típus négy- és öttagú mondata szintén a háromtagú közlési séma további levezetéséből jön létre. A négytagú és öttagú közlési séma tehát a következő:

A (18) séma a (14) kifejtett változata, tehát az 1. pont (b) sémája. A nyelvi realizációban a bővítményeket „tárgy, második tárgy, határozó” sorrendben vezetjük be, mint az első típusnál. Ez a sorrend igen gyakori; a harmadik típusra is érvényes lesz.

Az ágrajz szófajokban és mondatrészekben kifejtve:

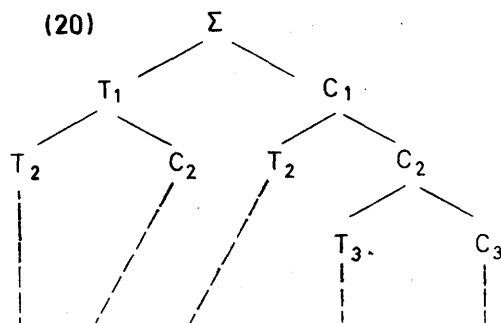

Az alapmondat tehát így alakul: $S \rightarrow N_{(n)} [- C] + V [- C] + N_{(a)} [- C] + N_d [- C] + Adv [+ C]$. Mint fentebb a háromtagú mondatnál láttuk, a típusnak megfelelően a commenten belül a szünet az N_d elé kerül. A közlési

univerzális szabályoknak¹⁰ megfelelően a topic és comment között is szünet lesz. A szünet és hangsúly ennek megfelelően így helyezkedik el: $S \rightarrow N \# V + + N_{(a)} \# N_d + Adv$, szavakkal: *Ali # anasoma barua # kwa Edgar sasa* 'Ali olvassa a levelet Edgárnak most'. A [+ C] jeggyel ellátott tag itt is hangsúlyos, akár a háromtagú mondatban, de ott ez a „V utáni l.” szabály értelmében közvetlenül az ige után kerül a hangsúly, itt viszont a mondat (abszolút értelemben vett) utolsó szavára. Ezzel együtt a „V utáni l.” hangsúlyozás is érvényesül; ezért lesz ez a mondat kettős hangsúlyú. (Hogy a két hangsúlyos elem közül melyik viseli a főhangsúlyt, s melyik a mellék-hangsúlyt, az továbbkutatásokat igényel.) Az első és a második típus commentjei tükörszerkezetként állnak egymással szemben, amint ezt felépítésük és hangsúlyozásuk mutatja.

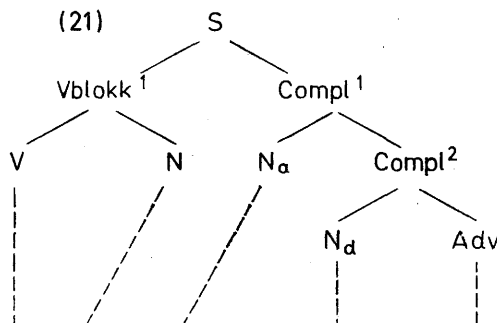
A jelöletlen „második” tárggyal alkotott mondatok szórendje eltér a bemutatottól, mert az $N_{(a)}$ és N_d helyet cserél: *Ali anasoma Edgar barua sasa*. Ezt a szerkezetet a szuahili esetében az alapszerkezetből kell levezetni, de nem közlési, hanem grammatikai variánsként. Itt jegyezzük meg, hogy vannak olyan nyelvek, amelyekben feltehetően ez a (szuahiliben másodlagos) szerkezet tekintendő elsődleges, alap-szerkezetnek. Ez azonban még további tanulmányozást igényel.

2.3.3. A harmadik típus közlési sémája a (15) séma továbbfejlesztése:

<yaqra'u 'Alī al-ḥiṭāba li-Muḥammadin ḥunā>

A szófaji realizáció a következő:

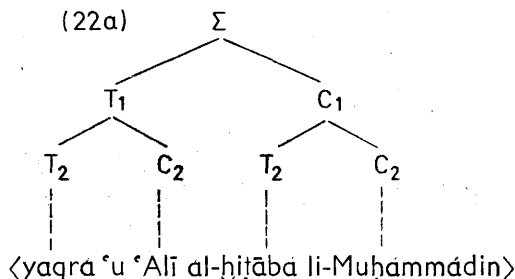

<yaqra'u 'Alī al-ḥiṭāba li-Muḥammadin ḥunā>

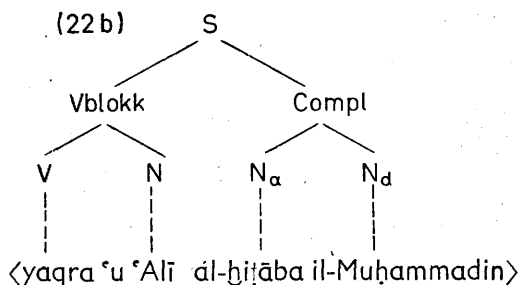
¹⁰ A kommunikációs, univerzális szabályok a Greenberg—Hockett-féle nyelvi univerzálék szabályaihoz csatlakoznak. A közlési univerzálék ilyen jellegű megközelítésére azonban az irodalomban nem találtunk példát.

A nyelvi realizáció tehát így alakul: $S \rightarrow V[-C] + N_n[+C] + N_a[-C] + N_d[-C] + Adv[+C]$. A mondat szólamokra tagolása a következő lesz: *yakra'u 'Alī} ± {al-hitāba li-Muḥammadin} # {hunā}* – a sorrendet bemutató fordításban: 'Írja Ali # a levelet Mohamednek # otthon'.¹¹ (Azért vettünk helyhatározós mondatot példaként, mert az időhatározó inkább mondatélen áll.) E mondat szólamokra tagolása a második típus hasonló mondatának tükrökepe, amint ezt már a háromtagú mondatban is láttuk. A harmadik típus tagolásának lényeges sajátossága, hogy a topic ágon két tag van – az eddigi típusokkal szemben, ahol ez csupán egyre volt korlátozva – így a növekedés itt is csak a commentágon belül történhet.

A négytagú mondat közlési és nyelvi ágrajza megfelel az öttagúéknak.

A négytagú mondat levezetése a következő: $S \rightarrow V[-C] + N_n[+C] + N_a[-C] + N_d[+C]$. A többször említett szabálynak megfelelően lesz szünet a két ág között, de ez nem a főszünet: *{yakra'u 'Alī} ± {al-hitāba} # {li-Muḥammadin}*.

A közlési séma azért érdekes, mert bár két tagnak van [+C] jegye, azonban szünetre (és hangsúlyra) csak C-ágon levő elem [+] jegye íródik át. Ezzel szemben az első és második típusban csak egy [+C] jegyes tagot találunk.

2.3.4. A negyedik típust informátor hiányában nem elemezhetjük, de a többi típus adatait figyelembe véve feltételezhetünk róla egyet-mást.

A háromtagú mondat alapszórendje VO^dS : *Manoratra taratasy aho 'Írok levelet én'* (a fent idézett malgas példa¹²). Mindhárom típusban a comment-részben volt az O^d , feltételezhető, hogy itt is oda kerül, valószínűtlen, hogy az

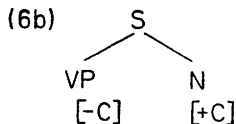
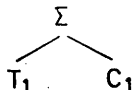
¹¹ A ± szünet-jel a # szimbólumánál rövidebb szünetet jelöl. (A jelre lásd Dezső 9. lábjegyzetben i. m.)

¹² Vö. В. Д. Аракин, Мальгашский язык. Москва 1963, 58.

S álljon egyedül mint *comment*. A negyedik tag a *V* és *S* közé kerül, pontosabban az *O^{ind}* az *O^d* és az *S* közé kerül: *V O^d O^{ind} S*: *Manoratra taratasy aminareo aho* 'Írok levelet önnek én'. Ha helyhatározó kerül a mondatba a „második tárgy” helyett, ugyanúgy helyezkedik el mint a „második tárgy”, tehát az *O^d* és *S* közé: *Nametraka ny boky teto ambony latabatra izy* 'Tette a könyvet ide asztalra ő'.

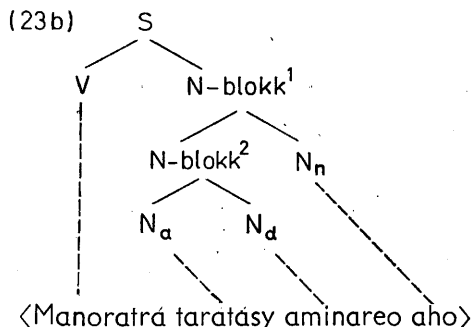
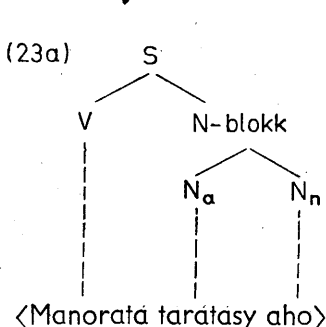
Szórendileg a negyedik típus „befelé” bővül, tehát a *V* és *S* alkotta kereten belül. Ebben megegyezik az elsővel. Akárcsak az első típusban a bővítmények fokozatosan úgy lépnek be ebbe a keretbe, hogy az igétől indul el az első, mögé kerül a második, például: *Manoratra — aho* → *Manoratra taratasy — aho* → *Manoratra taratasy aminareo aho*.

A kéttagú mondat közlési sémája feltehetően az (5), mert ez a séma univerzális:

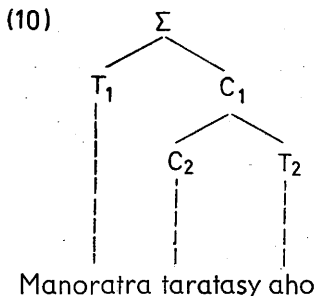

Ágrajzon ábrázolva a kéttagú mondat nyelvi sémája a (6b):

A három- és négytagú mondat nyelvi ágrajza már nem egyezik meg egyik eddigivel sem, hiszen új típusról van szó:

A háromtagú mondat közlési sémája teljes biztonsággal rekonstruálható, a tárgy minden bizonnyal a C-ágra kerül már, és közé és az ige közé szünetet kell iktatnunk. Ez két univerzáléból következik: 1. az ige tárgyi bővítése a *comment* elengedhetetlen része; 2. a topic és *comment* ág között kötelezően szünet van. Így a háromtagú mondat közlési sémája a (10), tehát az első típusé lesz.

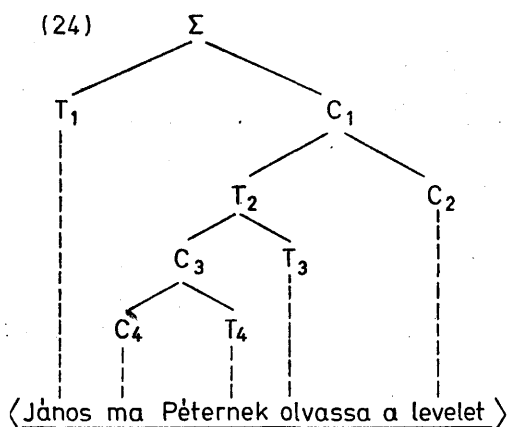

A nyelvi levezetése pedig $S \rightarrow V [-C] + N_a [+C] + N_n [-C]$, a fonológiai szinten a $[+C]$ jegyet szünetre írjuk át és ezt a mondatot kellene kapnunk: *Manoratra # taratasy aho*.

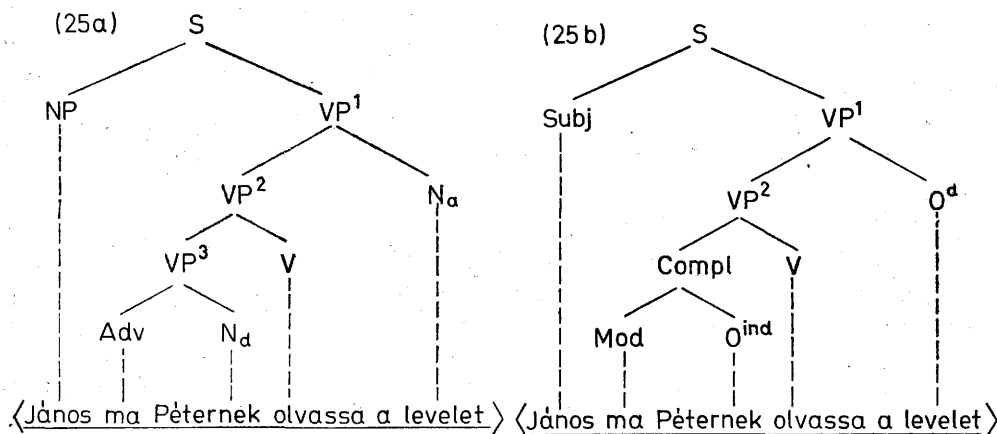
A négytagú mondatok levezetésére is felhasználható az első típus közlési sémája, tehát a (10) séma további ágaztatásából létrejött (16) séma, de a nyelvi realizáció más lesz. Ennek a pontos kialakításához azonban okvetlen szükség van a hangsúlyozást és az N-blokk szünettel történő tagolását meghatározó adatokra.

2.3.5. Adósak vagyunk a magyar „határozott tárgyú” mondatok elemzésével, amelyek nem tiszta típust képviselnek, amint ezt másutt megmutattuk.¹³

A magyar öttagú határozott tárgyú — és nem emfatikus — mondat *János ma Péternek olvassa a levelet* ezzel a közlési sémával írható le:

Ez a séma a $C_2 - T_2$ szintig a második típuséval azonos, de a továbbiakban az első szerint megy, világosan mutatva a mondat tipológiai kettősségét. Nyelvi síkon szófajokban és mondatrészekben realizálva így ábrázolható:

¹³ Vö. DEZSŐ 1. és 9. lábjegyzetben i. m.

A nyelvi realizáció T — C jegyekkel a következő (konkrét szófajokat használva):

$S \rightarrow N_n [-C] + Adv [+C] + N_d [-C] + N_a [+C]$. A fonológiai szinten figyelembe kell venni az ágrajz összetett voltát: az *Adv* előtt szünet lesz a [+C]-nek megfelelően, a $N_a [+C]$ jegye viszont a *V* elé helyezi a szünetet; a hangsúly a „*V* előtti 1.” szabályt követi, mert ez a magyar mondatok alap-hangsúlyozása: *Péter # ma Jánosnak # írja a levelet*.

2.4. A két-, három-, négy- és többtagú mondatok tiszta típusainak és egy vegyes típusú négy- és többtagú mondat bemutatása után szólnunk kell a közlési és a nyelvi típusok egymáshoz való viszonyáról a három- és többtagú mondatokban, ahol a teljes értékű tipizálás már lehetséges. Háromtagú nyelvi típus — csak a tiszta típusokat véve figyelembe — négy volt: SO^dV , SVO^d , VSO^d , VO^dS , ezek négy és több tag esetén így alakultak:

$$\begin{aligned} SO^dV &\rightarrow SO^{ind}O^d V \rightarrow S Mod O^{ind} O^d V \\ SVO^d &\rightarrow SVO^d O^{ind} \rightarrow SVO^d O^{ind} Mod \\ VSO^d &\rightarrow VSO^d O^{ind} \rightarrow VSO^d O^{ind} Mod \\ VO^dS &\rightarrow VO^d O^{ind}S \rightarrow VO^d O^{ind} Mod S \end{aligned}$$

A negyedik típus utolsó tagja még vizsgálatra szorul. A vegyes típus (pl. a magyar határozott tárgyú mondat: *Péter ma Jánosnak írja a levelet*) az egyes típusok kereszteződéséből jön létre (az említett magyar mondat az első és második típusból). Az egyes típusokon belül lehetnek altípusok, például attól függően, milyen az O^d és O^{ind} sorrendje, ugyanis az $O^d + O^{ind}$ helyett lehet $O^{ind} + O^d$, mint a fent (2.3.2.) bemutatott szuahili példában: *Ali anasoma barua kwa Edgar* 'Ali olvassa a levelet Edgárnak', más sorrendben: *Ali anasoma Edgar barua* (jelöletlen N_d esetén).

A nyelvi típusokkal szemben a közlési típusok kétféleképpen lehetnek: a (b) és (d) séma szerint. (Vö. 1.4. ponttal.) A (b) sémán alapul a második és harmadik nyelvi típus, a (d) sémán az első és negyedik. Igaz, a második és harmadik között különbség is van, mert a harmadik típusban a T-ágon nem egy, hanem két elem található, tehát az első típus még két altípusra is osztható. Az a tény, hogy a közlési típusok száma fele a nyelviéknél, arra utal, hogy a közlési séma „elvontabb”, mint a nyelvi. Így a közlési szabályok talán az univerzális bázis-komponens és a tipológiai szabályok közé kerülnének egy generatív nyelvelírásban. A közlési szabályok problematikája ezzel korántsem merült ki, sőt a tőlünk bemutatott empirikus kísérlet és a következő pontban tett megjegyzések csak a kidolgozásuk legkezdetét jelenti.

3. Rövid összegezés

3.1. „Újabb” mondattani szempontok a formális nyelvészetben. Az 1. részben felvázolt elméleti alapokon a 2. részben megpróbáltuk konkrétan megvizsgálni négy különböző típusú nyelvi mondatnak nyelvi (grammatikai) struktúráját és közlési sémáját.

Az derült ki — legalábbis számunkra —, hogy a közlési séma bevonása alkalmas lehet a formális nyelvészetben eddig kevésbé figyelembe vett szintaktikai jelenségek vizsgálatára. Ilyenek a hangsúly és a szünet. Ezeket tehát a szórenddel szoros egységben lehet tárgyalni, ha a közlési (topic-comment) viszonyokat is bevonjuk a vizsgálatba.

A klasszikus nyelvészet számára természetesen ez nem újdonság, mert ott, mint például a magyar akadémiai nyelvtanban,¹⁴ egy csoportba, fejezetbe kerültek. A formális nyelvészet kutatási stratégiájába ez csak később kerülhetett bele, miután az alapvető szintaktikai kérdésekben már jelentős előrehaladás történt.

Ez a mi hozzájárulásunk csak első lépésének tekintendő. Szándékunk szerint szűkre szabtuk a területét: a háromtól öt tagig terjedő mondatokra, s azon belül is elsősorban a szilárdabb tárgyi bővítményeket vizsgáltuk.

Nem szeretnénk elismételni azokat a pontokat, ahol valószínűleg eredményesnek lesz ítélni próbálkozásunk. Inkább azokat a kérdéseket említenénk újra, ahol magunk is nagyon erősen éreztük a további kutatások szükségességét.

Ilyen hiány-érzetünk maradt fenn a szintaktikai kategóriák felhasználásával kapcsolatban. Szívünk szerint olyan szintaxis keretében dolgoznánk, ahol a szintaktikai jegyek (feature-ök) teljesen átvették a kategóriák szerepét, úgy ahogy ez — mutatis mutandis — a Chomsky—Halle-féle fonológiában történt.

Nem érezzük véglegesnek a hangsúly, a kontraszt és a szünet elhelyezését. Nem mintha az ebben a dolgozatban levőket eleve helytelennek tartanánk. Úgy gondoljuk, hogy — ezen első lépéseken túl — még sok lényegbevágó ponton tudunk majd — mások is, mi is — a közeljövőben továbbmenni. Ehhez a kérdéshez hozzájárul majd a fonológia fejlődése is.

Végül nem vagyunk elégedettek sem a terminológia, sem a jelölés több részletével.

Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy hasznosabb ezt a próbálkozást kiadni, mint őrizgetni.

3.2. A topic-comment viszony státusa a nyelvleírásban. A topic-comment viszony a közlési egységeket jellemzi. Ezek ideális esetben mondatok. Fölmerül tehát a kérdés, hogy mi lesz a viszonyuk a szintaxisban.

Elképzelhető, hogy a szintaxist és a T — C viszonyokat teljesen külön kell vizsgálni. (Mi nem ezt követtük.) Akkor is probléma, hogy milyen diszciplína vizsgálja majd a T — C viszonyt. Elképzelhető egy külön szemlélet erre a célra. Ez ezen kívül még olyan kérdéseket is magában foglalna, mint a determináció (névelő, magyar tárgyaz ragozás feltétele), meg talán a deixis. Harris úttörő, de más alapirányú művén¹⁵ kívül csupán ígéretek vannak ezen a területen.

A másik lehetőség bekebelezni a T — C viszonyt a szintaxisba. Igen, de melyik felébe: a bázis- vagy a transzformációs szabályokba? Mi nem kötöttük le magunkat emellett sem, bár a kutatás, meg a bemutatás egyszerűsítése végett gyakorlatilag a bázis-komponenssel párhuzamos keretként használtuk fel. Nem zárjuk ki természetesen annak lehetőségét sem, hogy ezen a területen a transzformációkat felhasználjuk. Erre azonban itt nem volt szükség, hiszen nem egyszerű, előnyös szintaxist kívánunk adni,

¹⁴ A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. II. kötet. Mondattan. (Bp., 1962. Szerkesztette TOMPA JÓZSEF.) Az idevágó kitérő fejezetet (VI. Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet) DEME LÁSZLÓ írta. — A hanglejtés idetartozása már nem ilyen magától értetődő, de idáig még mindig a legjobbnak számító javaslat.

¹⁵ Vö. ZELIG S. HARRIS: Discourse analysis reprints (Hága, 1963. Mouton. 73 lap).

hanem azzal foglalkoztunk, hogy a közlési sémák és egy — lehetőleg generatív — formális szintaxis együttes kezelésében érjünk el eredményeket. Valószínűnek látszik, hogy a problémakört újra át kell gondolni, ha az empirikus nyelvtipológia a transzformációs szintaxis területéről is több anyaggal rendelkezik majd.

Végül annak is megvan a lehetősége, hogy a $T - C$ viszony egy része az úgynevezett nyelvhasználati szabályok körébe (is) tartozik. Ezeknek csupán a helye van meg a teljes generatív nyelvléíráselméletében; sajnos kevés eredményt láthattunk ezen a téren (a mélység-hipotézisen kívül). Mindenesetre fenntartásra készlet ezzel kapcsolatban az a tény, hogy a $T - C$ szabályok egyértelműen kapcsolatba hozhatók a kompetencia-szabályokkal, vagyis a tulajdonképpeni grammatikával.

A topic-comment viszony státusa tehát egyelőre nem tekinthető tisztázottnak a nyelvléírás keretében. Ennek ellenére kívánatosak a vizsgálatok ebben a témában; valószínűleg épp ezek a vizsgálatok visznek majd közelebb bennünket a státusbeli hovatartozás kérdésének megválaszolásához is.

3.3. Meta-teoretikus megjegyzések. A nyelvléírás meta-teóriájának első részével kapcsolatban csupán egy megjegyzésünk van. Elképzelhető, hogy az egytetemes szintaktikai kategóriák és a $T - C$ viszony között sajátos — még a metateóriában megadható — összefüggés lesz. Ez egyaránt lehetséges a kutatás jelenlegi szakaszában, amikor kategóriákkal és szintaktikai jegyekkel szokás dolgozni, meg abban a szakaszban, amikor esetleg csupán szintaktikai jegyek lesznek használatosak.

A metateória második részével kapcsolatban több kisebb jelentőségű megjegyzésünk van. Valószínű, hogy ha két nyelvléírás között — ceteris paribus — az a különbség, hogy az első számot ad a $T - C$ viszonyról, a másik meg nem, akkor az első empirikusan erősebb.

Nyilvánvaló továbbá, hogy ha a $T - C$ viszonyról több helyen lehet — adekvát módon — számot adni, akkor az lesz a megfelelőbb változat, amely egyszerűsíti, nem pedig bonyolítja az addigi leírást. (Gyakorlatilag ez még nem eldöntött kérdés, mint ahogy azt a 3.2. pontban láttuk.)

Ha a $T - C$ viszony típusait megfelelő formában be lehet iktatni a nyelvi univerzálék közé, akkor nyilvánvalóan ezáltal is tehermentesül az egyes nyelvek leírása. Ha egy nyelv leírása (itt: szintaktikai szabályrendszerének megadása) kétféleképpen végezhető el — empirikusan azonos adekvátság fokán —: (a) önmagában; (b) két részben: az egytetemes nyelvtan keretében és az egytetemes nyelvtanban helyet nem találó nyelvi sajátos szabályok formájában, akkor a (b) megoldás a 'jobb', mert jobban approximálja a nyelvi működés kettősségét: egytetemes — talán biológiai mélységű — emberi jellegét, illetőleg egy adott nyelv sajátos jellegét.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A tárgyias igeragozás az osztjákban

(A vahi nyelvjárás anyaga alapján)*

1. A finnugor nyelvek „tárgyas” („determinált”) igeragozásának a kérdése igen tekintélyes helyet foglal el a finnugor nyelvészeti irodalomban. E megállapításunk különösen indokolt akkor, ha figyelembe vesszük, hogy említve vagy említetlenül ide tartozik a „tárgy” és jelölésének a problematikája is, ami már egyedül is jelentős nehézségeket rejt magában.

A kérdéskör fontosságára jellemző irodalmának gazdagsága. E tekintetben elég talán az utábbi évek szépszáma megnyilatkozásaira utalnunk.¹ Bonyolultságát pedig mi sem mutatja jobban, mint az a meglehetősen sokfelé ágazó véleménykülönbség, mely az említett munkákból élénk tárul.

A finnugor nyelvek tárgyias igeragozásának a kérdésében nagy mértékben közvetlen érdekelt a magyar nyelvtudomány is, mind történeti, mind leíró, valamint általános nyelvészeti ága egyaránt.²

1.1. Magam a finnugor nyelvek tárgyias igeragozásának a kérdésére vahi osztják mondattani vizsgálódásaim során lettem figyelmes. Különösen annak utána fogott meg jobban a kérdés, amikor láttam, hogy a magyar nyelvre vonatkozó vélemények alakulásában a kutatás milyen jelentős mértékben támaszkodott éppen az osztják nyelv tanulására (1. BEKE: Nyr. LX, 63–4; MÉSZÖLY, HBTárgy.; BÁRCZI: CIFU.; RÉDEI: ALH. XVI; és mások), de még

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1967. évi május 9-i felolvasó ülésén.

¹ Bo WICKMAN, *The Form of the Object in the Uralic Languages* (Uppsala, 1955); SZEREBRENNYIKOV: NyK. LVII (1956) 189–96, *Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках* (Moszkva, 1964) 70, 116, UAJb. XXXVII (1966) 65–9; FARKAS: UAJb. XXVIII (1956) 5–17; BERRÁR, *TörtMondt.* (1957) 25–6, 54–7; E. ITKONEN: *Vir.* 1957: 13–20, UAJb. XXXIV (1962) 201–9, MSFOu. 125 (1962) 85–122; COLLINDER: NyK. LX (1958) 17–21, *CompGr.* (Uppsala, 1960) 238–9, 244, 282–6, 308 kk.; H. MOLNÁR: MNy. LIV (1958) 243–57; BÁRCZI: MNy. LIV (1958) 257–70, CIFU. (1960 [1963]) 32–4, 39–43, MNy. LXI (1965) 276–81; VÉRTES E.: UAJb. XXXI (1959) 486–90, ALH. X (1960) 181–94, MSFOu. 128 (1964) 104, 153 stb., *OstjPron.* (Budapest, 1967) 244–8, stb., RÉDEI (RADANOVICS): MNy. LVIII (1962) 421–35, (RÉDEI) ALH. XVI (1966) 111–33; PAIS: MNy. LVIII (1962) 425, 429 lapalji jegyzet; LIIMOLA: MSFOu. 127 (1963) 24–41, 41–4; DÉCSY, *Einführung* (Wiesbaden, 1965) passim, különösen 157–8, 174, 175, 179, 180; A. J. JOKI: FUFU. XXXII (1966) 1–41; MIKOLA: *NytudÉrt.* 46. sz. (1965) 57 kk., MNy. LXII (1966) 441 kk.; HAJDÚ, *Bevezetés* (Budapest, 1966) 62–7, 73–8, 119–20, 140kk.; TAULI: *Structural Tendencies in Uralic Languages.* *UrAltSer.* 17. (The Hague, 1966) 16 kk., 168–72 stb.; A. KÖVESI: NyK. LXVIII (1966) 225–47, különösen 239, 241–7. stb.

² Ez utóbbi vonatkozásban l. ZSILKA, *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer.* (Tárgyas mondat szerkezetek.) *NytudÉrt.* 53. sz. (1966) további irodalommal; l. még BERRÁR: MNy. LIX, 340–9.

inkább akkor, amikor feltűnt, hogy két jelentős szempontból az osztják azonos a magyarral. Először abban, hogy a magyarban és az osztjában egyaránt megvan a „tárgyas” igeragozás, másodszer pedig — s kétségtelenül ez a lényegesebb —, hogy a feltehető uráli (finnugor) ősi *-*m* tárgyrag egyaránt hiányzik mind az osztjából, mind a magyar nyelvből.³ Így módon a finnugor nyelvek körében e két nagyon fontos jelenség tekintetében az osztják és a magyar külön, közös típusot alkot.

1.2. A finnugor tárgyas igeragozás körében végzett eddigi kutatások — tudománytörténetileg érthető okokból — többé-kevésbé kizárólag csak az alaktan körében mozogtak

Fontos módszertani megfontolások s eddigi nyelvészeti munkálkodásaim ettől eltérően arra indítottak, hogy a kérdést a *m o n d a t t a n* (szintaxis) felől közelítve vessem vizsgálat alá. Úgy vélem, ugyanis, hogy nevezetesen e kérdésben csakis egy nyelv (jelen esetben az osztják) teljes egészének a számbavétele adhat újat talán nemcsak az osztjákra, hanem más rokon nyelvekre — különösen a vele e tekintetben egy típusba tartozó magyarra — vonatkozólag is. Egyúttal az is kétségtelen, hogy e kérdéskörben számbajövő alaktani (morfológiai) megoldások közül csak az bizonyulhat helyesnek, amely mondatlanilag (szintaktikailag) szintén megállja a helyét, azaz a kérdést morfológiai — szintaktikai egységben oldja meg.

2. Említett mondattani vizsgálódásom kapcsán feldolgoztam a vahi osztjából a rendelkezésre álló teljes szöveganyagot (mintegy 7–8 ezer mondatot).⁴ Elsősorban az osztják nyelv mondatszerkezeteinek akérdése érdekelt. Módszertani szempontból is mindenképp az a legcélszerűbb, ha az osztják tárgyas igeragozás kibogozását éppen a mondatszerkezeteknél ragadjuk meg.

2.1. Röviden bemutatom a vahi osztják nyelv mondatszerkezeteinek rendszerét. (A kérdés részletesebb kifejtésével egy most készülő nagyobb munkámban foglalkozom.)

A vahi osztják mondatszerkezetek két fő csoportra oszlanak. Az elsőbe az ún. határozós (adverbiális) szerkezetek tartoznak. Szimbolikusan kifejezve: *S — A — V* (*S* = szubjektum, *A* = bármely határozó és *V* = ige, igei állítmány). Jellemzője: (külön alaki elemmel) jelöletlen alany, intranszitiv (intranszitiv használatú) ige, főként pedig az, hogy a mondatban nincs semmiféle objektális viszony (—csak határozói). Pl. (GU. mscr.) *mä mälakotal jokæn anta*

³ L. legutóbb különösen HAJDÚ: i. m. 119.

⁴ A feldolgozott forrásmunkák és rövidítésük: KT. = KARJALAINEN, K. F. — TOIVONEN, Y. H., Ostjakisches Wörterbuch. I—II. Helsinki, 1948; KARJ., Gram. = KARJALAINEN, K. F. — VÉRTES, E., Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu. 128. Helsinki, 1964; TER., Bukv. = Терешкин, Н. И., Букварь, кэнтэх начальный школа подготовительный класс. (Вах кэнтэх кёл.) Leningrád, 1958; TER., Oč. = Уб., Очерки диалектов хантыйского языка. I. rész. Moszkva—Leningrád, 1961, 29—98 lap (példamondatok); TER., OčT. = TER., Oč. 99—125: Тексты. [Szövegek]; GU. mscr. = GULYA, kéziratос gyűjtés, Leningrád 1956—57; GU., Chr. = GULYA, J., Eastern Ostyak Chrestomathy. UrAltSer. 51. (The Hague, 1966); PRA., Po. = Прасина, д., Русско-хантыйский (ваховский) постатейный словарь. Leningrád, 1959.

wäljaläm 'én tegnap nem voltam otthon'; *nojal löjwəl* 'a hús megromlik' stb.

A másik csoportot a bennünket jelenleg közelebbről érdeklő ún. tárgyias (objektális) szerkezetek alkotják. Szimbolikus jelük: $S - O - V$ (S = szubjektum, O = bármely objektális funkcióban előforduló szó vagy szó szerkezet és V = ige, igei állítmány.) E csoport jellemzője: a mondatban a mondat szerkezetet meghatározó elemek (mondatrészek) között valamely objektális (tárgyas) viszony van.⁵

A mondat szerkezetet meghatározó tagok a következők: a) S , mely lehet 1. $-\emptyset$, vagy 2. $-nə/-nə$ morfémaival ellátott szó (szó szerkezet), b) O , mely lehet 1. $-\emptyset$ morfémaival vagy személyes névmás esetén $-(ə)t$ végződéssel ellátott közvetlen tárgy (akkuzatívusz), 2. $-ä/-a$ iránytárgy (latívusz-objektum) és 3. $-ta/-tə$, $-ə/-ə$ -ragos eszköztárgy (insztrumentális-objektum), c) V (tranz.), mely ragozása szerint lehet, 1. alanyos (indeterminált), 2. tárgyias (determinált) és 3. szenvedő (passzív).

Az a , b és c pontban szereplő lehetőségek (jelölt v. jelöletlen alany; közvetlen, irány-, eszköztárgy; alanyos, tárgyias v. szenvedő ragozású igealak) bizonyos meghatározott együttes előfordulása (pl. jelöletlen alany + jelöletlen tárgy + alanyi ragozású igealak, stb.) képezi az egyes mondat szerkezeteket (pontosabban: alap mondat szerkezeteket), mondat szerkezeti típusokat. A mondat szerkezeti típusok meglehetősen zárt rendszerszerűséget alkotnak, melyet (összefoglalólag) az alábbi táblázatban mutatunk be:

s	o	v	A meghatározó mondatrészek A mondat szerkezet
(1) $-\emptyset$	$\left\{ \begin{array}{l} \emptyset \\ [-ä] \\ [-ta] \end{array} \right\}$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{indet.} \\ \text{det.} \end{array} \right\}$	A (aktív)
(2) $-nə$	$\left\{ \begin{array}{l} -\emptyset \\ [-ta] \end{array} \right\}$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{indet.} \\ \text{det.} \end{array} \right\}$	E (ergatív)
(3) $-\emptyset$ (logikai alany)	$\left\{ \begin{array}{l} -\emptyset \\ [-ta] \end{array} \right\}$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{pass.} \end{array} \right\}$	P (passzív)

Példamondatok az egyes tárgyias (objektális) mondat szerkezetekre: (1) (TER., Bukv. 141) *daša, mä kul kätälsəm* '[Dása, én halat fogtam]' (indet.), (i.m. 142) *griša lopiltə jwəl wəstə* '[Grisa fogta (tkp. vette) a horgász(ó) botját]' (det.) stb., (2) (i.m. 116) *sünknə məj konkəmtəwəl* '[a nap (erg.) felmelegíti a földet]' (indet.), (GU., Chr. 139) *särñan kulälj ikinə əsəltə* 'az öregember (erg.) az arany halacszkát eleresztette' (det.) stb., és (3) (TER., Bukv. 125) *pam məynə läwəlli* '[a füvet a föld táplálja]' (passz.) stb.

⁵ Az $S - V$ szerkezetű mondatokat nem tartom külön típusnak, minthogy ezek vagy $S - A - V$ típusú mondatok kihagyásos változataként vagy (természeti jelenségek kapcsán, lásd a 2. példamondatot) a típus szélső értékeként is felfoghatók. Ezért önálló létjogosultságukat nem látom indokoltnak. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül még az $S - O - V$ típust se, melyl szembeállítva sem lenne helyes egy $S - V$ típus felvétele. L. alább is.

2.2. Ha a mondat szerkezetek rendszerét kérdéssel feltevésünk szempontjából végigtekintjük, azt láthatjuk, hogy a mondat szerkezetek, bár elemeik az egyes ($A - E - P$) mondat szerkezeti csoportokat meglehetősen árnyaltan motíválják, a tárgy as (determinált) és az alanyos (indeterminált) igeragozás tekintetében *i n d i f f e r e n s e k*. Az ige tárgy as (determinált) voltát e módon (vagy kizárólag e módon, s itt az ismert kongruencia jelenségére is gondolunk) meghatározni nem lehet: kétségtelen, hogy a tárgy as igeragozás nem valamely adott mondat szerkezeti jellegtől függ.

3. Általános vélemény, hogy a tárgy as (determinált) ige akkor használatos, ha a tárgy „határozott”. A tárgy as igeragozás használata a magyarban, mint ismeretes, alakilag is meghatározott (feltételezett): csak bizonyos — bár viszonylag nagyszámú — nyelvtani elem (morféma), részben bizonyos szófaji kötöttség esetén fordul elő (pl. ha a tárgy határozott névelős névszó, tulajdonnév, stb.). De ekkor viszont kötelező.⁶

3.1. Az osztjában W. STEINITZ szerint (OstjChr. 75; l. még „Die objektive Konjugation des Ostjakischen”. ÖEST 30, 680—99) a tárgy as igeragozás a határozott tárgy meglététől függ. STEINITZ a tárgy határozottságának a feltételeit négy pontban sorolja fel. Ezek közül az első három a következő: A tárgy határozott 1. ha birtokos személyjellel van ellátva, 2. ha főnévi mutatónévmási jelzője van, vagy maga is főnévi mutatónévmás, és 3. ha személyes névmás. (L. még a 7. jegyzetet.)

Vegyük sorra e kritériumokat. Mindjárt bevezetőben megemlíthetjük, hogy az említett feltételeknek a vahi osztjában *n e m t e s z e l e g e t*.

1. A tárgy birtokos személyjellel való ellátottságára vonatkozólag:

a) birtokos személyjellel ellátott tárgy esetén is állhat a mondatban alanyi (indeterminált) ragozású ige. Pl. (TER., Bukv. 106) *intěrnătne męn uroklőy őnnătălőy* '[az internátusban mi leckéinket tanuljuk (tkp. tanulunk)]', (GU., Chr. 135) *iki, nōn tel nowtan tē wālwan . . .* 'nagyapa, te egész életed itt élted (tkp. élsz) . . .', (KT. 732a) *wāsęy punal nuw pęrkikintęs* '[a kacsa a tollát felborzolta (felrázta)]', (TER., Bukv. 150) *męnen ěkę męřőy lęnkălőy* '[mi (ergatívusz) nagyon szeretjük (tkp. szeretünk) földünket]' stb.

b) a tárgy nem birtokos személyjeles, az ige mégis tárgy as (determinált) ragozású. Pl. (KT. 284a) *mā tälj antę kajsım* '[én (a) célt nem találtam (el)]'; (TER., Bukv. 71) *olja tas tőņęmtętę* '[Olja (az) órát ismeri (tkp. megismerte)]', (KARJ., Gram. 131) *mā weljęn lōtsęylam* '[én rénszarvasokat (ktsz.) vásároltam]', (GU. mscr.) *kőtőy kőyęl waji!* 'a kéz ből (a) csészét vedd (el)!', (TER., OĚT. 109) *āhıpılņa lķęr kőĉ ilę nőyętęstę . . .* '[a nővére (ergatívusz) (a) szánt alighogy megmozdította . . .]', (TER., Bukv. 107) *duńęne nįpik lőņękătęstę* '[Dunya (ergatívusz) könyvet kezdett olvasni]' stb.

2. A tárgynak főnévi mutató névmási jelzője van, vagy maga is főnévi mutató névmás, az ige viszont alanyi ragozású. Pl. (KARJ., Gram. 142) *kojį tį rįt weręs?* '[ki csinálta (tkp. csinált) ezt a csónakot?]', (TER., OĚT. 115) *iki tu kōl atwāl* '[az öreg így (tkp. az szót) szól]', (GU., Chr. 139) . . . *tu męjyılęyęs* '[ő] azt (nekem) adja (tkp. adta)', (TER., Bukv. 145) *tį kul mašinătne lőyętęl-tęl . . .* '[azt a halat (t.i. amit behoztak) gépek (ergatívusz) mossák . . .]' stb.

3. A tárgy személyes névmás, az ige pedig alanyi ragozású. Pl. (GU., Chr. 142) *jaj lőyę lįsęywałt* 'az emberek nevetnek rajta (tkp. őt)', (KT. 1048a)

⁶L. „A mai magyar nyelv rendszere . . .” I, 482 kk., II, 157 kk.

mä löya läyalsam 'én vártam őt]', (KARJ., Gram. 131) *mä löya joyiläm* 'én verem őt]', (PRAS., Po. 14) *jayna löya jämä nompält* '[az emberek (ergatívusz) jól emlékeznek rájuk (tkp. őket)]' stb.

A tárgyias igeragozás használatára vonatkozó példák tanulsága egyöntetű: az osztjákban a tárgy határozottsága nem alaki (morfológiai) vagy szó-faji feltételektől függ. (Erre nézve már W. STEINITZ is tett célzást, i. h.).⁷

3.2. A tárgyias igeragozás használatára vonatkozóan STEINITZ-nek van egy negyedik pontja is, mely — nézetünk szerint — egyedül helytálló, s ez a következő: határozott a tárgy, ha az az elbeszélésben *előzőleg* megnevezett, ismert volt és ezzel vált mintegy határozottá (STEINITZ, i. h.). Más szavakkal ez azt jelenti, hogy *az osztjákban a tárgy határozottsága kétségtelenül a beszédhelyzettől, a tárgy ismert (referált) voltától függ.* Véleményünk szerint így van ez még akkor is, ha a tárgyias igealak grammatikailag is motivált (pl. ha birtokos személyjellel ellátott, ha — minden bizonnyal másodlagosan — számban is kongruál az igével stb.).⁸

Mindez teljesen új megvilágításba helyezi a tárgyias igeragozás használatának kérdését.

3.3. Az elmondottakkal kapcsolatban idézünk egy rövid osztják szöveget, mely igen szépen példázza megállapításainkat:

- *aj, älä, mä iy kittäm!* (1)
- *nu, tøy tuyi iyän!* (2)
- *löy äntä jöwä!* (3)
- *tütne nöhtin tøy jöyä!* (4)
- *iyne mänt äntä äsäwä!* (5)

(TER., Bukv. 134)

- hej, barátom, én medvét fogtam! (1)
- no, hozd ide a medvét! (2)
- ő nem jön. (3)
- akkor magad gyere ide! (4)
- a medve engem nem enged. (5)

M e g j e g y z é s e k : (1) *kittäm* indet. igealak; (2) *tuyi* det. felsz. alak; (5) *iyne* ergatívusz, *mänt* szem. névm., *äsäwä* indet. igealak.

4. Az idézett szöveg második mondatában érdemes felfigyelni a birtokos személyjel használatára. A magyar tárgyrag irodalmának jelentős részében szerepel, hogy — többek között — az osztjákban a birtokos személyjeleknek

⁷ STEINITZ (i. h.) egyik megjegyzése arra enged következtetni, hogy a nem szokásos alanyos (indeterminált) igeragozás előfordulása szórendi helyzettől is függhet. Például, ha a határozott tárgy közvetlenül az állítmány előtt áll. Vizsgálódásaink eredménye alapján mondhatjuk, a szórendnek ilyen szerepe nincs: a) a szórend ugyanis meglehetősen kötött, a tárgy általában az ige (állítmány) előtt áll, akár „határozott”, akár „határozatlan”, másrészt b) bőven idézhetünk ellenkező példákat is. Így pl. (KARJ., Gram. 137) *löy lokäl löyä mäwä!* '[ő a lovát neki adja (tkp. ad)]', (TER., OÉT. 116) ... *ájäpäl ätül tu kö! tom kujäla äwä!* '[... a fiatalabb fitestvér így (tkp. e szót) szól a másiknak (tkp. annak az emberének)]', (GU., Chr. 137) *tü jöymälü wäre wersöy* 'azon a folyócskán halrekesztéket (tkp. azt a folyócskát halrekesztékkel) csináltunk' stb.

⁸ Több példánk alapján úgy véljük hogy a beszédhelyzeten kívül a határozott tárgyias viszonyba egyéb szempontok is belejátszanak. Pl. a cselekmény perfektuáltsága, konkrétsága, a határozott tárgy (nyelvtani) számszerűségének az említett kifejezése stb. Ezek azonban csak másodlagos szerepűek.

determináló szerepük van (s ezzel, pontosabban a determináló szerepű megsz. 2. sz. birtokos személyjellel lenne — genetikailag is — kapcsolatos a magyar -t tárgyrag). A magunk részéről úgy véljük, fontos rámutatnunk arra, hogy a birtokos személyjel determináló jellegéről az osztyjában csak fenntartással beszélhetünk. Nézetünk szerint ez csak abban az esetben lenne így érvényes, ha pl. az adott *iyən* alakot 'a medvé(t)' abszolút, személytől független elvonatkoztatással lehetne értelmezni. Erről azonban itt nem lehet szó, s erre nézve más, e tekintetben teljesen megnyugtató példát sem az eddigi szakirodalomból, sem több ezerre rúgó példamondat-gyűjteményemből sem ismerek. Az osztyjában a szóban forgó determinálás mindig személyhez (grammatikai személyhez) kötött: az illető szó (fogalom) valamely személy (1., 2. vagy 3. stb.) vonatkozásába (szférájába) való tartozását fejezi ki. Mint például az idézett mondatban is: *iyən* 'a medvé', azaz „az a medve, mely veled (2. sz.) kapcsolatban került megemlítésre” stb.⁹

5. A tárgyas igeragozás kérdéskörében végzett eddigi fejtegetéseink egyértelműen arra a megállapításra vezetnek, hogy a (beszédhelyzet — referencia következményeképpen fellépő) határozott tárgyas (determinált) viszonyt (l. 3.2.) a mondatban a tárgyas ragozású igealak jeleníti meg. (A két paradigmára vonatkozólag l. GULYA: NyK. LXVII, 199, 207, Chr. 105, 116.)

6. A tárgyas igeragozással kapcsolatos — amint erre az eddigi szakirodalom alapján a bevezetőben már utaltunk — a tárgy és jelölésének a kérdése.

Ha az eddig leszűrt tanulságokat e kérdéskörre is kiterjesztjük, s ezt tulajdonképpen el sem mulaszthatjuk, akkor ebből az a tanulság adódik, hogy e két kérdéskört ezúttal szét kell választanunk egymástól. Ha ugyanis a tárgy determináltságát formailag az ige tárgyas alakja fejezi ki, akkor ez legalábbis lehetőségként egyúttal azt is jelenti, hogy a tárgy jele e tekintetben irreleváns (a tárgyban alakjától függően determinált vagy indeterminált). Az osztyjában valóban ezzel állunk szemben: pl. *mä kat wuləm* 'én házat látok' indeterminált; *mä kat wulim* 'én a házat látom' determinált, a tárgy alakja nem változott.) Mind e példák, mind az egyebütt felsoroltak is azt mutatják, hogy bármelyik tárgyat jelölő morféma (\emptyset , *ä/a* és *tə/tə*, l. 2.1.) lehet „determinált” vagy „indeterminált”, a tárgy determináltságának a jelöléséhez közvetlenül nincs közük, más valóságbeli és grammatikai vonatkozást fejeznek ki.¹⁰

7. A (vahi) osztyjék tárgyas (determinált) igeragozás (leíró) mondattani elemzésének a végére értünk. Következő kérdésünk már csak az lehetne, hogy alaki szempontból mi a kérdéses elemek előzménye. Ezzel azonban már csak egy következő dolgozatunkban fogunk részletesebben foglalkozni.

GULYA JÁNOS

⁹ A kérdéskörrel kapcsolatban l. még W. SCHLACHTER, Studien zum Possessiv-suffix des Syrjänischen. (Berlin, 1960) 243 l. Különösen 12 kk. és 224—43.

¹⁰ Általános mondatelméleti szempontból érdemes talán rámutatnunk arra, hogy az ige nek ez a határozott tárgyat kifejező funkciója határozott tárgyas mondatban a tárgy és az ige (igei állítmány) között sajátos kétoldali relációt eredményez: a meghatározott beszédhelyzet következtében a tárgy határozottá válik, ez az ige nek határozott (determinált) igeragozási alakot von maga után, mely visszautal az őt előidéző határozott tárgyra s e visszautalás következtében jelzi annak határozott voltát.

A cseremiszi térszínformanevek

I.

Bevezetés

Dolgozatomhoz forrásul SZILASI¹ (rövidítve: SZIL.), RAMSTEDT² (RAMST.), WICHMANN³ (WICHM.), VASZILJEV⁴ (VASZ.), PAASONEN—SIRO⁵ (PS.) cseremiszi szótárait, ill. szójegyzékeit, a MarRSzl⁶-t és BEKE kéziratosa nyelvjárási szótárát használtam fel.⁷ Feldolgoztam a szótárakban található valamennyi térszínformanevet, tekintet nélkül arra, hogy az illető térszínformanev megvan-e az egész cseremiszi nyelvterületen, vagy csak néhány vagy akár egyetlen nyelvjárásban, hogy egyáltalán él-e még, kihalóban van-e vagy kihalt már. Forrásaink alapján ez ugyanis nem állapítható meg minden esetben, sőt sokszor a nyelvjárási hovatartozás sem. Éppen ezért úgy láttam célravezetőnek, hogy a térszínformaneveket ne a nyelvjárási hovatartozás, hanem a szótárak megjelenésének sorrendjében közöljem: egyedül ez az elrendezési elv alkalmazható ugyanis az anyag egészére. Fontosnak tartottam továbbá, hogy a szavak térszínformanevek közé sorolásának kérdésében következetesen járjak el. Térszínformaneveken azokat a szavakat értem, amelyek a talaj domborzati viszonyait, a földkéreg kiemelkedéseinek és bemélyedéseinek alakját és részeit jelölik.⁸ Tehát csak a természetes alakulatokat tekintem térszínformaneveknek, a mesterséges úton létrejöttöket (például szekérkerék vájta gödröcskék stb.) nem.

Megtartom a források eredeti hangjelölését. Az egyes szócikkeken belül a következő sorrendben adom meg a rokon nyelvi megfelelőket: mordvin — permi nyelvek — finn — lapp — ugor nyelvek (utolsónál a magyar) — ha van szamojéd megfelelő, közülük csak egyet közlök, amelyik hangtanilag legközelebb áll a cseremiszi szóalakhoz.

Azok az adatok, amelyeknél nem jelölöm a forrást, BEKE kéziratosa szótárából valók.

II.

A. Finnugor eredetű térszínformanevek

1. (SZIL.) *аη* 'nyílás; Öffnung der Türe, des Sackes; Riss am Kleide'; (PS.) *аη* 'Öffnung des Grabes, der Grube'; (MarRSzl.) *аη* 'отверстие, горло;

¹ SZILASI MÓRIC, Cseremiszi szótár. UGF. XIII. Budapest, 1901.

² RAMSTEDT, Bergtscheremissisches Wörterbuch. SUŠToim. XVII. Helsinki, 1902.

³ WICHMANN, Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatischen Abriss. Helsinki, 1923.

⁴ В. М. Васильев, Упымарий, Марий мутэр. Москва, 1926.

⁵ PAASONEN—SIRO, Ost-Tscheremissisches Wörterbuch. Helsinki, 1948.

⁶ Марийско-русский словарь. Москва, 1956.

⁷ M. VELENYÁK Zsófiának ezúton is köszönetet mondok BEKE ÖDÖN kéziratosa anyagának szíves rendelkezésemre bocsátásáért.

⁸ ÁRVAY, A térszíni formák nevei Kalotaszegen, 5.

проход'; *a-η* P., B., M., U., Č., JT; *ä-η* JO., V., K. 'nyílás, szája valaminek, bejárat; Öffnung, Eingang'. Rokonyelvi megfelelői: m o r d. E. *oη-*, *oη-*, M. *ov-*: *oηkšt* (tbsz.), *oηks*, *ovks* 'Gebiss am Zaum' | z ü r j. (WUo.) V., Sz., Lu. *vom*, I. *vom*, Ud. *vem*, P. *em* 'Mund, Öffnung, (I., Ud. auch) Mündung'; (GEN.) KP. *ym* 'Mund' | v o t j. (MUNK.) Sz. *im*, K. *em* 'száj'; (WICHM.) G. *im*, J., MU. *im* 'Mund' | o s z t j. (KT. 32) DN. *oη* 'Mund, Öffnung (der Tür u. a.), Loch, Tor-, Gatteröffnung', V. *oη*, Trj. *oη*, O. *uη* 'Mund, Mündung (einer Reuse, einer Flasche, eines Flusses u. a.)', Vj. *oη:katoγπιçη* 'Türwand', (PD. 1580) Ko., J. *oη* 'Mündung' | m. *aj*, *áj* 1. 'Kerbe', 2. 'Tal, Schlucht' | s z a m. k a m. (DONNER—JOKI) *áh*, *ah*, *áh* 'Maul, Mund; das Innere' (MUSZ. 721, 723; TOIVONEN: FUF. XVII, 281; LEHTISALO: FUF. XXI, 8—9; UOTILA: SUSTOim. LV, 57; STEINITZ, FgrVok. 45; FUV.; RÉDEI: NyK. LXVII, 325—7; MSzFgrE.).

2. (SZIL.) *çonga* 'kis halom, hegyfok', *çonla*, *çongata*, *çunga* 'kis halom, domb'; (VASZ.) *çonga* 'холм', *çan-га* *вэр* 'холм'; (PS.) *łçonga* 'Bergspitze, Gipfel (wo keine Bäume wachsen und der Schnee im Winter nicht haften bleibt)'; (MarRSzl.) *çonga* 'холм, чорка, бугорок, вершина горки'; *łçanga* MM., CK. 1. 'magas (hegy); hoch (Berg)', 2. 'alacsony hegy, domb; niedriger Berg, Hügel', *łçangata* M., MM., CK; *tsangata* JT. 1. 'kissé magas (hegy); etwas hoch (Berg)', 2. 'kis hegy, emelkedés; kleiner Berg, Anhöhe'. — Megfelelője: m. R. *ság* 'collis, monticulus; Hügel'. — (PAASONEN, s-Laute 122; WICHMANN: FUF. XI, 262; STEINITZ, FgrVok. 26—7; N. SEBESTYÉN: MNy. XLVI, 122; LAKÓ: NyK. LIII, 236—9).

3. (SZIL.) *korèm* 'völgy, mélyút, szoros', *karèm*, *karem* 'hóró'; (RAMST.) *ka-rèm* 'ein hügeliges Flussufer'; (WICHM.) *kà:rem* KB., *kore:m* U. 'Schlucht, Tal; kleiner Fluss'; (PS.) *korem* 'Schlucht, Graben'; (MarRSzl.) *kopèm* 'обпар'; *kore:m* P., B., M., U., C., Č.; *ko:rem* JT.; *ka:rem* JO., V., K. 'szakadék, szurdok; Schlucht, Hohlweg'; *koremla* B., UJ., C. *kore:m la* JT. *ka:re:m la* JO. 'szurdokos terület, ahol sok szurdok van; Gebiet, wo es viele Schluchten gibt.' Rokon nyelvi megfelelői: m o r d. M. (JUHÁSZ—ERDÉLYI) *kara-* C., V., G., A. 1. 'kaparni', 2. 'vájni' | z ü r j. (WUo.) S., L. *kuralni*, V. *kuravni*, U. *kura:vnis*, P. *kuravni*, I. *kurōni* 'zusammenharken, wegharken, wegscharren, ausharken, ausscharren (Schnee, Getreide, Erde)' | v o t j. (MUNK.) Sar. *kurjal-* 'lekapar, levakar (pl. a saruról a sárt vagy a katlan fenekéről az odaégett kását); abschaben, abkratzen' | v o g. É. (MUNK.) *χürteli* 'horzsol; streifen' | o s z t j. (PÁRAY—BEKE) *çor-* 'nyúz; schinden', (KARJ.) FD. *çör-*, Trj. *çör-*, V., Vj. *çör-*, Ni. *çör-*, Kaz. *çör-*, O. *çör-* 'schinden' | m. *hor-*, *hur-* (horzsol 'reiben, streifen', (I. még *horol*, *horhó*, *horpács*, *horhagy* stb.)) (MUNKÁCSI: NyK. XXV, 276; SzófSz.; LAKÓ: MNy. XXXIX, 349—58; FUV.; E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 69).

4. (SZIL.) *kurok* 'hegy'; (RAMST.) *klrk* 'der Berg'; (VASZ.) *kuruk* 'гора'; (PS.) *kurāk*, *kuruk* 'Hügel', *kurākla* 'Berg'; *kuruk* P., B., M., MK. *kūrāk* U., CÜ. *kūrāk* CK., Č., J., V. *ku:ruk* JP. *kūrāk* K. 'domb, hegy; Hügel, Berg'; *kūrākla* J. 1. 'hegy, hegyborította; gebirgig', 2. 'hegyes terület; gebirgiges Gelände'. Rokon nyelvi megfelelői m o r d. M. (JUHÁSZ—ERDÉLYI) C., V., G., A. *kārka* 'mély' | z ü r j. (WUo.) V., Sz., Pecs., Ud. *kir* 'steiler Abhang am Fluss, steiles Flussufer (V., Sz., Pecs.)', steiler Abhang (V., Sz.), Anhöhe, kleiner Berg (Ud.), (FOKOS-FUCHS) V., Ud., Le., Pr. 'Berg (V., Pr.), Hügel, kleiner Berg, nicht alleinstehender Berg; Hügel, auf dem die Kinder Schlitten fahren (Ud.), Furt, wo man durch den Fluss wartet, nicht tiefe Stelle, wo das Wasser

schnell fließt (Le.)' | *fin n korkea* 'magas' [l a p p N. (NIELSEN) *goar'gåd* 'particular, swell, swagger; fine, magnificent' a finnól, l. SKES.] (UOTILA, *SyrjChr.* 97; TOIVONEN: *Vir.* 1956: 108—9; SKES.; LITKIN, *VokPerm.* 200).

5. (SZIL.) *lak, lak wer* 'Tal, Tälchen, Vertiefung', *lake* 'Höhlung, Hohlweg'; (WICHM.) *lák'â* U. *laké* B. 'Grube (UB.), Vertiefung, Schlucht (B.)'; (VASZ.) *лакэ* 'впогина'; (PS.) *lake* 'Grab, Grube (z. B. auf dem Wege)'; *lak* P. *lake* B., UJ., CŰ. *lake* JT. *lâ-kâ* UP., USj. *lâ-kâ* JO., V. 'kis gödör, mélyedés, árok; kleine Grube, Vertiefung, Graben'; *lakaka*. P., B. 'gödrös (föld, út); horpadásos (föld); grubig, voll Gruben (Erde, Strasse), voll Vertiefungen (Erde)'. A rokon nyelvi megfelelők a következők: *fin n* (RENVALL) *lukko* 'vallis minor, profunda, stagnum; kleines thal, teich' | l a p p L. (WIKL.) *lâsku* 'Hochebene, Alpenplateau' | m.N. *lok* 'két hegy közötti keskeny tér, alantabb fekvő hely, völgyalapály', *lök, löke* 'hegytetőn levő tisztás térség, hegyi lapály' (WICHMANN: MNY. IV, 277; N. SEBESTYÉN: NYK. LIII, 33; KNIEZSA, *SzlJsz.* I/2, 879—80. A magyar tagot másképpen: BENKŐ: MNY. XLIV, 52—3).

6. (WICHM.) *landaka* 'kleine Niederung, niedrige Stelle besonders im Walde'; *landa-ka* KN., KJ. 'mélyedés; kis lejtőjű (völgy); mély fekvésű (rét); Vertiefung; (Tal) mit kleiner Senkung; niedrigliegend (Wiese)'. A -ka kicsinyítő képző: a tőszót valószínűleg a *mülande* 'föld' összetétel őrzi. A rokon nyelvi megfelelők: z ü r j. (WUo.) I. *lud* 'Wiese, kleines Feld', Ud. *lud* 'Weideplatz', P. *vud* 'Wiese, kleines Feld, Weideplatz' | v o t j. (WICHM.) G., J., M., Uf. *lud* 'Feld, Opferhain' | l a p p N. (NIELSEN) *luow'det* 'lie down flat (especially of a stubborn or tired draught-reindeer; of people: lie down resting on one's knees and elbows (or hands))' | s z a m. j u r. (LEHT.) *lamtù* 'niedrig; kurz gewachsen' (WICHMANN: FUF. XV, 8; N. SEBESTYÉN: NYK. LIII, 174).

7. *la'ndem* KA. 'hegyoldalban az egyenes (vízszintes) rész'. Lásd az előző szócikket. Az -m denominális nomenképző.

8. (SZIL.) *lap* 'alacsony, sekély; völgy, alacsony hely'; (RAMST.) *lap* 'niedrig; das Tal'; (WICHM.) *lap* KB., U. 'niedrig (z. B. der Tisch, der Stuhl, das Haus)', *lop* TM. 'tiefliedender feuchter Boden, Tal'; (VASZ.) *лaп, лoп* 'низменность'; (PS.) *lop* 'niedriger Ort, Einsenkung, Tal'; (MarRSzl.) *лoп* 'низина', *лaп* 'низина, низкий, низка'; *lap* C., Č., ČN., JT., V., K. 'alacsony; niedrig, flach', *lapa'ta* K. 'alacsony fekvésű (rét, szántóföld, hely); niederliegend (Wiese, Ackerfeld, Stelle)'. Megfelelői a következők: m o r d. M. (JUHÁSZ—ERDÉLYI) C., V., G., A. *lapa* 'lap'; C., V., G., A. *lapš* 'lapos, alacsony' | v o t j. (MUNK.) K. *lap* 'alacsony; niedrig' | *fin n* (RENV.) *lappa*, *lappia* 'flach, platt, breit; platte seite' | m. *lap* 'Fläche; Ebene, Niederung'. (WICHMANN: FUF. VII, 42; SKES).

9. (SZIL.) *müdo-wuj, müdo-wuj, mödo-wuj* 'kis domb, boly, dombocska'; (WICHM.) *мöбэ-буи* T. 'Rasenhügel, Erdhöcker'; (VASZ.) *мöдö-буи* (O. M.), *мэдэ-буи* 'кочка (на болоте)'. ~ l a p p N. (NIELSEN) *miek'tá* 'a species of Carex which forms tussocks and grows on bogs' | s z a m. j u r. (LEHT.) *m'iest* Szach., Nj. 'Rasenhöcker, Bülte'. (FUV.; SKES).

10. (WICHM.) *ner* KB., U. 'Nase; Hügel, Landspitze zwischen zwei Schluchten, Vorgebirge'; (VASZ.) *неркä* 'чорка, бугорок, вершина горки'; (MarRSzl.) *нер* 'нос, конец, кончик'; *ner* MK. *ner* P., B., UJ., M., C., Č., J., V., K. *ner* UP. 'orr, vég, hegy'; *nerkä* K. 'hegyfok; Vorgebirge'. Rokon nyelvi megfelelői: m o r d. M. (PAAS.) *ner*, E. *ner* 'Schnabel, Rüssel, Schnauze, Maul' | z ü r j. (WUo.) V., AV., Sz., Lu., I., Ud., P. *nir* 'Nase, Schnauze, Schnabel (V., Sz., Lu., I., Ud., P.); Vorderteil (des Bootes)'; (GEN.) KP. *ner* 'Nase'

v o t j. (WICHM.) G. *nîr*, J. *nîr* 'Nase, Schnabel'; (MUNK.) Sz. *nîr*, K. *nêr* 'orr; valamilyen tárgynak csúcsos előrése; Nase, Schnabel; vordere Spitze eines Gegenstandes' | l a p p K. (GEN.) Kld. *nîrr*, Not. *nîerr* 'Wange, Bache' | s z a m. k a m. (DONNER—JOKI) *nêr*, *nîr*, *nîèr* 'Gipfel, Spitze' (MUSz. 93, 397; HALÁSZ: NyK. XXIV, 463; SETÁLÁ: FUFAnz. XII, 107—8; E. ITKONEN: FUF. XXIX, 268; RÉDEI: NyK. LXII, 325).

11. (SZIL.) *nur* 'mező, szántóföld'; (RAMST.) *нлр* 'das Feld'; (WICHM.) KH. *nâr*, U. *nur* 'ua.'; (VASZ.) *нлр* 'поле'; (PS.) *nur* 'keto, pelto, metsätön alue'; *nur* P., B., M., U., CÜ. *нôr* CK., ÇN., J., V. *nur* JP. *nâr* K. 'mező; Feld'. ~ m o r d. M. (AHLQV.) *normal* 'Garten-erdbeere', E. (BUDENZ) *nar* 'gyep, pázsit' | f i n n *nurmi* 'Rasen, Rasenplatz, Wiese' | o s z t j. (PATK.) *nur* 'kleiner bewaldeter Landrücken zwischen Niederungen' | v o g. (KÁLMÁN, ChrestVog.) *nûrum* 'rét; Wiese' | m. *nyâr* 'Sommer'; vö. még *nyâr(fa)* 'Espenbaum' stb. | s z a m. o s z t j. (CASTR.) *nur* 'eine waldbewachsene Ebene'. (ZSIRAI: MNy. XXIII, 315—6; N. SEBESTYÉN: NyK. LIII, 172—3; NYIRI: MNy. LX, 419—20).

A következő cseremisiz térszinformanevek vitatott etimológiájuk:

12. (1.) (RAMST.) *šungä* 'der Erdhöcker, ein kleiner Hügel'; (WICHM.) *šü'ngä* 'Erdhöcker, Haufen'; *šü'ngä* K. 'kis domb, halom; Erdhöcker, kleiner Hügel'. Talán egyeztethető a z ü r j. U. *šik* 'kukkura heinäkorissa' szóval (WICHMANN: FUF. XI, 262; N. SEBESTYÉN: MNy. XLVI, 120—2; LAKÓ: NyK. LIII, 238—9; ЛИМОЛА: FUF. XXXII, 244—5; E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 76).

13. (2.) (VASZ.) *чкэ* 'ямочка'; (MARRSzl.) *чеке* 'лунка, ямка'; (SUSAik. XXX₅, 37) *tšikä* 'kleiner Haufen'. Valószínűleg nem két különböző szóval, hanem egy szó hangtani változataival van dolgunk. Nyelvjárásközi *e ~ i* megfelelésre l. BEKE, CserNyt. 16. Egyetlen rokon nyelvi megfelelője a z ü r j. (WUo.) Pecs. *tšuk* 'Anhöhe, Hügel'; (FOKOS-FUCHS) V., Vm. *tšuk* 'übermass. was nach dem Anfüllen sich über die Ränder erhebt (V.), Fussknöchel (Vm.), (SETÁLÁ: SUSAik. XXX₅, 37; WICHMANN: FUF. VI, 36; BEKE, CserNyt. 92—3).

14. (3.) (SZIL.) *laksä* 'mélyedés, völgy'; (WICHM.) *la'ksä* KB. 'Grube, Vertiefung'; (RAMST.) *la'ksak* 'die Höhle, die Vertiefung'; (PS.) *laksä*, *laksäk* 'Vertiefung, Tal, Grube'; (SZIL.) *laksä-kä* 'Vertiefung, Höhlung, Hohlweg'; (RAMST.) *laksä-ka* 'niedrig, talartig', *laksikä* 'niedrig, das Tal, das Tälchen'; *la'ks* Č., KN. *la'ksä* K. 'kis gödör, mélyedés; kleine Grube, Vertiefung'; *la'ksak* K. gödör, mélyedés; Grube, Vertiefung'; *laksaka* Č. *laksä-ka* K. 'nem mély (árok); gödör, mélyedés; nicht tief (Graben); Grube, Vertiefung'; *laksä-kä* KN., KŠ. 'mélyedés, árok, kis völgy; Graben, Vertiefung, kleines Tal'. Egyetlen biztos rokon nyelvi megfelelője a f i n n *laakso* 'völgy' (l. SKES).

15. (4.) (SZIL.) *lazä* 'mocsáros hely a réten'; (RAMST.) *laza* 'die Moorerde, der Schlamm'; *lazra* B., M. *lazra* Bjp. UJ., C., ÇN. *lä-zrä* V. *lä-zrä* 'nedves (föld); nasse (Erde)'. ~ l a p p S. *lesjo* 'palus minor, locus angustior uliginosus'. A TOIVONEN-tól idevont o s z t j. (PAAS.—DONNER) *tüs* 'sumpfartige Stelle in der Mitte des Waldes' (FUF. XIX, 148) zürjén jövevényszó: z ü r j. (WICHM.) Ud. *los* 'nasse Wiese, wo meistens Schilfgras wächst' (l. FOKOS: NyK. LV, 21).

16. (5.) (SZIL.) *lida* 'szakadék, mélyút'; (RAMST.) *li-bä* 'das Tal (mit Bäumen und Gesträuchen)'; (VASZ.) *лидä* 'ложбина'; (MARRSzl.) *лиды* 'ложбина'; *lida* CÜ. *li-da* JK., JT. *li-dä* JO. *li-dä* V., K., 'erdei völgy, oldalvölgy,

mélyedés; Tal im Walde, Seitental, Vertiefung'; *lidä:kä* V. 'mélyedés, alacsony hely; Vertiefung, tiefe, niedrige Stelle'. Egybevethető a következő mordvin szavakkal: m o r d. M. (JUHÁSZ—ERDÉLYI) *lotkä* 'gödör, lyuk', E. (ErzRSzl.) *лотка* 'яма, овраг; обрыв, котловина'. A mordvin szavak *-ka*, *-ko*-ja képző. Cser. *i* ~ mord. *o*-ra vö. *min* ~ *moñ*, *siz* ~ *šokš* stb.

17. (6.) (SZIL.) *mučo-wuj*, *mučowuj* 'Erdhöcker'; (WICHM.) *mətsə-βuʔi* KB. *mu,tšə-βuʔi* U. 'Rasenhügel, Erdhöcker'; (VASZ.) *мучы-βуй*, *мучэβуй*, *мучыβуй* 'кочка (на болоте)'; (PS.) *mu,tšo-βuj* 'Rasenhügel'; *mu,tšo-βui* P, BЈр. *mu,tšo-βui* B., BЈ., M. *mutš-βui* MK. *mutš-βui* UP. *mətsə-βui* CС., ЈТ. *mə,tšə-βui* K. 'kis domb; kleiner Erdhügel'; *mñ:tsñk* K. 'kis halom, dombocska; kleiner Erdhügel, Erdhöcker, Rasenhügel'. Egyetlen biztos megfelelője a v o t j. (MUNK.) K. *muč* 'kleiner Erdhügel, Erdhaufen' (TOIVONEN: FUF. XIX, 75; БЕКЕ: FUF. XIX, 211, NyK. XLV, 347).

B. Csuvás jövevényyszók

18. (1.) *korša:ka* ЈТ. *karša:ka* K. 'hegyes, fagyott jég-, hó-, földgöröngy; spitzige, gefrorene Eis-, Schnee-, Erdenscholle'; (VASZ.) *корсака* 'бугринки на льду, на замерзшей грязи' < csuv. *каршака* 'гололедца' (ASMARIN).

19. (2.) (SZIL.) *laštok* 'sziget, darab'; (RAMST.) *là:stək* 'das Stück, der Flecken'; (MarRSzl.) *лаштук* 'кусок, частица, лоскуток' < csuv. *ластак* 'кусочек, частица' (ASMARIN).

20. (3.) (SZIL.) *lūkō* 'láp, mocsaras hely'; (MarRSzl.) *лүкō* 'трясина, топь' < csuv. *локо* 'грязь в болоте' (ASMARIN).

21. (4.) (SZIL.) *ota* 'sziget'; (VASZ.) *ото* 'одров' (PS.) *oto* 'Insel' < csuv. *одə* 'Insel'; I. RÄSÄNEN: ÖLT.⁹ 172.

22. (5.) (SZIL.) *otoro* 'sziget'; (VASZ.) *отро*, *пəлотро* 'одров, полуостров'; (PS.) *otroβ*, *otrou* 'Insel'; (MarRSzl.) *отрō* 'остров' < csuv. *утрас* (*utrov*) 'остров' (ASMARIN; RBaskSzl.)

23. (6.) (SZIL.) *ser*, *šer*, *šer*, *šir*, *sir* 'part'; (VASZ.) *сэр-нэр* 'мыс' (PS.) *ser* 'Ufer, Uferabhang'; (MarRSzl.) *сеп* 'берег'; *šer* P., B., M., UP., USЈ., CК., ČN. *ser* BЈр., UЈ., ČÜ. *šir* Č., JO. *sir* CС., ЈТ., V., K. 'part; Ufer' < csuvás *šir* 'Ufer'; I. RÄSÄNEN: ÖLT. 191.

24. (7.) (SZIL.) *tümä* 'halom'; (VASZ.) *тума* 'бугор, холм' < csuvás *töme* 'Hügel'; I. RÄSÄNEN: ÖLT. 226.

C. Tatár jövevényyszók

25. (1.) (SZIL.) *arka* 'hegy, földemelkedés'; (VASZ.) *арка* *вэр* 'холм'; (PS.) *arka* 'Berg Rücken, Hochland'; (MarRSzl.) *арка* 'холм, возвышенность'; *arka*. P., B., BЈр., M., C., Č., ČN. 'domb, halom, alacsony hegy, erdős magaslat (B.), meredek hegy (ČN.); Hügel, Anhöhe; niedriger Berg, bewaldete Anhöhe, steiler Berg' < kas. *arka* 'rücken'; I. RÄSÄNEN: TLT. 22.

26. (2.) (VASZ.) *üar* 'обрыв' < bask. *яp* 'берег' (BaskRSzl.). Az orosz 'steiles, abschüssiges Ufer' jelentésű *яp* is tatár jövevényyszó (VASMER: REWb.).

27. (3.) (VASZ.) *крас* 'бугор' < bask. *кырас* 'гребень' (BaskRSzl.).

⁹ Gyakori idézése miatt RÄSÄNEN-nek a cseremisiz nyelv csuvás jövevényiszavairól írt munkáját (SUSToim. XLVIII.) ÖLT-vel, a tatár jövevényiszavakról írottat pedig (SUSToim. L.) TLT-vel rövidíttem (ezek egyébként RÄSÄNEN rövidítései).

28. (4.) (PS.) *kõtâr* 'eine vom Wasser ausgewühlte Vertiefung am Ufer-abhang des Flusses'; *kõtôr* B., ВJ., ВJр. 'padmaly, alámosott part; Höhlung, gehöltes Ufer' < bask. *кõтер* 'трясина' (BaskRSzl.).

29. (5.) (RAMST.) *klrkan* 'der Hügel, Kurgan, Grabhügel' < oszm. *kuryan* 'Befestigung, Burg stb.'. I. RÄSÄNEN: TLT. 43; a szó átment az oroszba is, I. VASMER: REWb.

30. (6.) (VASZ.) *öp* 'плоскогорие, покатый'; (MarRSzl.) *öp* 'покатошь, возвышенность' < tat. (RADL.) *ür* 'die allmähliche Erhebung, allmähligaufsteigend, eine kleine Erhöhung, ein Hügel'.

31. (7.) (BUDENZ) *tal* 'lejtő, hegylejtő'; (SZIL.) *tajol* 'lankás lejtő'; (RAMST.) *täjyl* 'abschüssig'; (WICHM.) *täjäl* 'Abhang, abhängig'; (PS.) *tajäl* 'viertava, loiva' < kas. *tajyl* 'sich beugen'; I. RÄSÄNEN: TLT. 65—6.

32. (8.) (SZIL.) *tüvä* 'halom, halmocska'; (VASZ.) *mösä, möväkä, mjeväkä* 'возвышенность'; (PS.) *töbä* 'hoch, hochliegende Stelle, Hochland, Steigung, Anhöhe'; (MarRSzl.) *myä, myäkä* 'возвышенность' < tat. *tübä* 'ua.' (PAASONEN).

D. Orosz jövevényszók

33. (1.) (SZIL.) *wowa* 'gödör'; (PS.) *wowa* '(Wasser-) Grube' < or. *буза* (DALJ.).

34. (2.) (VASZ.) *кpac* 'гребень' < or. *кpacь горь* 'гряда, хребет' (DALJ.).

35. (3.) (BUDENZ) *ostrok* 'sziget'; (SZIL.) *ostruk* 'Insel'; (RAMST.) *o-strok* 'die Insel' < or. *остров* (I. BUDENZ: NyK. IV, 429).

E. Jövevény tőszóbból képzett származékok

36. (1.) (RAMST.) *pügarikä* 'der Hügel'; (VASZ.) *пүгарика* 'бугорок'; (MarRSzl.) *пүгарика* 'бугорок' a tatár jövevényszó *pügar* 'görbe, püpos' (RÄSÄNEN: TLT. 54—5) kicsinyítő képzős származéka.

37. (2.) (VASZ.) *тальяка-вэр* 'отмель' a tatár jövevényszó *tal* (I. fentebb) kicsinyítő képzős származéka.

38. (3.) (VASZ.) *торалма* 'ветвь от горы' a tatár *tör* 'der vordere Winkel' származéka. A mai velaris alak hátraható hasonulással a *törolmo*-ból jött létre (I. RÄSÄNEN: TLT. 71).

F. Ismeretlen eredetű térszínformanevek

39. (1.) (SZIL.) *winët* 'gödör'; (VASZ.) *винэм* 'лунка, яма'; (MarRSzl.) *вынëm* 'глубокая яма'; *βinët* P., B., ВJ., M., MK., UP., USj., US. *βinët* ВJр., C., Ç. *βinët* JO. 'gödör, verem; kút; Grube, Grab, Brunnen'.

40. (2.) (VASZ.) *чамбал* 'кочка'.

41. (3.) (SZIL.) *čombak* 'gödör, mélykerécsapás, vízmosás a kerécsapásokban; halom'; (VASZ.) *чомбак* 'лунка, яма'; (PS.) *tšombak* 'Grube, Vertiefung, kleine Grube (im Wege), Pfütze'; *tšomba:k* BJ., MK., UP., USj., US., C. *tšomba:k* M. 'gödör, vízzel, sárral telt gödör, tócsa; Grube, mit Wasser gefüllte Grube, Pfütze'.

42. (4.) (VASZ.) *чоргыла* (o. m.) 'бугринки на льду, на замерзшей грязи', (MarRSzl.) *чоргыла* 'ua.'

43. (5.) (VASZ.) *колтык* 'остров'.
 44. (6.) (MarRSzl.) *кpaгaт* 'бугор'.
 45. (7.) (SZIL.) *куп* 'mocsár'; (RAMST.) *куп* 'der Sumpf'; (VASZ.) *куп* 'болота'; (PS.) *куп* 'der Sumpf'; *кy-p* P., B., M., UP., CÜ., CČ., ČN., JT., K. *кф-p* CK., Č., JO., V. *кy-p* JP. 'mocsár; Sumpf'.
 46. (8.) (VASZ.) *мyшбл* (o. m.) 'мал. сухая котловина'.
 47. (9.) (PS.) *naksata, nāksata* 'Hügel'.
 48. (10.) (VASZ.) *оржа* 'коса (геогр.)'.
 49. (11.) (VASZ.) *пуштык, пуштын* 'остров'.
 50. (12.) (SZIL.) *tugurdāk* 'halom'; (VASZ.) *тугурдык* 'бугор, холм' (MarRSzl.) *тугурдык* 'бугор, холм'.

III.

Térszínformanevek — testrésznevek

„A magyar földrajzi nevekben az emberi, illetőleg az állati test úgyszólván minden külső részének a neve megtalálható” — írja BENKŐ LORÁND (MNYTK. 74. sz. 27). Ugyanez több-kevesebb megszorítással minden más nyelvre elmondható. Az asszimilációs névátvitel ugyanis (emberi és állati testrészek nevével jelöljük a környező természet tárgyait, jelenségeit) azon általános emberi szemléletmódunknak a névadásban való megnyilvánulása, ahogy a bennünket környező világot látjuk. A névátvitel ezen fajtájára számos példát idézhetünk a térszínformanevek közül is magyarból, rokon és nem rokon nyelvekből egyaránt; s nem kell földrajzinév-gyűjteményhez fordulnunk, elég belelapoznunk a szótárakba, ha példát akarunk találni. Ehelyütt csupán a cseremiszből említék példákat: (BEKE) UJ. *korem-jol* 'szurdok elágazása' (*jol* 'láb'); U. *ošma-jol*, CÜ. *ošma-đol*, CK., JT. *ošma-djol*, JO. *ošma-djal* 'homokzátony két folyó egyesülésénél, holt folyóág, morotva' (*ošma* 'homok'); K. *ošmaner* 'a folyóba benyúló homokzátony', JT. *körök-ner*, UP. *kù-rāk-ner* 'hegytető', JT. *nör-ner* 'mező kiugró része, vége' (*ner* 'orr'); UP. *kù-rāk-βui* 'hegytető' (*βui* 'fej'), UP. *mutšo-βui* 'kis domb'.

Az asszimilációs jelentésváltozás egyik sajátos nyelvi következménye, eredménye, hogy több testrésznévnek egyszersmind térszínformanevi jelentése is van. Így például cser. (WICHM.) KB., U. *ner* 'Nase' ~ 'Hügel, Landspitze zwischen zwei Schluchten, Vorgebirge'; (PS.) *orža* 'Mähne' ~ 'földnyelv'; finn *rinta* 'mell' ~ 'hegyoldal, domboldal', *suu* 'száj' ~ 'torkolat'; észt *nina* 'Nase' ~ 'Landspitze, Landzunge', *sääri* 'Schienbein, Unterbein' ~ 'Landspitze, Sandbank, sandige Untiefe' (OJANSUU: SUSToim. XXXV₁₀, 9, 13); osztj. *nät* 'Nase' ~ (némely nyelvjárásban) 'Landzunge, Landspitze' (l. RADANOVICS: NYK. LXII, 325); vog. *sunt* 'Mund' ~ 'Mündung' (KÁLMÁN, Chrest-Vog.); mord. M. *torvā* 'ajak' ~ 'széle valaminek, part' (némely nyelvjárásban, l. JUHÁSZ—ERDÉLYI) stb.

Előfordul, hogy a testrésznévi jelentés elhomályosul, feledésbe merül, és csak az újabb, a térszínformanevi él. Az eredeti jelentés elhomályosulása különösen a származékokban gyakori. A testrésznevekből alakult térszínformanevekre a következő példákat említhetjük: cser. *ner* 'Nase' > K. *nerkā* 'hegyfok; Vorgebirge'; zürj. *nir* 'nase' > *nird, nirek* 'Landspitze', *nir* > *neris* 'kleine Anhöhe im Walde' (RADANOVICS: i. h.); m. *kebel* 'sinus' > *kebele* 'hajlat, hajlat belseje, zugoly' (l. MIKESY: MNY. XLV, 64—8); *mäl* 'mell' → 'hegyoldal'

(I. KISS JENŐ: MNy. LXI, 210—1); *mar* 'a két előlapocka köze (szarvasmarha, ló)' > *mart* (I. PAIS: MNy. XXXI, 103); *öböl* 'gremium' → 'Meerbuse' (GOMBÓCZ, Jelentéstan 74). Ennek a szemléletmódnak további kétségtelen bizonyítékai a térbeli viszonyokat kifejező névutók is, mert azok a finnugor nyelvekben eredetileg ragos testrésznévvel voltak (I. GOMBÓCZ: i. m. 75). A biztos példák mellett van jónéhány olyan is, amelyekről valószínűleg sohasem bizonyítható, hogy testrésznévből lett térszínformanév-e, vagy fordítva. Ilyenek a 'Kopf' ~ 'Ende', 'Brust' ~ 'das Innere', 'Hinterteil des Körpers' ~ 'das Hintere', 'Mund' ~ 'Öffnung' jelentésű szavak a finnugor nyelvek többségében (vö. SETÄLÄ: SUSAIK. XXX/5: 31; OJANSUU: SUSTOIM. XXXV/10: 14; RÄSÄNEN: Vir. 1947: 162—73 stb.); a magyarban például *or* 'mons, dorsum': *orr* 'nasmus', *seg(g)* 'podex': *ség* 'monticulus', *domb* 'Hügel': *tompör* 'Hüfte' stb.

IV.

Térszínformanévből alakult helynevek

Térszínformanévből alakult helynevek minden nyelvben szép számmal találhatók. A magyarban például *Horpács*, *Völgy*, *Öttevény*, *Aj*, *Szurdok*, *Homoród* stb. (KNEZSA: MNy. XLV, 100—7), összetételekben: *Magasmart*, *Melegmál*, *Hegyeshalom* stb. Számos térszínformanévi eredetű helynév van a rokon nyelvekben is, vö. például finn *Kallio* ('szikla'), *Mäki* ('domb'), *Ranta* ('part'), *Saari* ('sziget'), *Korkeamäki* ('magasdomb') (I. V. NISSILÄ, Suomalaista nimistöntutkimusta 47); az észti *koka-*, *koke-*, *koki-* előtagú helynevek nagy része is térszínformanévi eredetű és jelentése: 'küngas, mägi, muust tasapinnast esiletõusev kõrgem (järsen, teravam) koht (maa-)nina' (I. M. NORVIK: ESA. 1962: 75—85; további példákat I. KETTUNEN, Etymologische Untersuchung über ethnische Ortsnamen; OJANSUU: i. h.); a zürjében például *abjałsoj* ('tsoj' 'Berg'), *geb-din* ('din' 'Ort an einem Fluss'), *potš-neres* ('auf der Landzunge zwischen der Letka und dem potš, I. FOKOS-FUCHS, Volksdichtung der Syrjänen 460), *Kerasz* (< *kepöc* 'meredek part'; I. MATVEJEV: NyK. LXVIII, 419). A vogulból ilyen példákat idézhetünk: *Az-nól* 'Hegyorom', *Jä-önter* 'Folyómeder'; se szeri, se száma továbbá az efféle helyneveknek: *Folyóértövi falu*, *Szent-tó-széli falu*, *Lápparti falu* stb. (vö.: VNGy. 429—40; MUNKÁCSI—KÁLMÁN IV, 257—8). Nem rokon nyelvekből szemléltetésképpen: *Orlamünde*, *Klingenthal*, *Ettersberg*, *Nürnberg*; orosz *Brjanszk* ('szurdok, szakadék'); további példákat I. *Никонов*, Краткий топонимический словарь. Москва, 1966); norvég *Bergen* ('hegy'); francia *Lille* ('a sziget'); svéd *Malmö* ('érc-sziget') (I. KÁLMÁN, A nevek világa 155—8).

A cseremiszenben is sok a térszínformanévi eredetű helynév. Legtöbbjükben — zömmel összetételekben — a *nur*, *ner*, *lap*, *kup*, *čonga* térszínformanevek szerepelnek. Az alábbiakban ezekből közlök néhányat: *nur*: *Küks-nur*, *Lupà-nor*, *Šer-nur*, *Nor-sola*, *Mištäk-nur*, *Kruk-nur* (BEKE: Nyr. LXV, 154 és MSz. I—V.), *Кугунур*, *Ирнур*, *Изикугунур*, *Абаснур*, *Портянур*, *Селянур*, *Апшатнур*, *Ивакнур*, *Кабашнур*, *Кашнур*, *Кожланур*, *Кузнур*, *Кужевотнур*, *Макманур*, *Масканур*, *Нежнур*, *Паганур*, *Писанур*, *Помашнур*, *Пошнур*, *Русский Кугланур*, *Русский Кугинур*, *Русский Посенур*, *Полянур*, *Сабанур*, *Шаганур*, (GORGUEJEV¹⁰) *ner*: *Ошканер*, *Ниж. Кугенер*, *Люсинер*, *Кузнер*; *Кизнерка*, *Асинер*, *Мамсинер*, *Нуринер*, *Сизнер* (térképekről) stb.; *čonga*:

¹⁰ Гордеев, Русская топонимика Мар. АССР. Вопросы Марийского Языкознания I. 45—47.

Šunjo (l. LAKÓ: NyK. LIII, 237); *kup*: *Kopon-Anger* (l. BEKE: Nyr. LXV, 154); *K. lap*: *Lap-Sola*.

A kisebb finnugor nyelvek helyneveinek a vizsgálata alapján — szem előtt tartva más nyelveket is — a következő általánosító jellegű megállapításokat tehetjük: a helynévadásban a legfontosabb szerepe a helynek és az emberi közösségnek van (vö. V. NISSLÄ: Vir. 1954: 246). Ebből következőleg a belső keletkezésű helyneveknek — eredetük szerint — két főtípusa van, és pedig: 1. a helynévadás alapja a t e r m é s z e t i k ö r n y e z e t minden hozzá tartozó tárgyával, jelenségével, illetőleg 2. a t á r s a d a l o m a maga sokféle specifikus jellemzőjével. Történeti fejlődésében tekintve: a helynévadás első módjának a múltban nagyobb szerepe volt, és pedig minél messzebb megyünk vissza a múltba, annál nagyobb. A társadalom fejlődésével párhuzamosan ezen helynévadási mód rovására fokozatosan tért hódított a második, következőképpen nagyobb szerepe volt a múltban (a fejlődés alacsonyabb fokán álló népeknél ma is) a térszínformanévvel való helynévadásnak. A térszínformanevek alapján való helynévadás nyilvánvalóan tehát az egyik legősibb helynévadási mód, a térszínformanévi helynév pedig a legősibb helynévtípus.¹¹

KISS JENŐ

¹¹ BEREZKI GÁBORnak ezúton is szíves köszönetet mondok hasznos tanácsaiért.

A moksa-mordvin nyelvjárások fonémaállománya

1. A Mordvin ASzSzK. mai területén négy moksa-mordvin nyelvjárás különböztethető meg: a központi, a délnyugati, a délkeleti és az északnyugati.¹

Mindegyik nyelvjárás fonéma-rendszere tartalmaz olyan egységeket, amelyek ekvivalensei a többi nyelvjárásokban is fellelhetők egy vagy több helyen. Ugyanakkor mindegyik nyelvjárás tartalmaz nem ekvivalens fonémákat is. Fonológiai szempontból tehát a nyelvjárások részben azonos (nagyobb mértékben), részben nem azonos (kisebb mértékben) diszkrét rendszerek a nyelvi kontinuum keretein belül.

A nyelvjárások hasonlósága a beszédaktusok során szemmel látható, a különbségeket pedig összehasonlító elemzés segítségével tárhatjuk föl, s ez nagyon fontos mind az egyes nyelvjárások, mind az egész nyelv fejlődési folyamatainak tanulmányozása szempontjából. Hogy az egyes folyamatokat helyesen értelmezhesük, ahhoz a belső és a külső okokat egyaránt igyekeznünk kell föltárni.

2. Megkíséreljük földeríteni, milyen törvényszerű folyamatok idézték elő, hogy a moksa nyelv fonemarendszerét egysége megbomlott. E cél érdekében az egyes nyelvjárások fonemarendszerét összehasonlító elemzés tárgyává kell tennünk. Legjobb lesz, ha a számszerű hasonlítóással kezdjük:

Fonémák száma Nyelvjárások	Összesen	Magánhangzók	%-ban	Mássalhangzók	%-ban
Központi	40	7	17,5	33	82,5
Északnyugati	43	7	16,3	36	83,7
Délkeleti	38	6	15,8	32	84,2
Délnyugati	42	6	14,3	36	85,7

Magánhangzók tekintetében leggazdagabb a központi nyelvjárás, a legszegényebb pedig a délnyugati, ennek megfelelően mássalhangzókban leggazdagabb a délnyugati, a legszegényebb pedig a központi nyelvjárás.

A magánhangzók ekvivalenciája szerint azonosságot mutat a központi és az északnyugati nyelvjárás, mindkettő a következő magánhangzófonémákat ismeri: *i, e, ä, a, o, ĩ, u*.

A délkeleti és a délnyugati nyelvjárás magánhangzó-rendszere szintén megegyezik: *i, e, a, o, ĩ, u*.

¹ А. П. Феоктистов, Мокша-мордовский язык (тексты). Вопросы финно-угорского языкознания, М.—Л. 1962, 304—317 л.

A mássalhangzók területén viszont az északnyugati és a délnyugati nyelvjárás mutat azonosságot, amelyeknek 36 egységből álló mássalhangzó-rendszerük van:

<i>m</i>	<i>b</i>	<i>v</i>	<i>n</i>	<i>d</i>	—	<i>z</i>	<i>l</i>	—	<i>r</i>	<i>ž</i>	—	<i>g</i>	—
—	—	—	<i>ñ</i>	<i>ď</i>	—	<i>ž</i>	<i>ľ</i>	—	<i>ř</i>	<i>ž</i>	<i>j</i>	—	—
—	<i>p</i>	<i>f</i>	—	<i>t</i>	<i>c</i>	<i>s</i>	<i>L</i>	—	<i>R</i>	<i>š</i>	<i>k</i>	—	<i>χ</i>
—	—	—	—	<i>t</i>	<i>ć</i>	<i>ś</i>	<i>l</i>	—	<i>č</i>	<i>é</i>	<i>š</i>	<i>č</i>	—

A központi nyelvjárás, amelynek mássalhangzórendszere 33 fonémából áll, nem azonos ebben a tekintetben egyik nyelvjárással sem:

<i>m</i>	<i>b</i>	<i>v</i>	<i>n</i>	<i>d</i>	—	<i>z</i>	<i>l</i>	—	<i>r</i>	<i>ž</i>	—	<i>g</i>	—
—	—	—	<i>ñ</i>	<i>ď</i>	—	<i>ž</i>	<i>ľ</i>	—	<i>r</i>	—	<i>j</i>	—	—
—	<i>p</i>	<i>f</i>	—	<i>t</i>	<i>c</i>	<i>s</i>	<i>L</i>	—	<i>R</i>	<i>š</i>	—	<i>k</i>	<i>χ</i>
—	—	—	—	<i>t</i>	<i>ć</i>	<i>ś</i>	<i>l</i>	—	<i>č</i>	<i>é</i>	—	<i>č</i>	—

A délkeleti nyelvjárás szintén nem mutat teljes azonosságot a mássalhangzók terén egyik nyelvjárással sem. A központi nyelvjárástól csak a zöngétlen mediopalatális spiráns /*χ*/ hiánya különbözteti meg, mely fonémát ebben a nyelvjárásban a zöngétlen, rendszerint lágy /*š*/ sziszegő fonéma pótolja.

3. A moksa nyelvjárások között a magánhangzók terén a következő különbségek mutatkoznak. A központi és az északnyugati nyelvjárásban megvan a nyílt, előképzett magánhangzó, amely egy dimenziós privatív oppozícióban áll a hangosztályok szerint /*ä*: *a*/, és több dimenziós fokozatos oppozícióban a nyíltság foka szerint /*ä*: *e*/ | *ä*: *i*/ | A délkeleti és délnyugati nyelvjárásban ez a fonéma nincs meg, az etimológiailag közös szavakban az /*e*/ fonéma áll a helyén, amely egy dimenziós oppozíciókat képez /*e*: *a*/ | *e*: *i*/ | Például:

közp. és ÉNy-i

käd
vär
äj
täti

DK-i és DNy-i

keď 'kéz'
ver 'fel'
ej 'jég'
teči 'ma'

Amint a példákból látható, a délnyugati és a délkeleti nyelvjárás /*e*/ fonémája — bár fonetikailag nem azonos az /*ä*/ fonémával — fonológiai szempontból sok esetben azonos vele.

Vö. még:

közp. és ÉNy-i

käl
kal
pälat
palat

DK-i és DNy-i

kel 'nyelv'
kal '(fűz)bokor'
pēlat 'lyukasztol'
palat 'ingek'

Az idézett szópárok a központi és az északnyugati nyelvjárásban az /*ä*: *a*/, a délkeleti és a délnyugati nyelvjárásban pedig az /*e*: *a*/ oppozíció következtében különböznek egymástól. Hasonló viszonyok jelentkeznek az alábbi váltakozásokban is:

közp. és ÉNy-i

paksás
paksat
tändi
tasi

DK-i és DNy-i

paksés 'ez a mező'
paksat 'mezők'
teñdi 'ennek'
tasi 'itt'

A központi és az északnyugati nyelvjárásban az /ä/ fonéma meghatározott helyzetben váltakozik az /a/ fonémával, a délkeleti és délnyugati nyelvjárásban ennek megfelelően az /e/ fonéma váltakozik az /a/ fonémával.

A délkeleti és délnyugati nyelvjárás /e/ fonémája, amely fonetikailag azonos a központi és a délnyugati nyelvjárás /e/ fonémájával, fonológiailag nem mindig egyenértékű vele: a délkeleti és délnyugati nyelvjárásban az /e/ a sajtáhangosztályán (az előképzett magánhangzókon) belül csak egy oppozícióban vesz részt /e: i/, a központi és az északnyugati nyelvjárásban viszont az /e/ fonéma az előképzett magánhangzók osztályában két oppozícióban is képviselve van /e: i/, /e: ä/.

A mordvin nyelv kutatói szerint az /ä/ fonéma a közmordvin nyelvben is megvolt. Ez pedig azt jelenti, hogy a közmordvin /ä/ a délkeleti és a délnyugati nyelvjárásban /e/-vé fejlődött. Ezt bizonyítják a szabályos megfelelések, a hasonló fonetikai jelenségek és azok a váltakozások, amelyekről fonetebb volt szó.

4. Az /e/-vé alakult /ä/ fonéma hatására a közmordvin /e/ fonéma a délkeleti és délnyugati nyelvjárásban lágy vagy lágyság szempontjából pár nélküli mássalhangzók előtt /i/-vé változott. Végbement az előképzett magánhangzók sorozatos szűkülése, s közben a közmordvin /i/ fonéma megőrződött, de hajlandóságot mutatott az /i/-vé való átalakulásra is. A délkeleti nyelvjárásban az /i/ és az /u/ fonéma hangsúlytalan helyzetben szabályosan váltakozik az /i/ fonémával. A délnyugati nyelvjárásban ez a törvényszerűség nincs meg, de gyakran (több szóban) előfordul az /i/ fonéma hangsúlyos helyzetben is, amikor ugyanazon szavakban a központi nyelvjárásban (i) használatos. Például:

közp.	DK-i	DNy-i	
<i>stír</i>	<i>stír</i>	<i>stír</i>	'leány'
<i>stírñä</i>	<i>stírñe</i>	<i>stírñe</i>	'leányka'
<i>kirdims</i>	<i>kirdims</i>	<i>kirdims</i>	'tartani'
<i>ked</i>	<i>kid</i>	<i>kid</i>	'bőr'
<i>käd</i>	<i>ked</i>	<i>ked</i>	'kéz'
<i>pëjüt</i>	<i>pijüt</i>	<i>piüt</i>	'kés'
<i>päl</i>	<i>pel</i>	<i>pel</i>	'karó'
<i>këli</i>	<i>kili</i>	<i>kili</i>	'széles'
<i>käli</i>	<i>keli</i>	<i>keli</i>	'halad, megy'
<i>tem</i>	<i>tim</i>	<i>tim</i>	'név'
<i>täm</i>	<i>tem</i>	<i>tem</i>	'leves'
<i>ve</i>	<i>vi</i>	<i>vi</i>	'éj'

5. A közvetlen ok, amelynek következtében a közmordvin /ä/, /e/ egyes nyelvjárásokban /e/, /i/-vé alakult át, a környező lágy mássalhangzók hatása

volt. A központi és az északnyugati nyelvjárások /ä/ fonémája — e nyelvjárások mássalhangzórendszerét a közmordvinnal azonosnak tekintjük — rendszerint, kevés kivétellel, vagy lágy, vagy lágyság szempontjából pár nélküli mássalhangzók szomszédságában áll, amelyek palatalitás tekintetében könnyen illeszkednek a környező magánhangzókhoz. Éppen ebben a helyzetben kezdődött az /ä/ > /e/ változás, amely a délkeleti és délnyugati nyelvjárásban az (ä) fonéma teljes kiveszésére vezetett (vö. a fenti példákat).

A központi és az északnyugati nyelvjárásban a tömorfémában az /e/ fonémát rendszerint lágy (páros vagy pár nélküli) mássalhangzó előzi meg, utána pedig mind lágy, mind kemény konzonáns következhet. Lágy vagy lágyság szempontjából pár nélküli mássalhangzók előtt, valamint szó végén a közmoksza /e/ fonéma a délkeleti és a délnyugati nyelvjárásban /i/-vé változott, s csak páros mássalhangzók kemény tagja előtt maradt változatlan. Például:

közp.	DNy-i
<i>ver</i>	<i>ver</i> 'vér'
<i>ved'</i>	<i>vid'</i> 'víz'
<i>kelas'</i>	<i>kelas'</i> 'róka'
<i>mes</i>	<i>mes</i> 'miért?'
<i>meži</i>	<i>miži</i> 'mi?'
<i>melav</i>	<i>melav</i> 'lepke'
<i>pe</i>	<i>pi</i> 'vég'

Ez a változás jövevényszavakban is végbemegy:

penal < or. *пена*, *pirič* < *периц*, *vedra* < *ведра*, *vik* < *век*, *vera* < *вєра*, *višala* < *вещалы*, *petra* < *пєтп*, *pitka* < *пєтъка*, *merams* < *мерпуть*, *miřin* < *мерпун*.

6. Ha a központi és az északnyugati nyelvjárás 7 fonémából álló rendszerét közmoksának tekintjük, akkor a délkeleti és a délnyugati nyelvjárás 6 fonémát ismerő rendszerét egy olyan szisztéma fejlődési eredményének kell tartanunk, amely néhány helyen hiányos volt. Ez fejlődése során vagy új egységekkel egészült ki, vagy pedig elveszítve néhány egységét, megváltoztatta struktúráját. A délkeleti és a délnyugati nyelvjárásban ez utóbbi folyamat ment végbe. Ha tekintetbe vesszük a nyelvjárásközi megfeleléseket és az egyes nyelvjárásokon belül jelentkező váltakozásokat /i ~ i/, /u ~ u/, /a ~ ä/, akkor a közmoksza magánhangzórendszert a következőképpen vázolhatjuk fel:

<i>i</i>	—	<i>u</i>
—	<i>i</i>	—
<i>e</i>	—	<i>o</i>
—	<i>a</i>	—

Mint fentebb említettük, ilyen jelenleg a központi és az északnyugati nyelvjárás magánhangzórendszere. Ebben a rendszerben a magánhangzók három sajtáhangosztályba csoportosulnak a nyelv vízszintes irányú mozgása szerint (előlképzettek, nem előlképzettek, labiálisak) és négy nyílásfokra oszlanak. Persze mindegyik magánhangzó-csoportban maradnak üres helyek, azaz a magánhangzók mindegyik csoportja hiányos egyik vagy másik megkülönböztető jel szerint, ami a fonémák jelentős variációs ingadozásait teszi lehetővé.

Az /ä/ fonéma eltűnése következtében a délkeleti és a délnyugati nyelv-járásban átalakult a magánhangzó-fonémák rendszere, s a következő új forma jött létre:

i	ï	u
e	a	o

Tehát az említett nyelvjárások magánhangzó-rendszere TRUBETZKOY termino-lógiája szerint három osztályú és két nyílásfokú, amelyben az első osztályt az előlépített, a másodikat a nem előlépített és nem labiális, a harmadikat pedig a labiális magánhangzók alkotják; a felső sor a zárt, az alsó pedig a nyílt vokálisokat foglalja magában. A fonémák viszonyait a következő proporciók-ban lehet kifejezni: /i : e = ï : a, = u : o/, /ï : ï = e : a/, /u : ï = o : a/, /i : u = e : o/.

7. Amikor arról beszélünk, hogy a moksa nyelvjárások fonematikus elkülönülésében a belső okok játszották a fő szerepet, nem lehet tagadni az orosz nyelv bizonyos hatását sem. Az oroszban a nyílt magánhangzónál nincs ugyan fonematikus „előlépített — nem előlépített” ellentét, de ez az ellen-tét mégis létezik mint kiegészítő tényező, mivel az oroszban is megvan az ä hang mint az /a/ fonémának lágy mássalhangzók között használatos variánsa. Azon-kívül az orosz jövevényszavak is ugyanolyan változásoknak vannak alávetve, mint az eredeti szókincs elemei, amiről föntebb már volt szó.

Különösen fontos kiemelni a lágy mássalhangzók szerepét a magánhang-zóknak ebben a zártabbá válási folyamatában. Amint más nyelvek alapján kimutatták, a lágy—kemény korreláció előidézi a mássalhangzó-rendszer² további bővülését és a magánhangzó-rendszer szegényedését. Ez teljesen törvényszerű folyamat, mivel a lágyság jegyének a magánhangzónál megfigyel-hető gyengülését kiegészíti ugyanezen jegynek az erősödése a mássalhangzók-nál. Ez a folyamat eléggé aktív, mivel támogatja az orosz nyelv erős hatása, mely nyelvben fejlett a lágyság—keménység szerinti korreláció.

8. A mássalhangzó-rendszer területén a délnyugati és az északnyugat nyelvjárás egyformán különbözik a központtól az alveoláris mássalhangzók számában: a délnyugati és az északnyugati nyelvjárásban 10 ilyen fonéma van, a központban 7. A kétféle rendszerben 7 ekvivalens alveoláris van, a dél-nyugati és északnyugati nyelvjárás 3 alveolárisának nincs ekvivalense a köz-ponti és a délkeleti nyelvjárásban. Konkrétan: a központi (és a délkeleti) nyelv-járásban a sziszegő fonémák nem különbülnek el egymástól lágyság—keménység szerint, a délnyugati és az északnyugati nyelvjárásban viszont a kemény és a lágy sziszegő hangok külön fonémák, vö.

Közp.		DNY-i
<i>učat</i>		<i>učat</i> 'juhok'
<i>učat</i>		<i>učat</i> 'vársz'
<i>šači</i>		<i>šači</i> 'születik'
<i>kuči</i>		<i>kuči</i> 'küld'
<i>užit</i>		<i>užit</i> 'sarkok'
<i>kužit</i>		<i>kužit</i> 'tisztások'

² A. Исаченко, Опыт типологического анализа славянских языков. «Новое в линг-вистике», вып. 3, М., 1963, 109—110 l.

<i>ožat</i>	<i>ožat</i>	'ruhajjjak'
<i>šava</i>	<i>šava</i>	'üres'
<i>šava</i>	<i>šava</i>	'tál, tányér'
<i>šukams</i>	<i>šukams</i>	'rázni'
<i>šurit</i>	<i>šurit</i>	'ritkák'

Hasonlítsuk össze a központi és a délnyugati (és következésképpen az északnyugati) nyelvjárás alveolárisait:

közp.	—	č	r	ř	R	Ř	ž	—	š	—
DNy-i	č	č	r	ř	R	Ř	ž	ž	š	š

Történeti szempontból a központi nyelvjárás alveolárisainak, még konkrétan, sziszegő fonémáinak rendszere archaikusabb, mint a délnyugati és északnyugati nyelvjárás megfelelő rendszere. Az új alveoláris fonémák képződése a nyugati (délnyugati és északnyugati) nyelvjárásokban a rendszer általános szimmetriára való törekvésével magyarázható. A szimmetria elérésének két útja van: vagy eltűnnek a nem korrelatív fonémák, vagy új fonémák alakulnak a nem korrelatív fonémák kombinatorikus variánsaiból (új korrelatív párokként).

A nyugati nyelvjárásokban ez utóbbi folyamat ment végbe, azaz a lágyság szerinti korreláció kiterjedt a sziszegőkre is, aminek következtében az előképzett mássalhangzók (a dentálisok és az alveolárisok) mind részt vesznek a lágyság szerinti korrelációban. Ez a folyamat bizonyára a központi, sőt a délkeleti nyelvjárásra is kiterjedt volna, ha nem nyomja el a moksa irodalmi nyelv és az orosz nyelv ellenkező irányú hatása. E nyelvekben ugyanis a sziszegőknél nincs meg a palatalitás szerinti korreláció.

9. A délkeleti nyelvjárás, mint a cikk elején említettem, a mássalhangzók terén abban különbözik a többi nyelvjárástól, hogy hiányzik belőle a zöngétlen mediopalatális /č/. A zöngétlen /č/ helyett ebben a nyelvjárásban egy majdnem lágysziszegő fonéma használatos: /š/. Ezt az eredményt nemcsak a /j/ zöngétlenülése idézte elő, hanem az artikuláció megváltozása is, ami az alveoláris zöngétlen sziszegővel való — nem teljes — egybeesésre vezetett. Az említett nyelvjárás /š/ mássalhangzója azonban, amely más nyelvjárások zöngétlen mediopalatális spiránsának felel meg, a képzés helye (a passzív hangképző szerv) szerint palatalizáltabb és kevésbé éles, mint az /č/.

10. Összegezzük az elmondottakat. A nyelvjárások anyaga azt mutatja, hogy a moksa nyelv előképzett magánhangzóinál teljesen törvényszerűen végbemegy a fonémák számának csökkenése: a három nyílásfokú rendszert két nyílásfokú váltja fel. Ez a törvényszerű folyamat a mássalhangzók lágyság szerinti korrelációjának meglétével magyarázható. A magánhangzórendszer oppozíciói számának csökkenésével párhuzamosan növekedik a mássalhangzóknál a lágyság szerint oppozíciók száma. Ezek a változások a legkövetkezősebben a délkeleti nyelvjárásban mentek végbe, ahol a magánhangzó-fonémák száma csökkent, a mássalhangzóké pedig nőtt. Mindez egy egységes folyamatnak, a fonémarendszer relevancia-jegyeiben végbemenő átrendeződésnek két oldala, amely a moksa nyelv szótagos szinharmoniajának további bomlásáról tanúskodik. Az északnyugati nyelvjárásban a lágyság szerinti korreláció

kiszélesedése nem idézte elő a magánhangzó-fonémák számának csökkenését, de ez a folyamat bizonyára elkerülhetetlen, mivel a nyelv megkülönböztető rendszerében a magánhangzók „előképzett — nem előképzett” és a mássalhangzók „lágy—kemény” ellentéte bizonyos mértékben fölcserélhető. Ezt a föltevést megerősíti az, hogy az északnyugati nyelvjárásban is a nyílt előképzett magánhangzó /ä/ az affixumokban rendszerint középső nyílásfokú lesz /e/.

A moksa fonémarendszerben megfigyelt eltolódás mindenekelőtt belső okokkal magyarázható, a kései közmoksa (és bizonyára a közmordvin) fonémarendszer sajátosságaival. De ezeknek a változásoknak a kezdete (a „lágy—kemény” ellentét jelentkezése) a nyelvi közösség korábbi szakaszába tartozik.

SZ. Z. GYEVÁJEV

Faktitív igék a kildini lapp nyelvjárásban

Jelen dolgozat anyagát Leningrádban jegyeztem fel 1965-ben. Kolai-lapp informátoraim egyike, G. A. Šaršina — a Herzen Pedagógiai Főiskola matematika szakos hallgatója — nemcsak tehetséges mesélőnek bizonyult, hanem arra is kiválóan alkalmas volt, hogy nyelvtani példamondatokat diktáljon. E tanulmány teljes példaanyagát Šaršina közlése alapján gyűjtöttem össze.

Nyelvmesterem a kildini nyelvjáróterülethez tartozó Voronyje faluból származik. 1940. december 22-én született. Szülei az anyagfeljegyzés idején Lovozero-ban éltek, de közlöm gyermekkorát Voronyjében töltötte., Otthon, a családban lappul beszélnek, és Šaršina Leningrádban is sokszor találkozik lappokkal, keresi az alkalmat, hogy anyanyelvén beszélhessen. Anyanyelvét, annak ellenére, hogy orosz iskába járt, jól tudja és főiskolai tanulmányait is orosz nyelven végzi.

E tanulmány feladata: a kildini lapp faktitív igék osztályozása környezetük formális elemzése alapján. Faktitív igéken itt csak olyan igéket értek; amelyek önálló szó formájában fejezik ki a cselekedtetést vagy a tiltást. Nem a magyarból és más finnugor nyelvekből ismert *-t-* képzős műveltető (kauzatív) igékről szólunk, hanem olyan igékről, amelyeknek közös szemantikai sajátossága, hogy körülbelül azt fejezik ki önálló ige formájában, amit a műveltető igék műveltető igeképzője kifejez.

E lapp igék vizsgálatával hármas célunk van:

1. a kidolgozatlan kolai-lapp mondatban e részletkérdésének vizsgálata;
2. a teljes egészében saját gyűjtéséből való példaanyag formájában új kolai-lapp nyelvi anyag közlése;
3. végül szeretnék az igeosztályozás új módjának konkrét nyelvi anyagon való alkalmazásából bizonyos általános nyelvészeti következtetéseket is levonni.

Korpuszunk kolai-lapp mondatai négy elemből állnak: egy faktitív igéből és három olyan szóból, melyek a faktitív igétől függenek (egy nominativusban álló névszóból, egy függő esetben álló névszóból és egy infinitivusban vagy conditionalisban álló igéből). Ha van a mondatban e négy szón kívül más bővítmény vagy kötőszó, ezeket az elemzés során nem vesszük figyelembe. Ugyancsak figyelmen kívül hagyjuk a lineáris struktúrát, vagyis a négy elem sorrendjét.

A vizsgált mondat típus képlete:

V (NNV)

Közlöm segítségével 21 faktitív igét sikerült összegyűjtenem:

1. <i>anne</i>	kérni
2. <i>anse</i>	kérni, megkérni

3. <i>cavvióže</i>	megakadályozni, zavarni, lebeszélni
4. <i>čellke</i>	mondani
5. <i>cevdzelle</i>	lebeszélni
6. <i>kedžže</i>	kérni (nem faktitív jelentésben: kérdezni)
7. <i>káhče</i>	hívni
8. <i>lueštelle</i>	elengedni (vkit, hogy vmit csináljon)
9. <i>lūššte</i>	elengedni; megengedni
10. <i>mathe</i>	tanítani, kioktatni
11. <i>měšje</i>	zavarni, gátolni a cselekvésben
12. <i>moldedde</i>	könyörögni
13. <i>molle</i>	kérni
14. <i>pahke</i>	megparancsolni; kényszeríteni
15. <i>pákne</i>	ösztönözni, kényszeríteni
16. <i>páknelle</i>	ösztönözni; kényszeríteni (tartósan)
17. <i>sarrne</i>	mondani
18. <i>sárnelle</i>	rábeszélni
19. <i>vékxe</i>	segíteni
20. <i>vulgahē</i>	elküldeni (vkit vmit csinálni)
21. <i>vulgahelle</i>	küldeni (vkit vmit csinálni)

Hogy ezeket az igéket optimális környezetüknek, azaz a V (NNV) típusú mondat zárójelben levő három elemének sajátosságai alapján osztályozhassuk, ahhoz a következő vizsgálatokat kell elvégeznünk: morfológiai szempontból meg kell vizsgálnunk a ragozott (nem nominativusban álló) névszót és a faktitív igétől függő másik igét, és jellemeznünk kell a nominativusban álló névszót.

Mondatainkban a nominativuson kívül a kolai-lapp esetrendszernek csak három esete fordul elő: az accusativus, a dativus-illativus és (jegyzékünknek csak egy igéje mellett) az inessivus-elativus. Jegyzékünk 21 igéje közül 20 ige mellett a ragozott névszó vagy csak accusativusban, vagy csak dativus-illativusban, vagy csak inessivus-elativusban állhat. A jegyzék 9. számú igéje mellett lehetséges az accusativusban vagy a dativus-illativusban álló névszó, aszerint, hogy 'elengedni' vagy 'megengedni' a faktitív ige jelentése.

Példa az accusativus kizárólagos használatára:

allk ann pastex anhte sonne nuur 'A fiú kéri a pásztorot, (hogy) adja oda [adni] neki a zsineget'.

Példa a dativus-illativus kizárólagos használatára:

njit čilke adžžā, stobj valtač son milte 'A leány mondta az apának, hogy vigye őt magával'.

Példa a 9. számú ige mellett az accusativus vagy a dativus-illativus alternatív használatára:

kalsā lūšte parnā širre 'Az öregember elengedte a gyereket játszani';
kalsā lūšte parnejā širre 'Az öregember megengedte a gyerekeknek, (hogy) játsszék [játszani]'.

Példa az inessivus-elativus kizárólagos használatára (csak a 6. számú ige mellett):

allk kaddž ažišs vekxe sonne 'A fiú kéri az apját [az apjától], (hogy) segítsen [segíteni] neki'.

A faktitív igétől függő másik ige alakja a kolai-lappban nemcsak magától a faktitív igétől függ, hanem attól is, hogy a nominativusban álló névszó (initiator, példamondatainkban a faktitív ige alanya) élőlényt vagy élettelen lényt jelent-e. Ha az initiator személy, élőlény (és ez jegyzékünk minden igéje mellett lehetséges), akkor a függő ige vagy infinitivusban vagy conditionalisban áll.

Példa az infinitivus vagy a conditionalis alternatív használatára:

āka kāhhč nūidve kādde sukk 'A nagyanya hívja a kislányt harisnyát kötni [kötni harisnyát]';

āka kāhhč nūidvč, štobj sonn kādač sukk 'A nagyanya hívja a kislányt, hogy [ő] kössön harisnyát'.

Ha a ragtalan névszó nem személyt, nem élőlényt, hanem élettelen tárgyat, vagy elvont fogalmat jelöl, akkor a függő ige mindig infinitivus. Pl.:

kesse varř kāhhč olmet kumprjř kopče 'Nyáron az erdő hívja az embereket gombát [plur.] szedni'.

A következő táblázat mutatja a faktitív igéktől függő ragozott névszónak és a függő igének alakját, valamint a ragtalan névszónak a fenti szempontok szerinti sajátosságait. A lapp mondatokban valóban realizálódó kapcsolatokat „+” jellel, a logikailag lehetséges, de a mondatokban nem realizálódó kapcsolatokat pedig „-” jellel jelöljük:

A ragtalan névszó	A függő ige	A ragozott névszó esete		
		1 accusativus	2 dativus-illat.	3 iness.-elat.
I személyt jelöl	0 infinitivus	+	+	+
	1 conditionalis	+	+	+
II nem személyt jelöl	0 infinitivus	+	+	-
	1 conditionalis	-	-	-

Amint a táblázaton látható, a 12 logikai lehetőség közül csak nyolc van meg a valóságban, és a 8 valóságos kapcsolat közül 6 olyankor realizálódik, amikor a nominativusban álló névszó személyt (élőlényt) jelöl. Ha ez a névszó nem személyt (nem élőlényt) jelöl, akkor a függő ige nem állhat conditionalisban, és infinitivus formájában is csak akkor fordul elő (élettelen initiator mellett), ha a másik, vagyis a ragozott névszó, accusativusban vagy dativus-illativusban áll.

Az elemzés következő fázisán vegyük most sorra külön-külön a realizálódó kapcsolatokat. A kapcsolattípusok képletében jelöljük az elemeket a táblázatban megadott jelekkel:

accusativus = 1, dativus-illativus = 2, inessivus-elativus = 3; személy (élőlény) = I, nem személy (élettelen lény) = II; a függő ige infinitivusa = 0, a függő ige conditionalisa = 1, mindkét lehetőség (infinitivus vagy conditionalis) = 01.

A realizálódó kapcsolatok a következők:

1. I + 1 + 01:

nezān pāknel űjĭtbeleš čāž kuűnĭte 'Az asszony (arra) kényszeríti a mostohalányát, (hogy) hozzon [hozni] vizet';

nezān pāknel űjĭtbeleš, šĭtoj sonn čāž kuantāč 'Az asszony (arra) kényszeríti a mostohalányát, hogy hozzon vizet [vizet hozni]'.

2. I + 2 + 01:

lĭxcĭj sārűn keblajĭ lešše 'Az orvos (azt) mondja a betegnek, (hogy) feküdjék [feküdni]';

lĭxcĭj sārűn keblajĭ, šĭtoj sonn lēžāč 'Az orvos (azt) mondja a betegnek, hogy [ő] feküdjék [feküdni]'.

3. A 9. számú ige mellett a szavak kapcsolódására két lehetőség van: I + 1 + 01 vagy I + 2 + 01.

I + 1 + 01:

olme lušĭűn vennas kābble jāvű mĭlĭte 'Az emberek hagyták a csónakot úszni a tavon [tó mentén]';

olme lušĭűn vennas, šĭtoj sonn kāblāč jāvű mĭlĭte 'Az emberek hagyták a csónakot, hogy [az] ússzék [úszna] a tavon [tó mentén]'.

I + 2 + 01:

kalsā lūšĭte parnejĭ šĭrre 'Az öregember megengedte a gyerekeknek, (hogy) játsszék [játsszani]';¹

kalsā lūšĭte parnejĭ, šĭtoj sonn šĭrāč 'Az öregember megengedte a gyerekeknek, hogy [ő] játsszék [játsszana]'.

4. I + 3 + 01:

atĭk kādĭž ažšĭš vėkxe sonne 'A fiú kéri az apját [az apjától], (hogy) segítsen [segíteni] neki';

atĭk kādĭž ažšĭš, šĭtoj sonn vėkhāč sonne 'A fiú kéri az apját [az apjától], hogy [ő] segítsen [segítene] neki'.

5. A „II + 1 + 0” kapcsolattípus csak mint alternatíva fordul elő olyan igéknél, melyeknél lehetséges az „I + 1 + 01” kapcsolattípus is.

II + 1 + 0:

kesse varű kāhhč olmet kumprĭt kopče 'Nyáron az erdő hívja az embereket gombát [plur.] szedni'.

6. A „II + 2 + 0” kapcsolattípus is csak mint alternatív lehetőség fordul elő olyan igéknél, melyeknél lehetséges az „I + 2 + 01” kapcsolattípus is.

II + 2 + 0:

kebb meššaj olmĭje lĭhke 'A betegség zavarja az embert a munkában [... az embernek dolgozni]'.

A fentiek alapján a kildini lapp nyelvjárás faktitív igéit hat alcsoportra oszthatjuk. Nézzük meg ezeket az alcsoportokat a hozzájuk tartozó igék jelentése szempontjából.

1. Az első alcsoportoz tartozó igék — amelyeknek egyetlen lehetséges kapcsolattípusa: I + 1 + 01 — a következők (a számok az igék jegyzékében levő sorszámokat jelentik): 1., 2., 5., 8., 13., 15., 16., 20., 21. Ezek az igék a

¹Néhány példa ismétlődik, mivel az anyag végleges rendezése után nem volt többé alkalmam arra, hogy nyelvmesteremmel találkozzam.

8. számú ige kivételével általában beszédtevékenység útján való cselekvésre indítást (kérést, parancsot, elküldést) jelentenek. A 8. számú ige jelentésében nem olyan világos a beszédtevékenység, de többnyire szóbeli formában történik az elengedés is. Az alcsoport egyetlen igéje, az 5. számú ige a cselekvésről való lebeszélést, azaz „nem-cselekvésre” buzdítást jelöl, ami szintén beszéd útján történik.

2. A második alcsoportba — melynek egyetlen realizálódó kapcsolat-típusa: $I + 2 + 01$ — a következő igék tartoznak: 4., 12., 17., 18. Ezek közül kettő (4. és 17.) beszélést, mondást jelöl. A 12. ige jelentése 'könyörögni', a 18.-é pedig 'rábeszélni'. Mivel többnyire a könyörgés és a rábeszélés is beszéd formájában szokott történni, ennek az alcsoportnak is van a faktitív szemantikai sajátosságon kívül még egy közös szemantikai sajátossága: a beszédtevékenység.

3. A 9. számú ige ($I + 1 + 01$ vagy $I + 2 + 01$ kapcsolattípussal) a formális elemzés alapján külön alcsoportot alkot. Jelentése: 'elengedni, megengedni'. Tehát ez is olyan cselekvést jelöl, amely történhet beszédtevékenység formájában is.

4. Ugyancsak külön alcsoportot alkot a 6. számú ige ($I + 3 + 01$). Jelentése: 'kérni', ami szintén történhet beszéd formájában.

5. Az ötödik alcsoportba ($I + 1 + 01$ vagy $II + 1 + 0$) két ige tartozik: 7. és 10. Jelentésük: 'hívni' és 'tanítani, kioktatni'. Jelentésük különböző, de van közös tulajdonságuk a faktitív szemantikai sajátosságon kívül is: hívni és tanítani lehet szóban, de lehet szó nélkül is, vagyis a beszédtevékenység nem tartozik jelentésük leglényegesebb vonásai közé.

6. A hatodik alcsoportba négy ige tartozik: 3., 11., 14. és 19. ($I + 2 + 01$ vagy $II + 2 + 0$). E négy ige közül csak kettőnek van a faktitív szemantikai sajátosságon kívül közös szemantikai sajátossága: a 3. és a 11. igének, melyek zavarást, a cselekvésben való akadályozást jelölnek. A másik két ige jelentése más: a 14. parancsot, a 19. segítséget jelöl. E négy ige közül egyedül a 14.-ről mondhatnánk, hogy az általa kifejezett cselekvés gyakran történik beszédtevékenység útján.

Befejezésül nézzük meg mit mond konkrét nyelvi anyagon végzett vizsgálatunk általában a környezet formai elemeinek és a jelentésnek összefüggéséről. Egészen biztos, hogy van ilyen összefüggés. A formális elemzés útján nagyjából egy csoportba kerültek a beszédtevékenység útján való ráhatást, kérést, parancsot, elküldést stb. jelölő igék. A 21 faktitív ige közül csak három jelent nem-cselekvésre való ösztönzést, azaz akadályozást, zavarást (3., 5. és 11.), és ezek közül kettő a formális elemzés útján egy alcsoportba került. De ugyanennek az alcsoportnak igéi között lényeges szemantikai különbségek is vannak. A tanulságot így fogalmazhatnánk meg: a formális elemzés segít a jelentés megközelítésében, de a jelentés maradéktalan feltárásához nem elegendő.

SZABÓ LÁSZLÓ

A kettős szám jele a szamojéd nyelvekben

Dolgozatomban a mai szamojéd nyelvek duális formáiból kiindulva arra a kérdésre szeretnék választ adni, milyen duálisjelet rekonstruálhatunk az ős-szamojédra.¹

I. A tundrai nyenyec duálisjeleket vegyük először szemügyre. Az abszolút ragozásban jelentkező -XV? (-χV?, -kan stb.) alapján egy régibb — *KAN duálisjelet kell feltennünk.

A szóbelseji -k- megfelelője a tundrai nyenyecben -χ-. Vö. fi. *joki* ~ nyenyT *jaχa*. A duálisjel -kan változatának kezdő k-ja hangszalagzárhangra végződő szavakban jelentkezik, és nyilván fonetikai tényezőkkal (a glottis — zárhang hatásával) magyarázandó.

Bár a szamojéd vokalizmus eléggé tisztázatlan területe az urálistikának, a rekonstruált forma -a-ját a következő érvekkel valószínűsíthetjük. A nyenyecben a -χ- után a megelőző szótag magánhangzójával azonos magánhangzó áll, de a -k-s kezdetű duálisjelben mindig -a- a magánhangzóelem (az enyec -i-t mutat, de mellette az -o- is előfordul; a nganaszan duálisjel magánhangzóeleme -a-; a szelkupé -i-, de az általánosnak mondható a szelkup grammatikai morfémákra). Ezek az adatok nem adnak egységes képet, de ha figyelembe vesszük még azt is, hogy a grammatikai morfémák ősi magánhangzója *a, *ä, *e lehetett, meg hogy az uráli duálisjelet is *ka ~ *kâ formában szokták rekonstruálni, akkor az ős-szamojéd duálisjel magánhangzóelemeként is bizvást veláris vokálist, közelebből a-t következtethetünk ki.

A-? egykori *-n-re utal. Vö. fi. *suoni* ~ nyenyT. *te?*: *ten-*. Elvileg persze feltételezhető *-η is (sőt *-m is), ennek azonban a többi szamojéd nyelv mond ellent, így az enyec, ahol ez a hang általában el szokott tűnni. Vö. fi. *vävy* ~ ng. *biŋi* ~ eny. *bi* 'sógor', fi. *suvi* ~ nyenyT. *ta?* ~ eny. *to*. HAJDÚ PÉTER a — ? előzményeként elképzelhetőnek tartja a *-j-t is (ALH. VII, 255), ez azonban elsősorban bizonyos erdei nyenyec adatok alapján kétségbe vonható (l. alább).

A két birtok jelölése a -XVJU (-χVju, -kaju) jel segítségével történik, melynek -j- eleme úgy gondoljuk — visszavezethető az *-n-re, hiszen egyes főnevek (így a -bč?, -š? végűek) esetében -n- ~ -j- váltakozással találkozunk:

SgN: *neneč?* (*nenečan-*): PIA *nenečije*,
ŋaworč? (*ŋaworčan-*): *ŋaworčije*.

¹ Dolgozatomhoz az adatokat Gy. Décsy „Yurak Chrestomathy”, G. N. PROKOFJEV „Jazyki i pismennost narodov Severa”, G. D. VERBOV „Dialekt lesnych nencev” és B. COLLINDER „Survey of the Uralic Languages” című munkájából vettem.

Ugyanilyen $-n > -j$ - változást igazol a szelkup *qen*- 'menni' és tundrai nyenyec *χaje* (< : *χäe*-) összevetése is. Az $*-n$ - feltételezése szelkup részről indokolt, hiszen ez a hang a szelkupban ritka kivételtől eltekintve megmaradt, de emellett szól a tundrai nyenyec *Xan?* (Imp2Sg) alak és a tagadó *tó* is. Hasonló hangváltozásra utal pl. ez az etimológia is: nyenyT. *we?* : *wen*- 'kutya', demin. *weneko* ~ erd. *wijku* ~ eny. *bu?* : *buno*- ~ ngan. *bân* ~ szk. *kanak* ~ kam. *men*.

A birtok kettősségét jelölő $-XVJU$ elemzése eléggé problematikus az $-u$ - szempontjából. Ez az erdei nyenyecből kimutatható ugyan, más szamojéd nyelvekben azonban nem találjuk ilyen magánhangzó nyomát. TERESCSENKO szerint ugyan (Ненецко-русский словарь. Москва 1965, 880—881) a birtokos személyjeles alakokban a két birtokra utaló duálisjel a $-ju$ -suffixum segítségével *капсолодик* a *tó*höz, illetőleg a birtokos személyjelekhez, miközben a duálisjel nazalizálható hangszalagzárhang-eleme kiesik. Ez véleményünk szerint elképzelhetetlen, mert a $-j$ - elemet eddigi okfejtésünk alapján is a duálisjelhez tartozónak kell vennünk, hiszen — mint mondtuk — a $-j$ - föltehetőleg a $-*KAN$ duálisjel nazális eleméből fejlődött ki. TERESCSENKOVAL természetesen akkor sem érthetünk egyet, ha a $-j$ -ben nem az $*-n$ képviselőjét látjuk, hanem — ahogy HAJDÚ PÉTER is véli — egy ősi $*-j$ - duálisjel folytatóját (vö. N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK, LXI, 217—8 és vele szemben HAJDÚ PÉTER: uo. 246). „Kapcsoló” funkcióval ellátott elemnek tehát legfeljebb az $-u$ -t tarthatnánk. Ennek az $-u$ -nak az eredete egyelőre nem világos (általában $*-w$ -t szoktak benne sejtteni). Az azonban, hogy ez után az $-u$ -után is állt valamilyen mássalhangzó, feltehető, hiszen a *ηανοχοжуни*, *ηανοχοjud* nominativusi alakokban ellenkező esetben $-mi$ ill. $-r$ (vagy $-l$) birtokos személyjeleket várhatnánk. A *ηανοχοжуни* (tehát első személyű birtokos személyjellel ellátott) nominativusi alak láttán egy $*-n$ - hangot is feltehetnénk) a $-mi$ birtokos személyjelet ugyanis egy $-n + -mi$ kapcsolatból szokás magyarázni, (ezt azonban kizárják a második és harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott alakok, ahol az $*-n$ -nek meg kellett volna maradni (l. a *ηανονδ* birtokos személyjeles genitivusi alakot), márpedig itt az $*-n$ -nek nyoma sincs. Másik lehetőségként felvethetjük egy egykori $*-j$ - meglétét. Ez a magyarázat hangtanilag elfogadhatónak látszik, funkció szempontjából azonban csak nehézkesen tudnánk indokolni: azt mondhatnók, hogy ez is duálisjel. Így végeredményben elemismétlődéssel állnánk szemben. A dolgok felesleges bonyolítása helyett egyelőre mégis egyszerűbb, ha a genitivusi és dativusi birtokos személyjeles alakok analógiás hatását látjuk a *ηανοχοжуни*, *ηανοχοjud* nominativusi alakokban. (Vö. HAJDÚ PÉTER: NyK. LVIII, 180; Népr. Nytud. 7: 13—14).

Már utaltunk rá, hogy a birtok kettősségét jelölő $-XVJU$ duális morféma $-j$ - eleme nemcsak $*-n$, hanem $*-j$ fejleményeként is értékelhető, a $*-j$ - ugyanis a tundrai nyenyecben általában megmarad (pl. md. *teja* 'szűk' ~ nyenyT. *tje*).

Mint lehetőséget semmiesetre sem hagyhatjuk figyelmen kívül a (COLLINDER által is említett) $*-n$ feltevését (l. CompGr. 302), ennek a képviselője ugyanis $-j$ - a tundraiban. Vö. m. *könny* ~ nyenyT. *χäjel*; m. *meny* ~ nyenyT. *meje*; m. *huny* ~ nyenyT. *χaje*.

A birtokos személyjelek duális alakjaiból rekonstruált $-?$ -t mégis a már említett indokok alapján legbiztosabban egy korábbi $*-n$ -re vezethetjük vissza.

A tundrai nyenyec adatok számbavétele után nézzük meg, miről vallanak más szamojéd nyelvek, illetőleg nyelvjárások.

2. Forduljunk először az erdei nyenyecéhez. Amint az várható is, az erdei nyenyec adatok nagyjából megegyeznek a tundraiakkal. A duális jele ui. az erdeiben VERBOV szerint $-\chi V\eta$, ill. $-k?$. A kezdő mássalhangzó és az utána álló magánhangzó tekintetében ugyanazt mondhatjuk, mint a megfelelő tundrai jel analizisében. Fontos azonban, hogy a $-\chi V\eta$ harmadik elemeként $-\eta$ (és nem: $?$) jelentkezik. Kiindulópontul itt is $*n$ -t lehet feltételeznünk. Az $*n$ fejleménye az erdei nyenyecben is igen gyakran $-?$, bár az sem ritka, hogy megmarad, mint pl. a fi. *suoni* \sim nyT. *te?* : *ten-* \sim nyenyE. *ten, tjen* esetében. Az $-\eta < *n$ hangfejlődés viszont nem túlságosan gyakori, de olykor előfordul. Lásd pl. fi. *suoni* fent idézett erdei nyenyec megfelelői mellett a keleti erdei (Pur) $-\eta$ -re végződő alakot: *tiŋ*; vagy a genitívus $-\eta$ ragját. A tundrai nyenyecben elvileg elképzelhetőnek tartottuk az $*-\eta$ kiindulópontot. Még inkább feltételezhető ez az erdei nyenyec alapján, hiszen itt az első ragozási osztályban $-\eta$ -t találunk a duálisjel harmadik hangelemeként, márpedig az $-\eta$ megmaradhat, s végső soron a $-?$ is visszavezethető eredeti $*-\eta$ -re. Ezt a lehetőséget azonban a már említett érvek alapján elvethetjük.

A birtok kettősségét kifejező duális morféma hangalakja is hasonlít az azonos funkciójú tundrai nyenyec morféamához, nem véletlen tehát, ha a rekonstruálás során ugyanazon lehetőségek merülnek fel előttünk, mint a tundrai nyenyecben. A $-\chi Vjo$ morféma ismét gondolkodóba kell, hogy ejtsen bennünket, azaz újra fel kell vetnünk a $*-j$ -feltételezését. A $*-j$ -ugyanis az erdei nyenyecben is megmarad, bár bizonyos változásoknak ki van téve a hangkörnyezetnek megfelelően. Vö. m. *kígyó* \sim vtj. *kíj* \sim nyenyE. *šij-et* 'csíbor' (MSFOu. 125 : 55). A COLLINDER által is említett $*-ń$ feltételezését sem tartathatjuk lehetetlennek, hiszen ennek képviselője is $-j$ - az erdei nyenyecben. Vö. m. *huny-* \sim nyenyT. *χaje-* \sim nyE. *kaje-*.

A duális birtokos személyjelek végén jelentkező $-?$ -t $*-n$ -re vagy $*-\eta$ -re vezethetjük vissza, de — mint az abszolút ragozásban jelentkező duálisjel harmadik eleménél is — az utóbbi feltételezést elsősorban az enyecre hivatkozva elvethetjük.

3. A n g a n a s z a n b a n már problematikusabb képet találunk. Az abszolút ragozásban jelentkező $-gaj/-kaj$ duálisjel első mássalhangzójával nincs különösebb probléma, hiszen a $*k$ -nak a mai nganaszanban $-g$ - felel meg. A harmadik ragozási osztályban mutatkozó $-k-$ a duálisjelet tartalmazó főnév többeli hangviszonyaival magyarázandó. Vö. fi. *taka-na* \sim nyenyT. *taxa-na* \sim ngan. *taka-nu*. Ebben az etimológiában ugyan $-k-$ megfelelést látunk, de az ismert $-k- \sim -g-$ váltakozás alapján (vö. *moku* 'hát' \sim PINom *mogu?*) a duálisjel kezdő $-g-$ hangját a $*-k-$ fejleményének kell tartanunk. Nincs probléma a magánhangzóelemmel sem: a mai nganaszan $-a$ -ból nyugodtan következethetünk ősi $*a$ -ra. Lásd például a fenti etimológiát.

Az abszolút ragozásban jelentkező duálisjel harmadik elemeként $-j$ -t találunk. Minek a folytatója ez a $-j$? Adódhatik-e $*-n$ -ből? Mint említettük, a nyenyecben van $-n- \sim -j-$ váltakozás, sőt a szamojedság távolibb területéről is hoztunk $-n- \sim -j-$ megfelelést (szk. *gen-* \sim nyenyT. *χaje-*). A nganaszban azonban nem tudunk ilyen példát idézni. Az ősi $*-ń-$ hangnak viszont nemcsak a nyenyecben, a nganaszban is $-j-$ a folytatója. Vö. m. *meny* \sim nyeny. *meje* \sim ngan. *meaj*. Az $*-ń$ feltételezése tehát nem látszik lehetetlennek, de az $*-ń- \sim -j-$ megfelelésből kiindulva nem vethetjük el teljesen az $*-n$ feltételezését sem, amennyiben feltételezzük az $*-n$ másodlagos palatalizációját, illetve azt, hogy az $*-n$ és $*-ń$ végső soron összefügghet. Egyszerűnek látszik a $*-j$

feltételezése is, hiszen a *-j a nganaszanban is megmaradt. Vö. m. *ujj* ~ vtj. *suj* ~ ngan. *tija*. Az *-η lehetőségét, bár van *-η > -j- megfelelés, el kell vetnünk, mert az egyrészt csak palatális környezetben fordul elő, másrészt a nganaszanra elsősorban az *-η megmaradása jellemző. Vö. fi. *vävy* ~ ng. *biŋi*.

A birtok kettősségét jelölő duális morféma azonos az abszolút ragozásban jelentkezővel.

A birtokos személyjelek duális alakjaiban leíró szempontból nem rekonstruálhatunk külön duálisjelet, de a birtokos személyjel magánhangzójának eltérése az egyes és többesszámúakétól² — az abszolút ragozásban és a birtok kettősségének jelölésében kimutatható duálisjel alapján—egy feltehetőleg -j alakú duálisjel egykori létéről tanúskodik.

4. Az enyec abszolút ragozásban -hi?/-ho? duálisjelet találunk. A -gi?/-go? az eddigiekhez hasonlóan a számjel előtti főviszonyokkal magyarázandó a második ragozási osztályban. A duálisjel kezdő mássalhangzója csakúgy, mint az eddig megvizsgált nyelvekben korábbi *-k- hangra vezethető vissza. Vö. fi. *joki* ~ nyeny. *jaxa* ~ eny. *jaha*. A harmadik elem, a -? korábbi *-n-re vezethető vissza. Vö. fi. *suoni* ~ eny. *ti?* : *tin-*. Az *-η feltételezése itt—ahogy már utaltunk is rá — nem állja meg a helyét, mivel ez a hang az enyecben többnyire eltűnt (vö. fi. *vävy* ~ cser. *wen* ~ nyeny. *jiŋ* ~ ngan. *biŋi* ~ eny. *bi* 'sógor'), márpedig abszolút ragozásban a duálisjel harmadik hangeleme megvan, s minden bizonnyal nazális eredetű, de ezek szerint nem *-η előzményű. Az enyecben e harmadik elem*-j eredetét el kell vetnünk, ugyanis egyetlen példa sincs arra, hogy a *-j hangszalagzárhanggá vált volna (hacsak a birtokos személyjelek és igei személyragok duálisában nem — amint azt HAJDÚ PÉTER felvetette).

Az abszolút ragozásban jelentkező duálisjel tanulságai a birtokos személyjeleken jelentkező duálisjelre is érvényesek. Itt a nazalizálható hangszalagzárhang megbízotabban *-n-re vezethető vissza.

A birtok kettősségét a -hū/-gū kételemű jel jelöli. Ez — már ismert hangtani indokok alapján — egy *ka formára vezethető vissza, de a hosszú magánhangzó és a hozzá kapcsolódó birtokos személyjelek alakja [nominativusban első személyben pl. a második ragozási osztályban -(gū)no, -(gū)ni, -(gū)na jelentkezik a várt -(gū)mo, -(gū)mi, -(gū)ma helyett] arról tanúskodik, hogy valamikor ez a duálisjel is háromelemű volt. Kérdés, mi volt a harmadik elem. Az abszolút ragozásból kiindulva feltételezhetnénk egy *-n hangot. Az említett, azaz első személyű birtokos személyjelek esetén ez el is képzelhető, hiszen az n + m hangkapcsolat az enyecben is egyetlen -n- hanggá olvadt össze (l. az egy birtokra utaló főnevek első személyű birtokos személyjellel ellátott genitivusi alakjait). A harmadik személyű birtokos személyjelek és a duálisjel kapcsolata azonban ellentmond ennek a feltételezésünknek, hiszen az n + do kapcsolatnak -ddo formában kellene jelentkeznie, mint ahogy az egy birtokra utaló főnevek harmadik személyű birtokos személyjelekkel ellátott genitivusi alakjaiban ez így is van. A mi esetünkben pedig a duálisjel magánhangzóeleme nyúlt meg, s a harmadik személyű birtokos személyjelekkel ellátott formákban nem jelentkezik hosszú-dd. Mivel a birtokos személyjelek alakjának elemzésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül az analógia

²Vö. Px 1—2—3 Sg -ma, -ra, -du, 1—2—3 Pl. -mu?, -ru?, -du? de: 1—2—3 Du mi, -ri, -di.

lehetőségét, döntőbb érvnek feltétlenül a duálisjel hosszú magánhangzóját kell tartanunk, amely a harmadik elem (nyilván mássalhangzó) egykori megéléte mellett szól. Ez a harmadik elem olyan mássalhangzó volt, amely vokalizálódhatott. Legkézenfekvőbbnek a *-j feltételezését kell tartanunk, mivel ez a hang, bár gyakran megmarad, vokalizálódhatott. Vö. m. *ujj* ~ vtj. *suuj* ~ nyeny. *tu* ~ szk. *tü-naŋ* ~ kam. *tü* ~ eny. *tiojo*, de: PU **säje* ~ m. *ev* ~ eny. *tī-me* 'rothad'; fi. *koivu* ~ nyE. *kojka* ~ ng. *kūje* ~ eny. *kua*. Egyetlen etimológiában, de az is kérdéses, találunk példát az *-n eltűnésére is (fi. *mene* ~ ? eny. *muo*-), ez azonban nem elég ahhoz, hogy fentebbi érvelésünkkel ellentétben harmadik elemként az *-n feltevése mellett döntsünk. Ki kell tartanunk a *-j mellett, megjegyezve azonban, hogy ez esetleg *-n-ből fejlődhetett. A m. *meny* ~ ny. *meje* ~ ng. *meaj* ~ eny. *mi* etimológia viszont azt is elképzelhetővé teszi, hogy összamojéd *-n-t kell feltételeznünk. Ennek vokalizálódása mindenestre -j fokon át történt.

5. A s z e l k u p abszolút ragozásban -qi duálisjelet találunk, tehát az eddig megvizsgált nyelvekkel szemben két- és nem háromeleműt. Rendszertani szempontból is indokolt feltenni a kérdést: vajon mindig ez jellemezte a szelkupot, vagy feltehető, hogy egykor a szelkup is háromelemű duálisjellel rendelkezett. Próbáljunk deduktív módszert követni, azaz induljunk ki abból a hipotézisből, hogy így volt, s keressük meg, mi lehetett a harmadik elem. A mai hangalakot figyelembe véve a duálisjel kezdő mássalhangzójának előzményeül — mint minden eddig megvizsgált szamojéd nyelvben *-k- hangot kell feltennünk, amely a szelkupban változatlanul megőrződött. Vö. fi. *jaka-* ~ szk. *taka-*, *čaka-*. A mai *i* ~ *a* váltakozás, s az ismert *-a- > -i- változás alapján feltehető, hogy a magánhangzóelem a szelkupban is *-a-ra megy vissza.

Térjünk vissza a hipotetikus harmadik elemhez. Milyen hangelőzmény-nyel kell itt számolnunk? Ha abból indulunk ki — s ez módszertanilag helyes —, milyen lehetőségek álltak előttünk a többi szamojéd nyelvben, érdemes először a feltételezhető nazálisokat sorra venni. Lehetett-e *-n? Nem, mert az *-n a szelkupban megőrződött. Lásd a genitívus -n ragját, vagy a következő etimológiát: fi. *suoni* ~ szkK. *ten* ~ szkT. *čèn*. Lehetett-e *-ń? Nem valószínű, mert ez valamilyen formában megőrződött a szelkupban (vö. m. *könny* ~ szk. *sain-gai*), bár van példa az *-ń eltűnésére is. Vö. fi. *manaa-* ~ nyeny. *maan-* ~ szk. *my-*. Ez azonban nem teljes értékű bizonyíték, nem biztos ugyanis az *-ń feltételezése, COLLINDER szerint lehet *-n is. Lehetett-e *-ŋ? Nem, mert ez, bár eltűnésére is van példa, többnyire megmarad. Vö. fi. *suvi* ~ o. *tõŋ* ~ szk. *taŋ*. Lehetett-e *-j? Igen, mert a *-j a szelkupban gyakran eltűnhet. Vö. m. *ujj* ~ szk. *tü-naŋ*, m. *kígyó* ~ vtj. *kij* szk. *sü*, *šü*. Feltehetően tehát, hogy a szelkupban is háromelemű duálisjel volt, ez a harmadik elem azonban, amelyet legbiztosabban *-j formában rekonstruálhatunk, idővel lekopott. Emellett szól az is, hogy A. J. JOKI idéz CASTRÉN följegyzéseiből egy -kai duálisjelet is.³

A birtok kettősségét a qi duálisjel fejezi ki. Ez nyilván megegyezik az abszolút ragozásban jelentkező duálisjellel. Egy érdekes észrevételt azonban el kell mondanunk ezzel a duálisjellel kapcsolatban: a két birtokra utaló főnevek birtokos személyjellel ellátott alakjaiban (így például *átäqimj* 'az én két rénem')

³ L. II. Congrès International des Finno-Ougristes. Résumé des exposés (Helsinki 1965) 43. l.

semmi nyoma nem látszik annak, hogy a kettesítő jel valaha háromelemű volt: egy háromelemű duálisjel feltételezése esetleg azt is jelenthetné, hogy ilyen esetekben megváltozott alakú birtokos személyjelnek kellene jelentkeznie. Ha *-n*- állott volna előtte, *-ni* stb. alakú személyjelet várhatnánk, mint genitívusban is. Az **-ŋ* egyébként is megmaradt, ilyen szempontból tehát nem kell számba vennünk. Az **-ŋ -j*-vé változott, tehát egy esetleges **-ŋ* feltételezése a duálisjel harmadik elemeként elképzelhető, de csak a távolibb múltban. A **-j* feltételezhető, mert a **-j* lekopásának, ha a birtokos személyjel kezdő mássalhangzóját nem is, de a duálisjel magánhangzó-elemét érintenie kellett, amit fel is tételezhetünk az *-j* jellegéből következően. A duálisjel magánhangzója az eddigi szamojéd adatok szerint alsó nyelvvállású, minden bizonnyal *-a*- volt, az *-j* felső nyelvvállású volta tehát újra csak a **-j* feltételezése mellett szól, bár ez visszamehet ősi **-ŋ*-re.

A birtokos személyjelek duálisa egy *-j* morféma segítségével alakult. Fel kell tennünk a kérdést, miből fejlődött ez a *-j*. Nem valószínű, hogy ősi **-n*-re vezethető vissza, ugyanis ilyen **-n- ~ -j-* megfelelés egyedül a nyenyecből mutatható ki. Sokkal valószínűbb az **-ŋ* feltételezése, hiszen ennek *-j* képviselője van a szelkupban. Vö. m. *könny ~ szk. sain-gai*. Az **-ŋ* nem indokolható. Van ugyan **-ŋ ~ -j-* megfelelés, de csak palatális környezetben. Az **-ŋ* mellett még a **-j* tételezhető fel, hiszen van példa eltűnése mellett megmaradására is, amit esetünkben az indokolna, hogy a nyilvánvaló grammatikai funkció ellenállóvá tette a lekopási tendenciával szemben. Ez a magyarázat ugyanakkor közvetett módon bizonyíthatná a *qj* duálisjel végéről a **-j* lekopását, hiszen egy többelemű grammatikai morféma esetén a végső elem lekopásával még nincs kizárva az adott grammatikai funkció jelölésének lehetősége.

6. Forduljunk végül a *kamassz* nyelvhez. Nézzük meg, milyen tanulságokkal szolgál.

Abszolút ragozásban — K. DONNER egyetlen adata alapján — *gej* duálisjellel kell számolnunk. A duálisjel mássalhangzóeleme — akárcsak a többi szamojéd nyelvben — **-k*-ra vezethető vissza. Vö. fi. *joki ~ kam. taga*. A magánhangzóelem kérdésében — adatok hiánya miatt — csak a többi nyelv tanulsága alapján fogadhatjuk el az **-a*-ra való visszavezetést. A legtöbb problémát ismét a harmadik elem jelenti. Az **-n* feltételezése elvethető, hiszen ez a hang a kamasszban megmarad. Vö. fi. *mene- ~ kam. min-*. Az **-n ~ -j* megfelelés nem valószínűsíthető. Az **-ŋ* képviselője a kamasszban is *-j*, vö. m. *meny ~ kam. mēji*, tehát a harmadik elem **-ŋ*-ből levezethető. Az **-ŋ > -j* alakulást elvethetjük, az **-ŋ* ugyanis a kamasszban megmarad vagy eltűnik. Vö. fi. *suvi ~ kam. tarā*; m. *hó ~ kam. khi* (de vö. kicib. *kuji!*). A **-j* a kamasszban eltűnik. Vö. m. *ujj ~ kam. tü*; fi. *paju ~ kam. po*. Megmaradását, amely a többi szamojéd nyelv alapján elképzelhető, esetleg a grammatikai funkció indokolná.

A birtokos személyjelek duálisa a *-j* morféma segítségével alakul, amelyről az előbbieken alapján nyilvánvalóan ugyanazokat mondhatjuk el, mint az abszolút ragozásban jelentkező *-gej* duálisjel *-j-* eleméről, tehát előzménye véleményünk szerint inkább **-ŋ* volt, mint **-j*.

7. Az egyes szamojéd nyelvek tanulságainak figyelembevételével nézzük meg, milyen következtetéseket vonhatunk le az összamojéd duális jelölésére vonatkozóan.

Abszolút ragozásban a szelkup kivételével mindenütt háromelemű duálisjelet találunk (egyébként — mint kifejtettük — történetileg a szelkupban is kimutatható egy harmadik elem). Az első két elem minden szamojéd nyelv egybehangzó tanulsága szerint **-ka* — volt, melyet egy mássalhangzó követett. Hogy mi volt ez a mássalhangzó, már nehezebb dönten. Az egyes szamojéd nyelvi adatok vizsgálatából kiindulva:

A tundrai és erdei nyenyec, valamint az enyec alapján az **-n* feltételezése biztosnak mondható (a tundrai és erdei nyenyec alapján feltételezhető **-ŋ*-t épp az enyec alapján kell elvetnünk). A nganaszan **-ŋ* vagy **-j* feltételezését engedi meg. Amennyiben az összelkupban létezett a háromelemű duálisjel, harmadik elemként **-j*-t kell feltennünk, hangsúlyozva azonban, hogy az **-ŋ* sem elképzelhetetlen, illetőleg a *-j* is visszavezethető **-ŋ*-re. A kamassz inkább az **-ŋ* mellett dönt, szemben a nganaszannal, ahol ugyanilyen súllyal esik latba a **-j* is. Mindezek alapján az összamojédban a **-kan*, **-kaŋ* valószínűsíthető leginkább. Ez a két duálisjel azonban — mint majd kitérünk rá — véleményünk szerint közös nevezőre hozható.

A két birtok jelölésére szolgáló duális morféma — a dolgok természetéből következően is — többnyire megegyezik az abszolút ragozásban mutatkozó duálisjellel, a tundrai és erdei nyenyecben, valamint az enyecben azonban eltérő formát mutat. Az enyec és a szelkup kivételével — mint az abszolút ragozásban is — háromelemű duálisjelet találunk. Történetileg persze az említett két nyelvben is kimutatható egy harmadik elem. A birtok kettőségét jelölő duális morféma első két eleme — akárcsak az abszolút ragozásban jelentkező duálisjel esetén — minden szamojéd nyelv egybehangzó vallomása alapján **-ka* alakban jelentkezett az összamojédban. A harmadik elem **-ŋ* vagy **-j* lehetett. A kamasszban az **-ŋ* feltételezése valószínűbb. A szelkup a **-j* mellett szól, de már említett indokok alapján az **-ŋ* is lehetséges. Az erdei és a tundrai nyenyec az **-ŋ* és **-j* mellett az **-n* lehetőségét is megengedi. Az enyec a szelkuphoz hasonlóan a **-j* feltételezése mellett szól, de — mint mondtuk — lehetségesnek kell tartanunk az **-ŋ*-t is. A felvetett lehetőségek összevetése — a logikai kizárás módszerével — harmadik elemként az összamojéd **-ŋ* mellett dönt, bár nagyon halványan az **-n* felvetése is megkockáztatható.

A birtokos személyjelek duálisa minden szamojéd nyelvben egyelemű morféma segítségével alakul. Meg kell néznünk, milyen hangra vezethetők vissza az összamojédban. A tundrai és az erdei nyenyec, valamint az enyec alapján **-n* hangot kell feltételeznünk (a tundrai és az erdei nyenyecből adott **-ŋ* lehetőségét az enyec alapján — már említett indokokkal elvethetjük). A szelkup és kamassz az **-ŋ* mellett szól. A nganaszan **-j*-re utal, de ez véleményünk szerint származhat **-ŋ*-ből. Mindent egybevetve az összamojédban a birtokos személyjelek duálisát **-n* vagy **-ŋ* morféma jelölte. A két duálisjel azonban valószínűleg közös nevezőre hozható.

Állítsuk egymás mellé az összamojédra rekonstruált duálisjeleket.

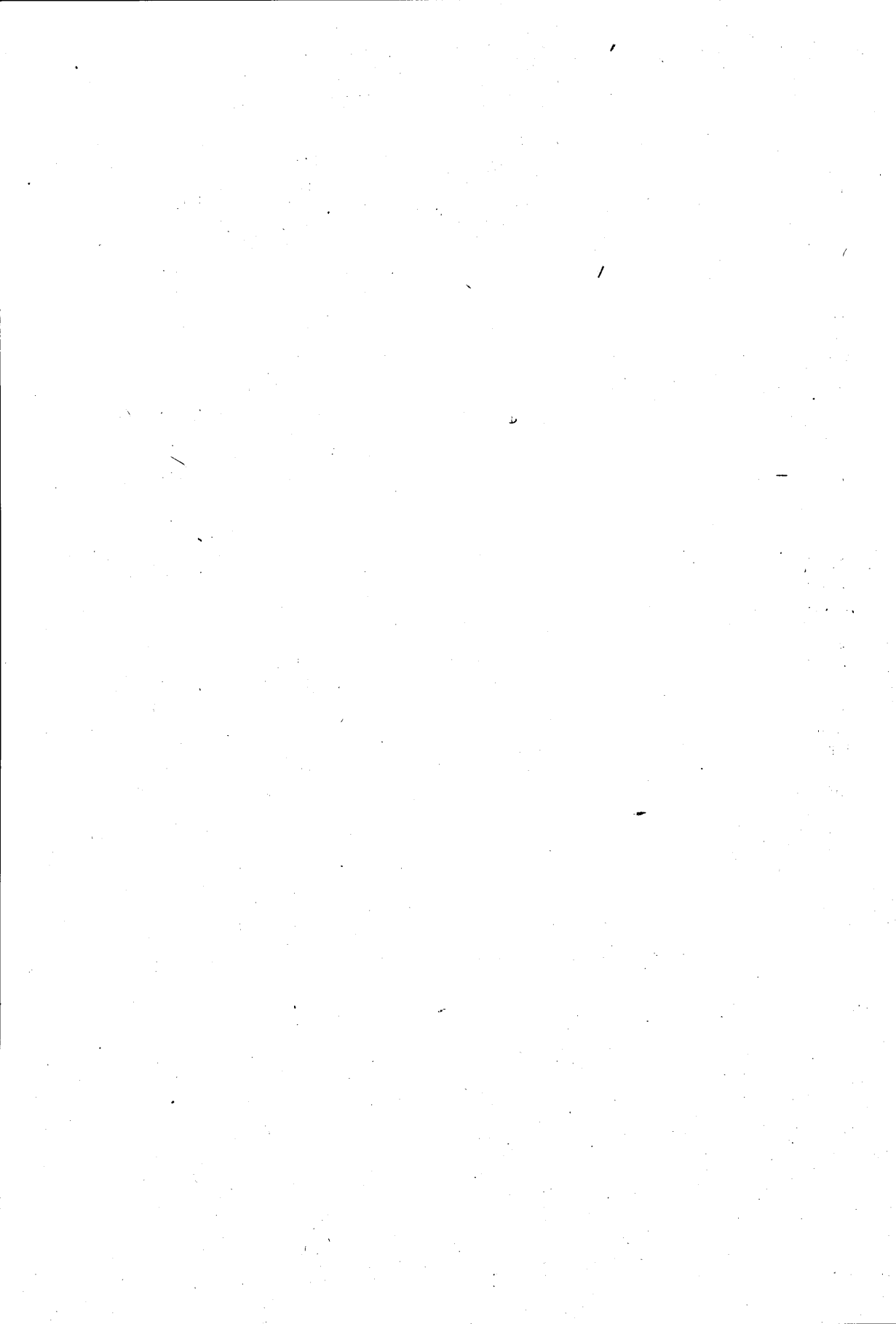
Abszolút ragozásban:	<i>*-kan</i>
	<i>*-kaŋ</i>
Birtokkettőzésnél:	[<i>*-kan</i>]
	<i>*-kaŋ</i>
Birtokos személyjeleken:	<i>*-n</i>
	<i>*-ŋ</i>

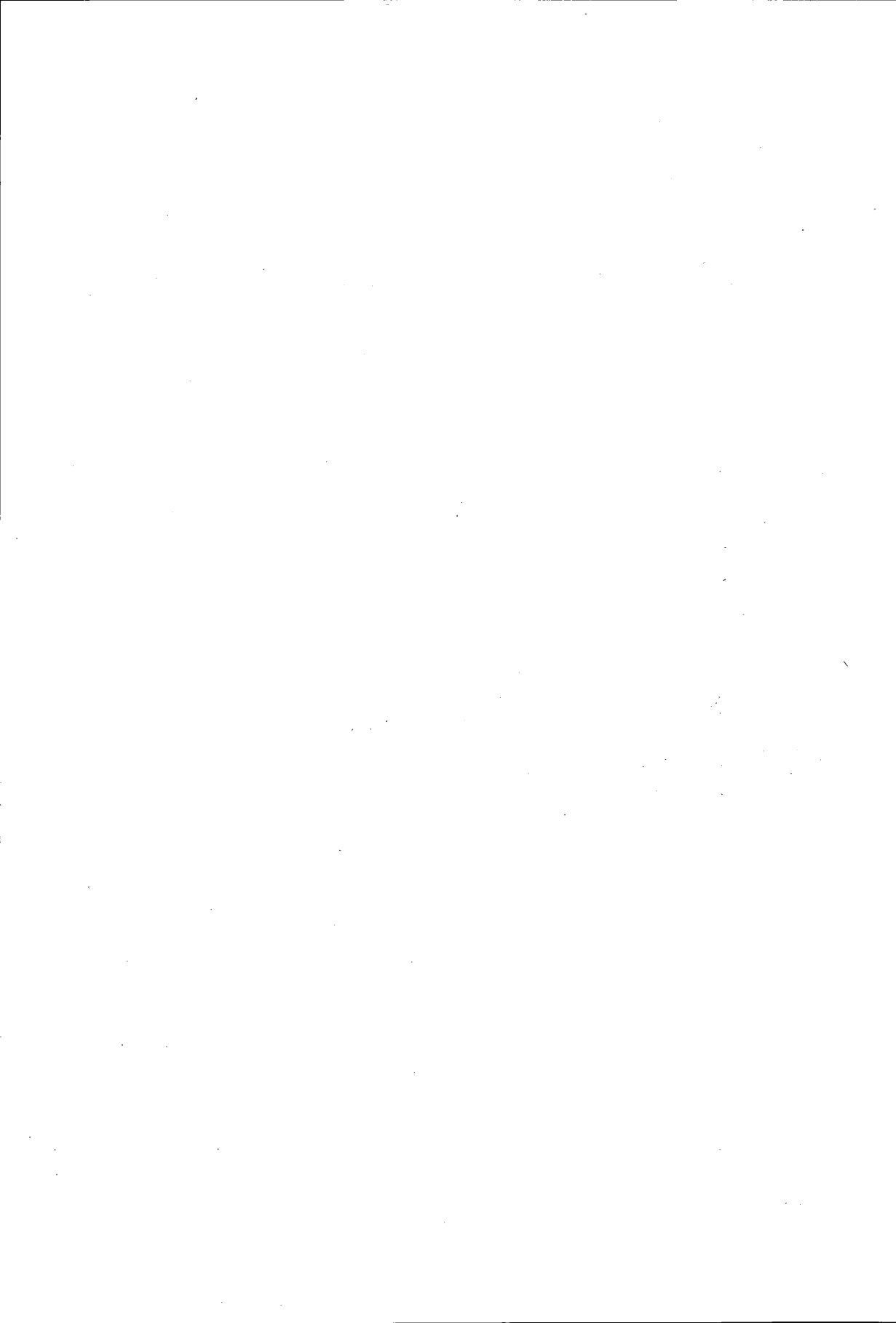
Elég egy pillantás az egymás alá került morfémákra, hogy rögtön lássuk, az abszolút ragozásban és a birtokkettőzésnél jelentkező duális morféma harmadik eleme és a birtokos személyjeleken jelentkező duálisjel azonosak. A nyilvánvaló hangtani azonosságon túl emellett szól a funkció is. Ebből a megállapításunkból önként adódik a következtetés: az abszolút ragozásban és a birtokkettőzésnél jelentkező háromelemű morféma két részből áll, első elem a **-ka-*, második része az **-n* vagy az **-ń*. Ez azt is jelentheti, hogy valamikor a **-ka* önállóan is előfordult duálisjelölő funkcióban, mégpedig valószínűleg az abszolút ragozásban és a birtokkettőzésnél. Később azonban összekapcsolódott a birtokos személyjeleken (s természetesen a személyes névmásokon) használt **-n*, **-ń* duálisjelekkel. Ez az összekapcsolódás — a mai szamojéd nyelvek vallomása szerint — az ősszamojédban már érvényben volt.

Utaltunk már arra, hogy nézetünk szerint a **-kan*, **-kań*, illetőleg az **-n*, **-ń* közös nevezőre hozható. Mondottuk, hogy véleményünk szerint a **-ka* eleinte önállóan is előfordulhatott, s csak később kapcsolódott össze az **-n*, **-ń* duális morfémaakkal (minden bizonnyal valamiféle funkciózavar elkerülése céljából, amely abból adódhatott, hogy a **-ka* duálisjel képviselője egybeesett más grammatikai morféma képviselőjével). Elegendőnek látszik tehát az **-n* és **-ń* összefüggéséről beszélnünk. Abból az ősi állapotból szeretnénk kiindulni, amikor a ma már csak egyetlen mássalhangzó formájában rekonstruálható morféma is valószínűleg kételeműek, azaz CV szerkezetűek voltak. Ennek megfelelően az **-n* és **-ń* véleményünk szerint — **-ns* és **-nš* alakra vezethető vissza, ami azt is jelentheti, hogy egy **-N* duális morféma **-ns* és **-nš* morfémaalternánsban valósult meg. Ha ezt elfogadjuk, a **-kan* és **-kań* is felfogható egy **-KAN* alapmorféma alternánsainak. (Ebben az esetben persze érthetőbb és megnyugtatóbb lenne a helyzet, ha a **-kań* helyett **-kań* duálisjelet rekonstruálhatnánk. Ez az ősszamojéd vokalizmus tisztázatlansága miatt meggyőzően nem bizonyítható, de ha arra gondolunk, hogy a magánhangzó-harmónia a protouráli nyelvállapotra is jellemző volt, nem tagadható ennek a lehetősége, legalábbis teljes mértékben nem.)

Vizsgálataink a következőkben foglalhatók össze: az ősszamojédban két duálisjelet használtak. **-KAN* rekonstruálható az abszolút ragozásban és birtokkettőzésnél. Ennek megvalósulását két morfémaalternáns (**-kan*, **-kań*) jelentette. A birtokos személyjeleken és személyes névmásokon használt duálisjel az **-N* volt, ugyancsak két (**-n*, **-ń*) morfémaalternánssal.

LABÁDI GIZELLA

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

WOLFGANG STEINITZ

1905 — 1967

Wolfgang Steinitz professzor, a világ mindkét felén nagyrabecsült nyelvész és folklorista, 1967 április 21-ére virradólag váratlanul elhunyt. A géptávirók papírszalagjain még aznap hozzánk is megérkezett halálhír mély fájdalommal töltötte el a magyar nyelvészeket. W. Steinitz korunk egyik legeredetibb képességű és legnagyobb hatású uralistája volt: azon kevesek közé tartozott, akik e tudományterületen iskolát tudtak teremteni. Ezenkívül úgy is ismertük őt mint népünk és a magyar kultúra kiváló barátját, tudományos életünk és eredményeink nagyszerű ismerőjét és propagátorát. S végül becsültük emberi erényeiért is. Az egyenes, egyszerű emberség, munkatársainak-kollégáinak megbecsülése és baráti támogatása jellemezték őt, továbbá az a mindig a lényegesre irányuló gondolkodásmód, amely környezetére is átplántálódott, akárcsak legendáshírű munkakedve és vég nélkülinek tűnő energiája. Fáradhatatlanul tevékeny volt még akkor is, amikor egészségi állapota újólag és ismételten meg-megrendült. A halála előtti napokban fejezte be az új német Kalevala sajtó alá rendezésének munkálatait, és közvetlenül utolsó éjszakája előtt még leveleket írt és dedikálta osztják szótára második füzetét. Ezek már csak temetése után érkeztek meg a címzettekhez, mintegy szimbólumaként annak a páratlan alkotói hévnek, amely a fizikai elmúlást ekképp túlélte.

Wolfgang Steinitz 1905. február 28-án született Boroszlóban (Wrocław). Egyetemi tanulmányait Berlinben folytatta, ahol azután 1928 és 1933 között az akkori Magyar Intézet asszisztenseként működött. 1932-ben doktorált. Nevével a húszas esztendőök közepétől kezdve találkozunk az Ungarische Jahrbücher recenziós rovatában, ahol 1925 és 1934 között több tucat finnugor nyelvészeti és néprajzi szakmunkát ismertetett. Steinitzet azonban nem elégítette ki a tudomány művelése. Ifjúságától fogva nyitott szemmel járt a világban és a társadalmi haladás érdekében mindenkor aktívan és bátran politizált. 1923-ban csatlakozott a munkásmozgalomhoz. 1927-ben lett a Német Kommunista Párt tagja, és itt sokféle tevékenységet fejtett ki. A fasiszmus hatalomra jutásával illegálisan végezte tovább pártmunkáját, míg 1934-ben menedéket nem talált a Szovjetunióban. Itt a leningrádi Északi Népek Intézetében tevékenykedett 1937-ig. Az Intézet támogatásával osztják nyelv-tanulmányokat folytatott, és 1935-ben Nyugat-Szibériába is eljutott, ahol osztják nyelvi anyaggyűjtést végzett. Voltaképpen a Szovjetunióban lett Steinitz az obi ugor nyelvek specialistájává, hiszen előzőleg inkább folklorisztikai jellegű finn témán dolgozott (doktori értekezése a karjalai népköltészetéről szól: „Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung, untersucht an den Liedern des karelischen Sängers Arhippa Perttunen”, Helsinki 1934, FFC 115). Steinitznek része volt itt a harmincas évek elején kibontakozó

osztják írásbeliség megteremtésében, de számára az osztják és vogul nyelv rendszerének megismerése egyúttal egy merészen felfelé ívelő tudományos pálya kezdetét is jelenti.

Emigrációjának másik felét, a harmincas évek végétől 1945-ig, Svédországban töltötte. Ebben az időben a stockholmi egyetemen működött, és 1945-ben innét már mint nemzetközileg elismert tudós tért vissza hazájába, ahol a berlini Humboldt-Egyetem professzoraként a Finnugor Intézet igazgatója lett. Wolfgang Steinitznek kiemelkedő szerepe volt a németkultúrális élet fölépítésében, a tudomány újjászervezésében. Fontos tudománypolitikai feladatokat bíztak rá, s ő erejének teljében munkálkodott ezek sikerén. 1950-ben a bölcsészettudományi kar dékánja volt, 1951—1954 között tudományos rektorhelyettes, 1954-től 1963-ig a Német Tudományos Akadémia alelnökének felelős tisztét viselte. Hosszú időn át tagja volt a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottságának is. Hirtelen haláláig a Német Tudományos Akadémia Német Néprajzi Intézetének igazgatójaként is működött. Tudományos tevékenységének elismeréseképpen a német Munkás és Paraszt Állam nemzeti díjjal tüntette ki. Tiszteleti tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának is.

W. Steinitz tudományos munkásságának részletes méltatására nem vállalkozhatunk, mert tevékenysége több tudományterületre szétágazik, és nehéz lenne összefogó képet adni publikációiról, melyeknek száma mintegy 360-ra tehető. Ezért a teljesség helyett csak néhány fontosabb mozzanat említésére szorítkozom.

A finnugor néprajzzal való alapos ismerete és folklorisztikai előtanulmányai lehetővé tették, hogy kezdeményező szerepet vállaljon hazájában a marxista néprajztudomány kialakításában. Legnevezetesebb alkotása ezen a területen a „Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten” c. két kötetes mű (I: 1954, II: 1962), amely széleskörű visszhangot váltott ki a nemzetközi tudományos fórumokon.

Szélesebb közönség körében ismeretessé tette őt „Russisches Lehrbuch” c. nyelvkönyve is, amely — más, hasonló témájú segédkönyveivel együtt — az orosz nyelvtanítás nélkülözhetetlen kézikönyve lett, és 1945 óta több kiadást is megért.

Az ő közreműködésével indultak meg a német strukturális nyelvtan és a Marx—Engels szótár munkálatai. Anyanyelve iránti elkötelezettségét mutatja az is, hogy ő volt a „Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache” 1961 óta megjelenő füzeteinek társszerkesztője.

Mégis elsősorban urálistának tartjuk. A finnugorság kutatásával kezdte pályáját, s ha kötelessége gyakran más munkák végzésére szólította is, mindig ide tért vissza. De legfontosabb eredményeit is ezen a területen érte el.

Ismeretes, hogy mindenekelőtt a finnugor vokalizmus kutatásában szerzett hervadhatatlan érdemeket. Emlékezetemben él még ma is az a jelenet, midőn egy Stockholmból érkezett külföldi ösztöndíjas lelkesen újságolta 1943 telén az Eötvös Kollégiumban, hogy a finnugor vokalizmus kérdése alighanem meg van oldva. Ez a hír Wolfgang Steinitznek a stockholmi Magyar Intézetben 1942 szeptemberében tartott nevezetes előadásáról tudósított. 1944-ben azután megjelent a „Geschichte des finnisch—ugrischen Vokalismus”, mely az első hírrel szemben végső megoldást ugyan nem adott az uráli vokalizmus kérdéseire, de az ide tartozó problémakört végre elmozdította arról a holtpontról, ahol évtizedek óta nyugodott. Steinitznek ez a könyve szinte

valamennyi finnugor nyelv magánhangzó-rendszerének kialakulására módszeres, egységes, következetes — jóllehet csak vázlatosan előtárt — magyarázatot nyújt, és egyben rekonstruálja az alapnyelv magánhangzó-rendszerét. Heves vitát váltott ki ez a mű, olyannyira, hogy a körülötte folyó polémia több mint két évtizede folyik. Akárhogyan is vélekedjünk Steinitz eredményeiről, vállalkozásának érdemét nem lehet elvitatni, ezt még ellenfelei is készségesen elismerik. Ez a könyv ugyanis fordulópontot jelent a vokalizmus kutatásában, nemcsak azért, mert egy tabuként kezelt kényes kérdéshez nyúl hozzá józan fővel, hanem azért is, mert a fonológia módszertani érvényesítése az uráli hangtörténetben ezt a szűkebb területet is, de közvetve tudományszakunk egészét is új vágányra helyezte. Az uráli vokalizmus körüli vita lezáratlan. Steinitz később visszatért még néhányszor e kérdésre: főleg a budapesti I. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson tartott előadása emlékezetes, melyben bizonyos korrekciókat hajtott végre rekonstrukcióján. Könyvének 2. kiadása (Berlin 1964) tartalmazza ezeket a művével kapcsolatos bírálatokra adott előzetes válaszait is. Miként azonban e kiadás előszavából kiderül, Steinitz jól látta, hogy a tudomány előrehaladása miatt könyvének alapos átdolgozására lenne szükség (erre azonban egyéb fontos teendők miatt nem vállalkozhatott). E kijelentése persze bizonyára egyes részletekre, fejezetekre értendő, hiszen munkájának koncepciójához, módszeréhez mindvégig hű maradt.

A nagyvonalú, minden rokon nyelvet számbavevő magánhangzó-elmélethez azután olyan munkák sorozata társul, amelyek az obi-ugor vokalizmus-történet részletesebb felderítését célozzák. 1950-ben adja ki „Geschichte des ostjakischen Vokalismus”, 1955-ben pedig „Geschichte des wogulischen Vokalismus” című könyvét. Ezekhez csatlakoznak „Zur ob-ugrischen Vokalgeschichte” (UJb 1956) és „Einige Kapitel aus der ob-ugrischen Vokalgeschichte” (Forschen und Wirken II, 1960) című tanulmányai. Mindezek e két nyelv kutatóinak nélkülözhetetlen segédeszközei, de sok tanulsággal forgathatók pl. az ősmagyar hangrendszer vizsgálata közben is. Steinitz ezekben a munkáiban nagy anyag- és példás nyelvismeret birtokában fölüeny biztonsággal rajzolja meg az osztják és vogul nyelvjárások magánhangzó-rendszereinek történetét, ill. ezek obi-ugor előzményeit. Külön erénye az osztják és vogul vokalizmust tárgyaló könyveknek, hogy bennük részletesen elénk tárja az obi-ugor nyelvjárások fonológiai rendszerét is (különös tekintettel a magánhangzókra), és itt teszi közzé azokat a már általánossá vált szempontokat is, amelyek a bonyolult, ill. összebonyolított vogul és osztják hangjelölés egyszerűsítéséhez szükségesek.

Kidolgozatlansága, vázlatossága ellenére nagybecsű munka a „Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus” című rövid áttekintése (Stockholm 1952): ebben az alapnyelvi mássalhangzórendszer új megvilágításba helyezi (később is foglalkoztatta ez a kérdéskör, a helsinki II. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson újból előadott e témáról).

Alapvetőek az osztják nyelvjárások megismerését szolgáló leíró jellegű munkái. Ezek közül legfontosabb forrás az „Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen”. Az első kötet (Tartu 1939) a színjai és serkali nyelvjárás hangtani és alaktani leírását és e két nyelvjárásból származó értékes szövegeket tartalmaz. A modern szövegpublikáció példaképet teremtette meg Steinitz ezzel a kötetel, meg a hozzá tartozó második résszel (Stockholm 1941). Ez utóbbi a színjai szövegekhez fűződő nyelvi és tárgyi magyarázatokat tartalmazza, valamint néhány nagyértékű tanulmányt az obi-ugor népköltészet-

ről (a versformáról, parallelizmusról, a figura etimologicáról, a népköltészet egyéb nyelvi sajátosságairól), valamint Reguly osztják szövegeinek hangjelöléséről.

Steinitz osztják chrestomathiái a korszerű oktatási segédkönyv új típusát teremti meg (1. kiadás Stockholm 1942; 2. kiadás Leipzig 1950; a nyelvtani részt oroszul is megírta a *Jazyki i pis'mennost' narodov Severa I.* kötetében, Leningrád 1937). A chrestomathiában világos elrendezésben fonológiai leírás, tömör alaktani vázlat, tudománytörténeti áttekintés és bibliográfia segíti azokat, akik az osztják nyelvvel kívánnak megismerkedni. A mintaszerűen kiválógatott szövegek és a hozzá csatlakozó szójegyzék pedig a lehetőséget adják meg az elsajátított nyelvi ismeretek begyakorlásához. Az osztják chrestomathián meglátszik, hogy az kitűnő szakember és hivatott pedagógus munkája.

Sok értékes dolgozata közül kiemelkednek az osztják magánhangzó-illeszkedéséről (Nyr 65, 1936), az osztják tárgyas igeragozásról (Commentationes Litterarum Societatis Esthonicae 30, 1938), a szoszvai vogul nyelvjárás vokalizmusáról (Annales Litterarum Societatis Esthonicae 1, 1937), az osztják totemizmusról (Ethnos 1938), a finnugor rokonsági nevekről (MTA I. OK 10, 1957), az obi-ugor nyelvek szamojéd jövevényszavairól (UAJb 31, 1959; ALH 13, 1963) írottak. Mind külön méltatást érdemelnének.

Tőle származnak olyan jelentős kézikönyvek német fordításai is, mint pl. I. Manninen „Die Sachkultur Estlands” I–II (Tartu 1931, 1933), vagy Laziczius Gyula „Lehrbuch der Phonetik” (Berlin 1961) című könyvéé. A magyar tudományt nagy megtiszteltetés érte az utóbbi mű német kiadásával, mert egy nagy magyar tudós kiváló munkája révén az egész magyar nyelvtudomány hírneve öregbedett.

Steinitz professzor az urálistikában egyedülálló vállalkozást indított útjára, amikor 1958-ban néhány munkatársa segítségével hozzákezdett osztják nyelvjárás és etimológiai szótárának szerkesztéséhez. Nagyarányú ez a munka: összegezi és egységesen elrendezi az osztják nyelv eddigi kutatóinál fellelhető szóanyagot, méghozzá úgy, hogy a legfontosabb források (Karjalainen, Paasonen, Steinitz, Terjoskin) adatait fonematikus átírásban közli. A megfontoltan, takarékosan fölépített szócikkek rövid etimológiai utalásokat is tartalmaznak. Ezek a pár szóból álló etimológiai megjegyzések kétségkívül felettébb növelik a szótár használhatóságát, de összeállításuk bizonyosan sok gondot okozott és rengeteg időt vett igénybe. A „Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache” kézírata ennek ellenére gyors iramban készült, de a szerkesztő csak két füzet megjelenését érthette meg (1. Lieferung: 1966, 2. Lieferung: 1967). Az osztják nyelvi adatokat kereső nyelvész munkáját mérhetetlenül megkönnyíti ez a kitűnően megszerkesztett szótár: a sokféle és nehezen kezelhető szótár helyett egyetlen szótárt kell csak használnia ezentúl, ahol sokkal gyorsabban, könnyebben megleli a számára szükséges információkat, mint az eddig rendelkezésre álló forrásokban. Az osztják nyelvjárás és etimológiai szótár nagyszerű segédlet, és ahogy az első füzetekből látszik, alaposan átgondolt szerkesztési elvek alapján készült. A szótár befejezését Steinitz professzor tanítványaitól és munkatársaitól várjuk.

Wolfgang Steinitz életútjának ilyen utaló szavakból kibontakoztatott képe persze nem teljes, de Steinitz kutató profiljának „disztinktív jegyeit” megpróbáltuk bele tömöríteni. Eddigi soraink is tudatosítják, hogy az urálistikának kivételesen nagy egyénisége volt az, akitől búcsút veszünk. Munkássága

szorosan kapcsolódott az európai strukturalizmusnak a harmincas években történő zászlóbontásához, főleg Trubetzkoy és Jakobson fonológiai nézeteihez (finnugor vokalizmus-történetének szerényen megbúvó ajánlásából — „Roman Jakobson gewidmet” — eleve következtethetünk erre). Ilyen elméleti alapon dolgozva lényeges szerepe volt Steinitznek az urálistika korszerűvé tételében, az elavult módszerek és eredmények megújításában. De nemcsak kezdeményező volt ő, hanem precíz megvalósítója is új gondolatoknak. Idő előtti elhunytá ezért különösen fájdalmas, szomorú esemény.

HAJDÚ PÉTER

Moór Elemér 75. születésnapjára

Folyóiratunk legutóbbi évfolyamában hírt kellett volna már adnunk Moór Elemér jubileumáról. E sorok írójának hibájából azonban csak egy éves késéssel üdvözljük a jubilánst az NyK. hasábjain.

Moór Elemér 1891. december 1-én született Hárspatakon (ma: Limbach, Burgenland). Gimnáziumi tanulmányait a soproni evangélikus líceumban elvégezvén a budapesti egyetemen eredetileg történeti stúdiumokat kívánt folytatni, bizonyos okoknál fogva mégis a magyar—német tanári szakra iratkozott be. S noha vargabetűvel vált nyelvészé, a történelem iránti érdeklődése végigkísérte munkásságát.

A nyelvtudomány eredményeivel Petz Gedeon és Szinnyi József előadásain kezdett ismerkedni. Közben azonban egy, a jeni egyetemen hallgatót szemeszter a folklórral kapcsolatos irodalomtörténeti kérdésekre terelte figyelmét. Bleyer Jakabhoz benyújtott doktori értekezése is ilyen tárgyú („A Toldi-monda és német kapcsolatai”, 1914).

Doktori promóciója után néhány éves vidéki tanári munka, majd rövid magántisztviselői pályafutás következik. 1924-ben ösztöndíjat kapott a berlini Collegium Hungaricumba. 1925-től 1929-ig a berlini egyetemen a magyar nyelv és irodalom lektoraként működött. 1929-ben a szegedi Polgári-iskolai Tanárképző Főiskolán a német nyelv és irodalom professzorává nevezték ki. 1938-ban magántanárként habilitálta a Szegedi Tudományegyetem germanisztikából és régi német irodalomtörténetből.

Hivatali pályafutásáról ezzel nagyjából számot adtunk: Moór Elemér ugyanis súlyos betegsége miatt 1942-ben kénytelen volt nyugállományba vonulni, s azóta „független magántudósként” vesz részt a tudományos közéletben. Bármennyire is paradoxon: visszavonultsága ellenére — vagy talán annak következtében? — aktív és jelentős tudományos működést fejt ki mind a mai napig. Ezt méltányolta a TMB, amidőn 1952-ben a nyelvtudomány kandidátusává minősítette, s legjobb bizonyítéka alkotói képességének, hogy 1957-ben elnyerte a legmagasabb tudományos fokozatot, az akadémiai doktori grádust.

Moór Elemér sokfelé ágazó tudományos munkásságának a részletes taglalására és méltatására itt nincsen mód. Több mint 150 tételt tartalmazó életművéről így csak rövid áttekintést adunk.

Pályafutása elején irodalmi-folklorisztikai és néprajzi tanulmányokat közölt (pl. „Volt-e magyar hunmonda?”, Bp. 1923; „Ein Beitrag zur Symbiose von Sage, Märchen und Volkslied”: UJb. VI — 1926; „Eine Vorrichtung der ungarischen Sperrfischerei”: uo. VII — 1927; „Über das Märchen von der ver wünschten Königstochter” Bp. 1927; „Die Anfänge der höfischen Kultur in

Ungarn": UJb. XVII — 1937 stb.). Később fokozatosan áttért a településtörténeti, helynévkutatási és ezzel kapcsolatban magyar nyelvészeti, sőt szlavisztikai és turkológiai tanulmányokra. A településtörténet és onomasztika területére vonatkozó nevezetesebb művei közül nem maradhat említetlenül az „Ungarische Flussnamen” (UJb. VI — 1926), a „Die slawischen Ortsnamen der Theissebene (ZONF VI — 1930), valamint a „Zur Siedlungsgeschichte der deutsch—ungarischen Sprachgrenze” (UJb. IX — 1929) és a „Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen” (Szeged 1936) című négy tanulmány, ill. monográfia. Ezek közül a vitairatok közül az első kettőben Melich Jánosnak a honfoglalás kori Keletmagyarország etnikai viszonyaira vonatkozó eredményeit cáfolja, az utóbbi kettőben meg Schwartz Elemérről száll heves vitába, igazságkutató szenvedéllyel és bátor kritikával hirdetve harcot ellenfelei ellen. Ezekből a nagyon lényeges kérdéseket fejtegető tanulmányaiból sarjadnak ki később őstörténeti munkái, melyekre az újnak állandó keresése, a rendelkezésre álló adatok megrostálása és átértékelése, meg egyfajta sajátos komplex módszer jellemző. Az őstörténeti munkák sorát „A magyar nép eredete” (Szeged 1933) vezeti be, majd ezt követik „A magyar őstörténet főproblémái” (Szeged 1943) és „A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete” (Szeged 1944) című könyvek.

A germanisztikából a magyar nyelvészet, a szlavisztika és a turkológia területére hatoló tudósak ekkor már finnugor nyelvészeti ismereteit is fel kell újítania. Ennek folytán őstörténeti munkálkodása a szorosabb értelemben vett finnugrisztika számára is haszonnal jár. Így születik „A magyar nyelvtörténet őstörténeti vonatkozásai” című cikksorozat (Nyr. 1946—1949), amely előkészület a „Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus” (ALH. II — 1952—1953), ill. „Die Ausbildung des urungarischen Volkes” (ALH. VI — X, 1956—1960) című terjedelmes és nagy igényű műveihez. Ezekben a finnugor hangtörténeti és etimológiai anyagot feldolgozva és saját szűrőjén keresztül bocsátva eredeti, koncepciózus összefoglalást ad a finnugor és ősmagyar mássalhangzó-történetről, ill. az uráli társadalom felbomlását követő népmozgalmakról, s azok nyelvi következményeiről. Az uralista sok érdekes, értékes, jól hasznosítható észrevételt talál ezekben a munkákban, hiszen Moór Elemér véleményét nyilvánít bennük az uráli nyelvtudomány sok fontos kérdéséről (pl. az uráli őshaza, a finnugor—indogermán érintkezés, az uráli és az ugorkori művelődés — réntartás, lótenyésztés stb. — problematikájáról stb.). Különös jelentősége van ezekben a tanulmányokban az ősmagyarok és a tőlük már elvált rokon népek (szamojédok, permiek stb.) közötti nyelvi és etnikai együttélésekről, keveredésről, valamint a kétnyelvűség vissza-visszatérő ideájáról kifejtett hipotézisének. Szorosan csatlakozik e művekhez a „Studien zur Früh- und Urgeschichte des ungarischen Volkes” című tanulmánya (csak első része jelent meg az Acta Ethnographica II. kötetében, 1951) és sok ezek köré seregülő kisebb-nagyobb cikk. Moór Elemér őstörténeti munkásságának a módszertani tanulságait külön kötetben foglalta össze. „A nyelvtudomány mint az ő- és néptörténet forrástudománya” (Bp. 1963) az első hazai őstörténeti módszertan, és címében precízen summázza Moór érdeklődési és működési területét. Ezzel a munkával lényegében lezárul Moór Elemér finnugor periódusa, és újból a szláv vonatkozások kötik le figyelmét. Már 1956-ban megjelent „Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter” című munkája (Studia Slavica II), és azóta egy nagyobb műve is elkészült, amely a magyar—szláv nyelvi és műve-

lődéstörténeti kapcsolatokat dolgozza fel (ebből eddig csak bizonyos részletek jelentek meg).

„Mensch sein heisst Kämpfer sein” — vallotta Lessinggel együtt és vallja 75 év elszálltával ma is Moór Elemér. Korai és kései műveit lapozgatva csakugyan minduntalan tapasztaljuk vitára állandóan kész, harcos egyéniségének, polemizáló hajlamának megnyilvánulásait. Ez kutatói habitusának — szinte — lényege. Mi mást kívánhatnánk neki 75. születésnapjáról megemlékezve, mint hogy egészségben őrizze még sokáig lendületes ifjonti kedélyét. Kamatoztassa még hosszú időn át azt a szellemi tőkét, melyet originális, színes egyénisége hozott létre.

. HAJDÚ PÉTER

Письмо в редакцию*

Наша брошюрка выпущена как один из проектов унифицированной финно-угорской транскрипции для широкого обсуждения. При составлении книжки (1960 г.) было еще много неясного в отношении фонемного состава отдельных финно-угорских языков, поэтому в сводные таблицы фонем (таб. 5 и 6) вкрались неточности, вызывающие у рецензента вполне законные недоуменные вопросы. Имеются там также досадные опечатки.

Нам хочется ответить на эти вопросы.

1. В таблице согласных по финскому языку букву *g* следует дать в скобках;

2. Знаком *J* в мокшанском языке обозначается глухое *j*;

3. В таблице согласных по мордовскому языку вкралась опечатка: после *r* следует читать не *h*, а *R* — глухое *r*;

4. В таблицу по мордовскому языку следует включить *x*;

5. В марийском языке в совокупности со всеми диалектами существуют четыре редуцированные фонемы: *ə*, *ə̃*, *ʉ*, *ʉ̃*;

6. Марийское традиционное обозначение *β* можно заменить буквой *w* и поместить в одной вертикальной колонке с хантыйским и мансийским *w*;

7—8. В таблице согласных марийского языка вместо *ð* поместить в скобках *f*;

9. Букву *ξ* из таблицы по марийскому языку можно исключить;

10. Хантыйские *ł*, *ł̣* попали по ошибке не в ту колонку.

11. Мансийское *f* следует поместить в скобках;

12. По удмуртскому и коми языкам букву *ö* нужно заменить буквой *o* и поместить ее в соответствующую колонку;

13. Фонемный состав саамского языка нам неясен;

14. Специалисты по самодийским языкам не принимали участие в разработке унифицированной транскрипции. Наши таблицы следует дополнить транскрипционными знаками по самодийским языкам.

Таблицы по отдельным финно-угорским языкам мы не заканчиваем, а ставим и т. д., потому что а) по многим финно-угорским языкам до сих пор неясно, какие новые фонемы появились в них под влиянием русского языка (например, *r'*, *f*, *c* по пермским языкам); б) имеются диалектные варианты, недостаточно изученные: марийские *č* — *č'*, коми *c'*, *z'*, удмуртское *ʉ* и т. д.

* По поводу рецензии Honti László на мою брошюру «О единой научной транскрипции звуков финно-угорских языков» (NyK. LXVIII, 464—467).

В заключение мы выражаем рецензенту искреннюю благодарность за его весьма существенные замечания.

В настоящее время все издания, проходящие через сектор финно-угорских языков Академии наук СССР, выпускаются с применением унифицированной финно-угорской транскрипции. На периферии (кроме Эстонии) не всегда соблюдают это, так как в местных типографиях отсутствует соответствующий шрифт.

В. И. Лыткин

Második zürjénföldi tanulmányutam

1966 őszén másodízben nyílt alkalmam arra, hogy zürjén nyelvrokonaink vendégszeretét élvezzem és körükben munkálkodjam.

Szeptember 18-án érkeztem a zürjén autonóm köztársaság fővárosába, Sziktivkarba, ahol Albert Jegorovics Vanyejev, az SZTA zürjén fiáláléjának osztályvezetője fogadott. A Vanyejev mint jelentékeny zürjén lírikus és irodalomtörténész közel tíz esztendeje ismeretes, az utóbbi években immár szűkebb pátriája határain túl is; 1966 óta ez a kitűnő szakember és energikus szervező áll a zürjén akadémiai fiálálé nyelv- és irodalomtudományi osztályának élén is. Ő és munkatársai — megannyi régi, kedves ismerős, jó barát — segédkeztek munkám előkészítésében és végrehajtásában.

Célom ismét nyelvjárási, népköltészeti és tárgyi néprajzi gyűjtés volt. Ez alkalommal azonban szerettem volna tovább jutni, mint 1959/60-i tanulmányutam alkalmával, amelynek északi határa a Vicsegda folyó volt. A rendelkezésemre állt két és fél hónap alatt két gyűjtőutat sikerült lebonyolítanunk. Először egy kurta hétnyi felkészülés után az úgynevezett Udora-vidékre, azaz a Mezeny és Vaska folyók mentére iparkodtunk. Kísérőm és munkatársam maga A. Vanyejev volt, aki éppen ennek a vidéknek szülötte. Társasága így nemcsak kellemesnek, de szerfölött hasznosnak is bizonyult. Választásunk nem véletlenül esett erre a tájra. Az udorai végeket a „délebbi” zürjén vidékektől, a Vicsegda mentétől nehezen áthatolható erdőrengetegek, lápok, mocsarak választják el, út- és vasúthálózata a legutóbbi időkig csekélyebb mértékben fejlődött, mint a Vicsegda vagy Sziszola mellékéé. Nem utolsósorban a távolság is tekintélyes, amely az Udora és a vicsegdai körzet között húzódik: nem kevesebb az négyszáz—hatszáz kilométernél. Mindennek természetes következménye, hogy a Vaska és Mezeny mentének lakossága mind nyelvében, mind anyagi és szellemi kultúrájában számos régi vonást őrzött meg, s ez a tény különösen vonzó a nyelvész és etnográfus számára. Az is választásunk mellett szót, hogy a magyar és finn kutatók közül kevesen és keveset tudtak az udorai zürjénség körében gyűjteni. Fokos-Fuchs Dávid a Vaska folyó mentén *Jortomdin* falváig jutott el; őt megelőzve Yrjö Wichmann az ettől északabbra, ugyancsak a Vaska mentén fekvő *Vazsgort* faluból gyűjtött. Célunk az volt, hogy egyrészt e pontokon túl jussunk a Vaska mellékén, másrészt onnan átvágjunk az Udora-vidék másik fő folyójának, a Mezenynek vidékére, amely az előbbinél is szűzibb terület nyelvi és néprajzi tekintetben.

SziktivkARBól magnetofonokkal, fényképező felszereléssel és egyéb szükséges holmival a Mezeny parti *Koszlan* nagyközségbe, az udorai járás székhelyére repültünk, majd Vazsgorton keresztül a Vaska melléki *Csuprovo* (zürjén nevén *Jov-kőž*) falvába. Ez a település a zürjén nyelvterület peremén

helyezkedik el: tovább hajózva a Vaskán észak-északnyugati irányban, a folyó torkolata felé már csak orosz falvakba jutunk. Különös benyomást kelt a jövevényben a réginek és újnak az a szünbiózsisa, amelyet Csuprovóban látunk. A faluban (nem csekély örömnökre) ma is viselik, sőt készítik a hagyományos zürjén ruházat egynemely darabját, tarka gyapjúszálból kötött harisnyát, kesztyűt, öveket, szövök a lenvászon törülközőt, miegymást; egyik-másik portán ma is kattog a szövőszék, táncol a vetélő, s némelyik asszony valóban művésze a fonás, szövés, kötés és hímzés mesterségének. Természetes, hogy a halászat és a vadászat is fontos szerepet játszik máiglan a lakosság életében: vízi-erdei nép az udorai, a földművelésnek aránylag csekély a hozama az áldatlan klíma és a sovány talaj miatt. Ugyanakkor ebben a négy-százalékos faluban (magyar viszonylatban ráillene az *eldugott* jelző is) a kolhoz óvodát tart fent, pékség süti a jóízű kenyeret, a tanácselnököknek pedig érettségije van. Meglepődve tapasztaltuk, hogy míg a hajdani anyagi kultúra számos vonása (például az öltözködésben, házi használati cikkek, faedények készítésében) máiglan megőrződött, a régi szellemi műveltség, közelebből a zürjén népköltészet sokkal rövidebb életűnek bizonyult. Számos barátságos, szíves közlőt faggattunk az idősebb korosztály képviselőinek köréből, de mesét, nótát, népköltészeti alkotást egyikük sem tudott; egy-egy esti összejövetelen egész házra való asszony próbálta feleleveníteni leányságának dalait, találós kérdéseit, de rövidke töredékeknél nem futotta többre az emlékezetükből. Ugyanakkor orosz nótát tudtak nem is egyet s nem is kurtákat, szívesen is dalolták őket. Folklorisztikai szempontból Csuprovo bizony nem sokkal gazdagította zsákmányunkat. Nyelvjárása nagyjában-egészében azonos azzal a jortomdini-vazsgorti típusú udorai tájnyelvvvel, amelyet Y. Wichmann és Fokos-Fuchs Dávid gyűjtéseiből ismerünk. Apróbb fonetikai, morfológiai és lexikai különbségek ugyan vannak az előbbi és az utóbbi dialektus között, de megfigyelésem szerint ezek irreleváns jelenségek, amelynek alapján a csuprovói helyi tájszólást az udorai nyelvjárás nagy egységéből kiszakítani, attól elkülöníteni se nem érdemes, se nem megokolt. Gyűjtésünk, feljegyzéseink dialektológiai tanulsága tehát az, hogy a Vaska mellékének zürjén nyelve — alig lényeges helyi kolorittól eltekintve — egyazon tájnyelvtípust képvisel. Az orosz nyelv hatása érthetően nagy ezen a területen is. Újdonság volt azonban számomra, hogy az idegen (nevezetesen orosz) nyelvi hatás mellett s olykor talán előtt számolni lehet vagy kell manapság a zürjén nyelvjárásokban a zürjén irodalmi nyelv hatásával. Az idősebb nemzedékek nyelvében persze nem, de a fiatalabb és a javakorabeli emberek beszédében annál inkább. Harminc–negyvenesztendős, általános iskolát (vagy olykor középiskolát) végzett falubeliek nyelvében itt is, ott is irodalmi nyelvi vonások keveredtek a tájszólással. Csak egy példát említsünk: a többes szám jele az irodalmi nyelvben *-jas*, a Vaska menti tájnyelvben *-jös*; Csuprovóban többnyire az utóbbit hallhatjuk, de házigazdánk, az érettségizett tanácselnök, a helybeli tanítók és más, műveltebb, iskolázottabb emberek meglehetősen következetességgel a *-jas* allomorfort használták. Íme, a zürjén nyelvű iskola, rádióadások és sajtó hatása a nyelvjárásokra!

Csuprovói tapasztalatainkkal, szövegfeljegyzéseinkkel, fényképfelvételeinkkel és a Néprajzi Múzeum számára vásárolt tárgyakkal gazdagodva, cudar őszi esőzésektől akadályoztatva tértünk vissza Koszlanba, hogy másnap már induljunk is udorai expedíciónk nagyobbik és — úgy gondoltuk — érdekesebb útjára. A Mezeny folyón haladtunk lefelé, ugyancsak a zürjén nyelv-

terület legszéléig. Első állomásunk a zürjén „határon” *Bolsaja Pyssza* (zürjénül: *Pyz-din*) falva volt a Mezeny partján, a *Pyssza* (zürjén nevén *Pyis-ju*), a Mezeny baloldali mellékfolyójának torkolata fölött. E településen kívül olyan fészkekbe juthattunk el, amelyeket — a szakadatlan őszi esőzésre nem is ügyelve — vízi úton el tudtunk érni: szárazföldön közlekedni már bajosabb lett volna a kötésig érő sár vagy az áthatolhatatlan erdőrengeteg s mocsár miatt. Két másik gyűjtőpontunk így a Pysszától folyással szemben nyolc—tíz kilométerre fekvő *Politovo* (zürjén nevén *Póljanin*) és *Patrakovo* (zürj. *Sis-ty-din*) falucska lett. A régi halászat és vadászat ezen a vidéken is fennmaradt, de a lakosság anyagi kultúrája lényegesen kevesebb hagyományosat őrzött meg, mint a Vaska mellékén. Talán az lehet az oka, hogy a Mezeny ennek az északi vidéknek az egyik legfontosabb és eléggé forgalmas vízi útja, létfontosságú közlekedési vonala, s ennek révén a Mezeny parti falvak erősebb szálakkal kötődhetnek az erős ütemben civilizálódó, urbanizálódó vidékekhez, mint a Vaska mente. Népköltészeti alkotások dolgában itt sem jártunk nagyobb szerencsével, mint Csuprovóban: szíves-lelkes közlőnk volt elég itt is, de mesére, nótára alig emlékezett egy-két öreg. Iparkodtunk hát e vidéken is minél több és terjedelmesebb szövegfeljegyzésre szert tenni. Ami a Mezeny vidékének nyelvjárását illeti, számos fonetikai, morfológiai és lexikai különbséget figyeltünk meg benne a vaskai tájszólással szemben, viszont ezek is csupán bizonyos helyi jellegzetességnek tekinthetők az udorai tájnyelven belül, arra azonban nem szolgáltatnak alapot, hogy körvonalazhatóbb, önálló alnyelvjárásnak tekintsük a Mezeny vidékének dialektusát. Az orosz hatás itt sem csekélyebb, mint a Vaska mellékén, ámde ugyanezt kell elmondanunk újólaj a zürjén irodalmi nyelv hatásáról is.

Koszlanba visszatérve még egy kirándulással toldottuk meg udorai útunkat: néhány napra *Butkan* falvába eveztünk (Koszlantól délnyugatra tizen-nyolc kilométerrel). Tapasztalataink itt is csaknem minden tekintetben olyanok voltak, mint Pysszában és környékén. Munkánkat itt befejeztük. Visszavertünk Sziktivkarba, ahol egy hétig a gyűjtött anyag rendezésével foglalkoztunk, egyúttal pedig következő utunkra készültünk fel Gennadij Barakszanovval, a kitűnő fiatal zürjén nyelvészszel.

Október derekán repültünk *Pecsora* városába, majd onnan *Uszty-Usza* járási székhelyre. Az a vidék még zürjén viszonylatban is északnak számít, s valóban, derekas fagy köszöntött bennünket. Útunk célja az volt, hogy a Pecsora mentén, nevezetesen az *Usza* és *Kolva* folyó torkolatának vidékén lássunk munkához, majd — ha lehetséges — kivergődjünk a tundrára a rénszarvasnyájak őszi legelőire, végül pedig eljussunk az *Izma* folyó partvidékére. Ezt a területet is körültekintő tervszerűséggel választottuk ki munkánk számára. Erre a földre magyar kutató még nem tette lábát, s a finnek között is Castrén volt az utolsó, aki valamerre a pecsorai tundrákon vándorolt, jurákszamojéd és zürjén nyelvtanulmányait végezvén. Szubjektíve: nekem magamnak az izsmai zürjénség és nyelvjárása közel egy évtizede kedves témám; érthető tehát, hogy most is igyekeztem folytatni és kiegészíteni ilyen irányú kutatásaimat. Objektíve pedig nemcsak ennek a vidéknek a feltáratlansága vonzott bennünket. Az ottani zürjénség a XVII. századtól kezdve folyamatosan húzódott szét a Pecsora, majd a Kolva és Usza mentén, kilépett a Nagyföldi Tundrára, és a jurákszamojédoktól eltanulta, majd jelentősen továbbfejlesztette a rideg rénszarvastenyésztést. Ez az új kultúra azután végérvényesen megszabta a jövevény zürjének életmódját és a tundrához kötötte a haj-

dan erdei, halászó-vadászó családokat. Ennek következtében viszont fokozatosan mind nagyobb és mélyebb szakadék választotta el az izsmai zürjéniséget délebbi és nyugati (udorai és vicegdai) rokonaiktól. Mindennek sokban konzerváló hatása is volt, nyelvileg és néprajzilag egyaránt — s minket éppen ez érdekelt. A tetejébe az Usza és Kolva vidékén rendkívül érdekes etnikai migráció is játszódott le: jurákszamojéd nemzetségek keveredtek zürjénekkel, átvették az utóbbiak nyelvét és fejlettebb kultúráját, ugyanakkor persze sokat tartván meg a magukéból. Ez a jelenség, pontosabban ennek a következményei és eredményei vonzottak minket.

Uszty-Uszában, mint kiderült, nem sok keresnivalónk akadt: a község elsősorban adminisztratív és gazdasági központ, tájékozódásunk szerint ott édesorvos gyűjtenivaló akadt számunkra. Ezért hát egy láncotalpas terepjárón tettünk meg nyolckilométeres úttalan utat, s *Novikbozs* (zürjénül: *Növik-bőž*) falvában láttunk munkához. A település a Pecsora egyik mellékágának partján emelkedik; a folyón már derekasan zajlott a jég, néhány nappal később pedig be is fagyott a víz. *Novikbozs* már réntenyésztő falu. Nyájai pásztorostul kint kóboroltak még a tundrán, néhány száz kilométerre a községtől. Jellegzetesen izsmai zürjének laknak errefelé: nyomban ráismer az ember az utánozhatatlan izsmai tájszólásra, az utcán *malicába* és *töbekbe*, azaz rénprém-ből varrt bundába-csizmába öltözött helybéliekkel találkozik, ha pedig beljebb kerül valaki portáján, rögvest szemébe ötlük a fehérnép földet söprő, színpompás szoknyája, pruszlikja, pártaszerű fejéke és megannyi jellegzetesség, aminek „délen”, azaz Sziktivkar vidékén nyomát sem látja. Egy-két nap után már láttuk, hogy a helyi nyelvjárás jellegzetesen izsmai: alig különbözik egy-két irreleváns vonásában attól, amelyet Castrén és Wichmann feljegyzései után 1959/60 telén magam is megismertem és jegyezgettem. Nyelvi gyűjtésünk célja itt is különféle jellegű és minél terjedelmesebb szövegek leírása volt: szerepelt benne interjú-szerű párbeszéd, afféle kérdés-felelet játék hétköznapi témákról, volt, amikor rejtett mikrofonnal ügyeskedtünk s magunk nem avatkoztunk a helybeliek beszélgetésébe, de a legizgalmasabb szaka a napnak az este volt. Ilyenkor, a napi munka végeztével jöttek össze szállásunkon újdonsült barátaink nótaszóra, mesére. Mintegy kárpótlásul az udorai sikertelenségért a népköltészeti gyűjtés terén itt reánk mosolygott a szerencse. Néhány dalos kedvű asszony is felcsigázta érdeklődésünket: olyan nótákat énekeltek, amelyeket én még soha, de kísérőm is ritkán hallott — künn a tundrán született dalokat, amelyek csak a rénszarvaspásztorok sátraiban járnak. De a novikbozsi folklór koronázatlan királya mégis egy öreg mesemondó volt. Amikor a hatvanötöstendős *Szarka Mis* kezdett mesélni, csöndben maradt még a legeserfesebb asszony is. Magam hallottam már zürjén mesét s mesélőt nem is egyet, de ilyen művészeivel a szónak még nem találkoztam. Témái, igaz, csaknem mind ismerősek voltak. Csakhogy *Szarka Mis* apánkban hihetetlen komponáló és improvizáló készség lakozott; másfél órás, hosszú mesét is szigorú logikával adott elő, nem feledkezve meg a részletekről, epizódokról, szuggesztív előadásmódjával hol kacagásra, hol könnyekre fakasztván hallgatóságát. Igazi művész volt: a „produkció” végeztével ő maga talán boldogabb volt, mint hallgatósága, felvillanyozott öröm pezsgett benne, s megmaradt félszeme kettő helyett mosolygott (a másikat rénbika öklelte ki — *Szarka Mis* negyven kemény évig pásztorkodott a tundrán).

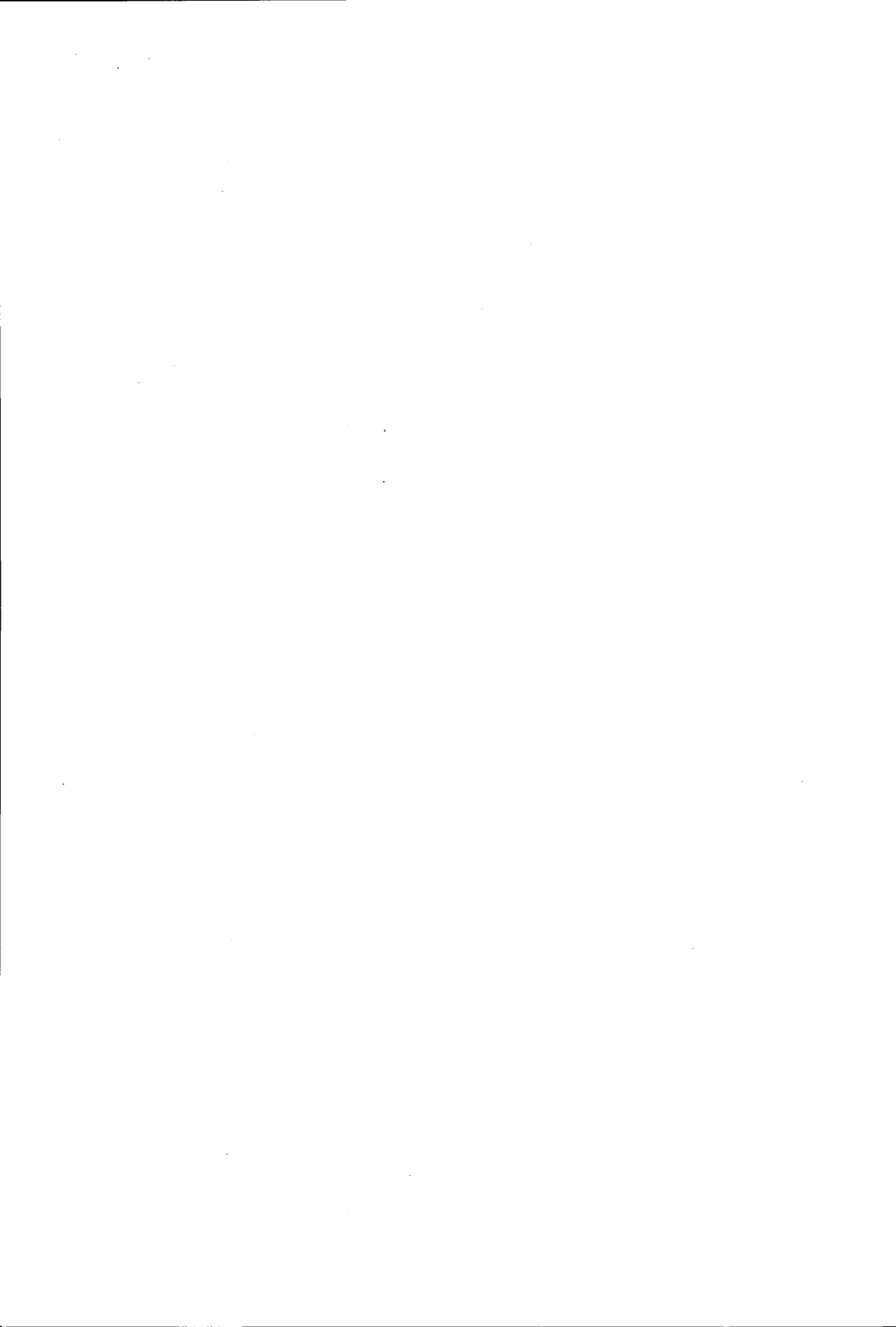
Még gazdagabb és eredetibb folklór-termést takarítottunk be következő állomásunkon, *Kolva* falvában. *Szarka Mis* tanácsát követve vergődtünk el

Csuprovo (*Jov-kôz*) falva a Vaska folyó mellékágának partján

Malicát viselő asszonyok Novikbozs falvában

ide, befagyott mocsarakon keresztül. Már Novikbozsban sok olyan „zürjént” láttunk, akinek kiálló pofacsontja, lapos orra, fekete szőrzete, sárgásabb bőre és mongol vágású szeme kétséget kizáróan árulkodott a jurákszamojéd elődökről. Kolvában viszont emlékezetem szerint nem volt olyan ház, ahol ne ilyen atyafiak fogadtak volna, vagy legalább ne lett volna belőlük minden családban egy-kettő. Anyanyelvük, mint mondták is, a zürjén: az izsmi tájszólást beszélik. Nemzetiségüknek is a zürjént vallják; a jurákokról némi lenézéssel beszélnek, mindenesetre ha őket juráknak mondja valaki, azt sértésnek veszik. Magam tamás voltam benne, hogy — így mondták — egyáltalán nem tudnak jurácul, de azután néhány ravaszdi fogás segítségével meggyőződünk róla, hogy igazat beszélnek: valóban, még tízig elszámolni sem tudtak jurák nyelven, s volt olyan jurák szó, amelyet mi ismertünk, de ők nem. Antropológiai vonásaikon kívül azonban mást is hoztak magukkal zürjén mivoltukba a szamojéd múltból: többek között jurák folklórt. Kolvában találtunk olyan énekes asszonyt, aki hosszú, olykor több száz sorból álló, eladigg sehol nem hallott énekeket adott elő. Zürjénül dalolta, szokatlan, elnyújtott, igen kevéssé melodikus dallamra. Nem mások ezek, mint a jurák *sudbabcok* és *jarabcok* elzürjénesegett, de egyúttal tökéletesített, csiszoltabb, művészibb változatai; az improvizáció úgy lehet kevesebb bennük, a balladisztikus szerkesztésmód biztosabb. Más műfajt — meséket, lírai dalokat — is sikerült Kolvában gyűjtenünk, de ottani zsákmányunk kétségtelenül legértékesebb darabjai ezek a jurák eredetű epikus énekek: az eddigi zürjén népköltészeti kiadványokban ilyenek nem szerepeltek (lásd *Ethnographia* LXXVIII, 438—451).

Nyelvi vonatkozásban is igen értékes mind a novikbozsi, mind a kolvai anyag: összefüggő, terjedelmes szövegeket jegyeztünk fel, míg korábban izsmi próza — például Wichmann gyűjteményében — csekély mennyiségben állt rendelkezésünkre, s az is kurta kis közleményekből állt. Feljegyzéseinket a rénszarvastenyésztés terminológiájával kapcsolatos leírások, közlések egészítették ki, valamint fényképfelvételek, csakúgy, mint az Udora vidékén.

A réntenyésztéssel s az ettől elválaszthatatlan, általa determinált életmóddal, kultúrával kapcsolatos feljegyzéseinknek annyival nagyobb a becsük, mert gyűjtőutunk a továbbiakban jelentősen módosult. Sajnos. Kolvából északnak akartunk vágni, ki a tundrára, a rénpásztorok közé, az őszi legelőkre. Ezt a szándékunkat azonban a kegyetlen szél- és hóviharak lehetetlenné tették. Semmiképpen nem volt más választásunk, mint délnek fordulni. Visszarepültünk Pecsora városába, majd onnan utolsó állomásunkra, az Izma folyó mellékeire, az izsmi vidék rangos központjába, Izma falvába és a környező településekre igyekeztünk. *Mohcsa* (zürjén nevén *Mok-čovj*) községben láttunk munkához, végeztünk főleg népköltészeti és tárgyi néprajzi gyűjtést, s végül itt fejeztük be „expedíciónkat”.

A november hetedikünnepre tértünk vissza a zürjén fővárosba, ahol egy hónapig az anyag rendezése, részben feldolgozása, a magnetofonnal feljegyzett szövegek pontos, fonologikus leírása vette igénybe minden időmet. December elején kellett ismét búcsút mondanom Zürjénországnak. Tervezett harmadik gyűjtőutunkról (a Felső-Sziszola, Letka és Luza vidékére) le kellett mondanom: már nem futotta az időből. Ez legközelebbre marad.

VÁSZOLYI ERIK

John Lotz: The Uralic and Altaic Program of the American Council of Learned Societies (1959–1965)

With an Introduction by William Riley Parker. Bloomington, 1966. Indiana University, Bloomington. Mouton & Co., The Hague XII + 45 lap.

Több szempontból is tanulságos könyvecske. Jelentősége elsősorban tudomány-szervezési és bibliográfiai jellegű. Ebben a rövid tájékoztatóban először a megértéshez szükséges keretet vázoljuk fel, azután pedig a folyóirat szakterületének megfelelő részekre hívjuk fel a figyelmet.

Az American Council of Learned Societies európai párhuzam nélküli szervezet; tudománysszervező és koordináló funkciói leginkább a szocialista akadémiákéhoz hasonlít, de nem állami (hanem társadalmi, vagy ahogy ott mondják: „nem haszonra dolgozó magánjellegű”) szervezet. Ez az organizáció — a nálunk is ismert F. H. Burkhardt professzor — elnökének személyében látta el a felügyeletet az uráli és altaji program fölött. A „program” itt körülbelül azt jelenti, hogy — meghatározott kereteken belül létrehozott — tudományos vállalkozás; igen közel áll egy TFFT-főtémához. A vállalkozáshoz a megbízást és a hitelt — szerződés formájában — az Egyesült Államok oktatásügyi hivatala adta egy furcsa törvény alapján. A törvény neve National Defense Education Act. Létrejöttét annak köszönheti, hogy a szovjet úrhajós sikerek behozására az amerikai szövetséges kormány sokoldalú oktatási és tudományos beruházásokat hozott létre 1958-ban. Ebbe a nagy beruházási tervbe mindenestre belefért a nyelvek ügye is; s ennek egy jelentős részeként az uráli és altaji tanulmányok is.

Maga a program tervezése és irányítása (egészen a sikeres befejezésig) a beszámoló szerzőjének, Lotz Jánosnak a munkája. A magyar származású nyelvészprofesszor a New York-i Columbia Egyetemi Urali Tanszékének igazgatója.* A szűkszavú jelentés beszámol a program anyagi vonatkozásairól, tervezéséről, szervezetéről, eredményeiről, valamint az eredményeknek az érdekeltekhez történő eljuttatásáról.

A tervezés nyelvenként és feladatonként történt. A nyelveket három csoportra osztották: az elsőbe kerültek az államnyelvek (magyar, finn, török, khalkha-mongol és koreai); a másodikba a kulturális és politikai szempontból fontosabb nyelvek (köztük egy finnugor nyelv: az észti, és tíz altaji nyelv); a harmadikba a többiek (így a zürjén, votják, cseremisiz, mordvin, karjalai, valamint az osztják, vogul és nyenyec is, továbbá öt altaji nyelv).

A feladat elsősorban tananyagok készítése volt; ez természetesen néha a szükséges alap kutatások elvégzését is megkívánta. A szorosabban vett nyelvészetten túl a nyelvet beszélő nép és az általa lakott terület sokoldalú bemutatását is el kellett végezni, főleg a kisebb nyelvek esetében, ahol ilyen jellegű munkák angol nyelven nem voltak hozzáférhetőek. A tananyagok kiterjedtek a beszélt nyelvre (még magnetofon-szalagokat is készítettek), az írott nyelvre (mindenféle típusú olvasókönyveket állítottak össze), nyelvtanokra és szótárakra. A nyelvek első csoportjára teljes sorozat elkészítését vették célba, a harmadik csoportra pedig legalább egy összefoglaló kézikönyvet.

Magának a programnak részletes kidolgozása és vezetése nem hétköznapi szervezési feladatot jelenthetett. Összesen 124 téma (116 számozott és 8 egyéb téma), 74 kutató és 42 intézmény (öt országból) vett részt a megoldásban. (Felsorolásuk megtalálható a könyv függelékében.) Végeredményben mintegy hat év alatt létrehozták angol nyelven az uráli és altaji kézikönyv-sorozatot, amely részben az oktatást, részben közvetlenül a tudományos kutatást segíti elő. A vállalkozás megmutatta, hogy kellő organizáció és koncentrált tudományos beruházás esetén sikerrel oldható meg ilyen nagyméretű feladat; reméljük, hogy a finnugor anyanyelvű országok saját anyanyelvükön is létre tudnak majd hozni hasonlókat.

A következőkben az uráli nyelvészeti szempontból jelentős tételekre hívom fel a figyelmet. Valamennyi tétel (téma) először sokszorosítottan lát napvilágot; ha azután akad rá kiadó (amely hajlandó kinyomtatni), akkor a xerox-kiadást visszavonják. A felsorolás nagyjából a könyvben adott sorrendet követi.

M a g y a r

1. LOTZ, JOHN, Hungarian structural sketch. Sokszorosított kiadása: Bell and Howell Co., Cleveland, Ohio [a továbbiakban ezt így rövidítem: Xerox]. 217 lap. — Ez Lotz János strukturális magyar nyelvtanának angol nyelvű változata; egyáltalában nem azonos a „Das ungarische Sprachsystem” (Stockholm, 1939) című könyvével. Több részlete megjelent folyóiratokban angolul, illetőleg magyarul nyelven is.

2. NEMSER, WILLIAM J., Hungarian phonetic experiments. Xerox 184 lap.
3. ABRAMSON, ARTHUR S.—COOPER, FRANKLIN S.—LOTZ, JOHN—SEAMEN, WILLIAM B., Hungarian X-ray film (in slow motion with stretched sound). A szöveg: Xerox 35 lap + 5 tábla; a film: Psychological Cinema Register, Pennsylvania State University, Philadelphia, University Park, Pa. — Vö. Lotz János beszámolója: MNy. XII, 257 (1966). — A filmet megkapta az MTA Nyelvtudományi Intézete is.
4. NEMSER, WILLIAM J.—JUHÁSZ, FRANCIS S., A contrastive analysis of Hungarian and English phonology. Xerox VI + 216 lap.

F i n n

5. AUSTERLITZ, ROBERT, Finnish grammar. Xerox 591 lap.
6. HARMS, ROBERT T., Finnish structural sketch. Bloomington, 1964. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series [a továbbiakban rövidítve: UAS.], 42. kötet. VII + 105 lap.
7. HAKULINEN, LAURI, The structure and development of the Finnish language. Fordította ATKINSON, John. Bloomington, 1961. UAS. 3. kötet. IX + 383 lap.

É s z t

8. HARMS, ROBERT T., Estonian grammar. Bloomington, 1962. UAS. 12. kötet. XI + 175 lap.
9. RAUN, ALO—SAARESTE, ANDRUS, Introduction to Estonian Linguistics. Wiesbaden, 1965. Ural-Altäische Bibliothek, XII. kötet. 123 lap.
10. LEHISTE, ILSE, Consonant quantity and phonological units in Estonian. Bloomington, 1966. UAS. 65. kötet. 73 lap.

K a r j a l a i

11. RAUN, ALO, Karelian survey. Xerox IV + 85 lap.

P e r m i

12. AUSTERLITZ, ROBERT, Permian (Zyrien—Votyak) Manual. Xerox 182 lap.

C s e r e m i s z

13. SEBEOK, THOMAS A., Literary Cheremis (Mari) Manual. Megszerezhető a szerzőtől tudományos célra. 292 lap. — Előkészületben van az UAS. sorozatban való kiadása.
14. SEBEOK, THOMAS A.—INGEMAN, FRANCES, An Eastern Cheremis manual: phonology, grammar, texts, and glossary. Bloomington, 1961. UAS. 5. kötet. VII + 109 lap. Ez egyúttal a „Studies in Cheremis” című sorozat 9. kötete is.
15. INGEMAN, FRANCES, An Eastern Cheremis grammar and texts. Megszerezhető a szerzőtől tudományos célra. 210 lap. Előkészületben van az UAS. sorozatban való kiadása.

M o r d v i n

16. RAUN, ALO, Mordvin manual. Xerox V + 200 lap.

V o g u l

17. KÁLMÁN, Béla, Vogul chrestomathy. Bloomington, 1965. UAS. 46. kötet. VIII + 139 lap.

O s z t j á k

18. RÉDEI, KÁROLY, Northern Ostyak chrestomathy. Bloomington, 1965. UAS. 47. kötet. 132 lap.
19. GÜLYA, JÁNOS, Eastern Ostyak Chrestomathy. Bloomington, 1966. UAS. 51. kötet. 208 lap.

S z a m o j é d

20. HAJDÚ, PÉTER, The Samoyed peoples and languages. Bloomington, 1963. UAS. 14. kötet. XII + 114 lap.
21. DÉCSY, GYULA, Yurak chrestomathy. Bloomington, 1966. UAS. 50. kötet. XIV + 107 lap.

A felsorolt huszonegy tétel közül a magyar olvasó már jónéhányat nyilván ismer is. A legtöbbnek van valamilyen különlegessége: új anyag, új műfaj, új szempontok, új módszerek, vagy pusztán az angol nyelven való kiadás. A legtöbb monográfia a modern nyelvészet valamely figyelemre méltó irányzatát követi (egészen HARMS transzformációs elemzéséig terjedően).

Bár itt nem említettük őket, fel kell hívnunk a figyelmet az altaji részre is. Ez nekem még több újdonságot jelentett; itt is szerepel a modern nyelvészet (olyan képviselővel is, mint például ROBERT LEES).

A vázlatosan bemutatott program tudományos értékelése csupán az egyes publikált művek alapos tartalmi elemzése után végezhető el. Tudományszervezési szempontból azonban e vállalkozás — már így is — példamutatónak minősíthető.

SZÉPE GYÖRGY

*[Korrektúra-jegyzet.] Lotz János 1967 júliusától a washingtoni Center for Applied Linguistics igazgatója.

Sz. Kispál Magdolna: A vogul igenév mondattana

Budapest, 1966. Akadémiai Kiadó. 352 l.

A szerző, mielőtt hozzáfogna az igenevek részletes tárgyalásához, pontosan meghatározza, hogy mit tekint igenévnék: „Igenevek... azon különféle képzővel alakult deverbális származékok, melyek igetöbblől és egységesnek érzett toldalékból állnak, melyeknek az igetartalomtól kívül akció-, idő- és igenemi vonatkozásuk van, nyelvtani szinonimái az igének, továbbá igei bővítményeket (határozó, tárgy, alany) vehetnek magukhoz” (23). A meghatározás értelmében és egyéb szempontok figyelembe vételével behatóan tárgyalja az *-i*, *-s*, *-ŋ*, *-p*, *-n*, *-m*, *-im* és *-im* képzős igeneveket. Főképpen szűkkörű használatuk miatt mellőzi a *-tal* képzős tagadó igenévet, a *-ke*, *-kät* stb. végződésű „gerundium”-ot és az összetett képzővel alakult deverbális névszókat (23). Nem elvi megfontolásból, hanem a terjedelem korlátozása miatt maradt ki az infinitívusnak, a határozóragos és a névutós igeneveknek a tárgyalása, továbbá a főnévvé, melléknévvé és névutóvá vált származékoknak, valamint a képzőjükben különböző, funkciójukban azonos igeneveknek (nyelvtani szinonimáknak) összefoglaló bemutatása (24).

Sz. KISPÁL MAGDOLNA azokhoz a kutatókhoz tartozik, akik határozottan állást foglalnak a szerinti legvalószínűbb lehetőség mellett. A szerző minden oldalról megvilágítja a vitás kérdéseket, nyomós érvekkel bizonyítja az álláspontját. Ha ily módon kifejtett elgondolásával nem értünk is mindig egyet, annyi bizonyos, hogy kénytelenek vagyunk újból megvizsgálni, helytállóbb érvekkel alátámasztani, esetleg módosítani vagy kevésbé kétségtelennek tartani eddigi nézeteinket.

Az egyes igenevek tárgyalása során a szerző először a képző hangalakjával és szerepével kapcsolatos kérdéseket igyekszik tisztázni. Ezután részletesen foglalkozik az igenév mondattanával, s jól megválasztott példákon szemlélteti a cselekvő vagy szenvedő értelmű használatot, ismerteti az igenév különféle (jelzői, állítmányi, alanyi) alkalmazását, befejezésül könnyen áttekinthető összefoglalást ad az illető igenévről.

Az *-i* képzős igenév. — Az *-i* igenévképző a vogulban a jelentő mód jelen idejének a jelévé vált. A régebbi szövegekben előfordul eredeti igenévi funkcióban is (kb. 200 esetben), pl. *vittē uji xār lē'in* 'vízben úszó hím evet' (31). Egyéb használata ritka és kétes, igenévi használata a századforduló tájára teljesen elavult (37).

Az *-s* képzős igenév. — Az *-s* a szöveggyűjtések korában már nem igenévképző, hanem a cselekvő igeragozás jelentő mód múlt idejének a jele (40). Igenévi alkalmazásban rendkívül ritka. Ebből az következtethető, hogy talán hamarabb és még teljesebben átlépett az ige kategóriába, mint az *-i* származék (41). A tanulmány témája szempontjából tehát itt még az előbbinél is kevesebb probléma merül fel. A szerző véleménye szerint a szinte csak egyetlen nyelvjárásra szorítóköző *-s* igenévi szerkezetek nagy része hamis analógia terméke is lehet, akárcsak a magyarban a *kivánták szociális reform, a felhoztuk példa* stb. (41).

Az *-ŋ* képzős igenév. — Ebben a részben igen érdekes vogul—magyar összehasonlításokra adódik alkalom. Sz. KISPÁL MAGDOLNA szerint a képző túlsúlyra jutott denominális szerepével magyarázható, hogy gyakran jelentkezik valamely más igenévképzővel alakult származékon, mégpedig anélkül, hogy képzőbokrot alkotna vele. Pl. *lūliñ mā* 'magas helyet' (*lūli* 'áll[ó]') (43). Az elgondolás helyesnek látszik, s ez esetben a fenti példa szó szerinti fordítása ez lenne: *állós hely* vagyis „kiálló” hely. Ha ezt a

helyesnek látszó elgondolást a példák zömére kiterjesztjük, akkor az *-ŋ* ma már valamilyen alig-alig szerepel deverbális képzőként, és az azonos jelentésű magyar *-s* képzőhöz hasonlóan nem közvetlenül az igéhez, hanem csak másodlagosan egy másik igenévképzőhöz járul, ilyenformán: *harapó-s*, *mosolygó-s*. Hasonlóképpen kapcsolódik a magyarban az *-s* képző a múlt idejű *-t*, *-tt* igenévhez is: *jártas*, *viseltes*, *kopottas*. Ugyanezt a vogulban is megfigyelhetjük, ahol az *-ŋ* a múlt idejű *-m* igenévhez is járul, de a szerző a *-m* + *-ŋ* kapcsolatot a képzőbokrokhöz sorolja ebben a tanulmányban nem tárgyalja.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA ugyanitt azt írja, hogy a *lúnt-sak*, *väs-sak mäsiv̄n jän* 'lúdbél módjára, récebél módjára kaeskarings folyóhoz'-féle kifejezésekben (46) (amelyekben a „módjára” csak fordítói betoldás), a bővítmény és az igenév viszonya nem világos. Szerintem a magyar *ködkemény fekvőhely*, a *mézédes körte* érthetővé teszi a *lúdbélkanjargós folyó* kifejezést.

A szerző az *-ŋ* szűkkörű, hangfestő jellegű használatával, továbbá a *-p* és a *-n*. képző térhódításával indokolja az *-ŋ* deverbális igenévképző szerepének visszafejlődését (49).

A *-p* képzős igenév. — A *-p* képzővel kapcsolatban tárgyalt számos érdekes kérdés közül különösen kettőt emelek ki. Az első a *-p* képző funkciójának változása, módosulása. A gyűjtött szövegek tanúsága szerint nem olyan régen az egész vogul nyelvterületen használatos volt mint melléknévi igenévképző. Ebben a minőségben a folyamatos cselekvés igeneve; legtöbbször cselekvő értelmű (53–4). Igenévi szerepe fokozatosan háttérbe szorult, különösen az északi nyelvjárásokban, ahol szinte teljesen a *n*. vette át tőle ezt a szerepet.

A másik érdekes kérdéssel azokban a kifejezésekben találkozunk, amelyekben az igenév a létige származéka. Ez a szerkezet megfelel a magyar *nap levő-féléknek*, úgyhogy a különféle változatok értelmezése a magyarra is felvilágosítást nyújt (57).

A *-n*. képzős igenév. — Míg az előbb említett képzők csak szűk körre, bizonyos kifejezésekre, szerkezetekre, egyes nyelvjárásokra szorítkoznak, addig az „egész vogul nyelvterületen általános a *-n*. igenévképző... A *-n*. toldalék a szöveggyűjtések korában a folyamatos (jelen idejű) melléknévi igenév képzője. Az előző fejezetben tárgyalt, ugyancsak közvogul *-p* toldalék szintén ilyen participiumot képez. Eleve valószínűnek kell tartanunk, hogy a kettő különböző formáns ebben az azonos funkcióban nem egykorú” (67). A szerző nyomós érvekkel bizonyítja, hogy a kettő közül a *-p* volt eredetileg a folyamatos melléknévi igenév képzője.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA az előző négy igenévvvel összesen 38 oldalon foglalkozik, ezzel szemben a *-n*. képzős igenevet 125 oldalon tárgyalja. Ez is mutatja a *-n*. igenévképző rendkívüli fontosságát, elterjedtségét a vogul nyelv életében, hiszen még a szintén igen fontos *-m* igenévképző is csak 77 oldalnyi helyet kapott. Ez a 125 oldalra terjedő szakasz a vogul, ezenfelül az ugor, sőt a finnugor mondattani, jelentéstani kutatásoknak gazdag forrása. A szerző a megfelelő magyar példák bőséges idézésével a mai magyar nyelvérzék számára is teljesen érthetővé teszi az első pillanatban különösnek tetsző kifejezéseket.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA a *-n*. képző különféle funkcióinak beható vizsgálata után arra az eredményre jut, hogy „közülük a határozói volt az elsődleges, a többi mind abból származtatható” (70). Ezt az álláspontot valószínűvé teszi a rokon nyelvek tanúsága (magyar *-ni* infinitívus stb.), az *-n*. képzős igenevek gyakori határozói használata, s az a tény, hogy régebben a *-p* töltötte be a *-n*. mai jelzői szerepét. A *-n*. igenév határozói funkcióját (célhatározó, részeshatározó stb.) vizsgálva a szerző arra a megállapításra jut, hogy a *-n*. igenév nem participium volt eredetileg, hanem gerundium. A szerkezetűpusnak a magyarban többnyire az infinitívus + *való* összetétel felel meg (*ennivaló*, *látmivaló* stb.), s ez is egyik bizonyíték a képző eredeti gerundium volta mellett. Megerősítik ezt az értelmezést azok a mondatok, melyekben a bővítmény részeshatározó, különösen ha a részeshatározó egyúttal ragozott személyes névmás. Ezek mintájára részeshatározónak vehetők teljesen hasonló mondatokban az alapalakban álló egyéb névszók is. Pl. *uj xujné námék piti*... 'állatnak feküdni puha fészket [raktam]' (81).

A szerző több oldalon foglalkozik az igenévi figura etymologicával (*látm* *láttam*, *kérve* *kér* stb.), s megállapítja, hogy ezek a szerkezetek különösen jellemzők a finnugor nyelvekre (97). Egy másik, többé-kevésbé azonos vogul és magyar szerkezettel kapcsolatban valószínűnek látszik az a feltevés, hogy a *-n*., ill. a *-ni* igenéven itt egy olyan ősi történeti foka őrződött meg, amely még nem volt infinitívus, hanem mindkét nyelvben csupán esetragos nomen actionis. A magyarban a további fejlődés során egyre közelebb került az igekategóriához, úgyhogy a nyelvelékes korszakra már teljesen főnévi igenévvé vált. A vogulban viszont igen sokáig megtartotta gerundiumi értékét, majd átcsapott a névszói kategóriába... (93).

A jelzői funkciót nyert *-n.* igenév fokozatosan kiterjesztette ezt a szerepét a *-p* rovására. A *-p* képzőt ugyanis szinte kizárólag cselekvő értelemben használták. Nem volt tehát olyan participium, mellyel a jelzett szóhoz való passzív viszonyt ki lehetett volna fejezni. A *-n.* gerundium viszont, leggyakoribb célhatározói szerepében jelzőként fölfogva, csakis passzív értelmű lehet. Így a nyelvközösség a gerundium jelzői használatában készen kapott egy olyan kifejezési lehetőséget, amilyennel eddig nem rendelkezett (114). Az így participiummá vált gerundiumot azután cselekvő értelemben is kezdték használni. A cselekvő-szenvedő használat aránya kb. 1 : 2, s a szerzőnek a cselekvő értelmű *-n.* igenév jelzői használatára hozzávetőleg 900 adata van.

Az igenév a létige származékaként magyar vonatkozásban is igen érdekes szerkezetet alkot. A szerkezet bővítője többnyire határozó pl. *pűškä-kivért älné vitél 'a hordóban levő vízzel'* (120), de gyakran áll alapalakban is (*näj älné süvün xjitel 'napfényes boldog napot'*). Az utóbbi a *nap levő színöd-féle* magyar kifejezés pontos megfelelője (122). Sz. KISZÁL MAGDOLNA a sokat vitatott szerkezet eredetének megoldását a nyomósításban látja. Véleménye szerint elsődleges az alapalak. Ennek adott nyomatékot a létige, amely azután az elszaporodó határozói bővítőményeket a létige jelen idejű melléknévi igenévének segítségével kapcsolta jelzőként a jelzett szóhoz (127).

A *-n.* igenév szenvedő értelmű jelzői használatban lehet céljelző: *ajné vit 'ivó víz'* (135); mértékjelző: *näl liné päsné 'nyíllövő távolságra'* (136); állapotjelző: *namä läwältanē... 'neve emlegetett... [folyam]'* (142–43); egyéb: *älpel võwné jirém-aul 'reggel követelt áldozatomat'* (148). A szerző a mértékjelzővel kapcsolatban foglalkozik a magyar *-nyi (jártányi)* képzővel, az állapotjelzőnél megemlíti a *vére hulló, magva váló-féle* kifejezéseket. Az egyebek közt tárgyalja azokat a szerkezeteket, amelyekben az igenévének (felfogása szerint) alanyi bővítőménye van. Ez a *-n.* igenév szenvedő értelmű jelzői használatának leggyakoribb típusa; ezt mintegy 800 adat igazolja (149).

A magyarban is használatos *ló forgató malom, barom járó föld, farkas ordító tél-féle* szerkezetekről van szó. Vogul példák: *nē minné nēyn sam... 'nő járó nős vidék'* (155), *äskén ünlenē... kwol 'atyácskád lakó... ház'* (155), *khatel kälänne ur 'napkelő táj'* (157). A szerző nézete szerint fölépítésre teljesen azonos ezzel, s elvileg azonos módon ítélendő meg a *madár látta kenyér-típus*, függetlenül az igenév akciómínőségétől (149).

Lehet a *-n.* igenév a mondatban birtokos jelző: *xum tawné suj 'ember vezése zaja'* (163) és állítmány is: *vit-xulén ta'ülä sältne 'ím teli van belement vízi hallal', tkp.: 'vizi hal által tele van mence'* (169).

Talán még érdekesebb a *-n.* igenév alanyi szerepe. A szerző véleménye szerint „az igenév alanyi funkciója másodlagos, az állítmányiból fejlődött úgy, hogy a nyelvtani alakban eleve benne rejlő határozatlanságot külön igével kifejezték, s utólag az igenévi állítmány mögé vetették” (177). Pl. *uos unlnét nangi 'úgy látszik egy város áll'* (176). Persze ennek a mondatnak számos „hű” fordítása lehetséges magyarul: *város állása, állta, állnifa] látszik*. A szerző hosszasan tárgyalja ezt a típust, és találóan így jellemzi: még nem határozottan alanyi, de már nem határozottan állítmány, hanem egyszerre mind a kettő (180).

A *-n.* igenévének tárgyi funkciója is van, ami „ritka ugyan, de nagyon fontos, mert a magyar kettős tárgyú szerkezetek megfelelőjének mutatkozik” (184–5). Pl. *xjätälém ütimate at väyem = nappalomat esteledni nem látom* (183).

Tüzetesen foglalkozik a szerző a *-n.* képző magyarázatával (185–92). Ismerteti a különféle véleményeket, s az alábbi eredményre jut: „Mind e megfontolások, valamint a más hangelemekből álló egyéb finnugor nyelvekbeli infinitívuszok szerkezetének tanúsága alapján a vogul *n.* képzőt az egész uráli nyelvcsaládban kimutatott *n* deverbális névszóképző... és egy latívuszi rag kapcsolatának tekintjük... Ez az igenév történetileg nem participium, sem valamely más nomen deverbale, hanem ragos, megkövült végződésű határozói igenév, gerundium” (188–9). „... A vogul *-n.* igenév eredeti funkciója nem melléknévi (participium), hanem határozói (gerundium) volt.” (192) „Bizonyosan volt a folyamatnak olyan szakasza, mikor az igenév egyidejűleg szerepelt mint gerundium, participium és névutós nomen actionis; sőt tulajdonképp még most is ez a helyzet” (190). Ezt az ősi állapotot őrzi az a körülmény is, hogy a vogulban a „belső determinációnak” (alanyi, tárgy, birtokos) ma sincsenek alaki kitévői (190).

Az *-m* képzős igenév. — Az *-m* participium elsősorban a befejezett cselekvés igeve. Állhat cselekvő értelmű használatban: *kwän-minem kit khum 'a kiment két ember'* (203), és szenvedő értelmű használatban: *nölä siltém pärén-jewér 'orra hasított táltoscsikót'* (209). Az utóbbit (állapotjelző szerkezet elnevezéssel) részletesen fejtegeti KERTÉSZ MANÓ lélektani magyarázatát fogadja el, és az *agyafürt ember-féle* szerkezetet erre a formára vezeti vissza: *fürt egy ember* (212).

Még tüzetesebben tárgyalja az úgynevezett *madárlátta-*, *istenadta*-féle szerkezeteket. Ismerteti a szerkezetekre vonatkozó kétféle felfogást: a) birtokviszony, b) predikatív viszony (229). — A második feltevést a szerző a vogulra nézve azért nem látja igazolhatónak, mert szöges ellentétben áll azzal az alapvető uráli és vogul szórendi törvénnyel, hogy az állítvány helye a mondat végén van. A predikatív viszony lehetőségét részletesen cáfolja, míg a birtokviszony lehetőségét röviden elutasítja azzal a megokolással, hogy az igenév (vagyis a „birtok”) nem személyragos. Mindenesetre igen nagy pozitívum a szerkezet lényegének tisztázásával kapcsolatban a szerző azon megállapítása, hogy a szórendi törvény kizárja a predikatív viszony lehetőségét. Ez a megállapítás viszont nem engedi meg [az] *ember mondott szó* feltételezett képletszerű kifejezés mondattani variálását (232), vagyis az *ember* ebben a mondatban, ilyen szórenddel, nem lehet sem alany, sem részeshatározó (az utóbbi szintén szórendi szabály miatt).

Az *-m* igenév állítványként mindig a mondat végén kap helyet, s a lezárt múlt folyamat kifejezője (239). Túlnyomórészt cselekvő értelmű. Általános érvényű módbeli vonatkozása azt fejezi ki, hogy a benne jelölt igetartalom nem a beszélő jelenlétében ment végbe, csak tud róla, csak eredményeit látja (253). Ebből azt következteti a szerző, a természeti történések kifejező igék *-m* participiumát használták először állítványként, s ebben a használatban tapadt hozzá a nem-látottság képzelete (259).

Az *-m* igenév gyér alanyi használata (főleg a *hallik*, *látszik* ige mellett) másodlagosan keletkezhetett az állítványi szerepből (263). Tárgyként használva még ritkább: 20 adat (264). A határozói használat (15 adat) az *im.* határozók analógiás hatásával magyarázható (269).

Az *-im* képzős igenév. — Az *-im* igenév egyetlen mondatbeli szerepe a jelzői. Ritkán fordul elő (csak az északiban), összesen mintegy 200 (részben fonetikai eredetű) adat van rá. Pl. *pukhít jáktim elem-çalés* 'köldöke vágott ember' (270). — Igenemi vonatkozása szenvedő. Mondattani viselkedése arra vall, hogy a képző *-i-* je funkcióis elem, mégpedig a passzívum jele. Gyér előfordulását a szenvedő értelmű *-m* participiummal való jelentésbeli azonosság magyarázza (276).

Az *-im.* képzős igenév. — Az *-im.* olyan határozói igenevet képez, mely egy előzőleg lefolyt cselekvés eredményeként bekövetkezett állapotot fejez ki (196). Az *-im.* igenév az adatok kb. háromnegyedében határozó, egynegyedében állapotjelölő állítvány (276). A szerzőnek talán ezzel az igenévvel lehetett legnehezebb dolga. Meg kellett oldania azt a feladatot, hogy fényt derítsen egy olyan nyelvi elemre, amely minden nyelvjárásban más formában jelentkezik; olykor jelentős hangtani, alaktani és jelentéstanai változáson ment keresztül, némelyik nyelvjárásból meg el is tűnt.

Az *-im.* igenév állítványként legtöbbször személyrag nélkül áll; kettős számú és többes számú alany esetén fölveszi a megfelelő számjelet (277). Az *-im.* állítványok több mint négyötöde szenvedő jelentésű (284), rendszerint a beszélő szempontjából egyidejű állapotot jelöl (287). Ilykor a létigével együtt alkot állítványt (292). Példák: *lāñχā pūwīlimé* 'útja meg van bűvölve' (284); *masχatim āli* 'Fel van öltözködve' (293).

Az *-im.* igenév határozói szerepben nem őrizte meg eredeti igenemi vonatkozását; sőt a szenvedő jelentésű határozók csupán kis töredékét teszik a cselekvő értelműeknek (300). Lehet állapothatározó, módhatározó, időhatározó, okhatározó stb. Példák: *χajtne tul silimé ünli* 'a futó felhő ketté szelve üledik meg rajta' (302); *χolít kwālimé tañχ nakiti* 'reggel fölkelvén rénpatakát szabadal' (306).

Rendkívül érdekesek az *-im.* képzős határozók mondatértéketi tanulságai (324—32). Ezek a határozók feltűnő önállóságra tettek szert a mondatban. Ezért az *-im.* igenév, a szerző találó megjegyzése szerint, „mellékmondati módtónék” tekinthető (326). A fejlődés azonban megállt ezen a fokon; az *-im.* szerkezetek nem váltak igazi, kötőszós, szabad mondatrendű mellékmondatokká, hanem megmaradtak átmeneti kategóriának bővítőmény és mellékmondat között (332).

Számottevően megkönnyíti a kutatók munkáját az ősi vogul igenévrendszer áttekintése (340—6), ezen belül az igenevek funkció szerinti megoszlásáról adott táblázat (344—5). Hasznos a német nyelvű összefoglalás.

A vogul igenevekkel eddig csak alkalmilag, más alak- vagy mondattani kérdések tanulmányozása során foglalkoztak a kutatók. Inkább részletkérdéseket tárgyaltak. A vogul igenévrendszer egészében még nem volt vizsgálat tárgya. Ezt a hiányt pótolta most Sz. KISPÁL MAGDOLNA. Az a kutató, aki tüzetesen áttanulmányozza a könyvet, bizvást elmondhatja, hogy mindenre kiterjedő képet kapott a vogul igenevek rendszeréről.

A könyv szép kiállításban jelent meg. A nyomdai elrendezést dícséri, hogy az áttekintés a sok alcím ellenére sem okoz nehézséget. Sajtóhiba alig fordul elő.

SZEPESY GYULA

Julius Mägiste: Värmlandfinska ortnamn I

Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanorum Litterarum XXX(1).
Helsinki, 1966. 429 l.

A svédországi és norvégiai ún. värmandi finnek a XVII. század elején vándoroltak ki Savoból és a keleti Häméből. Lakatlan területekre, erdőkből telepítették le a mintegy 3–4 ezer főből álló csoportot a svéd–norvég határ vidékén. A kezdeti adómentesség és kedvezmények nem tartottak soká. A helyi közigazgatás és a szomszédos svéd lakosság ellenségesen viselkedett a másnyelvű lakosság iránt, a század közepén már eltították őket a fakitermeléstől, kötelezték őket a svéd nyelv használatára, egy részüket Amerikába vitték az első svéd telepesek. A megszorító és elnemzetietlenítő törekvések, valamint a nagyon gyakori vegyes finn–svéd összeházasodás miatt úgy látszott, hogy 1700 körül teljesen földszívódtak minden tekintetben a környező svéd lakosságba. A XIX. század elején ezért szinte újra felfedezte őket Gottlund, aki még jelentékeny számú finnül beszélő lakosságot talált itt. Számuk még századunk elején is több százra volt tehető. A skandináv környezetben azonban lassanként teljesen elsvédesedtek, ma már ez a népcsoport nyelvi-leg kihaltnak tekinthető. Nyomaik csak szubsztrátum-szerűen mutathatók ki a közép-svéd és norvég nyelvjáráások tájszóanyagában, valamint a vidék földrajzi neveiben. A nyelvi-leg teljesen elsvédesedett lakosság is megtartotta azonban a finn eredetű helyneveket, és éppen a most ismertetendő munka mutatja, hogy milyen meglepően nagy mennyiségű ez a névanyag. Noha az első kötet betűrendben csak az M betűig bezárólag sorolja föl a földrajzi neveket, ez a rész is háromezernél jóval több nevet tartalmaz.

A värmandi finnek mai nyelvéről, számukról, a környező svéd nyelvjárásokra való hatásáról éppen a tudós szerző érdeméből vannak részletesebb ismereteink. Ide vonatkozó fontosabb közleményei: *Metsäsuomalaismurteiden nykyisestä vaiheesta* (Helsinki, 1948), *Om värmlandfinska länord i den värmländska dialekten* (Karlstad, 1953), *De värmlandfinska ortsnamnens vittnesbörd* (Karlstad, 1955), *Värmlandin sammuvaa savoa* (Helsinki, 1960).

A szerző elsősorban a saját helyszíni följegyzéseire támaszkodik. 1947–50 közt nyaranta Värmlandban gyűjtötte anyagát — ahol lehetett a finn nyelvű lakosságtól. Munkájához azonban felhasználta a történeti anyagot is a múlt század elejétől kezdve. Támaszkodott finn és svéd elődjéinek, kortársainak publikációira, valamint régebbi és újabb térképekre, névtárazakra. Régebbi levéltári anyagot nem dolgozott bele művébe.

A munka áll egy előszóból (3–9), bevezetésből (11–39) valamint a szótárszerű névjegyzékből (40–428). Az előszó röviden tájékoztatja az olvasót a mű keletkezésének körülményeiről, a gyűjtés módjáról és idejéről, a többi forrásról, megelőző munkákról stb. A bevezetés elsősorban a finn > svéd hanghelyettesítéssel foglalkozik. A svéd gyűjtők ugyanis a helybeli svéd lakosságtól vagy a kényelvű finnektől svédül kérdezték az adatokat, és így ezeknek egy része svéd alakjában van csak följegyezve. Maga a szerző is gyakran jegyzett föl helyneveket svéd lakosságtól is, hiszen századunk közepén már számos helyen csak svédül tudtak, noha a földrajzi nevek finn eredetűek. Így is nagyon sok a vegyes helynév. A helynevek ugyanis legtöbbször (akárcsak nálunk) két- vagy több-eleműek. Az összetétel második tagja rendszerint földrajzi köznévi (pl. 'tó, folyó, domb, falu, öböl, erdő' stb. jelentésű szavak). Ilyenek pl. *akkalamūra*, amelynek első tagja a finn *akka* 'öregasszony', a *-la* a legközönségesebb finn helynévképző (tehát kb. 'öregasszony tanyája'). Az utótag pedig a svéd nyelvjárási *myra* 'mocsár'. Vagy a *haigara-bekken* első tagja a finn *haikara* 'golya', a második tag pedig a svéd *bäcken* 'patak' stb. Nem ritka a kettős átvétel svéd > finn > svéd, tehát mikor a betelepülő finnek egy svéd jövevényszót átvettek, beépítették valamelyik helynevükbe, és ez a lakosság elsvédesedése után finnes alakban került vissza a svédbe.

Mint arra olyan sok más példát is hozhatnánk többek közt svéd > finn és szláv > magyar vonatkozásban, az átvevő nyelv régiesebb (átvétel korabeli) alakokat őrzött meg, mint az átadó nyelv mai formája, pl. *huülü-kiv*. Az összetétel első tagja a svéd *hwile* 'pihenő' átvétele, a második tag a finn *kivi* 'kő' nyelvjárási alakja. A mai svéd elnevezés *Vilstenarna*. Ugyanígy a *Huitti* egy régebbi svéd *hwit* átvétele. A falu svéd neve ma *Vitsand* 'fehérhomok'.

Bő tere van a népetimológiának is. Az összetett finn földrajzi nevek első tagja gyakran áll genitívusban (pl. *Heikintorppa* 'Henrik kunyhója', *Järvenpää* 'tőfő', *Jätinhauta* 'óriás sírja', *Kylänlampi* 'falu tava'). Ennek a végződése *-n*. Az elsvédesedett nevekben néhányszor fölcserélődik az *-ing* ~ *-ung* svéd melléknévképzővel (pl. *Kettungpää* <

fi. *Ketunpesä* 'rökalyuk'). A finn nyelvjárás *-lammi* (~ fi. ir. *lampi* 'pocsolya, kis tó') néhol átváltozik népetimológiával *-land* 'föld' utótaggá. Furess alakulás a *Holland* helységnév. Eredetileg *Hobilampi* volt. Első tagja a svéd *hål* 'lyuk, pocsolya, kis tó', második pedig az azonos jelentésű finn *lampi* ~ nyj. *lammi*. Olyan kétnyelvű „szótári” összetétellel van itt dolgunk, mikor az összetétel mindkét tagja ugyanazt jelenti, csak két különbözőben. Ilyenek a magyar *Ácsteszer* (m. *ács* + szl. *teszer* 'ács') vagy *Guraszáda* (rom. *gură* 'szád, völgybejárat' + m. *szád* 'ua.') vagy a szicíliai ol. *Lingua* *glossa* (lat. *lingua* 'nyelv' + gör. *glossa* 'ua.').

A kétnyelvűség és a lassú teljes elsvédesedés miatt számos variánst is találunk, pl. *Filpumpuro* ~ *Vilpumpuro*.

A szócikkek hosszúsága természetesen változó, hiszen egyes földrajzi nevekhez nem kell sok magyarázat, mindkét (vagy több) elemük teljesen világos (a neveket irodalmi nyelvi alakjukban közlöm) pl. *Atajärvi* 'alsó tó', *Etelälampi* 'déli pocsolya', *Haapamäki* 'nyárfadomb', *Itäsuo* 'keleti mocsár', *Juusela* 'József-tanya', *Jänispelto* 'nyúlmező', *Karhukorpi* 'medve-erdő', *Lehmäniitty* 'tehénkaszáló', *Matinaho* 'Mátyás parlaga' stb.

Gyakran azonban a torzulások, népetimológiás átalakulások megnehezítik a névfejtő munkáját. A *Junkisuo* például annyit is jelenthetne, mint 'kés-láp'. A *junki* tájszó, amely a *puukko*-nál kisebb kést jelent, Värmlandban is ismeretes. Ez a név is lehetséges, de nehéz volna a névadás lélektani okát földeríteni. Ezért a szerző megemlíti, hogy talán a *Jónás* név becéző *Jong* (olv. *jun*) népetimológiás átalakulása rejtőzik a helynév előtagjában. Ezt a föltevést az is valószínűsíti, hogy a környéken van egy *Juunaksensuo* 'Jónás mocsara' is. Előfordul természetesen az is, hogy valamelyik földrajzi név vagy annak egyik tagja ellenáll minden megfejtési kísérletnek. A magyar olvasót inkább az lepi meg, hogy ezek száma milyen kevés.

Máigste professzor könyve imponálóan gazdag nyelvtudományi anyagával nemcsak a finneknek és svédeknek értékes mű, hanem módszertani szempontból nekünk is sok tanulsággal szolgál. Egyben figyelmeztető, hogy eléggé elhanyagolt névtudományunkkal is többet törődjünk. Régi földrajzi neveink föltárásában korszakalkotó munkát végez GyÖRFFY GYÖRGY (Az Árpád-kor Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963—66), megjelentek Zala megye jelenkori földrajzi nevei. Ezekre méltán lehetünk büszkéek, de még nagyon sok az adósságunk az adatok föltárásában és közzétételében. Egy nagy, összefoglaló monográfia megírásához még igen sok előmunkát szükséges.

KÁLMÁN BÉLA

Tamás Lajos: Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen

Budapest, 1966. Akadémiai Kiadó. 936 l.

1. TAMÁS LAJOS akadémikus régóta várt könyve több évtizedes munkásság eredménye. Szótárában nem kevesebb mint 2800 címszó szerepel. Ezek közül csak 195 tartozik a román köznyelv szókincsébe (felsorolásukat a 6—7. lap alján találjuk), a 93 százalékot kitevő zöm pedig tájszó. Ez a tekintélyes mennyiség így is soknak tűnhet, pedig a szerző bizonyos területeken még le is mondott arról, hogy a rendelkezésére álló anyagát közölje. Nem foglalkozik pl. a teljesen valószínűtlen etimológiák közlésével, még akkor sem szól a magyar és a román nyelv egymástól függetlenül átvett szláv, illetve oszmán-török elemiről, ha ezek közül egyeseket az erdélyi románság esetleg magyar közvetítéssel másodlagosan is átvett (szójegyzékyszerű felsorolásuk a 11. laptól található).

Az anyagbőségre vezethető vissza az is, hogy csak válogatást kapunk azokból a latin elemekből, amelyek a kancelláriai nyelvhasználatból kerültek át az erdélyi magyar, innen pedig a román népnyelvbe, pl. *arhivarăş* 'levéltáros', *cvităţui* 'befizet', *profădăţui* 'intézkedik, eljár' (ezek közül az első címszóként szerepel, a többi sok egyébvel együtt csak a Bevezetés megfelelő helyén felsorolásszerűen). Ezt vesztéségnék könyvelhetjük el, továbbá azt is, hogy a szerzőnek le kellett mondania azon nemzetközi műveltségzők részletes tárgyalásáról, amelyeket a magyar nyelv, természetesen elsősorban Erdélyben közvetített a románságnak. A közromán *reumatism* mellett a *reumă* erdélyi előfordulása, a *zebră*-nak az erdélyi származású Şincai műveiben való első megjelenése, a már hangalakjában is magyar népnyelvi jellegzetességet mutató *corelă* 'kolera' feltétlenül e mellett szól. Mindezek azonban és még sok hasonló nem került be a szótár címszavai közé, csak

a kötet elején van felsorolva (15–16). Annál is inkább sajnálhatjuk ezt, mivel TAMÁS a többszörös etimológia' elvét alkalmazva más esetekben — és ezt a megoldást tartjuk a szerencsésebbnek — részletesen kidolgoz olyan címszavakat, amelyek az irodalmi nyelvbe más úton kerültek be, de Erdélyben mind hangalakjukban, mind speciális jelentéseikben magyar eredetűek (pl. román irod. *maşină* 'gép' ~ erdélyi *moşină* 'gyufa, cseplőgép, mozdony').

E két utóbbi kategória esetében a szerző óvatos — inkább kevesebbet, de kétségtelenül biztosat közlő — eljárás módját van hivatva támogatni, hogy a kötet végén levő rendkívül hasznos szótmutatóban nemcsak a címszavak ábécérendben felsorolt alakváltozatai vagy származékai szerepelnek utalószóként a megfelelő címszóra, hanem a Bevezetés megfelelő lapszámával a címszavak közül kihagyott elemek közül „a legfontosabbak” is. Ezt a takarékoságot nem egészen értjük, hiszen valamennyi, a kötet elején említett szókészletileg elemnek a szótmutatóba való felvétele a terjedelmet alig néhány lappal növelte volna. Mindezek esetében a szerző valamilyen irányban állást foglalt, ez az állásfoglalás azonban elsikkad, ha az illető szó sem a címszavak között, sem a szójegyzékben nem szerepel.

2. A szótári adatgyűjtés forrásait és ezek rövidítéseit a 24–47. lapok tartalmazzák. Időrendben első a legrégebbi román szórványokat tartalmazó, Havasalföldről és Moldvából származó egyházi szláv nyelvű kancelláriai oklevelek a 14. század végétől kezdve, ezt követi a román nyelvelmékek sora, sőt a ma élő román írók művei közül is sokat feldolgozott a szerző. A szövegek kiválasztásában az egyik fő szempont az volt, hogy kellő arányban szerepeljenek benne a kárpátokontúli, tehát moldvai és havasalföldi források. A román nyelv magyar jövevényszavainak tanulmányozása azonban természetesen jár azzal, hogy különös figyelmet kell fordítani az erdélyi nyelvterületre. Innen több 17–19. századi kézirat forrás került feldolgozásra, továbbá számos nyelvjárási érdekű szöveg-és tájgyűjtemény, végül ez alkalommal kerülnek nyilvánosságra azok a nyelvjárási gyűjtések, amelyeket vagy maga TAMÁS professzor, vagy tanszékének munkatársai és hallgatói végeztek. A fenti felsorolás teszi érthetővé, hogyan gyűlt össze az az óriási adatmennyiség, amelyből a szerző a szótárban szereplő 2800 címszó történetét bemutatja, és miért kellett az így kicédulázott anyag egy részének közlésétől az elvi meggondolásokon túlmenően már csak gazdaságossági okokból is eltekintenie.

Szótárunk címszóanyagának a Dictionarul Limbii Române (DLR.) legújabb M-betűs fűzetivel való összevetése érdekes tanulsággal jár. A DLR. forrásanyagának jegyzéke mintegy száz lapot tesz ki, ennek ellenére nem ismeri a következő TAMÁSNál előforduló címszavakat: *magneş*, *mauşa*, *maivă*, *malombirău*, *maşadic*, *maşlaş*, *maşli* (viszont a DLR. közli a magyarból magyarozott *maşcură*-t), gazdagabb anyagot kapunk a *maioş*, *mandulă*, *maoş* címszavaknál, régebbiről adatható a *majă* és a *marhă*, mint a DLR.-ből kitűnik. Találunk a román akadémia nagyszótárában olyan címszókat, amit az ismeretlen eredetűnek jelez, míg TAMÁS felveti a magyar eredet gondolatát: a *mădări* 'becézget, kényeztet' szót kapcsolatba hozza a magyar *madárral*; ennek *madaram* birtokos személyragos alakja valóban járatos becézőszóként és arra is utal, hogy főnévből képzett igék a románban a megszólítás módját vannak hivatva kifejezni (*a domni*), sőt van ilyen magyar főnévből képzett ige is (*a urămi*).

TAMÁS dokumentációjának gazdagságát a román akadémiai nagyszótár régebbi köteteivel való összevetés még jobban kiemeli; ez azonban mégsem adna helyes képet, hiszen a DAcr. anyaggyűjtése mintegy félszázada már lezárult. E helyett inkább említsünk meg néhány tallózás közben kiragadott tájszót, amelynek magyar etimológiáját tudomásunk szerint első ízben e műben találjuk: *incab* < *inkább* (személyes adatközlés), *intezău* < *intéző* (T. Popovici mai román író egyik regényéből), *labtărtău* < *labtártó* (a román nyelvatlasz anyagából), *muzgăti* < *mozgat* (egy nyelvjáráskutató folyóirat anyagából), *niapîc* < *nyápic* (T. Popovici egy másik regényéből), *nyundă* < *nyomda* (folyóirat-közlés és a szerző Békés megyei gyűjtése). Ehhez tömegével tehetnénk hozzá olyan tájszavakat, amelyeknek magyar eredetét az első adatközlő már megadta ugyan, azonban ilyen gyűjteményben most szerepelnek először.

3. A szótár címszavai a mű címének megfelelően kettős természetűek. Az első rész a címszó történetét mutatja be a jelentések és az alakváltozatok időrendi felsorolásával. A több jelentésű címszóknál a megfelelő jelentésnél valamennyi odavágó alakváltozatot is megtaláljuk. A szótár annál is inkább folyamodhatott ehhez az eljáráshoz, mivel a szerző az adat korának, földrajzi helyének és forrásának megadásával az egyes címszavakra vonatkozó teljes gyűjtését közli, így a további kutatás számára szinte kimeríthetetlen kincsésbányát tár fel. Az így közölt anyag értékét még tovább növeli, hogy a modern lexicográfia elveinek megfelelően számos esetben szöveggörnyezettel közli az adatot, különösen akkor, ha ez néprajzi érdekű, vagy alkalmas arra, hogy a szó lexiko-

szemantikai beágyazottságát is ábrázolja (pl. más magyar jövevényszavak társaságában fordul elő stb.). A szöveggörnyezet kiemelése nem egy ízben a kölesönzés alakítani velejáráóit is tisztázza, ami az etimológia teljes feltárásához vezet: a magyar *ok* a románban *ocă* alakban jelenik meg. Az első két adat magyar szövegek fordításában fordul elő, és a magyar kontextusban a birtokos személyragos *oka* felel meg neki. Mindez Drăganu régebbi feltevését támasztja alá, aki a román szót már a maga idején is ebből az alakból származtatta.

Külön bekezdés tartalmazza a címszó román életében létrejött származékokat, pl. a *bolind* jelentései (1. 'bolond' 2. 'idomtalan, igen nagy') és alakváltozatai (pl. *bolund*, *bolun*) után találjuk a *bolindatic*, *bolundariță*, *bolindeu*, *bolinzi* stb. román képzőekkel alakult származékokat. A román szócsalád összetartozó elemei azonban külön-külön címszót kapnak akkor, ha ezek egyike vagy másika nem a románban keletkezett, hanem önálló átvétel a magyarból, pl. rom. *bolonciag* < magy. *bolondság*. Hasonló okokból szerepel külön címszóként *instanție* < *instanția* és *instăli* < *instáll*; *biu* < *bő* és *belșug* < *bőség*. Ezekben az esetekben az összetartozó magyar elemek külön-külön átvétele vitán felül áll; jóval nehezebb az állásfoglalás az -s, illetve -ș végű nomen agentis-eknél, ahol a nagyjából homofon képző miatt nem mindig lehet eldönteni, hogy a szó román származék-e vagy különálló újabb magyar ávétellel van-e dolgunk. A *bolta* szócikkében felsorolt *boltaș* első szótagon levő hangsúlya a mellett szól, hogy ez önálló átvétel a magyarból (így a szótár is). A *boltaș* (tehát véghangsúlyos) -típust (vö. a *dohan* szócikkében felsorolt *duhândș*, *duhonăș*, *dohanis*, *duhâniș* alakokat) a szerző román belső fejleményként értékeli; a hangsúly eltolódása azonban önmagában még nem perdöntő indícium.

4. A szótár befejező, etimológiai része a formai megoldást illetően eléggé egyöntetű. Közli az etimontként számbajövő magyar szót, illetve szavakat, majd a modern etimológiai irodalom bevált példáját követve a magyar szó származását is. Ezt követi a szerző által CIHAC román etimológiai szótárával kezdődően (1879) áttanulmányozott szófejtő irodalom kritikai áttekintése, amelyből természetesen a szótár állásfoglalása is kiviláglik. Ez a formai keret azonban a tartalmi megoldások bő változatosságát teszi lehetővé. Az etimológiai rész csupán két-három sor, ha a magyarázat szinte magától adódik és az eddigi irodalom is egyértelműen így foglalt állást. Nagyjából ez a helyzet akkor is, ha kisebb alakítani vagy hangtani probléma merül fel, de az ilyen jelenségek szabályszerűségét analóg példák bizonyítják.

A könyv elején a szerző elhárít ugyan egy egész sor etimológiát (10–11. l. — ezek legnagyobb része a kötet végén levő mutatóban megtalálható), ez azonban természetesen nem gátolja abban, hogy számos esetben olyan román elemeket vonjon vizsgálatai körébe, amelyeknek magyar eredetére eddig nem gondoltak, főleg pedig abban nem, hogy vitás kérdésekben is nyilatkozzék. Ilyen elem a román *mereu* 'mindig, egyre, állandóan'. A megadott köznyelvi jelentés mellett azonban elsősorban az erdélyi románságban 'merev, szilárd; egyenes; merő, csupa' jelentései is vannak. A TAMÁS felsorolta irodalom a *mereu*-t részben ismeretlen eredetűnek mondja, részben a magyar *merev*, *merő* szavakból származtatja és e nézethez csatlakozik ő is. Itt jegyezzük meg, hogy CIORANESCU-nak (DicțEtRum.) a szó magyar eredetét elutasító érvelése nem fogadható el; az új román történeti nagyszótár (DLR.) a *mereu*-t ugyan ismeretlen eredetűnek jelzi, de utal a magyar *merő*-re. Akár a *merev*, akár a *merő* elemekből indulunk ki, a magyarázat hangtanilag kifogástalan; jelentéstani aggályok inkább felmerülhetnek, különösen, ha a román szónak csupán köznyelvi vagy a magyar elemek régebbi jelentéseit (vö. NySz.) szemléljük. Ugyanakkor azonban, ha az ÉrtSz. és a DLR. vonatkozó szócikkeit összevetjük, a megfelelő magyar és román szónak a szemantikai szférájára, különösen pedig a jelentésfejlődés iránya az eltérések ellenére is olyan egyezéseket mutat, amelyek a *mereu* magyar eredetét erősen valószínűvé teszik. Ez biztossá válna, ha az 'állóhíd' magyar *merev híd* kifejezése valahonnan előkerülne: a románban ugyanis ez a szókapcsolat (*pod mereu*) mutatható ki elsőnek.

Bonyolult, sokfelé elágazó problémát jelent a műveltségyszavak történetének ábrázolása. A szerző ilyenkor a „többszörös etimológia” módszerével él: felhívja a figyelmet arra, hogy a részleges magyar közvetítés lehetősége sokszor fennáll, pl. a *malter* 'malter' nem feltétlenül és kizárólagosan a németből került a románba; 'díszes löszerszám' jelentésben a román *cioltar* a magyar *csótár*, *csoltár* átvétele, egyéb jelentéseiben azonban az oszmán-török *çoltar*, *çultar* közvetlen átvétele. Kevesebb problémát jelent, ha vándorlás közben a szó valamely, a közvetítő nyelvre jellemző hangváltozást szenvedett: a német *Oberster* 'ezredes' *obârster*, *obârster* alakban került a románba, de az erdélyi s-ező *oberster* alakváltozat a magyar *oberster*-re megy vissza. A többszörös etimológia és a szóföldrajzi meggondolás máskor a kizárólagos magyar eredet elhárításához vezet, pl. a román *ciutură* valamennyi jelentését egyedül a magyar *csutorából* nem lehet megmagya-

rázni. Számos esetben pedig éppen a román szó földrajzi elterjedtsége az, amiért TAMÁS a magyarból való származtatást elutasítja: a román *hapsin* 'falánk', *hapsi* 'mohón lenyel' szavaknak a magyar *habzsi*, *hapsi*, ill. *habzsol*, R. *hapsol* elemekből való származtatásának ellene szól, hogy a közvetlenül a magyarsággal érintkező területeken nem élnek, így hangutánzó eredetük a kézzelfoghatóbb (13).

A fenti példák arra is rámutatnak, hogy állásfoglalása kialakításában a szerző komplex módon jár el, lehetőleg minél több szempontot érvényesít. Az eredetileg 'kályha' jelentésű magyar *szoba* (vö. rom. *sobă*; a szó több balkáni nyelvben is él) vitatott eredetű ugyan, de török eredete ma már nem igen fogadható el; evvel kapcsolatban TAMÁS joggal jegyzi meg, hogy a fűtésre szolgáló kályha elterjedése nyilván nem délről északra, hanem északról déli irányban történt. Az ökörhajtásnál használatos *csá* és *hajs* *cea*, ill. *hăis* alakban a románban is megtalálható. A szerző ezeknek magyar eredete mellett tör pácát: rámutat arra, hogy mivel mindkét elem megvan a románban is, az egymástól független hangutánzó eredet nem valószínű, a belső magyar keletkezésű szó román átvételét támogatja az, hogy a nagyjárlattartás szókinéséhez tartozik és ezen fogalomkörből a románság számos magyar jövevényszót vett át.

5. A címszóként szereplő román szavak magyar átdadó forrásait első helyen mai köznyelvi alakjukban adja meg a szótár, de különösen a régibb átvételeknél megtaláljuk a magyar etimon régebbi alakját is, hiszen forrásul ez szolgált, pl. román *cătană* < magy. R. *katana*, rom. *oraș* < magy. R. *város*. Méginkább helyeselhető ez a megoldás ott, ahol a köznyelvi mellett a nyelvjárási alak is szerepel; mivel közvetlen népi érintkezésről van szó, a román *jinău* nem az irodalmi *gyanú*, hanem a nyelvjárási *gyanó* átvétele. Ide tartoznak az *i*-zés esetei is: rom. *mihei* < m. *műhely*, N. *mihej*, *mihel*; rom. *ripă* < m. *répa*, N. *ripa* stb. Köztudott, hogy a keleti nyelvjárásterületeken az *i*-zés egészen közönséges, mégis célszerűbb lett volna más esetekben is közölni az *i*-ző magyar alakokat pl. a román *pîșpec* (MTsz.: számos *pispek* adat), *rit* (MTsz.: *ritoudal*), *somsid* (ÚMTsz.: *szomszíd*, *szomszídol*) etimológiai részében. A román *clanet* 'klarinet' átdadó forrásaként valóban a népnyelvi *klánét* jön számba, az idézett SzegSz. mellett azonban az ÚMTsz. többek között Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyei adatokat is ismer.

6. A valószínűtlen vagy nem meggyőző szőfejtések felsorolása közben TAMÁS megemlékezik azokról az esetekről is, amikor egy-egy szó történetének kutatója a kölcsönzés irányát helytelenül látta és magyar kölcsönzőnek tartott olyan román elemet, amelyet pedig mi vettünk át a románból, pl. *áfonya*, *bálmos*, *guzsba*, *orda* stb. (l. a Bevezetés 9–10. lapját). Egyes vitás, még nem lezárt problémákban a magyar–román nyelvi kapcsolatok nagytekintélyű szakértőjének nyilatkozata különösen értékes, műve így a magyar nyelv román jövevényszavaival foglalkozó kutatók számára is nélkülözhetetlen. Növeli ezt, hogy néhány vitatott eredetű szavunk esetleges román eredetét ő is lehetségesnek tartja (pl. *riuh*), máskor pedig maga vet fel ilyen ötleteket (pl. magy. *zsigora* < rom. *jigăraie*; a *jigodie* címszóban).

A román és a magyar nép közvetlen nyelvi érintkezését, szoros gazdasági és egyéb kapcsolatait mi sem mutatja jobban, mint egy-egy szó oda-vissza vándorlása a két nyelvben. Íme néhány példa a könyvből, amikor a román nyelvbe került szót visszakölcsönöztük: *odaveszni* > *adávəsi* > *áveszál*; *ketrec* > *cătreț* > *cotéc*, *kotjec*; *bodony*, *bödöny* > *budălu* > *bödölő* (a *budăi* címszóban). Az ilyen irányú tapasztalatok összegezését olvashatjuk a román *cătreț*-cel kapcsolatban: „... können in Gegenden, wo Ungarn, Rumänen und Slowaken sich berühren, die verschiedensten Wechselwirkungen . . . stattgefunden haben”. Valóban, olyan eset is akad, ahol a román szó visszakölcsönzését találjuk, pl. rom. *dovleți* > m. *döblec* > rom. *dublete*. Nézetünk szerint ilyesmiről van szó a szótárban szereplő *finzar* és *cenzarpenz*-nél is. A szerbhorvát *cincăr* 'macedóniai román' szót (ez a románból való) a magyar is átvette és sajátos jelentésekben járatos (MTsz. és EtSz. 2. *cincár* a.), ráadásul kereszteződött a TAMÁStól is említett *szenzállal*. Az így létrejött *cenzál*, *cenzár*, *cinzár* 'lőkupec, alkusz' jelentésű alakok a Kiskúnságban, déli megyéinkben és a jugoszláviai Vajdaságban járatosak, de van adat a 'csiszár' jelentésű *csenzár*ra Hajdúszoboszlórról is (minderre ld. Nyr. 47: 92 és az ÚMTsz. cédulaanyagát).

TAMÁS a román *cuc* 'felfelé' szót a magyar *kuk(k)ra* átvételének tartja, a magam részéről inkább DOMOKOS PÁL PÉTER nézetéhez csatlakozom (MNy. 59: 76–78), aki a kölcsönzés fordított irányát teszi fel. A tőle felhozottakhoz annyit tennék hozzá, hogy a magyarban ez semmiféle szócsaládhoz sem köthető, míg a románban nemcsak az említett *cucă* 'domb'-hoz, hanem a *cucui* 'daganat' és szócsaládjához is kapcsolható. Problematikusnak tartom a *cociorvă* 'szénvonó' magyar eredetét is, de maga a szerző sem foglal határozottan állást, sőt felillantja a szó román belső keletkezésének lehetőségét is. Ő a *scocioră* 'piszkál, felkavar'-ral hozza kapcsolatba, de éppen az ő ötlete nyomán egy másik hasonló jelentésű és hangalakban is közelálló elemre (*cociobăi*) is lehetne gondolni.

Magyar eredetűnek tartja több más kutatóval együtt a szerző a román *spiritus*, *spiridus* 'ördögfióka, szolgáló szellem' szót, többek között a magyarországi latin *s*-ezésre emlékeztető szóvég miatt. A magyar *spiritus* szónak **spiritus* változata azonban nincs feljegyezve, egyébként ez a hangtani problémákat csak részben oldaná meg, ugyanis nincs megmagyarázva a magyar *sp* szókezdő hangsoport *szp*-vé alakulása a románban. Ismeretes azonban a magyarban a *pírítus* (ilyen a hivatkozott CSÜRY közölte alak a SzamSz.-ban); ez jelenti egyrészt a 'pálinkát', másrészt a néprajzi érdekű 'ördögfióka, gonosz szellem' fogalmat. (CSÜRY ketté is választja őket.) Tekintettel arra, hogy ez a *pírítus* az ÜMTsz. tanúsága szerint a románsággal határos vidékeken (Bihar, Szatmár), továbbá Heves és Borsod megyékben járatos, továbbá mert a különféle kísértetekre vonatkozó szavaink között szép számmal akad román eredetű (pl. *nekurát, prikulics, sztrigoj*) a szó román jövevény voltát megvizsgálálandónak tartom. (A fentiek természetesen továbbra sem oldják meg a román *spiritus, spiridus* származásának kérdését.)

Az ismertetés végére érve a recenzius nem hallgathatja el azt az aggályát, hogy a művet sikerült-e híven bemutatnia. A szótár érdemeinek és egyes vitatható megoldásainak felsorakoztatása mellett sikerült-e rámutatnia mindazon buktatókra, amelyeket a szerzőnek ki kellett kerülnie. Remélhetőleg sikerült azonban megvilágítania, hogy könyvével TAMÁS LAJOS a román nyelv magyar jövevényaszvai vizsgálatának egy egész korszakát zárta le, ugyanakkor azonban több évtizedes gyűjtő- és rendszerező munkájának közéletével újabb kutatásokra ösztönöz. A könyv jelen formájában jóval többet vállal és nyújt, mint az etimológiai szótárak általában, de ez alkalommal nem kerülhetett sor a részletes, monografikus tárgyalásra. Erre senki sem hivatottabb mint maga a szerző és bízunk abban, hogy akadémiai székfoglaló előadása („A magánhangzók mennyiségének és a hangsúlynak összefüggése a román nyelv magyar elemeiben” I. Oszt. Közl. 23: 27–39) művének ilyen irányú folytatását jelenti be.

BAKOS FERENC

**И. А. Мельчук—Р. Д. Равич: Автоматический перевод 1949—1963
Критико-библиографический справочник. Под редакцией Г. С. Цвейга и Э. К.
Кузнецовой. Москва 1967. 517. 1.**

I. MELCSUK, ez a színes és eredeti nyelvész új könyvvel lepte meg olvasóit: egy látszólag száraz, kevés eredetű és egyénit ígérő bibliográfiával, mely a gépi fordítás első tizenöt esztendejének szakirodalmi termését veszi számba. A másfélezer feldolgozott könyv, cikk, sorozat stb. a „referens” Melcsuk egyéni szűrőjén ment keresztül. Egyes tételeket egyáltalán nem ismert, csak a címléírásukat adja (mint mondja: ez távolról sem akar értéktétel lenni), más munkákat oldalakon keresztül annotál, a margón külön jelekkel — felkiáltójellel, kérdőjellel, NB-vel stb. — fejezi ki egyéni vélekedését (pl. „érdekes, figyelmet érdemel”, „remek, nagyon helyes” stb.). A munkák osztályozása, tartalmi „szakozása” is tőle ered (összesen mintegy 80 témakörre bontja az anyagot).

MELCSUK a számára idegen és szigorú formai korlátok között sem tesz mást, mint saját nézeteit fejezi ki a GF jelenlegi helyzetéről és perspektíváiról, a GF és az általános nyelvészet viszonyáról, sőt a gép és a tudomány viszonyáról. Közben pedig a jelzett időhatárok között megismertet minden lényeges és kevésbé lényeges gondolattal e témakörök-ből, akár Szovjetunió valamely nehezen hozzáférhető kiadványában, akár valamely vidéki amerikai egyetem, egyéni kutató eldugott munkájában jelent is meg. Ezért már előjáróban is leszögezhetjük: nem kétséges számunkra, hogy e munka nyelvész-körökben hosszú ideig az egyik legolvasottabb könyv lesz (a benne tárolt igen nagy mennyiségű objektív információ miatt); ugyanakkor azonban sok vitát is fog kiváltani (a benne megnyilvánuló sok egyéni állásfoglalás miatt). Tárnyilagos bevezetés a GF és az általános nyelvészet bizonyos kérdéseihöz és szenvedélyes vitáikat ugyane kérdéskörből.

Explicite természetesen az öt pontra tagolt bevezetés (5—16) arról el legtöbbit a szerző egyéni állásfoglalásáról. Legelőször könyve főcímét kell kommentálnia: a *gépi fordítás helyett az automatikus fordítás* kifejezést azért használja, mert „a gépi vagy automatikus fordítása számára a legfontosabb a szabályok szigorú (formális) kifejtése, minden állítás egzaktsága és egyértelműsége, és éppen ez teszi lehetővé a szabályok automatizálását. Egyáltalán nem a gépről van szó, hanem arról, hogy a megfelelő szabályokat a t o m a t i k u s a n lehessen alkalmazni” (6). A továbbiakban még részletesebben kifejti ezt a gondolatot: a GF lényegében nyelvészeti feladat, nem a gépek és nem is maga a fordítás az érdekes, hanem a nyelvek egzaktsági leírása, az e leírások értékelésére szolgáló

elmélet kikovácsolása, a GF összeolvadása (слияние — 9. o.) a nyelvészettel. Ennek megfelelően könyvét nem csak azoknak szánja, akik speciálisan a GF-al foglalkoznak, hanem általában a nyelvészeknek (14).

A bevezetést két lapon néhány technikai közlemény követi a kötetrel kapcsolatosan, majd az első tartalmi fejezet (a jelzett időhatárok között megjelent GF-bibliográfiák) és a második — a folyóiratok, cikkgyűjtemények, időszaki kiadványok, kollektív beszámolók, konferenciák és tanácskozások anyagai (17—19; 20—25).

A következő nagyobb lélegzetű fejezet a „GF története és mai helyzete” címet viseli (26—57). W. WEAVER 1949-es „Translation” elnevezésű memorandumától kezdve, mely a GF megindulási dátuma is egyben, számos más, általános munkával is megismertetett itt a szerző. (Megjegyzendő: az „úttörő” munkák szintén külön — nagy fehér csillaggal — vannak megjelölve a margón, WEAVER memorandumán kívül ilyennek minősíti itt MELCSUK BAR-HILLEL 1951-es beszámolóját — „The present state of research . . .”, BOOTH 1953-as cikkét.) Külön alfejezet szól ezután a GF történetéről a Szovjetunióban (itt — talán az önmaga és munkatársa, O. S. KULAGINA iránti szerénységből? — egyetlen fehér csillagot sem találunk), majd a GF egyéb országokbeli történetéről. Ez utóbbi alfejezetben, bár tulajdonképpen még ez is csupán történeti-bevezető fejezet lenne, már előtűnnek a részletek, húségek, pontos és szellemes ismertetések: PENDERGRAFT, TOSH és társaik elméletét majdnem két oldalon ismerteti, a Quarterly progress report (Austin, Texas) egyetlen bibliográfiái egységként kezelt 7 kötetének megéppenséggel öt lapot szentel; hasonló részletességgel ismerteti Josselson professzor csoportjának és más csoportoknak a munkáját. (Mindez annyiban „történet”, hogy a n n u a l r e p o r t-ok, évi beszámolók vagy ehhez hasonló kiadvány-sorozatok keretében jelentek meg a tanulmányok; ennyiben valóban egy-egy csoport gondolatainak logikus fejlődését mutatják.) A konferenciákról, tanácskozásokról szóló beszámolók is részletes alfejezetet kapnak a továbbiakban.

A következő fejezet a GF általános kérdéseivel foglalkozó munkákat öleli fel (58—154): általános áttekintéseket, a GF lehetőségeiről, feladatairól és távlatairól szóló munkákat; a GF általános elveiről, a fordítás folyamatának szakaszairól szóló értekezéseket. Ugyanitt ismerteti a GF és a nyelvészet kölcsönös viszonyát taglaló műveket, meg a „GF és . . .” problémakört (GF és az általános fordítás-elmélet, GF és egyéb gépi információ-feldolgozások, GF és nyelvtanulás, GF és nyelvtatisztika, GF és az alkalmazott nyelvtudomány egyéb ágai stb.). — Egy további szekció egyes konkrét algoritmusokat ismertet (közte a nálunk is eléggé elterjedt korai magyar—orosz algoritmust, saját műhelyéből).

A terjedelem zömét az ezt követő fejezet foglalja el, mely a „GF részproblémái” címet viseli (199—440). Íme a fontosabb témakörök ezen belül: elő- és utószekeresztés; szavankénti fordítás; transliteráció, betűk kódolása; szótárak a GF számára; a szöveg automatikus elemzése; a frazeologizmusok problémája; morfológiai elemzés; szintaktikai elemzés; szemantikai elemzés; a tulajdonképpeni fordítás kérdései; szöveg automatikus szintézise; a közvetítő nyelv; GF-algoritmusok leírásának formalizálása; GF-kísérletek; a GF megvalósításának néhány konkrét kérdése. Minden egyes ilyen témakör több további altémakörre van bontva (a témakörök és altémakörök végén természetesen utalással azokra a további helyekre, ahol az adott kérdésről még szó lehet).

Végül a zárófejezet azokat a munkákat ismerteti, melyek az elektronikus gépeknek a nyelvészeti kutatásokban vállalt szerepét taglalják (442—465); érinti a nyelvészeti algoritmusok gépi előállításának kérdését, a „tanuló”, „öntökéletesítő” GF-algoritmusok kérdését is.

Ezzel a könyv tartalmilag le is zárulna: itt következnek azok a sokszor mellékesnek tűnő részletek, melyek egy ilyen jellegű könyvben mégis nélkülözhetetlenek. Elsőnek néhány kiegészítést találunk: tekintettel arra, hogy az egyes tételek (az egyes szekciókon, témakörökön, illetőleg altémakörökön belül először a cirill, majd a latin ábécé rendjében beszédvé) folyamatos számozást kaptak, természetes, hogy ezt a számozást egy-két később beérkezett adat kevéért nem lehetett megbontani s így azokat itt, külön lehetett csak kezelni. A szerzők szerinti mutató is előbb a cirill, majd a latin betűs neveket közli. A tárgymutató egyben kis terminológiai szótár, amennyiben legtöbbször nem csupán az illető tételszámokra utal, hanem rövid definícióját is adja a fogalomnak. A nyelvek szerinti mutató külön érdekessége, hogy első részében a szokásos ábécé-rendben közli a nyelveket, illetőleg (fordításról lévén szó) az érintett nyelv-párokat (pl.: orosz—angol, orosz—bolgár, orosz—magyar stb.), majd a másdikban egy sajátos „a tergo” rendezésben: a nyelv-párok esetén a m á s o d i k n a k feltüntetett nyelvek ábécé-rendjében (az oroszban belül: angol—oros, arab—oros, örmény—oros stb.). Ezt a források, rövidítések jegyzéke, majd a GF-fel foglalkozó munkacsoportok, kollektívák országonkénti felsorolása (és

természetesen egy tartalomjegyzék) követi. Mindezek a mellékletek igen nagy mértékben hozzájárulnak a könyv használhatóságához és talán még mi is okulhatunk belőlük (pedig igazán hagyományosan jó mutató-készítő filológiával rendelkezünk).

E technikai erényeken kívül kiemelném a szerző (és itt már nyilván többest is használhatok: a szerzők — e téren RAVICS sokat segített MELCSUKnak) pontosságát. Én magam feldolgoztam az 1962—63-ig terjedő szovjet anyagot — de nem tudnék semmiféle lényeges vagy akár lényegtelen hiányra utalni e szűkebb területen; a jereváni konferencia (melyről folyóiratunk más helyén számolunk be) nyugati részvevőinek hasonló volt a véleménye a nyugati anyagra vonatkozóan (igaz, akkor még csak első bepillantás alapján — a könyv épp a konferencia előestéjén jött ki a nyomdából, mi még a bolti forgalmazás előtt juthattunk hozzá). Igen dicséretes a szerző fegyelmezettsége is, amin azt értem, hogy nem vett fel munkájában semmi olyat, ami közvetlenül nem kapcsolatos a címbe feltüntetett témakörrel. Például egyik mutatóban sem szerepel N. CHOMSKY neve. Nem azért, mintha valamennyire is kisebbíteni kellene ennek a valóban új korszakot nyitó szerzőnek az érdemeit, de hát ő maga k ö z v e t l e n ü l valóban nem foglalkozott a GF-al. Ugyancsak a saját tapasztalatomból tudom (és tudja mindenki, aki ilyenrel foglalkozott), milyen nehéz az összefüggő, egymásba fonódó szerves tudományos produktumot o s z t á l y o z n i, valamely közlemény alapvető helyét jól megtalálni, másutt csupán utalni rá, úgy hogy az utalásokkal az alapszöveg ne váljék érthetlenné. Azt hiszem, ezt a feladatot is példamutatóan megoldották a szerzők. (Kár, hogy mindehhez egyáltalán nem méltó a könyv szegényes nyomdatechnikai előállítására, és aránylag kis példányszáma — 2500 —, de hát ez már egyáltalán nem róható a szerzők rovására.)

Csábító, de nagyobb terjedelmet igénylő feladat lenne most a margókon elhelyezett felkiáltójelként mentén végigszámlálni a MELCSUK által kiválóan minősített gondolatokon. Íme néhány ezek közül, a „GF és a tudomány” részből: a szemantikai szorzók, a tudomány nyelve tartalmi oldalának darabokra bontása megfelel a modern nyelvtudomány azon, egyik legfontosabb, eredményének, mely szerint a nyelv minden szintjét elemi egységek rendszerének foghatjuk fel (IVANOV: 91. o.); a GF megköveteli a nyelv tényeinek egzakt formális leírását (HALIDAY: 97. o.); a GF számára lényeges mindenféle tartalmi különbség kifejezésének egységes formára hozatala, függetlenül a kifejezés formájától (Kay 1959 [! — felkiáltójel az évszám után tőlem. — P. F.]: 97—98 o.). Nem folytatom: ha végigmegyünk e kiemelt gondolatokon és így közvetve megértettük Melesuk gondolatait, szinte teljes mértékben egyetérthetünk vele; a kiemelt gondolatokból valóban a modern lingvisztika egész breviáriumát lehetne összeállítani.

Van azonban két kérdés, ami nyugtalanít mégis Melesuk koncepciójában. Az egyik az a gondolata, hogy a GF követelte feladatot „a meglévő nyelvtudomány alapján nem lehet megoldani: annak elméletei és módszerei elégteleneknek bizonyultak. Égető szükség van a nyelvtudomány lehető leggyorsabb fejlesztésére a szükséges irányban, talán arra is, hogy egy (több szempontból) új tudományt hozzunk létre a nyelvről” (7). MELCSUK egész kötete alátámasztani látszik e megállapítását: felkiáltójellel vagy anélkül, de minduntalan előtűnik az a gondolat a legkülönbözőbb, felelős és hozzáértő emberek műhelyéből, hogy a GF tömeges megvalósításának akadálya ma — nem a gépek, hanem a nyelvtudomány elmaradottsága. Ha nem MELCSUK írta volna le e sorokat, kissé megijesztenének. Mégis az egész kötet és magának MELCSUKnak a munkássága azt bizonyítja, hogy ennyit sem értünk volna el, ha nem lettek volna komoly elmunkálatok. Tehát nem új tudományra van szükség, még új módszerekre is csak részben: egyelőre egyszerűen el kell érni azt, hogy a leíró nyelvészet is eljusson az egzaktágnak arra a fokára, amelyre a történeti nyelvészet már elérkezett. Sok újra van szükségünk, matematikára van szükségünk, modern logikára és pszichológiára (ez a gondolat is vissza-visszatér a tizenöt év publikációiban), részben új módszerekre is, eközben észrevétlenül megújul maga a „hagyományos” lingvisztika is: valószínűleg ugyanaz az egységes nyelvtudomány marad, csak korszerűsödik. Figyelmeztetem az olvasót: lehet, hogy ezzel én talán még szélsőségesebb álláspontot képviselek, mint MELCSUK, hiszen feltételezem a „hagyományos” nyelvtudomány gyökeres átalakulását, megújulását is. Feltételezem például, hogy egzakt matematikai, modern logikai módszerek fognak érvényesülni a történeti stúdiumokban is — megjegyzendő: ez a gondolat szintén fel-felcsillan a tizenöt év termésében —, bár ezek a stúdiumok mai formájukban is egzaktabbak még, mint a leíró jellegűek.

És a másik gondolat: MELCSUK a bevezetésben is, a gondolatok kiemelésében is nagyon elrugaskodik a gépektől. Teljesen igazat adhatunk neki (és az általa kiemelt más szerzőknek), hogy a nyelvész feladata nem algoritmusok gyártása, hogy a programozáshoz nem értő nyelvész algoritmusai csak megzavarják a programozó matematikust, aki egyszerűen egzakt és következetes leírást kíván a nyelvtésztől. Az már az ő dolga, hogy ezen vagy azon a konkrét gépen, ilyen vagy olyan programozó nyelv segítségével

hogyan valósítja azt meg. Az is igaz, hogy azon a területen, amelyen most MELCSUK legnagyobb energiával dolgozik, és amely egyben a mai GF kétségkívül legperspektivikusabb ága, a szemantika formalizálásában — korai még a gépek tömeges alkalmazását kívánni (bár épp Melcsuk gyakorlatában van erre is példa, vö. Arsentyjeva beszámolóját a jereváni konferencián a Melcsuk—Zsolkovszkij-féle szemantikai feladatok kísérleti gépi megvalósításáról). Am á l t a l á b a n, századunk utolsó harmadának nyelvtudomány, nyelvésze (természetesen nem minden nyelvésze) gépek nélkül elképzelhetetlen. Azok az új feladatok, amelyekről MELCSUK beszél, csak részben oldhatók meg spekulatív-matematikai jellegű módszerekkel és eljárásokkal; másrésztől viszont azt kívánják meg, hogy hatalmas anyagot eddig nem látott sokoldalúsággal és pontossággal — vagyis gépekkel — dolgozzunk fel. (Ajánlhatom az olvasónak ebből a szempontból, hasonlítsa össze e sorok írójának főnév-szintézis-modelljét — MNy. LXII: 194—206 — a MELCSUK modelljével — uo. sajtó alatt. Nem kétséges, hogy MELCSUKÉ szebb, elegánsabb, általános érvényű — mindezért őszintén irigylem is. Az én modellem mentségére csak azt hozhatom fel, hogy azt viszont Ural 2-n effektíve megvalósítottuk; ez valóban nem lényeges dolog az elmélet mai állása mellett, de talán nem is egészen elhanyagolható.)

A már említett jereváni kongresszus nem hivatalos végső akkordjaként néhányan (természetesen valamennyien MELCSUK lelkes hívei, sőt hívői közül) elmentünk kétnapos kirándulásra a Kaukázusba. Valaki a jóbarátok közül hibáztatta MELCSUKOT azért a subjektívizmusért, amellyel e könyvét összeállította, és amelyről a fentebb mi is többször említést tettünk. MELCSUK rendkívüli szenvedélyességgel védte az igazát: a tudomány szenvedély, szerelem, gyönyörűség és szenvedés, de mindenképpen az e g y é n alkotó terméke, ezt nem kell és nem is lehet elkendőzni. (Az olvasó fantáziájára bízom, mennyi e g y é n i tűzzel védték az o b j e k t i v i s t a álláspontot is...) Én akkor a havas hegyeket néztem, s a vitához most ezzel az ismertetéssel hozzászólok. Kell-e mondanom, melyik oldalon?

PAPP FERENC

E. С. Кубрякова: Что такое словообразование

Изд-во «Наука». Москва, 1965. 78 l.

KUBRJAKOVA könyvecskéje egy tudománypszerszűftő sorozat első számaként¹ jelent meg, a benne felvetett problémák mégis érdemessé teszik arra, hogy a tudományos kutatás szempontjából is foglalkozzunk vele.

A könyvecske címében szereplő *szlovoobrazovanyije* terminus technicust *szóalkotás* és nem *szóképzés* értelemben használja a szerző (ahogy ez az orosz nyelvészetben is szokásos, sőt Majtyinszkaja nyelvtanával a magyar nyelv grammatikai irodalmába is bevonult). Rövid lélegzetű munkáját a szóalkotás körébe eső analízis kérdéseinek szenteli, de szó esik egyéb általános problémákról is.

„A szóalkotás helye más nyelvészeti diszciplínák között” című fejezettel vezeti be munkáját. Áttekintve az idevonatkozó szakirodalmat, arra a meggyőződésre jut, hogy jóllehet a szóalkotás számtalan vonatkozásban érintkezik a morfológiával, a szintaxissal és a lexikológiával, lényegét tekintve mégis különálló nyelvészeti stúdiumnak tekintendő. Ez a felfogás nem új a nyelvtudományban, eddig azonban többnyire a hovatartozás kérdésének tekintették. Ha valaki morfológiai folyamatnak tartotta a szóalkotást vagy a szóképzést, akkor a morfológiáról szóló fejezetben tárgyalta. A szóalkotás rendszere, a morfológiához és a szintaxishoz való strukturális és szemantikai kapcsolatai azonban többnyire rejtve maradtak. KUBRJAKOVA — mint ez a későbbi fejezetekből is kitűnik — szkeptikus a mondatközpontú transzformációs nyelvtanokkal szemben, és inkább a morfológiai elemzést részesíti előnyben, ha például egy nyelv szóképzési folyamatait kell leírni. Munkája kitűnő nyelvészeldők és kortársak (így V. V. Vinogradov, G. O. Vinokur, A. I. Szmirnyickij, K. A. Levkovszkaja, H. Marchand, E. Stankiewicz) könyveire és cikkeire támaszkodik, ugyanakkor mintegy általános nyelvészeti összefoglalása a szerző germán nyelvek területén elért eredményeinek.

A továbbiakban („A szóalkotás rendszere és funkcionálásának néhány sajátága” c. fejezet) a szóalkotás szinkrón problémáját tárgyalja elsősorban metodológiai szem-

¹ Időközben további két munka is megjelent: И. А. Сизова, Что такое синтаксис. М., 1966; В. Н. Телия, Что такое фразеология. М., 1966.

pontból. Tüzetesen vizsgálja azt a kérdést, hogy milyen módszerek alkalmasak a szóalkotási folyamatok leírására, hol a határ a diakrónia és a diakrónia, belső és külső nyelvészet között. Szerinte leírásunkat nem lehet csak a produktív képzők bemutatására korlátozni, mert ezáltal a nyelv szóalkotási rendszerét ködbe burkolnánk. Kubrjakova a nyelvi leírásból nem rekeszti ki az extralingvisztikai tényezők figyelembe vételét, arra hivatkozván, hogy a szóalkotás érintkezése az anyagi világ változásaival igen szembetűnő.

A harmadik fejezet („A származékszó fogalma és a szóalkotási viszonyok meghatározása”) a szóalkotás fogalmát tisztázza. Словообразование (composites, szóalkotás) fogalma alá sorolja a словосложение (compounds, szóösszetétel) és a словопроизводство (derivates, szóképzés) terminus technicusokat. Terminológiai kérdés az is, hogy amíg a morfológiának, a fonológiának van centrális fogalma, van „főhőse”, addig a szóalkotásnak ilyen egysége nincs. A szerző a производное terminus technicust ajánlja, amely a magyar „származékszó”-nak, a képzett és összetett szó közös elnevezésének felel meg.

A szóalkotás heterogén viszonyokat rejt magában, affixumok és szavak kapcsolódnak egymáshoz meghatározott szabályok szerint, s e szabályok ismeretében két szóról elmondható, hogy szóalkotási viszonyban áll-e egymással. Mivel a szóalkotásnál új lexikai egységek is keletkeznek, a strukturális változás szemantikait is takar. A szerző itt MARCHANDOT idézi, aki szerint nincs derivációs viszony ott, ahol szemantikai kapcsolat nincs (33. o.). A szóalkotás körébe tartozik KUBRJAKOVA szerint a szócsonkítás és a konverzió néven ismert szóalkotási mód is. Ez utóbbi tulajdonképpen különböző szófajú szavak egybeesése, képző nélkül. A megkülönböztetés csak az illető szófajra jellemző affixumok útján jön létre.

A következők fejezetben („Szóképző affixumok és helyük a nyelv rendszerében”) a derivációit jellemzi a szerző. Az affixumok jelentős hányada szóképzésre szolgál, ezek jellemző — Greenberg szerint —, hogy a szintaktikai viszony megváltozása nélkül felcserélhetők egymással, míg a szóragozási affixumok felcserélése (ház-ban, ház-ig) megengedhetetlen akkor, ha a szintaktikai viszonyt változatlanul akarjuk hagyni. Az a Bloomfield-i definíció, amely szabad morfémának csak töveket, kötöttékné csak a toldalékokat tartja, a szerző szerint (s szerintünk is) elfogadhatatlan (pl. for-og, vir-ul, fel-megy, gyógy-szerész). A fejezet végén a szerző a nyelvek morfémátípusait állítja fel.

Érdekes fejezet a tövek specifikumát taglaló rész („A szóképzési tő fogalma és a főbb szóképzési tőtípusok”), ugyanis a szerző itt mondja el a véleményét a disztribúcióról és a transzformációról, tehát azokról a módszerekről, amelyek alkalmazása nyomán új perspektívák nyíltak a szóképzés és általában a szóalkotás területén. KUBRJAKOVA lelkes híve az amerikai deskriptivisták által formalizált módszerek, a disztribúciós eljárásoknak, a transzformációkkal szemben azonban már szkeptikus. WOLFGANG MOTSCH ismert cikkében² a transzformációs eljárást a szóképzési típusok azonosítására, illetve elkülönítésére használja fel. Így kerül egy típusba az *erreichbar* 'elérhető' és az *erklärbar* 'megmagyarázható', mivel azonos szerkezetű transzformációs eredményei: *kann {erreicht, erklärt} werden*, és külön típusba a *fruchtbare* 'gyümölcsöző, termékeny', mivel hasonló transzformációval nem állítható elő. KUBRJAKOVA megjegyzi, hogy ugyanezt az eredményt kapjuk, ha a különbségtétel megállapítása végett megkülönböztetjük a derivátumok töveit szófaj szempontjából (56). A szerző erős morfológia-orientációja e példában valóban termékeny, de más esetekben gátja lehet az adekvát leírásnak. Szinoním képzőkről csakúgy általában éppúgy lehet vagy nem lehet beszélni, mint szinoním szavakról. Az esetek többségében a szónak és a képzőnek is több jelentése van, s a szinoníma egy-egy jelentésre vonatkozik. Az -i, az -s és az -ú képzőkről mint szinoním morfémákról nem beszélhetünk általában, hiszen csak néhány esetben képeznek azonos jelentésű szavakat, másként fogalmazva: transzformációs soraik között nincs teljes megegyezés. Ennek pontos megfogalmazása véleményünk szerint csak transzformációs analízis, illetve szintézis révén készíthető el. Pl. S¹on + {történe, . . .} + S² → Adj^{S¹} (s, i, ú) + S² (*hajós szolgálata, hétvégi kirándulás, harmadjokú készültség*), de: S¹val + {történe, . . .} + S² → Adj^{S¹}s + S² (*autós felvonulás*), S¹on + {termé, . . .} + S² → Adj^{S¹}(i) + S² (*földi mogoró*), S¹on + {beszélő, . . .} + S² → Adj^{S¹}(ú) + S² (*kétnyelvű személy*). Szóképző affixumok

²Vö. В. М. Волоцкая, Установление отношения производности между словами: Вопросы Языкознания, 1960/3: 100—7; И. И. Теплова, Применение трансформации и дистрибуции в различении словообразовательных типов русских глаголов: Сб. «Вопросы методологии и методики лингвистических исследований.» Уфа, 1966. 163—7.

³Zur Stellung der 'Wortbildung' in einem formalen Sprachmodell. *Studia Grammatica*, I. 31 k. (Berlin, 1962).

összevetése szintagmákkal, egyszerű mondatokkal W. DOROSZEWSKINÉL már 1946-ban jelentkezett,⁴ s megtalálható A Mai Magyar Nyelv Rendszeré-ben is. Egzakttá válása és tudatos alkalmazása azonban csak a generatív grammatika készítésénél, tehát napjainkban várható.

Az utolsó fejezetben („A szóalkotás fő modelljeinek osztályozása és azok megkülönböztető jegyei”) tipológiai megjegyzéseket találunk. Lineáris szóalkotási modellnek nevezi a véges számú szóképző elem összetételét. Ide tartozik a szóösszetétel, a prefixálás, a suffixálás és a kevert típusú szóképzés, továbbá az abreviatura (rövidítés). Strukturális szerkezetük: $x + y$. A nem lineáris szóalkotási modelleket nem lehet szóképzési szempontból tagolni, szegmentálni, ugyanis ezekben a modellekben a t_0 fonológiai változáson megy keresztül. Képletük $x \rightarrow y$. Ide sorolható a konverzió útján létrejövő képzés, a szófajátváltó szubsztantiváció, adjektíváció stb., a t_0 vagy a gyökér fonológikus változása és az olyan képzés, amelyet a ragok levágása után nyerünk (58–61). A szóalkotásnak ezen fajtái különböző fokon képviselik magukat az egyes nyelvekben. Ismeretes, hogy a német nyelv a szóösszetételeket, ezzel szemben az orosz az affixációs szóképzést kedveli.

KUBRJKOVA nagyon fontos feladatnak tartja a szóalkotási modellek produktivitásainak leírását, általában azt a nyelvreírás, amely rögzíti egy adott nyelvallapotban a modellek potenciális lehetőségeit. Ilyen természetű munkát jelenleg alig-alig találunk a szóalkotás témakörében.⁵

Szó esik még e könyvecske utolsó lapjain az affixális szóképzés tipológiájáról (mégha szimplifikált formában is). KUBRJKOVA szóalkotási könyve elsősorban a szavisztikai irodalmon nyugszik, innen érthető szenvedélyes kutatása az ún. univerzális módszer után. S mivel a szóalkotási rendszer nagyon heterogén folyamatok gyűjtőmedencéje, sokarcúságának feltárásához véleménye szerint csupán egyetlen módszer nem elégséges.

NAGY FERENC

Approaches to Semiotics

Cultural Anthropology, Education, Linguistics, Psychiatry, Psychology. Transactions of the Indiana University Conference on Paralinguistics and Kinesics. Edited by THOMAS A. SEBEOK, ALFRED S. HAYES, MARY CATHERINE BATESON. London — The Hague — Paris, 1964. Mouton and Co., Janua Linguarum, Series Maior XV. 294 l.

A gyűjteményes kötet annak a tudományos tanácskozásnak az anyagát foglalja össze, amelyet 1962. május 17–19-én tartottak az Egyesült Államokban, Bloomington városában az Indiana-egyetemen (az Indiana University Research Center in Anthropology, Folklore and Linguistics rendezésében). A kötet szerzői „szemiotika” néven tették közzé a beszámolókat és a viták szövegét. Ezzel a névvel, amely végeredményben két amerikai filozófus, CHARLES S. PEIRCE és CHARLES MORRIS műszava, próbálják elnevezni azokat a kutatásokat, amelyek a „paralingvisztika” és „kinézia” körébe tartozó igen sokrétű jelenségalmaz elemzésével és rendszerezésével foglalkoznak. A paralingvisztika és kinézia ugyancsak nem általánosan elfogadott terminus technicus, a viták során többben is kifogásolták használatukat és meghatározásukat (két pszichológus, MAHL és SCHULZE előadásukban „extralingvisztikának” nevezték a paralingvisztikát), de jobb híján mégis ezek a leginkább elfogadott műszók.

A paralingvisztika és a kinézia egyaránt a nyelvtudomány határterületén foglal helyet, és szorosan kapcsolódik a pszichológia, a szociológia, a néprajz, a nyelvpedagógia, a pszichiátria és más stúdiumok anyagához, s éppen azért rendezték a szóban forgó konferenciát, hogy a különböző területeken, de ugyanazzal a jelenséggel más-más szempontból foglalkozó szakemberek közös nevezőre jussanak az alapelvekre és a kutatási módszerekre nézve. Ez még ennek a tanácskozásnak a során nem teljesen sikerült, de a jelenségek rendszeres, tervszerű és egybehangolt kutatásának fontosságát általában elismerte a konferencia minden résztvevője.

⁴ Kategorie słowotwórcze. „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego”. Warszawa, 1946. 39.

⁵ Vö. mégis KÁROLY SÁNDOR, A szóképzés grammatikai jellegéről. NyK. LXVII, 273–89. [1965].

A paralingvisztika lényegében a csak kommunikatív jellegű hangos beszéden felüli vagy kívüli nem-verbális beszéd- és hangjelenségekkel foglalkozik, tehát pl. az érzelme-kifejező hanglejtésfajták, indulathangok, mozgás, nyögés, köhögés stb. funkcióinak leírásával és rendszerezésével, a kinézia pedig a beszédet kísérő vagy helyettesítő mozgás-fajtákkal, a mimikával, a gesztikulációval, a testtartással és testmozgással stb. Mindezeknek a jelenségeknek a leírása természetesen nem most veszi a kezdetét, és hosszú lenne felsorolni csak az alapvető munkákat is (a mű igen bő bibliográfiák közül), de az egységbe foglaló és a kutatások alapelveit meghatározó törekvések alig több mint egy évtizede keletkeztek. Lásd erre vonatkozóan még DIEBOLD összefoglalását (Psycholinguistics. Edited by CHARLES E. OSGOOD and THOMAS A. SEBEEK. Bloomington 1965. 205—291. l.).

A kötet az 5 vitaindító előadás és az azt követő viták szövegét, továbbá a szociológus MARGARET MEAD általánosabb tárgyú előadását közli. A viták itt közölt szövege verbális hűséggel követi az elhangzottakat, s így visszaadja a tárgytól gyakran elkalandozó gondolatokat is.

PETER F. OSTWALD (How the Patient Communicates about Disease with the Doctor, 11—34. l., illetőleg a vita 35—49. l.) a pszichiáter és a gyakorló orvos szemszögéből csoportosítja a jelenségeket, és úgy látja, hogy a normálistól eltérő beszédbeli sajátosságok (hangsúly, hanglejtés, beszédsszünet, szókihagyás, szó- és szótagisméltés), egyéb hang- és mozgásrendellenességek és jellemvonások (mimika, testtartás, kézmozdulat, köhögés stb.), továbbá állandóbb jellegű külső tünetek (testi állapot, termet, bőrszín, tekintet stb.) specifikus elváltozásokra és megbetegedésekre engednek következtetni. A hozzászólók közül többen nem látták megnyugtató módon elválasztva az előadó által felsorolt és példákkal illusztrált anyagból a kommunikációs és nem kommunikációs jellegű jelenségeket. Ez utóbbiak közé tartoznak nyilvánvalóan a minden közlési szándéktól független testi jelenségek, mint a termet, a bőr elváltozásai stb.

GEORGE MAHL és GENE SCHULZE (Psychological Research in the Extralinguistic Area, 51—124 l., illetőleg 125—143 l.) tárgykör szerinti részletezésben tekintette át a főleg 1950 után megjelent munkákat (számszerint 110 bibliográfiai adatot). A szerzők kiemelik, hogy — amint az összeállításból is kiténik — az eddigi kutatások nincsenek egységes terv szerint összehangolva, a kísérleteket és megfigyeléseket igen eltérő egyéni módszerek alapján végezték. Ami az egyes témaköröket illeti, a beszélőnek a hallgatóra gyakorolt hatására vonatkozóan a szerzők egyetlen referenciát sem találtak. Az előadás további részében megvizsgálták, hogy a szorongás lelkiállapotát milyen paralingvisztikai jelenségek jellemzik az eddigi kutatások megállapításai szerint. Általában véve kevés a teljesen egybehangzó tanulság, viszont több ellentmondás állapítható meg. Így pl. a hanglejtéskülönbség növekedése általában szorongásra utal, bár nem minden esetben, mert több személynél éppen az ellenkezője volt tapasztalható (85. l.). Az előadók a melléknév—főnév előfordulásának arányát is vizsgált és következtetés tárgyává tették, de amint STANKIEWICZ a vitában rámutatott (133. l.), még nem ismerjük az arány előfordulását a code-ban, az irodalmi és más stílusrétegek közt, tehát a néhány kísérleti személy beszédében előforduló arányból nem lehet messzemenő következtetéseket levonni.

ALFRED S. HAYES (Paralinguistics and Kinesics: Pedagogical Perspectives, 145—172, 173—190. l.) a jelenségeket az elméleti és gyakorlati pedagógia nézőpontjából vizsgálja, és megállapítja, hogy idegen nyelvek oktatásához és elsajátításához nemcsak a szűkebb értelemben vett kommunikatív jellegű nyelvi rendszert kell figyelembe venni, hanem a nyelvenként (illetőleg népenként) különböző paralingvisztikai és kinéziai jelenségeket is. A didaktikai módszerek közt javasolja többek közt filmek alkalmazását (169. l.). Ennek hasznosságát a nyelvórákon a vita során mások is hangoztatták (185—186. l.). BIRDWHISTELL, a kinézia stúdiómanának egyik úttörője rámutatott (178. l.), hogy a nyelvek különbsége nagyon is megnyilvánul a látható beszédmozgás különbségében; a hangosfilmen az éles szem megállapíthatja, hogy az illető éppen melyik nyelven beszél, még akkor is, ha a hangot kikapcsolják.

WESTON LA BARRE (Paralinguistics, Kinesics, and Cultural Anthropology, 191—220, 221—237. l.) az etnográfiai gyűjtések bőséges anyagával támasztotta alá beszámolóját. Bebizonyította, hogy az etnikai különbség a szóban forgó jelenségekben is nagy mértékben megnyilvánul.

EDWARD STANKIEWICZ (Problems of Emotive Language, 239—264, 265—276. l.), mint nyelvész az emóciós nyelvi eszközöket próbálja rendszerbe foglalni fonetikai, lexikális, morfológikus és képzésszerű sajátságok szerint. A fonetikai eszközöket illetően megállapítja, hogy általában a kommunikatív rendszertől eltérő fonetikai sajátságokat használják fel emócionális kifejezésre, tehát pl. a hangzónyújtást olyan nyelvekben, ahol a kvantitáskülönbség nem fonológus jellegű, pl. (német *rrrauss!*). Rámutat, hogy új

fonémák keletkezhetnek emfaticus jellegű hangokból. Így keletkezhetett pl. az összlávbán a *x*, és egyes szláv nyelvekben az *f* és *z* hang (259. l.). Ugyanakkor korábbi emocionális elemek elveszthetik ezt a sajátosságukat, mint pl. a latinból kicsinyítőképzővel átvett francia szavak (*oreille*, *soleil* stb.). Az expresszív elemek egyik nyelvből a másikba vándorolhatnak éppenúgy, mint egyéb kölesőszavak. STANKIEWICZ szerint a mássalhangzóbetoldásos ikerítés (angol *money-shmoney*) jó példa erre, itt ugyanis a török képzésmódot vették át egyes szláv nyelvek (orosz *zakon-makon*), ez terjedt el a jiddisben, és innen került át az angolba. Kérdés, vajon a hasonló magyar jelenség (*ingó-bingó*, *Anni-Panni*) szintén átvétellel magyarázható-e, vagy esetleg több nyelvben egymástól függetlenül létező, legfeljebb egymást erősítő jelenséggel állunk szemben? A vitában többen is feltették a kérdést, hogy a STANKIEWICZ által számbavett jelenségek dichotomikus jellegűek-e, tehát a nem emocionális és emocionális elemek rendszerszerű oppozícióját kell-e alapul vennünk a vizsgálatokban, vagy az expresszív elemek csupán járulékos viszonyban vannak-e a kommunikatív nyelvi elemekkel (270, 274—275. l.).

MARGARET MEAD (*Vicissitudes of the Study of the Total Communication Process*, 277—287 l.) rámutatott arra, hogy az eddigi vizsgálatok ellentmondásainak többek közt az az oka, hogy a hagyományos nyelvészeknek az írott nyelvi formák rendszerén alapuló szemlélete kerül szembe azokéval, akik inkább a kevésbé művelt rétegek beszédét és szokásait teszik vizsgálat tárgyává. Felhívta a figyelmet a még teljesen elhanyagolt kutatási területeknek (tánc, tapintás, szaglás stb.) mint kommunikációs eszközöknek a vizsgálatára.

A paralingvisztika és kinézia további fejlődését kitűnően szolgálja ez a mű még akkor is, ha a viták gyakran csak az elvi nézeteltéréseket állították reflektorfénnyé. A nyelvészek a szóban forgó jelenségek leírásán és rendszerezésén túlmenően két fő kérdéskomplexusra kell válaszolnia: 1. milyen jellegű rendszert alkotnak a jelenségek és hogyan függnek össze a verbális nyelvrendszerről, 2. hogyan különülnek el nyelvek, nyelvjárárok szerint, azaz az azokat beszélő népek és népcsoportok, néprétegek szerint. Ez az utóbbi probléma a szociológust és az etnográfust is érdekli. Lásd erre vonatkozóan a kinézia problematikáját érintő korábbi tanulmányomat (FODOR ISTVÁN, *A filmszinkronizálás nyelvtudományi és lélektani problémái*. Filmkultúra, 1965. 14. sz., 115—168. l.). STANKIEWICZ előadásában is kidomborodik e két kérdésesoport fontossága, és ugyancsak itt találjuk meg azt a bibliográfiát, amely — ha még számszerűen növelhető is, — igyekszik felölelni a legfontosabb irodalmat, tekintet nélkül arra, hogy milyen nyelven íródott, tehát nem korlátozódik túlnyomórészt az angol nyelvű vagy méginkább az Amerikában megjelent munkákra.

FODOR ISTVÁN

Universals of Language

Second Edition. Edited by JOSEPH H. GREENBERG. Report of a Conference Held at Dobbs Ferry, New York, April 13—15, 1961. Cambridge, Massachusetts and London, 1966. The M. I. T. Press, XXVII + 337 l.

A nyelv egyetemes törvényeinek kérdése mindjobban tudományszakunk érdeklődési központjába kerül. Ez érthető, ha meggondoljuk, hogy napjaink új kutatási területei szorosan összefonódnak a nyelvi „univerzális” problematikájával. Az egyes nyelvcsaládok összehasonlító vizsgálatán túlmenően általános törvényszerűségek feltárásán fáradozik végeredményben a nyelvi tipológia (erre a kötet több szerzője is rámutatott, sőt a nyelvi típus és a nyelvi univerzália szinte azonos voltát hangsúlyozta talán túlzott mértékben az I. kiadás egy korábbi recenziója, B. A. USPENSKIJ: *Voprosy Jazykoznanija*, 1963/5: 115—130. l.), továbbá az összevető módszer és a gépi fordítás elmélete. Bár a kérdés vizsgálata csak a napjainkban érett meg, nem új keletű. Amint a kötet egyik szerzője, H. M. HOENIGSWALD előadásából is kitűnik (30—33. l.), a nyelvtudomány egész történetében kimutatható az általános törvényszerűségek kutatásának igénye és igyekezete, csak korszakonként más-más szemlélet alapján közeledtek hozzá. A klasszikus görög *φύσει—θέσει* vita, a Port Royal *grammaire raisonnée*-ja, az újgrammatikus iskola elmélete a hangtörvényekről, SAUSSURE poszthumusz művének „A-t-il un point de vue panchronique” című és szempontból nem túl pozitív fejezete, GRAMMONT *Traité de phonétique* (1933), TRUBETZKOJ *Grundzüge der Phonologie* (1939) című munkái mind a kérdés tisztázásához és egyes univerzálisok pontosabb megfogalmazásához vezettek. Mégis az újabb ilyen tárgyú tanulmányok közül B. W. és E. G. AGINSKY cikke [The Importance

of Language Universals, Word 4 (1948), 168—172. 1.] válthatta ki elsősorban azt az általános érdeklődést, amely az ismertetett munka alcímében megnevezett konferencia megszervezéséhez, és annak anyagának közléséhez vezetett először 1963-ban. A vitaindító memorandumot (XV—XXVII. 1.) a szerkesztő GREENBERG, továbbá JAMES J. JENKINS és a nyelvpszichológus CHARLES E. OSGOOD állította össze. Ismertetésünk a második, változatlan kiadás anyagára támaszkodik.

A tudományos konferencia előadói egyaránt foglalkoztak elméleti kérdésekkel és konkrét univerzálisok meghatározásával. Leginkább elméleti jellegűnek nevezhető HOENIGSWALD és R. JAKOBSON előadása, a legkonkrétabb CHARLES A. FERGUSON és GREENBERG beszámolója. JOSEPH B. CASAGRANDE néprajzi, CH. E. OSGOOD pedig lélektani, azaz pszicholingvisztikai szempontból foglalkozott a nyelvi univerzálisok kutatásának fontosságával.

Ami az elméleti problémákat illeti, a tanácskozás mindegyik résztvevője megegyezett abban, hogy a nyelvnek vannak egyetemes törvényszerűségei. Ezek mind szinkronikus, mind diakronikus tekintetben kimutathatók, és megnyilvánulnak a nyelv valamennyi szintjében, tehát a hangrendszerben, a morfológiában, a szintaxisban, a szókinésben, illetőleg a nyelv szemantikájában. Az univerzálisok kimutatása és felállítása legkönnyebben a nyelvek szinkron rendszerében, és a nyelvi szintek közül a fonémaállományban végezhető el, leginkább problematikus viszont a diakronikus, továbbá a szemantikai univerzálisok meghatározása. Az előbbi kérdéssel foglalkozó HOENIGSWALD, az utóbbit tárgyaló URIEL WEINREICH és STEPHEN ULLMANN tanulmányai tehát inkább csak úttörő próbálkozások arra, hogy az ismert hatalmas tényanyagot az univerzálisok szempontjából rendezzék.

Az univerzálisok ismeretelméleti jellegét tekintve az egész anyagon vörös fonálként vonul végig az a kérdés, vajon a nyelv egyetemes törvényei induktív vagy deduktív törvények-e. A kötet szerzői közül is többen hivatkoznak BLOOMFIELD (Language. New York, 1933, 20 l.) azon kijelentésére, hogy az emberi nyelvre vonatkozólag csak az induktív úton szerzett általánosítások értékesek. A matematikai módszerek és a szimbolikus logika elveinek a nyelvtudományban való alkalmazása a deduktív törvények alkalmazásának is szükségesen helyt ad, habár az ilyen módon felállított törvényeknek csak akkor van reális értéke, ha a tapasztalati tények megerősítik őket (vö. azonban SAUMJÁN ezzel ellentétes nézetét, amelyben a deduktív úton szerzett eredményeket az empirikus tények ellenére is igazaknak minősíti: Voprosy Jazykoznanija 1965/5: 46. l.).

A deduktív törvények felállításának formális eszköze az implikáció alkalmazása. GREENBERG 45 általános törvényszerűséget állít fel beszámolójában, amelyet 30 különböző típusú és földrajzilag különböző területen beszélt nyelvek adatainak statisztikai összesítése alapján állapít meg főleg implikációs formában. Az implikáció itt a szimbolikus logika viszonyformájával azonos, tehát az az eset, amikor azt mondjuk: ha valamely nyelvben X jelen van, akkor Y is mindig megtalálható. Hadd soroljak fel mutatoul néhány egyetemes törvényt GREENBERG tanulmányából: 3. Olyan nyelvek, amelyekben a verbum-subjectum-objectum szórend dominál, mindig prepozíciós jellegűek; 4. A véletlenül sokkal nagyobb gyakoriságban tartalmaznak posztpozíciókat azok a nyelvek, amelyekben a szórend: subjectum-objectum-verbum; 5. Ha egy túlnyomóan subjectum-objectum-verbum szórendű nyelvben a főnév megelőzi a tőle függő genitívuszt, a melléknév szintén a főnév után áll; 31. Ha akár az alany, akár a tárgy nemből egyezik az igével, akkor a melléknév is egyezik a főnévvel; 34. Egy nyelvben sincs triális, ha csak nincs duális, és egy nyelvben sincs duális, ha csak nincs plurális; 36. Ha valamely nyelvben megvan a genus kategóriája, mindig megvan a numerus kategóriája is; 37. Egy nyelvben sincs több genusmegkülönböztetés a nem-egyes számban, mint az egyszámban; 45. Ha a névmás többszámában van genusmegkülönböztetés, akkor az egyszámban is van.

Mindezekből végeredményben az tűnik ki, hogy az implikáció csak forma, hiszen a szabályok vagy nagyon is függnek a statisztikai adatoktól (pl. a 3. és 4. törvény, ahol a „dominál”, „a véletlenül sokkal nagyobb gyakoriság” a szabály lényege), vagy pedig semmitmondó a törvény (36., 37., 45.). GREENBERG maga is utal implikációs törvényeinek ilyen jellegére (73., 104—105. l.).

USPENSKIJ, a munka korábbi recenzense (i. m.), még tovább megy GREENBERG próbálkozásán (és WEINREICHÉN, akinek előadásáról még később beszélünk), és a konferencián felállított egyetemes törvényeket a szimbolikus logika formális eszközeivel is felírja (néhány speciális kvantor alkalmazásával), de a szabályoknak az empirikus adatoktól függő valóságértékét természetesen ez nem változtatja meg. Hogy GREENBERG törvényei mennyire függenek az empirikus úton szerzett tényektől, azt bizonyítja saját kiegészítő jegyzete (107. l.), amelyben az utólag kapott információk alapján az általam is idézett 3. törvényt mégsem tekinti kivételnélkülinek, ti. egy uto-azték nyelvcsaládba tartozó

nyelvnek, a papagónak az adatai ellene szólnak. De számos más ilyen példát lehetne még felhozni a korábban megállapított univerzálisok ellen szóló új, eddig ismeretlen nyelvi adatokról. LADEFOGED (*A Phonetic Study of West African Languages*, Cambridge University Press, 1964, 24. l.) például hivatkozik a nyugatafrikai igbira nyelvre, amelyben öt nazális mássalhangzó van szemben a négytagú orális zárhangsorrall, holott FERGUSON-nak a jelen kötetben szereplő tanulmánya szerint az alábbi univerzális állítható fel: az elsődleges nazális mássalhangzók száma sohasem lehet több, mint az orális zárhangoké. Ezért R. JAKOBSONNAL (268. l.) ellentétben úgy vélem, hogy az empirikus adatok minél tökéletesebb felmérése nélkül időálló és megbízható nyelvi univerzaliát sem lehet felállítani, végeredményben tehát BLOOMFIELD idézett nézete továbbra is helytálló (nem beszélve az értekezlet több résztvevője által is említett triviális univerzálisokról, mint pl.: minden nyelv magánhangzókából és mássalhangzókából, fonémákból és morféimákból áll stb.), amelyeknek azért egy más szemszögből nézve van jelentőségük; ezekre HOCKETT beszámolójának ismertetésekor még visszatérek). GREENBERG kísérlete azért természetesen feltétlenül fontos és hasznos lépést jelent az univerzálisok felmérésében és összegyűjtésében, de csak ideiglenes érvényű lehet, hiszen a helyes indukció követelményeit alkalmazva, 30 nyelv adatainak alapulvétele még akkor sem elég, ha a kiválasztásban a szerző igyekezett eleget tenni a statisztikai reprezentáció követelményeinek.

A továbbiakban az egyes tanulmányok ismertetésére térek át.

CHARLES F. HOCKETT (*The Problem of Universals in Language*, 1—29. l.), aki maga személyesen nem vett részt a megbeszélésen, a nyelvi univerzálisok általános alapelveit tárgyalva az empirikus (általánosan elterjedt) törvényszerűségek fontosságát hangsúlyozta azzal az elfogadható megszorítással, hogy nem lehet minden nyelv statisztikai adataira építeni, hiszen például alig ismert vagy teljesen ismeretlen kihalt nyelvek is vannak, s ezért az induktív úton nyert adatokat megfelelően kell értékelní és szükség szerint átértékelni (extrapolálni). Ő maga azoknak az egyetemes törvényeknek a felállításával foglalkozik, amelyek az emberi nyelvre általában jellemzőek, megkülönböztetve azt minden más élőlény közlési eszközétől. A szerző a maga korábbi gondolatait (*A Course in Modern Linguistics*, New York 1959, a 64. 3. *The Key Properties of Language* című fejezet) fejleszti tovább és megtoldja néhány újabb kritériummal. Bár egyes megállapításai szükségszerűen általánosak és közhelyszerűek (minden nyelv hangokból, morféimákból, illetőleg szavakból és nyelvtani viszonyító eszközökből áll, minden nyelvben vannak névmások, tulajdonnevek stb.), az emberi nyelv kritériumainak felállítására terén kétség-telenül az ő megfogalmazása a legáltalánosabb, legegyszerűsebb és a legalaposabb az eddigiekhez viszonyítva. Érdekes az a megállapítása (24—25. l.), amely szerint a fonémák maguk nem alkalmasak arra, hogy mint nyelvi egységek univerzálisok alapjául szolgáljanak, mert igen gyakran más nyelvi egységekkel (pl. a szótaggal) alkotnak nehezen elhatárolható egységet.

HENRY M. HOENIGSWALD (*Are There Universals of Linguistic Change?*, 30—52. l.) a diakronikus univerzálisok elvi problémáit taglalja. Már említettem, hogy egyelőre aligha lehet ebben a tekintetben túlmenni az ismert tények néhány általános egységbe-foglalásán. Ilyenre tesz kísérletet a szerző, amikor helyettesítési modellként (replacement pattern) foglalja össze mindazt a nyelvi változást, akár hangtani, akár lexikai természetűek, amikor egy új nyelvi jel vagy nyelvi egység lép a korábbi helyébe, tehát pl. a germán alapnyelvi *d* hang helyett a német *t*, az angolszász eredetű *inwit* helyett a mai angol *conscience*. Egy másik általános jelenség a nagyon is ellentmondásos és vitatható törekvés az új struktúra kialakítására (target structure).

CHARLES A. FERGUSON (*Assumptions about Nasals: A Sample Study in Phonological Universals*, 53—60. l.) a nazális hangok meglétére és a többi hanghoz való viszonyára alapozva állít fel 15 egyetemes törvényszerűséget (1. fentebb).

SOL SAPORTA (*Phoneme Distribution and Language Universals*, 61—72. l.) is az univerzálisoknak és a nyelvi típusnak a szoros összefüggését hangsúlyozza, továbbá azt, hogy a nyelvet inkább a statisztikai, induktív törvényszerűségek jellemzik, és nem lehet csak egymástól függő törvényeket keresni a nyelvben.

JOSEPH H. GREENBERG (*Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements*, 73—113. l.) tanulmányának elvi kérdéseiről már az előbb részletesebben beszéltem. Itt csak annyit, hogy az általa felállított szabályszerűségek mind az alaktan, mind a szintaxis köréből valók, és a szörendi kérdések W. SCHMIDT kutatásai nyomán igen jelentős szerepet kapnak bennük. Az első törvényt (Kijelentő mondatokban az uralkodó sorrend az, hogy az alany megelőzi a tárgyat), érdemesnek tartom bemutatni az általa felállított táblázatban, ti. itt a szóban forgó 30 nyelv szám-szerű adata támasztja alá a szabályt a megfogalmazásnál is nagyobb részletességben (77. l.):

	I	II	III
Po — A	0	1	6
Po — N	0	2	5
Pr — A	0	4	0
Pr — N	6	6	0

A rövidítések feloldása: I = verbum-subjectum-objectum sorrend, II = subjectum-verbum-objectum, III = subjectum-objectum-verbum; Po = posztpozíciók megléte (a prepozíciókkal szemben), Pr = prepozíciók megléte; A = a főnevet megelőző melléknév uralkodó szórendje, N = ennek ellenkezője.

GREENBERG főbb típusokat próbál meghatározni azokból a nyelvekből, amelyekre az általa felállított univerzálisok vonatkozathatók. Szerinte a prepozíció, a genitívusban álló főnév, amely követi a birtokot, a verbum-subjectum és verbum-objectum, valamint a főnevet követő melléknévi sorrend mind közvetlen vagy közvetett harmóniában van egymással. Az ezzel ellentétes harmóniatípusra jellemző a birtokot megelőző genitívus, a subjectum-verbum, objectum-verbum és a főnevet megelőző melléknév sorrendje, továbbá a posztpozíció megléte.

GREENBERG igen szellemes és átgondolt koncepciójának, mint már említettem, mégis az a legnagyobb hiányossága, hogy csupán harminc nyelv adataira van építve. Egyébként sem ártana, ha az egyes nyelvek specialistái részleteiben is megvizsgálnák Greenberg adatait. A magam részéről nem látom pl. kielégítőnek a 40. szabályszerűséget: Ha a melléknév követi a főnevet, akkor ő testesíti meg a névszó inflexiós jellemvonásait; ebben az esetben a főnév minden ilyen sajátosságot nélkülözhet. Ez a szabály főleg a baszk nyelv jellemvonásaira enged következtetni, és a szerző maga is ezt a nyelvet említi példának (95. l.), nehezen látom be azonban, hogy hogyan érvényesül a szabály pl. a szuahéli nyelvben, ahol a melléknév ugyancsak mindig követi a főnevet, ezzel szemben flexióról nem beszélhetünk, de mindenesetre az alaki sajátosságokat (névszói osztályrag) mind a főnév, mind a melléknév magában hordozza, ha a melléknév szuahéli eredetű (*mtu mkubwa* 'nagy ember' *watu wakubwa* 'nagy emberek'), de csak a főnév kap ragot, ha a melléknév idegen eredetű (*mtu tajiri* 'gazdag ember — *watu tajiri* 'gazdag emberek'). Ez a példa is azt bizonyítja, hogy nyelvi univerzálisát csak széleskörű és megbízható tényanyag alapján lehet felállítani.

WARREN COWGILL (A Search for Universals in Indo-European Diachronic Morphology, 114—141. l.) a SAPIR (Language. New York, 1921) nyomdokain járó J. H. GREENBERG (International Journal in American Linguistics 26 [1960] 178—194. l.) morfológiai tipizáló módszerét követte és alkalmazta 14 indoeurópai nyelvre, négy nyelv adatait GREENBERG táblázatából vévén át, 10 nyelv adatát pedig a módszer némi módosításával a saját számításai szerint állítván össze. A szerző a kapott mutatók alapján részben igazolva lát több olyan tendenciát és jellemvonást, amely nagyjából ismeretes volt (pl. a hettita nyelvnek viszonylag eltérő morfológikus alkata). A számos adatok viszont többek közt azt is megmutatják, hogy a szintézisnek az indoeurópai alapnyelvből kiinduló, egyre csökkenő tendenciája és növekvő analitikus jellege egyáltalán nem töretlen vonalú. COWGILL hangsúlyozta azonban, hogy az adatok gyakran ellentmondóak és nem mindig lehet belőlük általános törvényszerűségekre következtetni. A szerző a számításoktól függetlenül az affixumok három fajtájának történeti fejlődéséről és elterjedéséről ad rövid áttekintést, azt a szabályszerűséget állítván fel ezzel, hogy minél nagyobb mérvű morfológikus váltakozások tapasztalhatóak a viszonyító morfémák közt, azok annál korábban keletkeztek.

URIEL WEINRICH (On the Semantic Structure of Language, 142—216. l.) és STEPHEN ULLMANN (Semantic Universals, 217—262. l.) egyaránt a jelentésen általános törvényeivel foglalkoznak más-más nézőpontból kiindulva. WEINRICH a (CARNAP-féle) szimbolikus logika terminológiája és formális eszközei alapján vizsgálja a nyelv szókinésében és nyelvtani eszközeiben a jelentési kategóriák összefüggését a logikaiakkal, de ebben a vonatkozásban természetesen csak az alapelveikig jut el néhány illusztráló példa támogatásával, illetve a továbbhaladáshoz szükséges kérdéseket adja fel. A pragmatikus operátorok közé tartoznak az igei módok, az imperatívus, a kérdés stb. Ebbe a témakörbe tartoznak a kérdőszavak, a kérdő partikulák stb. A kérdőnévmások rendszerében igen gyakori a hiány, pl. az angolban a *wh-* (*what, which, why?* stb.) melléknévi formája hiányzik, s csak körülírással fejezhető ki (*what kind of?*). A névmások másik csoportja kvantifikáló eszköz (*bármely, valamely, minden, semmilyen* stb.). A szókapcsolatok és mondatok szemantikájában (combinatorial semantics) WEINRICH két jelkombinációs típust állapít meg: kapcsolódás (linking) és illeszkedés (nesting). A kapcsolódás két jel egyszerű nyelvtani társulása, míg az illeszkedés két jel nem azonos szintű kapcsolata. Az elsőre példa a jelzős

kapcsolat, a másakra a tárgyi és határozói szintagma. ULLMANN e tanulmányában csak a szójelentés általános problematikájával foglalkozik főleg korábbi alapvető munkáinak (vö. pl. *Principles of Semantics*, Glasgow—Oxford 1959) anyaga alapján. A szerző hangsúlyozza a nyelvenkénti szemantikai párhuzamok összeállításának fontosságát (238—240. l.).

ROMAN JAKOBSON (*Implications of Language Universals for Linguistics*, 263—278. l.) az implikációs jellegű törvények fontosságát emeli ki. Többek közt GREENBERG elaborátumával kapcsolatban néhány konkrét ellenvetést tesz. Pl. hogy a szórendnek egyes nyelvekben, így az oroszban (tegyük hozzá, a magyarban is) stilisztikai szerepe van, ott tehát az általános sorrend (amely semleges stilisztikai hangulatú) a szöveg követelményeinek megfelelően változik, sőt ott a Greenberg által említett soha sem használt vagy csak ritkán előforduló verbum-objectum-subjectum, objectum-subjectum-verbum és objectum-verbum-subjectum sorrend is gyakran lehetséges.

JOSEPH H. CASAGRANDE (*Language Universals in Anthropological Perspectives*, 279—298. l.) azért tartja fontosnak a nyelvi univerzálisák összegyűjtését, mert ezek az emberi művelődés egyetemes törvényeire is rávilágítanak. A dolgok természetéből következő, hogy elsősorban a szemantikai univerzálisák érdeklik a szélesebb értelemben vett antropológiát, de a többi nyelvi szint törvényszerűségeinek összeállítása sem érdektelen. A nyelv általános törvényszerűségeinek vizsgálatában feleletet várunk a WHORF-féle (tulajdonképpen HUMBOLDTTól eredő) koncepció érvényességének kérdésére, tehát, hogy vajon tényleg a különböző nyelvi struktúrák alakítják-e ki az emberi gondolkodás és világnézet különbségeit.

CHARLES E. OSGOOD (*Language Universals and Psycholinguistics*, 299—322. l.) 4 általános törvény felállításával próbálkozik, amely az implikáció legáltalánosabb formáját, a ZIFF-féle gyakorisági törvényt és az 50 százalékos entrópia körüli ingadozás tapasztalatai tételeit foglalja magában. Ő is szükségesnek látja a WHORF-féle nyelvi relativitás elméletének további ellenőrzését, amelyre vonatkozóan eddig ellentmondó eredményeket kaptunk a pszicholingvisztikai tesztek során. Különösen fontosnak tartja az ULLMANN által vázolt szemantikai univerzálisák kutatását. A továbbiakban beszámol arról az illinoisi Institute of Communication Research által számos országban végzett vizsgálatról, amely folytatása egy korábbi kutatásnak [CHARLES E. OSGOOD—GEORGE J. SUCI—PERCY H. TANNENBAUM, *The Measurement of Meaning*. Univ. of Illinois 1957, ismertette ANTAL LÁSZLÓ *Nyt.* 82 (1958) 504—505. l.].

FODOR ISTVÁN

A. Capell: *Studies in Socio-Linguistics*

Jauna Linguarum Studiae memoriae Nicolai van Wijk dedicata, edenda curat C. H. VAN SCHOONEVELD, Indiana University, Nr. XLVI. London — The Hague — Paris, 1966.
Mouton and Co. 167 l.

Amint a szerző már az előszóban megírja (5—6), sem a cím, sem a műben foglalt tartalom nem a nyelv és a társadalom egymással összefüggő, egymásra ható jelenségeit öleli fel, hanem annak a stúdiumnak elvi kérdéseivel foglalkozik, amelyet az amerikai nyelvészek BOAS és SAPIR nyomán etnolingvisztikának neveztek el. Minthogy a könyv tárgya ilyen módon pontosan körül van határolva, félreértésről nem eshetik szó, de azért mégis kifogásolnunk kell azt a terminusváltoztatást, amelynek okairól különben a szerző nem ad elfogadható magyarázatot. Azért kellene ragaszkodni az „etnolingvisztika” elnevezéshez, mert „szociolingvisztika” is van, azaz, hogy jelenleg csak a körvonalai vannak meg, de idővel ennek a stúdiumnak is ki kell fejlődnie és fel kell virágoznia. Hogy még nem született meg igazában, az részben annak a következménye, hogy a szociológia sokkal fiatalabb tudományág, mint akár a nyelvtudomány, akár a néprajz. Miféle témákat hivatott tárgyalni a szociolingvisztika? Nevéből adódóan a nyelvtudomány és a szociológia érintkezési területén mindazokkal a kérdésekkel, amelyek a társadalom egészének, a társadalom osztályainak és rétegeinek a nyelvre gyakorolt hatásából, illetőleg kölcsönhatásából erednek. Ide tartozik pl. annak a vizsgálata, hogy a társadalom egyes rétegei melyik nyelvi réteget (irodalmi nyelv, köznyelv, regionális köznyelv, a köznyelv alsó foka), milyen fokon ismerik, hogy viszonylanak egymáshoz a társadalom rétegei és az egyes csoportnyelvek, továbbá a nyelvjáráások területén belül milyen tagozódás van az egyes társadalmi rétegek (pl. szövetkezeti parasztok és állami gazdaságok dolgozói, falusi értelmiség, kisiparosok stb.) nyelve között, csoportnyelvek és réteglyelvek szerint.

További kutatás tárgya lehet, hogy melyik rétegre milyen nyelvi változások, neologizmusok, archaizmusok, nyelvi hibák jellemzőek, milyen rétegek érzékenyebbek a nyelvi „tisztaság” iránt, mi az aktív és a passzív szókincs aránya társadalmi rétegek szerint, az idegen nyelvtudás hogyan oszlik meg a különféle rétegekben, milyen rétegek miféle idegen nyelvet tanulnak szívesebben és melyik nyelv tetszik nekik inkább (az utóbbi vizsgálatot a jelen recenzió írója végzi) stb. Ezeknek a témáknak egyike-másika már korábban is foglalkoztatta a két érdekelt tudományág művelői közül a nyelvészeket, sőt pusztá megfigyelésekből közismert általánosítások is születtek (pl. a nők a nyelvi hagyomány őrzői, a fiatal nemzedék a nyelvi változások hordozója, a kevésbé iskolázott falusi rétegek őrzik jobban a nyelvjárást és ismerik kevésbé az irodalmi nyelvet stb.), de a korszerű szociográfia tudományos vizsgálati eszközei útján ezekről és sok más hasonló jelenségről alapos, hiteles, részletekbe menő szabályszerűségek felállítására várható, amely nemcsak a tények, hanem az okok feltárására is vezethet.

CAPELL számos, tulajdonképpeni szociolingvisztikai problémát tárgyal a könyvében az ígért szétválasztás ellenére is. Így a nemzeti nyelv, a két- és többnyelvűség kérdései elsősorban a szociolingvisztika tárgykörébe tartoznak. Ugyanez vonatkozik a 7. fejezetben tárgyaltakra (Language and Social Groupings, 98—116). Mindazonáltal nem lehet a szerzót teljes következetlenséggel vádolni. Ne feledkezzünk meg róla, hogy a szociológia és a néprajz igen szorosan fonódik egybe. Az irodalmi nyelv elterjedésének vizsgálata szociológiai kérdés egy és ugyanazon társadalmon belül, de néprajzi kérdéssé válik, ha két különböző országot, illetőleg ezeknek népeit hasonlítjuk össze ebből a szempontból. A funkcionális kialakulása óta az angolszász, s különösen az amerikai szakirodalomban a néprajznak ezt az ágát szociális antropológiának hívják (social anthropology), míg a nálunk ma is antropológiának nevezett tudományágat ők fizikai antropológiának nevezik (physical anthropology). S ma a szociográfia módszereit alkalmazza a szociológia a civilizált államok társadalmi jelenségeinek vizsgálatában éppen úgy, mint az etnográfia a még eredeti körülmények között élő paraszti lakosság és a természeti népek társadalmi viszonyainak leírásában. Nem kifogásoljuk tehát, hogy CAPELL ezeket a problémákat is érintette, de hiányolhatjuk, hogy néhány fontos valóban etnolingvisztikai kérdéstről nem emlékezett meg, amely már e stúdium megalapozóit, BOAST és SAPIR is foglalkoztatta. Ilyen pl. a nyelvi adatok bizonyossága a migráció kérdéseiben (vö. Internal Linguistic Evidence Suggestive of the Northern Origin of the Navaho. Selected Writings of EDWARD SAPIR. Edited by D. G. MANDELBAUM. Berkeley—Los Angeles, 1951, 213—224), a néprajzi ismeretek fontossága az egyes nyelvi adatok megítélésében stb. Igaz, a rokonság fogalmi és névrendszerének összefüggése éppen ilyen jellegű, a szerző igen részletesen tárgyalja e kérdést (81—97), hiányzik viszont e fejezetben az általánosítás; monográfikus jellegűvé válik anélkül, hogy általánosabb tanulságokat lehetne levonni belőle.

A szerző maga említi az előszóban, hogy nem akarja a témát enciklopédikusan tárgyalni, hanem csupán az irodalomban elszórva talált anyagból szándékozott összefoglalót adni, hogy további ösztönzésül felhívja a nyelvészek és néprajzkutatók figyelmét erre a stúdiumra.

A könyv három részből áll. Az első rész (Socio-Linguistic Parallels, 15—47) a címnek megfelelően párhuzamot kíván vonni nyelvi és néprajzi jelenségek között. A párhuzam azonban nem közvetlen jellegű, tehát nem bizonyos nyelvi jelenségek okát, keletkezését, funkcióját akarja meghatározott néprajzi jelenségekhez kapcsolni — róluk egyébként itt és a mű többi részében szó esik —, hanem a nyelvi, fonetikai és fonológiai különbségtétel megfelelőjét próbálja a néprajzi jelenségek közt kimutatni. A fonetikus, illetőleg fonológikus sajátságokra, amelyeket a néprajzi jelenségek körében is alkalmaz, a szerző PIKE műszavait, az „etic” (< phonetic) — „emic” (< phonemic) megkülönböztetést, továbbá az „észlelési rács (perceptual grid)” fogalmát használja. Amint a néprajzi megkülönböztetés példázatai közt írja (20), a társadalmak vezetőit sokféleképpen hívhatják a törzsfőnöktől kezdve a királyig, e címek funkciói azonban teljesen változó lehet, kezdve a tiszteletbeli méltóságtól (keleti Salamon-szigetek) a testületek által szabályozott uralmon át az abszolút hatalomig (korábban a Fidzsi-szigeteken), miközben a méltóság lehet örökletes, választott stb. függetlenül a címtől. A címek az „etic”, a funkció és az egyéb körülmények az „emic” problémakörébe tartoznak. Az „észlelési rács” nyelvi vonatkozására kapjuk a színek fogalmának és nevének kettősségét (39), néprajzi viszonylatban pedig a szerző azokat a hibákat (43—47) említi meg, amelyeket az európai népek követtek el a 20. századig a természeti népek társadalmi szervezetének, szokásainak, kultúrájának megismerése miatt, mivel csak a jelenségek leírásáig („etic” tények) jutottak el, a funkció megértéséig („emic”) nem. A szerző rámutat arra, hogy a nyelvtudományban és a néprajzban egyaránt azonos a tanulmányozás sorrendje: először az „etic” jelenségeit kell feltárni, azután meghatározni az „emic” rendszerét.

A második rész (Language and Social Change, 51—78) a nyelv és a társadalom változásai közti törvényszerűségeknek rendszert más nyelvek és más népek hatása folytán előállott fajairól beszél. Ismét PIKE nyomán háromféle hatást állapít meg: Az első a marginális hatás, amikor az érintkezés csak csupán felületi jellegű, s az átvétel, a változás egy-egy elemre vonatkozik. CAPELL szerint ilyenek a megváltozott morfématagolás során keletkező változások (pl. ófrancia *naperon* > középangol *a naperon*, mai angol *an apron* 'kötény', a magyarban ilyen eredetű a *banya*). A népek érintkezésében az egyes tárgyak és folklórelemek átvétele jön létre ilyen módon. A réteghatás (core) a nyelvben a kölcsönzavak beáramlását eredményezi; a népek érintkezésében nagyobb kulturális változások jönnek létre. A szerkezeti változások (matrix) a nyelv, illetőleg a nép egészét érintik, s ekkor olyan nagy méretű átalakulásról van szó, amelynek folyamán a nyelv kihál, a nép kultúrája pedig az idegen hatásra feloldódik, eltűnik, s átadja a helyét az újnak. A vázlatos leírásból és a példákban is láthatjuk, hogy mennyire nem azonos szintű jelenségek összefoglalásáról van szó. A marginális hatásra létrejött szóhatáreltolódás a nyelv belső szerkezetének változásaira (linguistic interne), a nyelv teljes kihalása pedig csupán a nyelv külső sorsára vonatkozik (linguistic externe). A második részben egy fejezet (The Process of Linguistic Acculturation, 63—78) tárgyalja a nyelvi változások külső és belső tényezőit. Szó esik a SAPIR-féle tendenciákról (drift), amely — amint a szerző rámutat (64) — lényegében azonos a szovjet nyelvészethen (és tegyük hozzá más országok nyelvtudományában) „a nyelv belső törvényei” néven jelölt nézetekkel. Abban is igaza van a szerzőnek, hogy ez a felfogás miszticizmushoz vezethet, de talán jobban hangsúlyozni kellene, hogy azért ennek a fogalomnak valami reális magja is van, csak további vizsgálatokra szorul. A fejezet második fele a pidzsin és a kreol nyelvek kérdésével foglalkozik.

A harmadik rész (Language within Societies, 81—161) sokféle problémát foglal össze: a rokonsági fogalmak nyelvi kifejezését, a nyelvi rétegződést, tehát az irodalmi, írott nyelvet, a köznyelvet, a kultikus és liturgikus nyelvek problémáit. Végül külön fejezet tárgyalja a nemzeti és hivatalos nyelvek kérdését, különösen pedig a függetlenné vált államok, főképpen India nehézségeit e problémával kapcsolatban. Különösen érdekesek a csoportnyelvekre vonatkozó adalékok az ausztráliai és óceániai nyelvek köréből (88—116).

CAPELL munkájának kétségtelen értéke, hogy párhuzamot keres a nyelvi és társadalmi folyamatok közt, és a további, komplex kutatásokat sürgeti. Az általa megjelölt párhuzamok azonban tulajdonképpen csak analógiák, amelyek olykor csak metaforikus értelemben nevezhetők párhuzamosoknak. Általában az „etic” — „emic” kettősség következetes megkülönböztetése nem mindig lehetséges, és a párhuzamokat egymáshoz igen kevés kapocs fűzi. CAPELL óvatosan felveti azt a lehetőséget, hogy a nyelvi és antropológiai folyamatok összefüggének egymással, tehát az egyiknek a változása szükségszerűen maga után vonja a másik változását is, de hangsúlyozza, hogy ez nem feltétlenül van így, a kérdés további kutatást igényel (34). Egy másik helyen megemlíti (81), hogy a rokonsági viszonyok és nevek közt olyan kapcsolat is lehetséges, amidőn a nyelv hatást gyakorol a változóban levő rokonsági rendszerre. Am az általa felhozott példák nem ezt az esetet igazolják, hanem ennek fordítottját, az általánosítást, amelyben a rokonsági rendszer változása hat a terminológiára.

CAPELL számos részletkérdésben fejt ki röviden álláspontját. WHORF elméletét (amely végeredményben HUMBOLDTTól ered) nem fogadja el, de elismeri, hogy igen fontos kérdést vet fel, és azért az igazság bizonyos elemei megvannak benne. Ugyancsak nem fogadja el (még részleteiben sem) a glottochronologia elméletét és módszerét.

Nem lehet viszont teljesen egyetérteni a szerzőnek a nemzeti nyelvek kérdésében elfoglalt álláspontjával. CAPELL jól látja a soknyelvű államok, elsősorban a most függetlenné vált afrikai és ázsiai országok rendkívüli nehézségeit, de túlságosan egyoldalú nézetet vall, amikor valamelyik európai nyelv kizárólagos adoptálása mellett tör lándzsát, mert — úgymond — az eredeti nyelv megtartása kulturális elszigeteltséghez vezet (60—62, 159—161). A szerző nem látja a kérdés másik oldalát, azt ti., hogy a saját nyelv feladása a nemzet kialakulását gátolná azáltal, hogy nyelvigleg és kulturális szempontból gyökértelen tömegeket teremtené. Persze ebben a vonatkozásban nem lehet merev szabályt felállítani. Számos nép talán fel fogja áldozni ősi nyelvét, hogy valamely elterjedtebb nyelv, akár egy európai, legyen az új ország egységes hivatalos nyelve, de sok esetben még a kis népek is ragaszkodni fognak ősi nyelvükhöz, amint ezt a ndebele példája mutatja (Rhodesiában) az elterjedtebb zuluval szemben (lásd African Languages in Schools, ed. by G. FORTUNE, Salisbury 1964, 89—96). Ugyanez vonatkozóan a szovjetunió kisebb nemzetiségeinek nyelvére is, amelyeknek sorsára vonatkozóan a szerző aligha von le helyes következtetést (59). Hogy e kérdést más szerzők különbözőképpen látják, arra vonatkozóan az alábbi munkában összefoglalt nézetekre hivatkozom: Language in Africa,

ed. by JOHN SPENCER. Cambridge University Press 1963, 64—72, 123—144. Egyébként maga CAPELL is hivatkozik egy ellenpéldára, ti. a mexikói otomi nyelven beszélő indiánok ellenállására a spanyollal szemben (61). Az ausztráliai kormánynak az a politikája, amely a bennszülöttek alsófokú oktatásába sem kapcsolja be az anyanyelv használatát (58), aligha helyeselhető megoldás.

Hadd említsem meg még a szerző néhány téves vagy félreérthető adatát.

A szuahéli *kaa* szó jelentései helyesen: 1. ül, 2. szén (és nem „zsarátnok”), 3. (*khaa* ejtésben) rák (16).

A „fa” — „erdő” spanyol, francia és német megfelelőinek táblázata (39) nem egészen jó: a francia *bois* szó jelenthet 'Wald'-ot, a spanyol *arboleda* megfelelője nem a francia *forét*, hanem a *bois*.

Az amerikai négerek angol nyelvében talán túlzás általánosan meglévő afrikai jellegű intonációt keresni (59). CAPELL a *bátyámuram*, *kisebbik uram*, *öregbik uram* féle kifejezéseket — ha fenntartásokkal is — a levirátus intézményével összeűgésbe (85), amely szerinte az egész magyar etnikumra vonatkozik. Ezzel szemben FÉL EDIT szíves közlése szerint, akitől az adatok származnak (habár a szerző nem említi a nevét), ő egy 1944-ben megjelent cikkében az intézmény eredeti meglétét csupán egy falura, a Komárom-megyei Martos községre vonatkoztatja. Megjegyzem, aki nem tud magyarul, a magyar rokonsági nevek angol értelmezése alapján nehezen tudja kiismerni magát a szerző gondolatmenetében.

A görög-katolikus liturgiában nem középkori orosz nyelvet, hanem orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelvet használnak (113). Itt nem pusztán terminológiai különbségről van szó.

A hindi és a modern indiai nyelvek nem a szanszkritből erednek, ahogyan a szerző állítja (155), hanem egy a prakrit alapját is képező vulgáris nyelvből.

A szerző a hibák, hiányosságok és egyenetlenségek ellenére is elérte célját: jó összefoglalást nyújt a tárgyalt kérdéstről, és ösztönzést ad a további kutatásokhoz.

FODOR ISTVÁN

R. B. Le Page: The National Language Question

Linguistic Problems of Newly Independent States. Issued under the auspices of the Institute of Race Relations, London. London—New York, 1964. Oxford University Press. 81 l.

A nyelvi kérdés a gazdasági, politikai, társadalmi problémák mellett olykor igen nagy szerephez jut az újonnan függetlenné vált államokban, tehát szinte egész Afrikában és Ázsia nagy részében. A szerző ennek a kérdésnek az alapelveit, mozgató erőt tesz vizsgálata tárgyává, főleg Ázsia, s azon belül is India és Malaysia vonatkozásában. Korábbi cikkeimben [FODOR ISTVÁN, Afrika nyelvi problémái és a „nyelvi tervezés”. Magyar Nyelvőr 89 (1965), 358—366, és Afrika nyelvei és nyelvi problémái. Valóság 3/6 (1960), 31—37] az új afrikai államok szempontjából vizsgáltam meg a nyelvi kérdést. LE PAGE adataiból számos velem egyező momentum világlik ki, bár az Afrikától eltérő körülmények következtében más-más (de tegyük hozzá: kevésbé súlyos) problémák mutatkoznak. A szerző is hangsúlyozza azt, hogy a nyelvi kérdésben az állami vezetők által hozott döntések előtt ki kell kérni a szakemberek, elsősorban a nyelvészek véleményét, továbbá, hogy a döntést csak a helyzet alapos ismeretében tanácsos meghozni. Talán kevésbé domborodik ki a munkában a nyelvi kérdéseknek a nemzetiségek, népcsoportok körében megnyilvánuló érzelmi oldala, amelynek megismerése egyben komoly szociológiai kutatást és felmérést igényel. A végkonklúzió szintén hangsúlyozza, hogy az új soknyelvű államok nyelvi kérdéseinek megoldásához esetenkénti elbírálás szükséges. Általános szabályt felállítani itt nem lehet, de mindenesetre három alternatív lehetőséget sorol fel (magam az afrikai államokra nézve 5 ilyen általános megoldást említettem): 1. egy vagy több honi nyelvet megtenni hivatalos nyelvként, 2. egy vagy több honi nyelv és egy nemzetközi nyelv használata (a korábbi gyarmattartóké) és 3. egy nemzetközi nyelv alkalmazása hivatalos nyelvként.

A továbbiakban néhány olyan adatot és utalást említek meg a könyvből, amely érdekes vagy elgondolkodtató, és néhány olyat, amellyel vitába kell szállni.

A szerző úgy véli, hogy az anyanyelven való tanítással kapcsolatban csak bilingvis országban merülhetnek föl problémák. Olyan területen viszont, ahol eleve három vagy

több nyelvet beszél a lakosság, nem okoz nehézséget, ha az alsófokú iskolában egy negyediken, történetesen angolul kezdenek tanulni, neki legalább is ezek a tapasztalatai Malayában (21—22. l.). Az, hogy a vegyes lakosságú területeken már gyermekkorban jól elsajátítanak több nyelvet, közismert tény. De az is bizonyos, hogy számos nép ragaszkodik a saját nyelvéhez, és annak kiművelésére törekszik. Ilyen tendenciákat vegyes lakosságú területeken már tapasztaltunk. (A Kaukázusban a Szovjethatalom idején teremtették meg az írásbeliséget több népnél, amely a fejlett irodalommal rendelkező orosz hivatalos nyelv ismerete mellett is őrzi saját nyelvét; a svájci rétoromán példája stb.) Ha tehát egyes területeken, mint pl. Malaysiában az angol hivatalos nyelv meggyökeresedésének nem igen lenne akadálya, hisz a lakosság igen vegyes (a maláj mellett a kínai dominál), és ezek a rétegek egymással gyakran szembenállanak, másutt az európai nyelvnek az alsófokú oktatásba való bevezetése komoly ellenállásra találna.

LE PAGE egyébként helyesen látja azokat a következményeket, amelyek a nem kellően előkészített és a nem megfelelő átmenettel bevezetett nyelvi politika végrehajtása után keletkezhetnek (22—26. l.). Ha a gyermeket olyan nyelven tanítják az iskolában, amely nem az idősebb nemzedék nyelve, ezzel elfordítják őt szüleitől, szembeállítják a két generációt egymással. Ha ez az új nyelv még csak nem is az ország saját nyelve, akkor saját országának, népének kultúrájától idegenítik el. De az is nehézséget jelent, ha a honi nyelv nem felel meg a technika és tudomány követelményeinek. Ekkor azok, akik ezen a nyelven tanulnak (de nem jutnak el a főiskolákra), alacsonyabb kulturális színvonalon rekednek meg; ez pedig gyakran a sovinizmus melegágyává lesz.

A vallásnak a nyelvi kérdésben való szerepével kapcsolatban a szerző rámutat arra (28—33), hogy az európai nyelvek elterjedésének könnyebb útja volt azokon a területeken, ahol a kereszténységgel szemben nem állt helyi vallás. Nem értünk egyet a szerzővel abban, hogy Szudánban az északi és déli tartományok politikai ellentéte nem annyira nyelvi, mint inkább vallási jellegű, minthogy — szerinte — az északi mohamedán vallású vezetőkkel szemben a déliek vezetői keresztény missziós iskolákban nevelkedtek. Ha maguk a vezetők más kultúrában és más vallásos szellemben nevelkedtek is, mint az északi szudáni népek, a déli lakosság túlnyomó többsége nem kersztény (és legfeljebb csak felszínesen mohamedán), ellenállás viszont az arabokkal és az arab nyelvvel szemben jelentkezik elsősorban (nem beszélve a gazdasági, politikai jellegű ellentétekről).

LE PAGE megindokolja (35. l.), hogy a soknyelvű fejlődő országokban miért virágzik inkább a képzőművészet, a táncművészet stb., mint az irodalom. Ezek a művészetek az egész terület kulturális hagyományainak igényeit és jövő fejlődését jobban ki tudják elégíteni, mint a nyelv korlátaihoz kötött irodalom. A honi irodalom fejlődésének még ott is nagy akadálya a nyelv, ahol a lakosság csak egy vagy egy-két honi nyelven beszél, vagy ahol a lakosság többsége valamelyik európai nyelvet, illetőleg annak kreol változatát beszéli. Az író ugyanis választút előtt áll: a hazai közönségnek írjon-e, vagy az európai nyelvet (illetőleg az európai nyelv magasabb stílusformáját) válassza-e, hogy ezzel nemzetközi népszerűsége tegyen szert, de egyszerűsége olvashatatlanná váljék a honi közönség számára. Az angol nyelvterületeken a helyzet annyiban könnyebb a francia nyelvterületekhez képest, hogy az angol nyelv helyi változatait hivatalosan is elismerik, tehát a bennszülött lakosság számára megkönnyítik a nyelv elsajátítását. Ezzel szemben a tengerentúlon csak a francia irodalmi nyelvet ismerik el, tehát a művelt rétegek nyelve így sokkal messzebb kerül a kreolt beszélő lakosság széles tömegeinek nyelvhasználatától (36—39. l.).

A kreol nyelvek előnyeiről és hátrányairól szólván a szerző megemlíti azt a hátrányt, hogy a kreol nyelveken beszélők többsége soha sem tudja igazán jól elsajátítani az illető európai nyelvet, mert a kétféle nyelvi forma közti különbség nem nagy (43. l.).

India nyelvi helyzetével kapcsolatban LE PAGE megemlíti (53. l.), hogy ott összesen 845 nyelvet beszélnek. Ez az adat egy hivatalos indiai kormánykiadványból származik (India: A Reference Annual. Ministry of Information and Broadcasting. Government of India. Delhi 1962). Ennek csak az 1960. évi kiadását találtam meg könyvtárainkban, de az adatok ebben is az 1951. évi népszámlálásból valók. Ez a szám rendkívül magas, de mivel a táblázat csak a 61 legfontosabb, 100 000 főnél több beszélőt számláló nyelvet nevezi meg, nem lehet ellenőrizni. A szóban forgó hivatalos statisztikai kiadvány nem adja meg a forrását, de feltehető, hogy a nyelvek számának megállapításában GEORGE A. GRIERSON, Linguistic Survey of India (1899—1928) című 11 kötetes munkájának adatait vették alapul. GRIERSON összesen 179 nyelvet és 544 nyelvjárást tüntet fel (I. kötet I. rész 18, 411—417. l.), melyből 113 nyelvet, illetőleg 82 nyelvjárást a tibeti—burmai nyelvekre esik. Ezeket Indiában a lakosságnak elenyésző része beszéli főként a Himalaya vidékén nehezen megközelíthető falvakban. Maga GRIERSON is utalást tesz arra, hogy a nyelvi feltérképezés gyakran megbízhatatlan adatokra épült. Aligha valószínű, hogy az 1951. évi népszámlálás nyelvtudományi szempontból módszeresebb és hitelesebb gyűj-

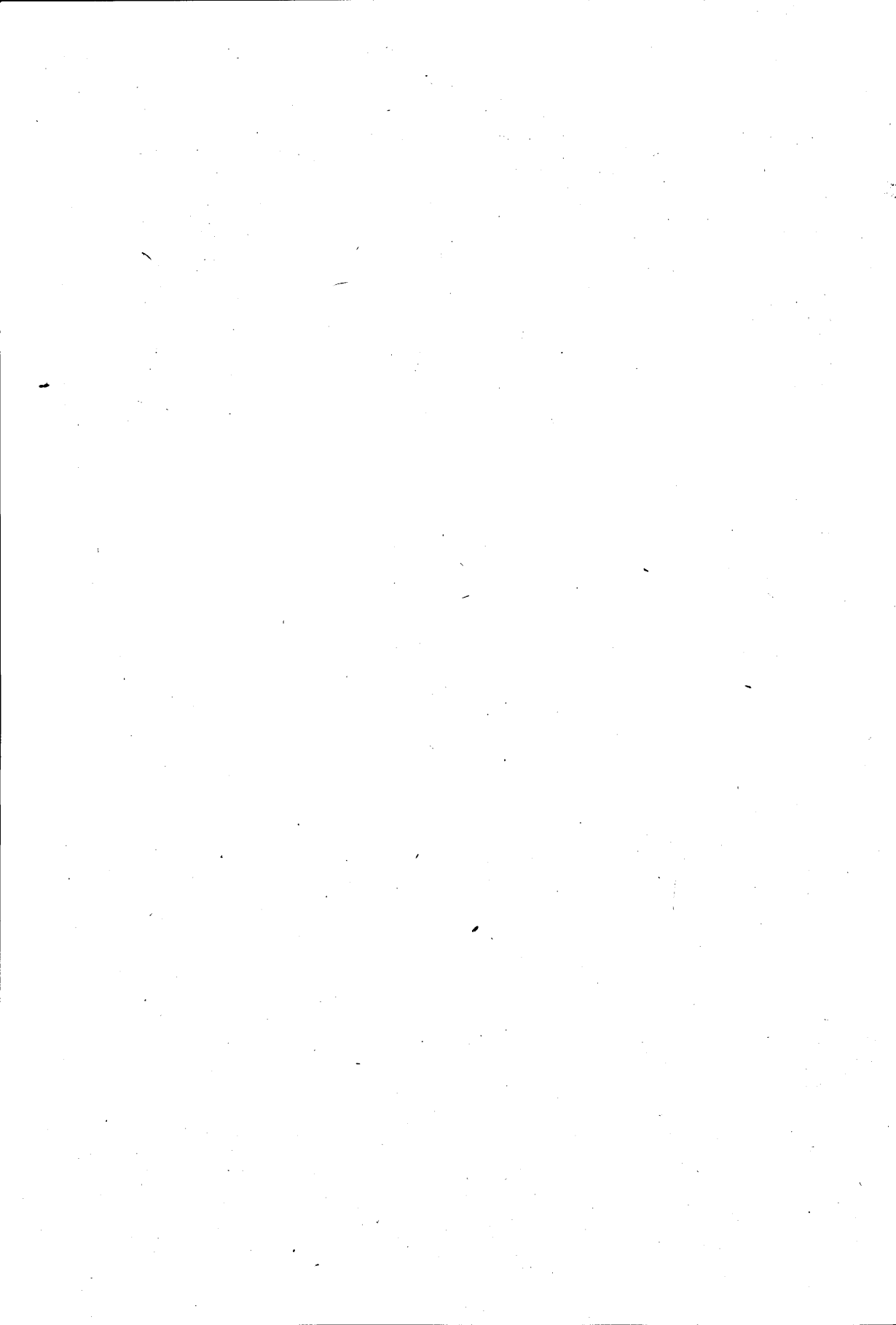
tésre támaszkodott volna. Valószínűbb, hogy a GRIERSON által még nyelvjárásoknak tartott egységeket is külön nyelvnek számították, a GRIERSONTÓL eltérő számadatok pedig alighanem azzal magyarázhatók, hogy kétséges esetekben a helyi lakosság véleményét is figyelembe vették.

India jelenlegi nyelvi állapotaira jellemző fényt vet az a szerző által kiemelt tény, (56—57. l.), hogy ott szerencsés esetben csak két nyelven kell tanulni az iskolában (hindi és angol), egyébként azonban négyen (az illető anyanyelvén, a szövetséges állam nyelvén, továbbá hindi és angol nyelven). S ehhez járul még az írások különbsége.

Mind Indiában, mind Malaysiában a legfelső bíróság hivatalos nyelve (a tényállás felvételének esetleges kivételével) az angol. Ez a tény élesen rávilágít arra, hogy a jogszabályozás milyen nehézségekkel járhat ott, ahol a jogalanyok nyelve feltétlenül más, mint a joghatóságé, és az első fokú bíróságoké is más (ha már áttértek a honi nyelv használatára), mint a legfelsőbb bíróságé.

LE PAGE műve abból a szempontból igen hasznos, hogy ráirányítja a figyelmet az Európában kevésbé ismert, de a fejlődő országok mindennapi életében megoldást váró gyakorlati és tudományos problémákra.

FODOR ISTVÁN

TARTALOM

BERECZKI GÁBOR: Mit hozott 1917 októbere a Szovjetunió uráli népeinek?	235
KERESZTES LÁSZLÓ: A beszélést és gondolkodást jelentő igék az obi-ugor nyelvekben	245
VÁSZOLYI ERIK: Zürjének, Perm, Bjarmia	283
FÓNAGY IVÁN: Áthajlás, szünet, szerkezet	313
ARANY A. LÁSZLÓ: Trubetzkoy nyelvelméletének és fonológiájának lélektani és logikai alapja	345
DEZSŐ LÁSZLÓ—SZÉPE GYÖRGY: Adalékok a topic-comment problémához	365

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

GULYA JÁNOS: A tárgyias igeragozás az osztjákban	389
KISS JENŐ: A cseremisiz térszinformanevek	395
GYEVAJEV, SZ. Z.: A moksa-mordvin nyelvjárások fonémaállománya	404
SZABÓ LÁSZLÓ: Faktitív igék a kildini lapp nyelvjárásban	411
LABÁDI GIZELLA: A kettős szám jele a szamojéd nyelvekben	416

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

HAJDÚ PÉTER: Wolfgang Steinitz 1905—1967	425
HAJDÚ PÉTER: Moór Elemér 75. születésnapjára	430
ЛЫТКИН, В. И.: Письмо в редакцию	433
VÁSZOLYI ERIK: Második zürjénföldi tanulmányutam	435
SZÉPE GYÖRGY: <i>John Lotz, The Uralic and Altaic Program of the American Council of Learned Societies</i>	440
SZEPESY GYULA: <i>Sz. Kispál Magdolna, A vogul igenév mondattana</i>	442
KÁLMÁN BÉLA: <i>Julius Mägiste, Värmlandfinska ortnamn I.</i>	446
BAKOS FERENC: <i>Tamás Lajos, Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen</i>	447
PAPP FERENC: <i>И. А. Мельчук—Р. Д. Равич, Автоматический перевод 1949—1963</i>	451
NAGY FERENC: <i>E. С. Кубрякова, Что такое словообразование?</i>	454
FODOR ISTVÁN: <i>Approaches to Semiotics</i>	456
FODOR ISTVÁN: <i>Universals of Language</i>	458
FODOR ISTVÁN: <i>A. Capell, Studies in Socio-linguistics</i>	462
FODOR ISTVÁN: <i>R. B. Le Page, The National Language Question</i>	465

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1967. VII. 11. — Példányszám: 650 — Terjedelem: 20,85 (A/5) ív
+ 2,5 (A/5) ív melléklet,

67.64087 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), == félkövér (alcímek betűtípusaként), ≡ kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST